

TB3AA5

19/3560

Geschied. M. E.

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXXVI

1982

GENT 1982

Geschied. M. E.

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9219 Gentbrugge
Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem
Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, 9000 Gent

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9821 Gent-Afsnee

Redactiesecretaris :

Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent
(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap : 400 F jaarlijks vanaf 1982

Prijs, voor niet leden, van deze Handelingen : 450 F
(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, van de Provincie Oost-Vlaanderen en van de Stad Gent, en met de medewerking van het NOORDSTARFONDS, de kulturele stichting van de verzekeringsmaatschappij DE NOORDSTAR EN BOERHAAVE N.V.

INHOUD

S.J. DE LAET, H. THOEN, A. GOB, J. BOURGEOIS, <i>Een gebouw van de Michelsberg-kultuur en een gallo-romeins grafveld te Kruisboutem-Kerkakkers (opgraving St. Czepiec 1973)</i>	3
R. DEGRYSE, <i>De oudste vuurbakens van de Vlaamse kust en nabijgelegen noordzeehavens (811 - einde 16e eeuw) - Deel 1</i>	39
C. WYFFELS, <i>Een nieuw boek, in het Engels, over Jacob van Artevelde</i>	81
K. G. VAN ACKER, <i>Jacob Donche, raadsbeer bij de Raad van Vlaanderen, baljuw van Dendermonde (1432-1492)</i>	91
C. VANDENBROEKE, <i>Prijzen en lonen als sociaal-economische verklaringsvariabelen (14e - 20e eeuw)</i>	103
D. LAMARCQ, <i>Een kwantitatieve benadering van de arbeidsparticipatie in de vlassector. - Het Land van Aalst (1738-1820)</i>	139
P. LENDERS, <i>Fiscale octrooien en pachten te Gent na 1750 - Deel 1</i>	179
M. REYNEBEAU, <i>Literatuur, pers en politiek, een relatie (Gent 1848-69)</i>	227
R. DE HERDT, <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1981-1982</i>	239

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and/or America, History and Life.

EEN GEBOUW VAN DE MICHELBERG-KULTUUR
EN EEN GALLO-ROMEINS GRAFVELD TE
KRUISSHOUTEM-KERKAKKERS
(Opgraving Stanislaw Czepiec 1973)

door

Sigfried J. DE LAET, Hugo THOEN, André GOB en Jean BOURGEOIS

1. INLEIDING¹ (S.J.D.L.)

In het raam van het toen pas afgesloten samenwerkingsakkoord tussen de Rijksuniversiteit te Gent en de Poolse Jagiellonski-Universiteit te Krakow, was van 1 januari 1973 tot 30 september 1975 de heer Stanislaw Czepiec, magister in de archeologie, verbonden aan het Seminarie voor Archeologie der R.U.G.. Daarna heeft hij ten persoonlijke titel en zonder officiële opdracht zijn verblijf alhier tot eind september 1978 verlengd.

Op aanraden van de heer Marc Rogge, toentertijd aspirant van het N.F.W.O., stelde de heer Czepiec voor ons enkele opgravingen van ge-

(1) Gebruikte afkortingen :

- O.O.V.O. I = S.J. DE LAET, J.A.E. NENQUIN & P. SPITAEELS, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 9, 1955 (1960), II, pp. 3-130.
- O.O.V.O. II = S.J. DE LAET, J.A.E. NENQUIN, P. SPITAEELS & A. VAN DOORSELAER, Nieuwe Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 12, 1958 (1961), II, pp. 3-99.
- O.O.V.O. III = S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER & P. SPITAEELS, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, derde reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 17, 1963 (1964), II, pp. 4-83.
- O.O.V.O. IV = S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE & H. THOEN, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, vierde reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 19, 1965 (1967), II, pp. 3-172.
- O.O.V.O. V = S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE & H. THOEN, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, vijfde reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 23, 1969 (1970), II, pp. 3-169.
- O.O.V.O. VI = S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE, H. THOEN, F. VERHAEGHE & M. ROGGE, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, zesde reeks, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 26, 1972 (1973), I, pp. 257-423.
- O.O.V.O. VII = S.J. DE LAET, J. NENQUIN, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE, A. GAUTIER, H. THOEN, F. VERHAEGHE & M. ROGGE, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, VII, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen*, Nieuwe Reeks - Nr. 2, 1976, 215 pp.
- O.O.V.O. VIII = S.J. DE LAET, A. VAN DOORSELAER, M. DESITTERE, H. THOEN, F. VERHAEGHE & M. ROGGE, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen VIII, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen*, Nieuwe reeks - Nr. 6, 1978, 132 pp.

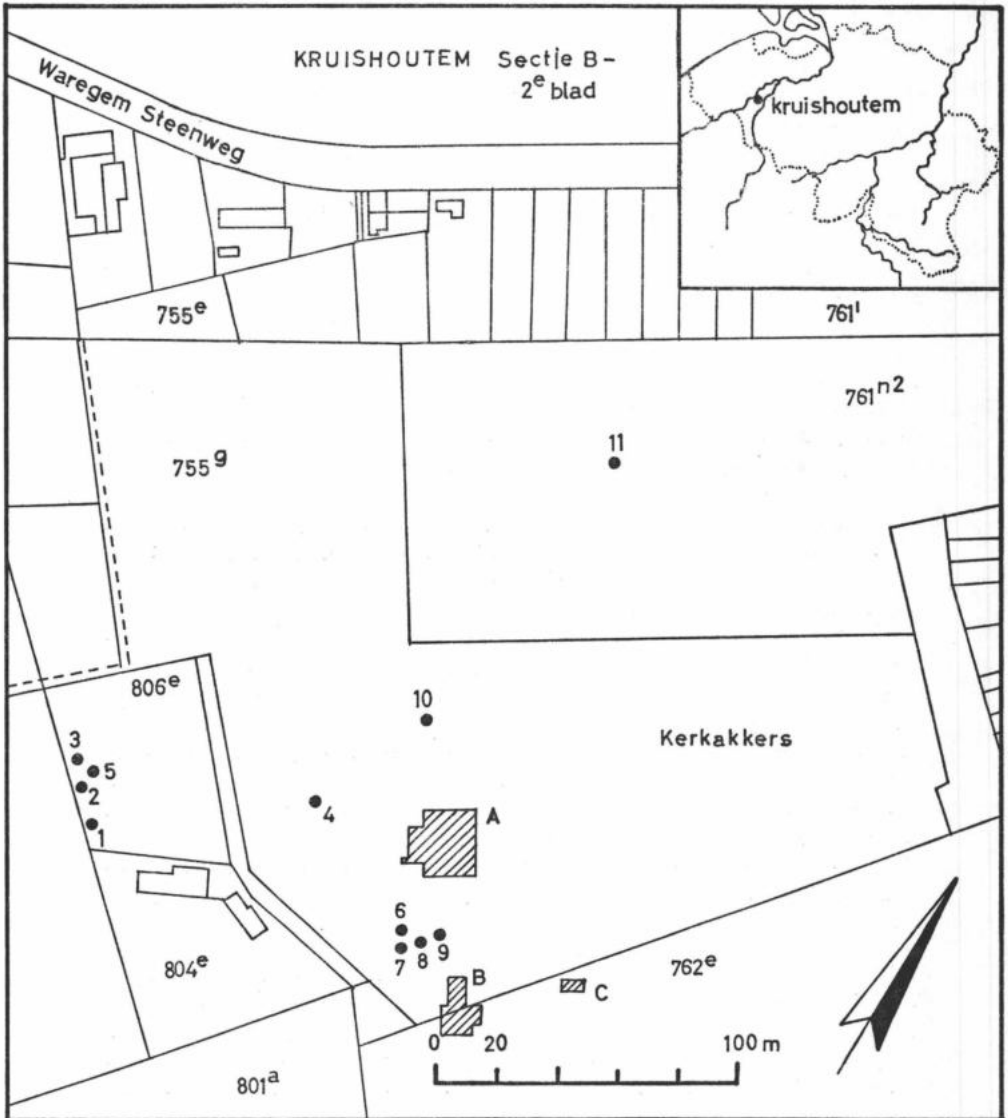

Fig. 1. Situatiekaart van Kruishoutem-Kerkackers
 A, B, C : opgravingsvlakken (S. Czepiec)
 1-11 : Gallo-Romeinse brandrestengraven (M. Rogge)

ringe omvang te ondernemen op vindplaatsen te Huise en te Kruishoutem die door de heer Rogge waren ontdekt. We suggereerden dan aan de heer Czepiec zijn plan uit te breiden en een systematische *Landesaufnahme*, met prospectie, studie van privé-verzamelingen, nieuw onderzoek van vroegere publikaties en nieuwe opgravingen, te ondernemen van de mikro-regio Huise-Kruishoutem, waar het Seminarie voor Archeologie van de R.U.G. reeds tijdens de vorige jaren enkele opgravingen had ondernomen².

Van mei tot augustus 1973 ondernam de heer Czepiec dan een eerste opgraving te Kruishoutem-Kerkackers, een plaats waar de heer M. Rogge reeds in 1967-1968 enkele Gallo-Romeinse graven had opgegraven en waar enkele oppervlaktevondsten uit verschillende periodes waren gedaan³.

Het oudheidkundig bodemonderzoek door de heer Czepiec bracht belangrijke prehistorische en Gallo-Romeinse overblijfselen aan het daglicht. Later bleek echter dat de heer Czepiec, niettegenstaande zijn vijfjarige universitaire opleiding tot gediplomeerde archeoloog, tegen een dergelijke taak niet was opgewassen. Zijn opgravingstechniek liet heel wat te wensen over. Daarenboven moesten we tot onze spijt vaststellen, bij het doorwerken van de opgravingsverslagen die hij had opgesteld, dat deze laatste niet steeds betrouwbaar waren en dat de heer Czepiec zelfs niet aarzelde vroegere gegevens, die nochtans voor zijn eigen onderzoek van belang waren, te negeren en soms zelfs in een gans verkeerd daglicht te plaatsen. Zo werden de 11 Gallo-Romeinse graven van Kruishoutem-Kerkackers, destijds door M. Rogge opgegraven en die gelegen waren op amper een paar meter van de plaats waar hijzelf heeft gegraven, in een voetnota als „oppervlaktevondsten” gedoodverfd en verder nergens meer vermeld. Czepiec heeft echter zelf enkele „kuilen” met Gallo-Romeins materiaal gevonden, en ze niet als graven herkend, alhoewel uit zijn eigen beschrijving, plattegronden en profielen blijkt dat de meeste dezer „kuilen” hoogstwaarschijnlijk Gallo-Romeinse brandrestengraven zijn, van hetzelfde type als de graven die vroeger door M. Rogge waren onderzocht; gelet echter op de povere kwaliteit van Czepiec's verslag kunnen we natuurlijk geen volstrekte zekerheid hieromtrent hebben.

Te Kruishoutem-Kerkackers heeft Czepiec twee vlakken opgegraven (zie verder). Het vuursteenmateriaal uit opgravingsvlak A heeft hij terecht aan de midden-neolithische Michelsberg-kultuur toegeschreven, terwijl hij de vuursteenartefakten van vlak B als mesolithisch beschouwt, alhoewel zowel de gebruikte grondstof, als de bewerkingstechniek en de typologie van de artefakten in beide vlakken volledig identiek zijn. Wellicht steunt het door Czepiec gemaakte onderscheid uitsluitend op het feit dat in vlak A de vuurstenen werktuigen samen met typische Michelsberg-aardewerkscherven werden gevonden, terwijl in vlak B geen scherven aangetroffen werden.

Dergelijke voorbeelden van de slordigheid en van de onkunde van de heer Czepiec zouden we kunnen vermenigvuldigen. Het is niet zonder aar-

(2) Zie hierover *O.O.V.O.* III, pp. 6-26; IV, pp. 54-128; VI, pp. 281-423.

(3) Uitvoerig opgravingsverslag door de heer M. Rogge in *O.O.V.O.*, VI, pp. 385-400.

zelen dat we dit streng oordeel over de wetenschappelijke activiteit van de heer Czepiec moeten vellen, maar het intrinsieke belang van het door hem gevonden, en jammer genoeg slecht opgegraven materiaal, maakte de publicatie ervan wenselijk. In samenwerking met Dr. H. Thoen, werkleider aan het Seminarie voor Archeologie der R.U.G., hebben we de door de heer Czepiec gemaakte plattegronden en profielen zeer kritisch moeten doorwerken en tal van slordigheden in de mate van het mogelijke verbeterd. Ook het schervenmateriaal werd opnieuw onderzocht; de meest typische scherven werden hertekend (want ook de tekeningen van de heer Czepiec waren van uiterst povere kwaliteit). Voor een nieuwe studie van de vuurstenen artefakten konden we beroep doen op Dr. André Gob van de Université de l'Etat à Liège en aangesteld vorser van het N.F.W.O., een van onze beste kenners van de prehistorische vuursteenindustrieën van onze gebieden. Voor zijn gewaardeerde hulp wensen we hem hier van harte te danken.

We zijn er ons natuurlijk van bewust dat zelfs na dit grondig en kritisch onderzoek van de door Czepiec gevonden archeologische resten, de hier gepubliceerde resultaten slechts onder voorbehoud kunnen aanvaard worden.

2. DE OPGRAVINGEN (S.J.D.L., H.T., J.B.)

Te Kruishoutem, op de plaats „Kerkakkers”, even ten zuiden van de dorpskom, heeft S. Czepiec drie vlakken uitgezet en opgegraven (fig. 1).

Opgravingsvlak A (fig. 2) is gelegen op perceel sectie B n.755 g. De Gallo-Romeinse graven, in 1967 en 1968 door M. Rogge onderzocht, liggen ten zuiden, ten westen en ten noorden van dit opgravingsvlak. Dit vlak A heeft een maximale breedte van 21,50 m en een maximale lengte eveneens van 21,50 m. Het werd verdeeld in 4 rijen van 4 vierkanten van 5 m zijkant, telkens met een bankje van 0,50 m tussen ieder vierkant. De vierkanten in de noord-, west- en zuidhoek werden echter niet onderzocht. De 13 resterende vierkanten werden genummerd I - XIII. In vierkant VI werd, om het onderzoek van het Gallo-Romeinse graf 14 volledig te kunnen doorvoeren, een kleine uitsprong van 1 x 1,50 m eveneens opgegraven. In dit vlak werden de grondsporen gevonden van een gebouw van de midden-neolithische Michelsberg-kultuur (verder als MK aangeduid), naast 13 kuilen van deze zelfde MK (aangeduid als kuilen A - M) en 4 Gallo-Romeinse graven, die in aansluiting met de vroegere 11 graven die door M. Rogge waren onderzocht, genummerd werden van 12 tot 15. Of kuil 16 — eveneens Gallo-Romeins, doch slechts onvolledig opgegraven — eveneens een graf is, blijft onzeker.

Opgravingsvlak B (fig. 7) is gelegen ten zuiden van vlak A, langs beide zijden van de perceelsgrens tussen percelen B n.755g en B n.762e. Dit vlak beslaat een rechthoekige oppervlakte van 21 m lengte op 16 m breedte. In het noorden werd echter een rechthoek van 10,50 x 7,50 m niet opgegraven; hetzelfde geldt voor een rechthoek van 10,50 x 1,50 m in het westen en voor een vierkant van 5,50 x 5,50 m in het oosten. In

vlak B werd uitsluitend een concentratie van vuurstenen artefacten en afslagen gevonden.

Opgravingsvlak C, in perceel B n.762e, beslaat slechts een kleine rechthoekige oppervlakte van 7 x 2 m. Het terrein was er helemaal verstoord door recente vergravingen en het onderzoek heeft er geen archeologische resten aan het daglicht gebracht.

We zullen achtereenvolgens vlakken A en B meer in detail beschrijven.

A. OPGRAVINGSVLAK A

a. *Het gebouw* (fig. 2)

De plattegrond van het MK-gebouw tekende zich af, vanaf een diepte van ca. 0,50 m onder het maaiveld, als een reeks paalgaten, voor het grootste gedeelte althans gepland in een smalle funderingsgreppel.

Dit gebouw is in de lengte nagenoeg oost-west georiënteerd. Het heeft een lengte van 7,85 m op een breedte van 3,50 m. De noordelijke lange zijde bestaat uit 13 palen (hoekpalen inbegrepen). Deze paalgaten hebben een diameter van 22 à 32 cm, en ze stonden op een afstand (van centrum tot centrum) van 55 à 75 cm van elkaar. De palen stonden in een duidelijke standgreppel van 25 à 35 cm breedte. De korte oostzijde (5 paalgaten, hoekpalen inbegrepen) vertoont dezelfde kenmerken. Daarentegen vindt men in de korte westzijde slechts 3 paalgaten (hoekpalen inbegrepen), die echter iets dikker zijn dan de palen van de oost- en westkant (diameter 35 cm). Czepiec heeft langs deze westzijde geen sporen van de funderingsgreppel gevonden, alhoewel deze greppel hoogstwaarschijnlijk wél aanwezig was. De lange zuidelijke zijde vertoont drie wel onderscheiden gedeelten :

1. een westelijk uiteinde, met 3 paalgaten in een standgreppel en met een lengte van 2,60 m.
2. een oostelijk uiteinde, met 4 paalgaten in een standgreppel en insgelijks met een lengte van 2,60 m. Dit gedeelte van de zuidwand is lichtjes anders georiënteerd dan het westelijk gedeelte van dezelfde wand.
3. een centraal gedeelte, met een onderbreking in de funderingsgreppel over een lengte van 2,60 m. Hier lag wellicht de ingang van het gebouw. Ongeveer in het midden van deze centrale onderbreking, doch licht excentrisch geplaatst, vond men een afzonderlijke paal.

Precies in het midden van het gebouw is er een dikke paal, gepland in een afzonderlijke ronde paalkuil, blijkbaar de centrale drager van het dak.

De verticale doorsneden, door S. Czepiec bij zijn plattegrond gevoegd, zijn zeer onbetrouwbaar en hoogstwaarschijnlijk *post factum* getekend. Volgens Czepiec kwamen de grondsporen te voorschijn op een diepte van 0,50 m, onder een laag teelaarde. Hierbij dient opgemerkt dat op andere profielen Czepiec een onderscheid maakt tussen een bovenste laag teelaarde,

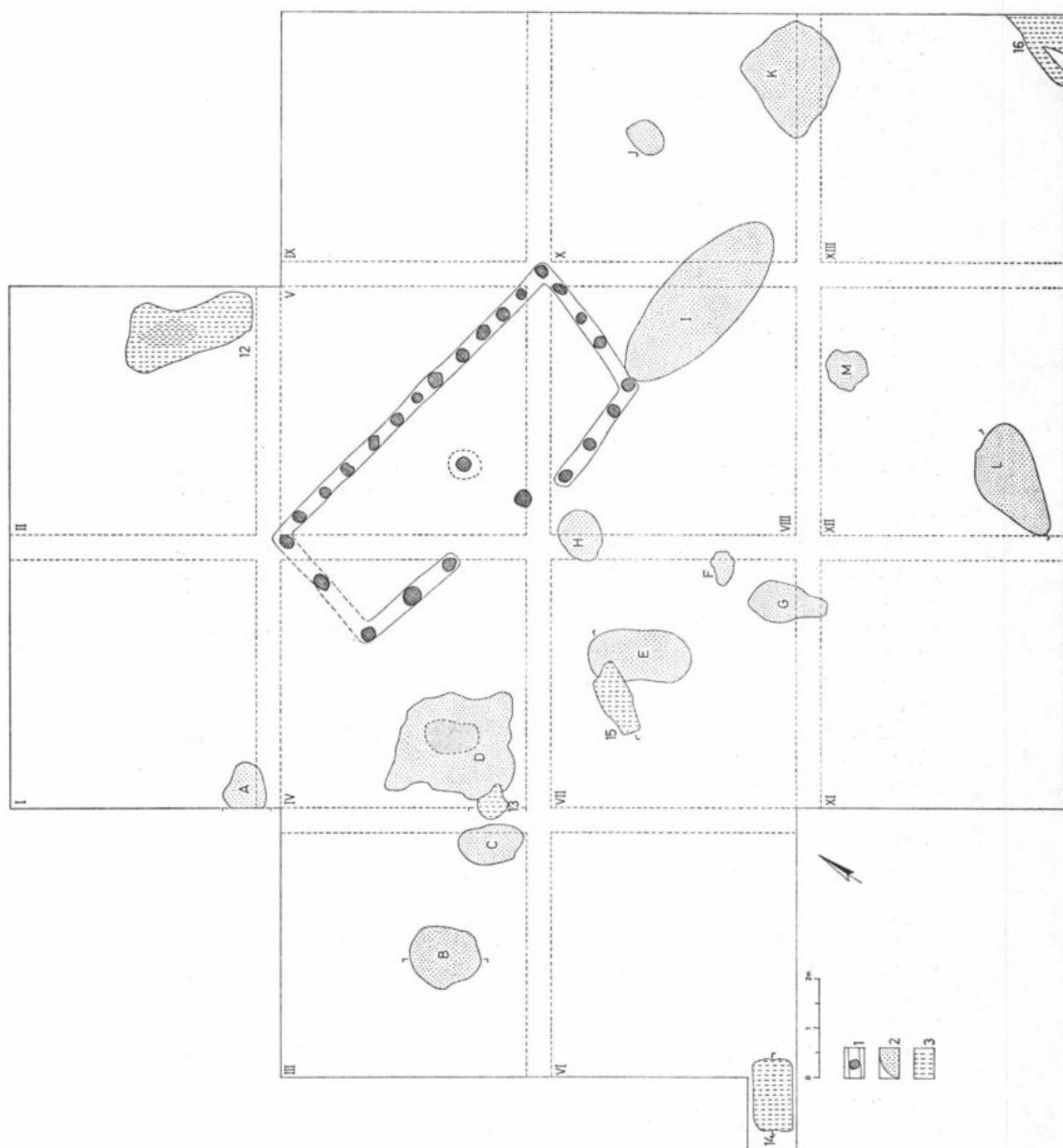

Fig. 2. Kruishoutem-Kerkackers. Plattegrond van opgravingsvlak A.

1. Paalgaten en standspoor van MK
2. Afvalkuil MK
3. Gallo-Romeinse kuilen

0,30 m dik, met daaronder een infiltratielaag van 0,10 à 0,20 cm dikte. Vergelijkt men echter deze gegevens van Czepiec met de stratigrafie waargenomen door M. Rogge tijdens zijn opgravingen van de Romeinse graven een paar meter daarvandaan, dan blijkt eens temeer dat Czepiec zich vergist heeft. Onder de bouwlaag (0,30 m dik) bevindt zich een bruine overgangshorizont (0,50 m dik), en daaronder vindt men de moederbodem (textuur B-horizont).

Indien men Czepiec's profieltekeningen mag betrouwen, zouden enkele palen grof aangepunt zijn geweest, terwijl andere een afgerond uiteinde zouden gehad hebben. Ze zouden tot een diepte van ongeveer 0,80 m onder het huidige maaiveld hebben bereikt.

In de funderingsgreppel heeft Czepiec enkele aardewerkscherven van de MK aangetroffen. In en rond het gebouw was er een archeologische laag van ongeveer 10 cm dikte (diepte: 0,50 tot 0,60 m onder het maaiveld), met vuurstenen artefakten en scherven MK-aardewerk. Het uiteinde van kuil I (die ook MK-scherven en werktuigen heeft geleverd — zie verder) doorsnijdt lichtjes de funderingsgreppel van de korte oostwand van het gebouw. Dit laatste mag dus met zekerheid aan de Michelsberg-kultuur worden toegeschreven.

Voor dit gebouw kent men enkele parallellen in MK-nederzettingen in Duitsland (o.m. op de Michelsberg zelf, te Untergrombach in Baden) en in Noord-Frankrijk (b.v. te Noyelles-sous-Bellone, départ. Pas de Calais)⁴. De drie kleine rechthoekige gebouwtjes die door P.M. Vermeersch en R. Walter onlangs in de MK-nederzetting te Thieusies werden opgegraven⁵ zijn van een ander model. Ze zijn kleiner (5,30 x 3 m; 5 x 3 m en 5 x 4 m) en ze tekenden zich in de bodem af als 6, resp. 5 rijen telkens van 3 of 4 paalgoten. Daar de ruimte tussen deze talrijke en dicht bij elkaar geplaatste palen elke bewegingsvrijheid beletten, staan we te Thieusies wellicht niet voor behuizingen, doch eerder voor schuurtjes met verhoogde bevloering (gesteund op de talrijke palen) ter bescherming van de oogst tegen vochtigheid en tegen kleine knaagdieren. Te Kruishoutem daarentegen hebben we wellicht met een woning te doen.

b. De kuilen (fig. 2 en 3).

Ten zuiden, ten oosten en ten westen van het gebouw werd een aantal kuilen gevonden. Merkwaaardig genoeg lag slechts één kuil (kuil A) ten westen van de woning, terwijl er geen enkele werd opgemerkt ten noorden van dit gebouw.

Bij nader onderzoek lijkt het ons waarschijnlijk dat enkele van deze „kuilen” in feite slechts gewone verdiepingen zijn van de bovenvermelde archeologische laag. Deze laag ligt van 0,50 tot 0,60 m onder het huidige maaiveld. Welnu, „kuil” F is slechts 0,60 m diep onder het maaiveld,

(4) P. DEMOLON & J. HURTRELLE, Le site d'habitat néolithique de Noyelles-sous-Bellone (Pas-de-Calais), *Septentrion* 6, 1976, fasc. 28, pp. 61-66.

(5) P.M. VERMEERSCH & R. WALTER, *Thieusies. Ferme de l'Hosté: site Michelsberg*, I. *Archaeologia Belgica*, n. 230. Brussel, 1980.

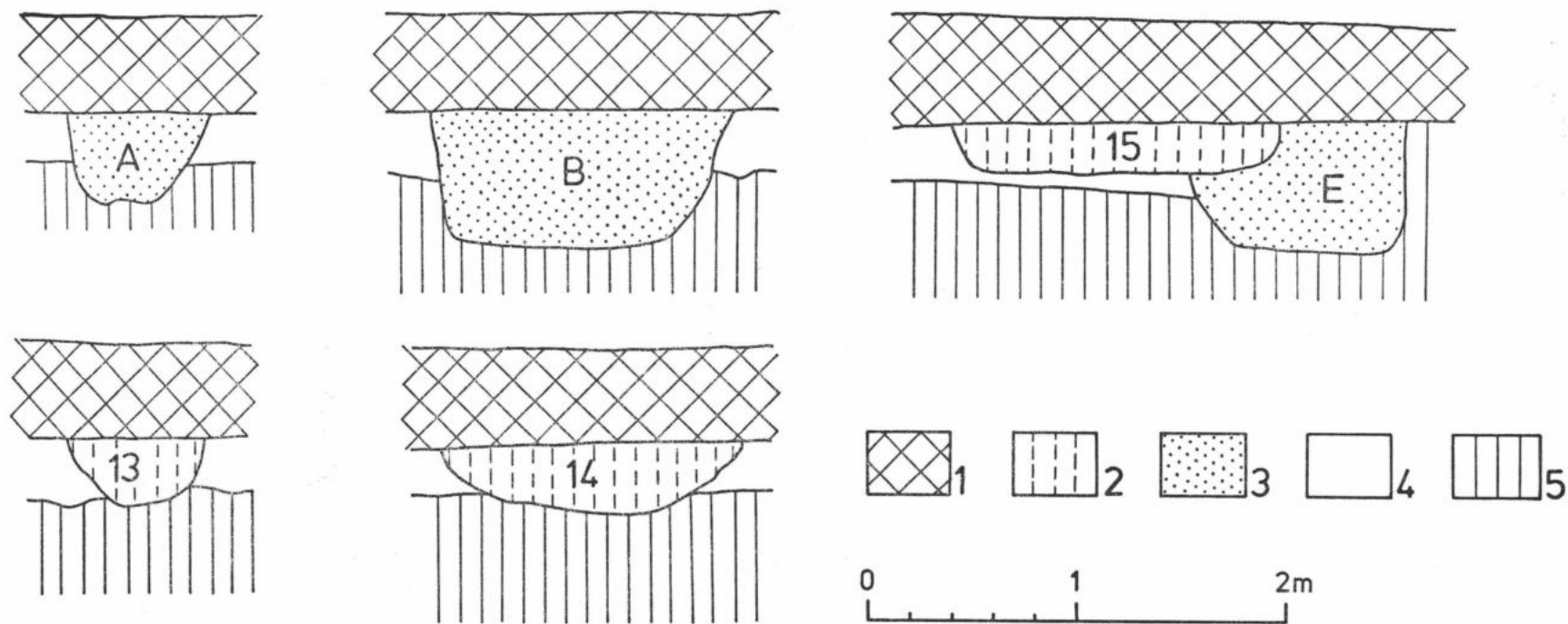

Fig. 3. Kruishoutem-Kerkackers. Doorsneden van MK-kuilen en Gallo-Romeinse kuilen.

1. Bouwlagen
2. Gallo-Romeinse kuilen
3. MK-kuilen

4. Overgangshorizont
5. Moederbodem

en „kuilen” H en J slechts 0,70 cm diep. Voor andere kuilen kan er twijfel bestaan, nl. voor kuilen C (0,75 m diep), D (0,80 m diep), G (0,80 m diep), I (0,80 m diep), K (0,80 m diep) en M (0,80 m diep). Als werkelijke kuilen blijven slechts de volgende 4 over : A (0,90 m diep), B (1,10 m diep), E (1,10 m diep) en L (1,30 m diep).

c. *De Gallo-Romeinse graven* (fig. 2 en 3)

De 5 Gallo-Romeinse kuilen in vlak A, worden verder systematisch beschreven.

B. OPGRAVINGSVLAK B

Vlak B is de enige sektor waar Czepiec een gedetailleerd plan heeft gemaakt, met precieze aanduiding van de plaats waar iedere nucleus, ieder vuurstenen werktuig en ieder stukje afslag werd gevonden (Fig. 7). Dit lithisch materiaal wordt hieronder bestudeerd.

3. HET LITHISCH MATERIAAL (A.G.)

A. OPGRAVINGSVLAK A

1.1. Het lithisch materiaal werd gevonden voor een deel in de archeologische bewoningslaag in en rond het gebouw en voor een deel in de omliggende kuilen ; daarenboven werden enkele oppervlaktevondsten gedaan. Jammer genoeg was het niet steeds mogelijk, aan de hand van Czepiec's verslag, nauwkeurig de precieze vindplaats van de artefakten terug te vinden. Dit is des te betreurenswaardiger vermits, naar het blijkt, de verspreiding van de verschillende typen werktuigen niet dezelfde was in de bewoningslaag en in de kuilen : zo komen b.v. 3 van de 4 klingen met getoucheerde rand waarvan de vindplaats wél is bekend, uit de bewoningslaag, terwijl anderzijds 13 van de 17 schrabbers met precieze vindplaats uit kuilen komen (in hoofdzaak uit kuilen D, E en G).

1.2. Volgens Czepiec werden in vlak A 308 artefakten opgegraven. Daarbij dienen de oppervlaktevondsten gevoegd. Persoonlijk hebben we 435 bewerkte vuurstenen artefakten geïnventariseerd.

2. Grondstof

Al de artefakten zijn uit vuursteen vervaardigd, op uitzondering van 2 vlakke kernen uit Wommersom-kwartsiet (oppervlaktevondsten), van een fragment van een gepolijst werktuig uit kwartsiet, van een fragment van een gepolijste bijl uit donker zandsteen⁶ (kuil E), en van 5 fragmenten van zandstenen maalstenen. Uit de kuil van het Gallo-Romeins graf 12 kwam eveneens een kei in kwartsiet.

(6) We danken Dr. P. De Paepe (Laboratorium voor Aardkunde der R.U.G.) voor de identificatie van dit gesteente.

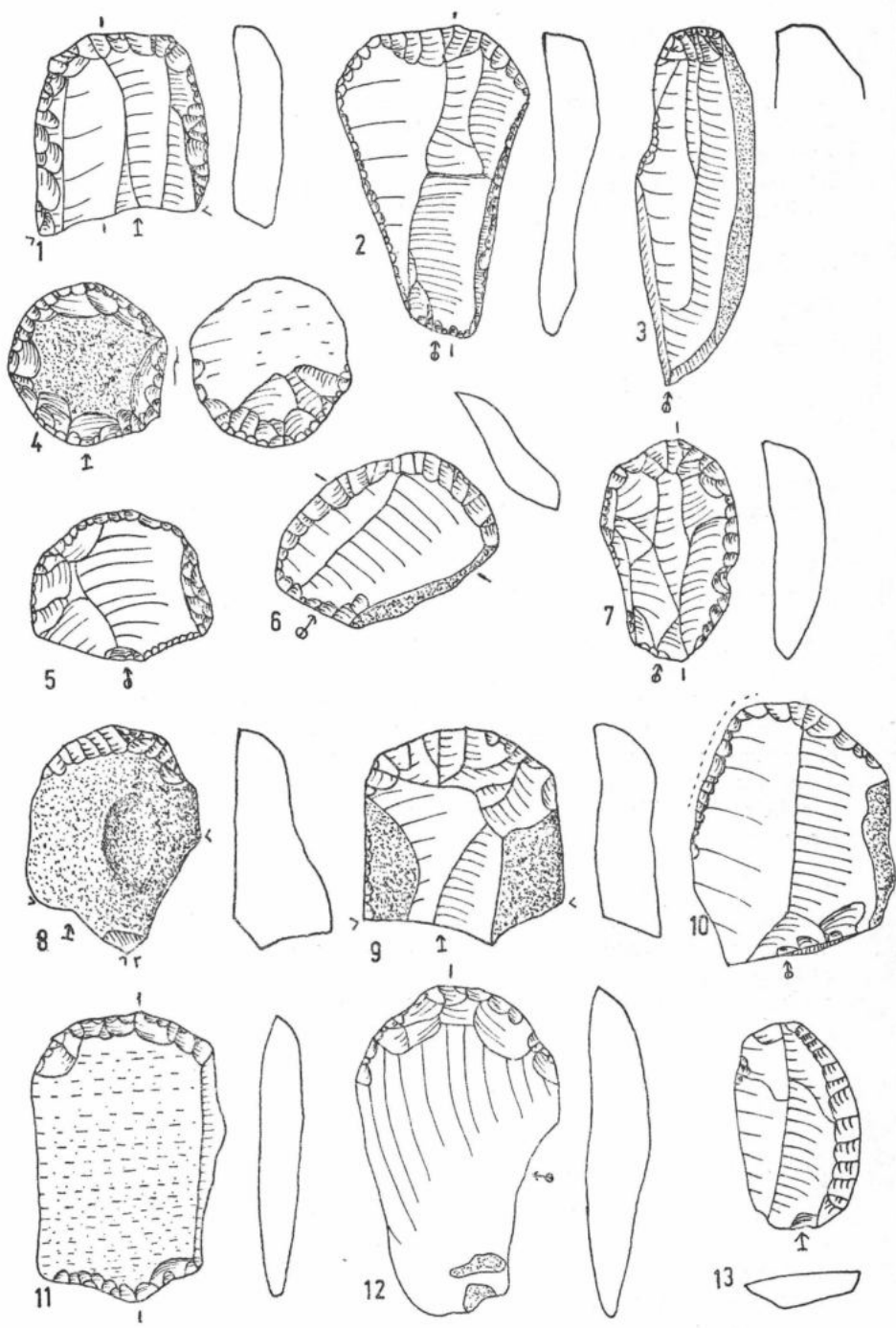

Fig. 4. Kruishoutem-Kerkackers. Opgravingsvlak A.
Lithisch materiaal : 1-13 schrabbers (schaal 1/1)

De gebruikte silex heeft bijna uitsluitend een grijze kleur, die weinig karakteristiek is maar wel in verschillende tinten voorkomt. Men vindt precies dezelfde vuursteen-variëteiten in vlakken A en B en bij de oppervlaktevondsten. Wat we hieronder zeggen geldt dus voor het geheel van de situs Kruishoutem-Kerkackers en zal verder niet herhaald worden.

Een vluchtig onderzoek met het blote oog liet ons toe volgende kleurshakeringen bij de vuursteen te onderscheiden :

- beige-grijs en geelachtig grijs, soms met dikke matte fossielen ;
- fijnkorrelig lichtgrijs en neutraal grijs, met witachtige fossielen ;
- groengrijs met kleine wormvormige fossielen ;
- doorschijnend zwart.

Met uitzondering van deze laatste variëteit, schijnt het wel dat deze grondstof van lokale oorsprong is, en van zeer middelmatige kwaliteit. De schors is steeds aangetast of gerold ; nergens hebben we cortex gevonden die erop zou wijzen dat de vuursteenknol pas uit krijtlagen was gewonnen.

De afmetingen van de knollen zijn steeds betrekkelijk gering.

3. Debitage

3.1. De debitage-techniek te Kruishoutem-Kerkackers is grondig verschillend van de gewone debitage van de MK-vuursteenindustrieën en kan best vergeleken worden met een debitage van mesolithisch type. Het betreft een klingendebitage op basis van prismatische kernen van geringe afmetingen : de meeste nuclei hebben een lengte van slechts 2 à 5 cm (maximale lengte : 8 cm). Veel dezer kernen vertonen aanzienlijke vlakken met bewaarde cortex ; deze vaststelling, zoals ook het veelvuldig voorkomen van mantelafslagen, bewijst dat de gedebiteerde vuursteenknollen klein waren. Dit verklaart natuurlijk ook waarom geen verzorgde debitage van klingendebitage van grotere afmetingen voorkomt.

De voorbereiding van de kernen beantwoordt aan een weinig ontwikkeld debitage-type : afslaan van kernrandklingen, van slagvlakranden, van gedeeltelijke zij-afslagen ; afwezigheid van echte slagvlakverfrissingsafslagen.

Morfologie van de kernen :

- mikro-nucleus voor mikro-klingen	1
- prismatische kern met 1 slagvlak	3
met 2 tegenoverstaande slagvlakken	6
met 2 orthogonale slagvlakken	1
met 3 (onregelmatige) slagvlakken	1
- onregelmatige kern	1
- pre-nucleus op afslag	1

3.2. De kling-debitage-produkten zijn slechts zelden zeer lang : meestal betreft het gestuikte en onregelmatige klingendebitage, met convex profiel, on-

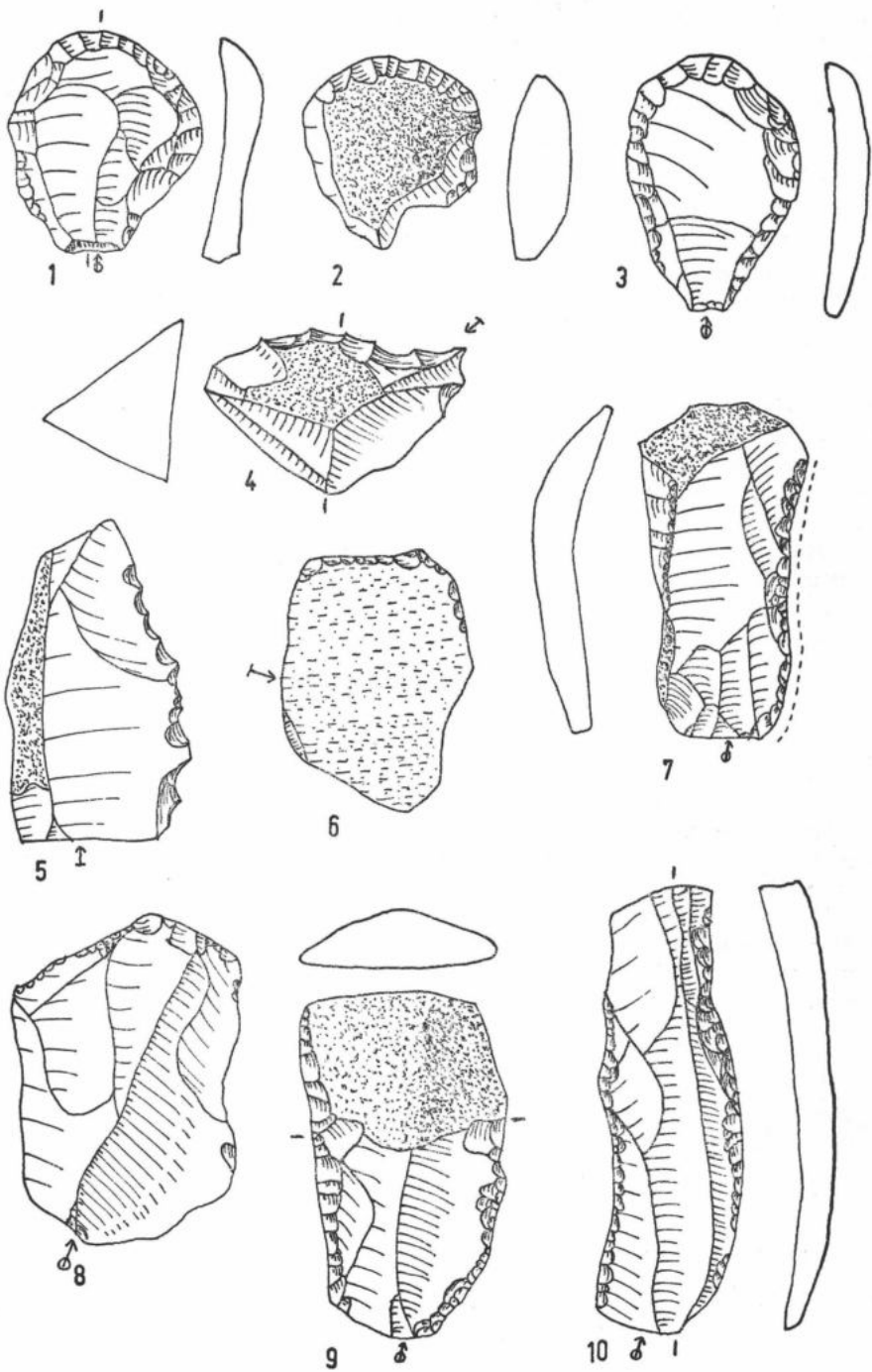

Fig. 5. Kruishoutem-Kerkackers. Opgravingsvlak A.

Lithisch materiaal : 1-3 : schrabbers

4-8 : andere werktuigen

9-10 : werktuigen op kling (schaal 1/1)

regelmatige en niet parallelle randen, golvende dorsale ribben ; de meeste zijn, qua afmetingen, bij de mikro-klingen te rangschikken.

De produktie van afslagen is marginaal en werd slechts aangewend om kling-kernen voor te bereiden en te verfrissen. Nochtans is de meerderheid der werktuigen (in hoofdzak schrabbers) op dergelijke afslagen vervaardigd.

Naast deze ter plaatse vervaardigde debitage-produkten moet men de aanwezigheid aanstippen van enkele grotere klingen in ingevoerde vuursteen ; al deze klingen werden gebruikt (zoals blijkt uit beschadigingen aan de randen) of geretoucheerd.

Ten slotte moet men vaststellen dat in vlak A de produktie van vuurstenen artefakten nogal gering is geweest (300 vuurstenen *in situ* voor een opgegraven oppervlakte van 381 m²) ; de relatief grote hoeveelheid kernen mag ons niet misleiden : ze is slechts de weerspiegeling van hun geringe produktiviteit, die zelf beïnvloed is door de povere kwaliteit van de grondstof.

4. *Werktuigen*

4.0. Opgravingsvlak A leverde 70 werktuigen (waarvan men de lijst in de hieronder gegeven inventaris vindt) en daarenboven 10 afslagen en fragmenten van gepolijste werktuigen.

4.1. De *schrabbers* vormen bijna de helft van het totaal aantal werktuigen ; het is de enige goed gedokumenteerde werktuigengroep. Het zijn bijna uitsluitend afslagschrabbers, meestal vervaardigd op zeer korte afslagen (module 1 benaderend) ⁷. Er is slechts één klingschrabber met geretoucheerde boord (fig. 4,1) en één klingschrabber op een dikke kling met bewaard cortexvlak ; een derde, gebroken schrabber behoort misschien eveneens tot de klingschrabbers. Al de overige zijn afslagschrabbers, die veelal een min of meer belangrijk vlak met bewaarde cortex vertonen (fig. 4,4.8.9). Eén schrabber werd gemaakt uit een stuk afslag van een gepolijst werktuig (fig. 4,11). Enkelvoudige schrabbers zijn veruit de talrijkste, doch er zijn ook meer partikuliere types : een mooie dubbelschrabber, een duimnagelschrabber (fig. 5,1), drie rond- of ovaalschrabbers (fig. 4,4 ; 5,3).

Morfologie der schrabbers : (GEEM, 1975) ⁸

- enkelvoudige afslagschrabber	19
- dubbelschrabber	1
- rondschrabber, duimnagelschrabber	4
- getande schrabber	1
- schrabber met overhangend schrabhoofd	3
- lange klingschrabber	1

(7) Dwz. dat de verhouding tussen lengte en breedte ongeveer 1 is.

(8) G(roupe d') E(tudes de l') E(pipaléolithique-) M(ésolithique), Epipaléolithique-Mésolithique : L'outillage du fonds commun, 1. *Bulletin Soc. Préhist. Française* 72, 1975, pp. 319-332.

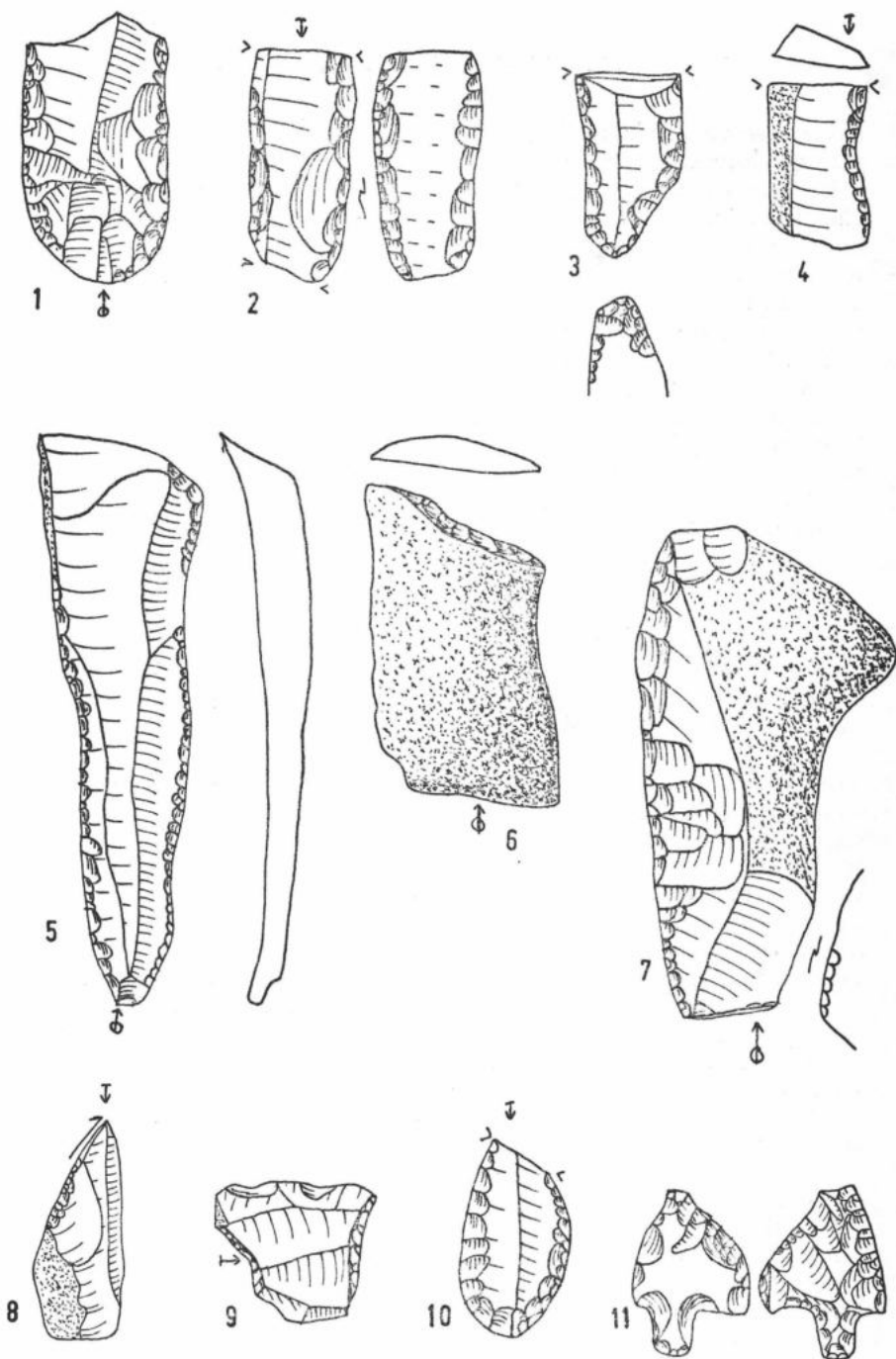

Fig. 6. Kruishoutem-Kerkackers. Opggravingsvlak A.
 Lithisch materiaal : 1-7 : werktuigen op kling
 8-11 : pijlbewapening (schaal 1/1)

- korte klingschrabber	2
- schraberfragment	2

Deze schrabbers hebben geringe afmetingen : bij de meerderheid ligt de lengte tussen 24 en 36 mm, en de langste overtreffen de 5 cm niet (zie tabel 2.4.1).

De schrabbelhoek is nogal middelmatig ; meer dan 70 % van de schrabhoofden die gemeten werden hebben een hoek tussen 50° en 70°.

Het overwicht van de enkelvoudige schrabbers weerspiegelt zich in een overwicht aan schrabhoofden met geringe buiging ; toch zijn de convexe en zeer convexe schrabhoofden goed vertegenwoordigd :

Buiging van de schrabhoofden (uitgedrukt in vierden van cirkelomtrek):

- weinig convexe schrabhoofden ($\frac{1}{4}$)	12	46 %
- convexe schrabhoofden ($\frac{1}{2}$)	10	38 %
- zeer convexe schrabhoofden ($\frac{3}{4}$)	4	15 %

Men lette op de totale afwezigheid van hoefschrabbers, die elders in de MK- vuursteenindustrieën veel voorkomen : dit valt natuurlijk te verklaren door de afwezigheid van de hiervoor geschikte afslagen ; aan deze afwezigheid wordt, althans gedeeltelijk, door de rondschrabbers verholpen.

4.2. De andere categorieën werktuigen zijn duidelijk niet zo goed vertegenwoordigd. In deze serie vermelden we eerst 2 getande en nogal massieve werktuigen (fig. 5,4), die zich duidelijk van de schrabbers laten onderscheiden. De geretoucheerde afslagen (fig. 5,6,8), waaronder 2 op afslagen van gepolijste werktuigen, vertonen slechts nogal marginale en weinig regelmatige retouches. De twee mikro-getande stukken (fig. 5,5) zijn karakteristiek en kunnen zeer duidelijk van de hierboven vermelde massieve werktuigen worden onderscheiden. De messen met natuurlijke rug verdienen een bijzondere vermelding : twee ervan hebben een rug met bewaarde cortex, het derde is vervaardigd op een verfrissingsafslag van het slagvlak, waarbij de rug door de slagvlakrand is gevormd (fig. 5,7).

Bij de eenvoudige werktuigen op kling kan men twee categorieën onderscheiden : enerzijds zijn er de veel voorkomende werktuigen met eenvoudige bewerking (geretoucheerde klingen : fig. 6,4 ; afgeknotte kling : fig. 6,6 ; afgestompte kling) en anderzijds vindt men zorgvuldig bewerkte klingen, met doorlopende, semi-abrupte of schuine retouches op beide boorden. In deze tweede categorie zou men de (fragmentaire) klingen kunnen afzonderen met zeer ontwikkelde, half-dekkende, en over 't algemeen semi-abrupte retouchering : het zijn de klassieke neolithische klingen met geretoucheerde boorden (fig. 6,1.2.3.5) ; twee ervan vertonen bifaciale retouches. Deze klingen zijn uit lichtgrijze vuursteen met witachtige patina ; deze grondstof werd geïmporteerd, wellicht onder vorm van reeds gedebiteerde produkten, vermits kernen en afslagen ontbreken. Drie andere, gave klingen (fig. 5,9.10) zijn kortere stukken, uit lokale vuursteen vervaardigd ; ze vertonen schuine, bilaterale retouches.

4.3. De pijlbewapeningen zijn weinig talrijk : men vond er slechts vier, waarvan 3 oppervlaktevondsten : een Zonhoven-spits (een eenvoudige spits met zeer schuine afknotting) (fig. 6,8), een transversale, weinig regelmatige pijlbewapening (fig. 6,9), en een gesteelde pijlspits met weinig ontwikkelde weershaken (fig. 6,11).

De enige *in situ* gevonden pijlbewapening komt uit kuil H : het is een ovaalvormige spits, met niet-dekkende retouches die slechts op het dorsaal vlak voorkomen (fig. 6,10).

4.4. Men heeft geen enkel volledig gepolijst werktuig gevonden. Naast 6 stukken afslag die een gepolijst vlak vertonen, bedraagt deze serie volgende stukken :

- een fragment van een werktuig van onbepaalbare vorm, in groengrijze gepolijste kwartsiet ; het is vrij onzeker of dit stuk, dat in de kuil van het Gallo-Romeinse graf 12 werd gevonden, van neolithische datum is.
- een fragment van een gepolijste bijl in donkere zandsteen (kuil E).
- een fragment van een gepolijste vuurstenen bijl (bewoningslaag).
- de snede van een vuurstenen gepolijste bijl, zeer symmetrisch, maar beschadigd en met roestvlekken (oppervlaktevondst).

5. Inventaris

kernen	14			
verfrissingsafslagen	9			
mantelafslagen	23			
debitage-produkten : volledige klingen	19			
fragmenten v. klingen	13			
volledige afslagen	30			
fragmenten en gebroken afslagen	257			
werktuigen : schrabbers	33			
getande werktuigen	2	}	38	
messen met natuurlijke rug	3			
onregelmatig geretoucheerde klingen	4			
afgeknotte kling	1	}	14	
afgestompte kling	1			
klingen met geretoucheerde boorden	8			
mikro-getande stukken	2	}	14	
geretoucheerde afslagen	12			
Zonhoven-spits	1	}	4	70
transversale pijlbewapening	1			
pijlspitsen	2	}	10	10
gepolijste stukken afslag	6			
fragmenten van gepolijste werktuigen	4			

B. OPGRAVINGSVLAK B

1. Volgens Czepiec werden tijdens de opgravingen van vlak B 483 artefakten gevonden, waarvan 414 uit de archeologische laag komen. We vonden er 393 van terug, bijna uitsluitend uit de archeologische laag afkomstig.

Alle artefakten uit vlak B zijn uit vuursteen vervaardigd. Zoals boven reeds aangeduid is de grondstof die hier werd gebruikt identiek met de grondstof uit vlak A.

2. *Debitage*

2.1. De technologische kenmerken van de vuursteenindustrie van vlak B zijn zeer homogeen. Zoals in vlak A heeft men hoofdzakelijk klingen en mikro-klingen geproduceerd op basis van kernen van kleine afmetingen. De produktie van afslagen was slechts bijkomstig.

Onder de 17 kernen is er slechts één nucleus voor afslagen: het betreft een kleine (max. lengte: 31 mm) globulaire kern. Vier andere nuclei, waarvan 2 op afslag, werden zeer weinig geëxploiteerd. De overige zijn meer regelmatige prismatische kernen.

Morfologie van de kernen:

- prismatische nucleus met 1 slagvlak	8
met 2 tegenoverstaande slagvlakken	3
met 2 orthogonale slagvlakken	1
- kern met slechts een begin van debitage	2
- kern op afslag	2
- globulaire kern	1

De kernen met één slagvlak zijn in hoofdzaak vlakke nuclei die op één zijde werden gedebiteerd; er zijn nochtans 2 piramidale kernen, waarvan één zeer regelmatig over het geheel van de omtrek werd gedebiteerd. Al deze kernen zijn van geringe afmetingen: 12 op de 17 hebben een lengte tussen 2 en 5 cm, en de grootste bereiken amper 7 cm. De voorbereiding en de verfrissing van deze kernen beantwoorden aan hetgeen in vlak A werd vastgesteld; men lette op de afwezigheid van slagvlakverfrissingsafslagen:

- 7 kernrandklingen
- 7 zij-afslagen
- 4 slagvlakranden

2.2. Zoals in vlak A zijn de klingen niet zeer lang, betrekkelijk klein en onregelmatig gedebiteerd. De kenmerken van deze debitage-techniek benaderen deze van de mesolithische Coincy-debitage. De dimensionele analyse

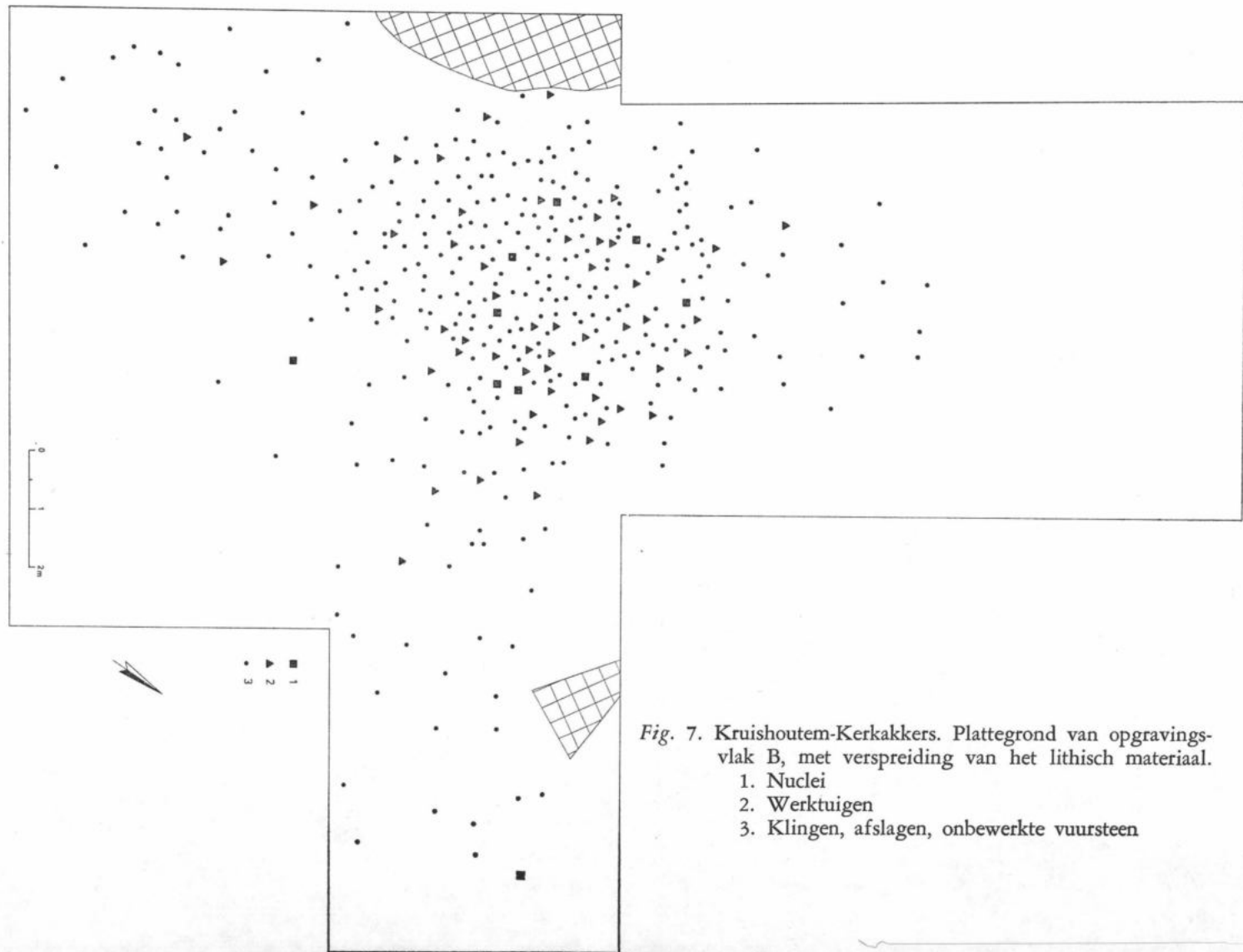

Fig. 7. Kruishoutem-Kerkackers. Plattegrond van opgravings-
 vlak B, met verspreiding van het lithisch materiaal.
 1. Nuclei
 2. Werktuigen
 3. Klingen, afslagen, onbewerkte vuursteen

onderstreept deze gelijkenis en past perfect in de variaties van de mesolithische débitages van de Ardennen⁹ :

Afmetingen der volledige klingen (in mm)	aantal: 24	
	gemiddelde	standaard-afwijking
lengte	31.25	5.02
breedte	11.29	2.14
dikte	3.38	1.01

3. *Werktuigen*

Zoals in vlak A vormen de *schrabbers* de belangrijkste categorie werktuigen : ze vertegenwoordigen bijna de helft van het totaal aantal werktuigen. Het zijn bijna uitsluitend afslagschrabbers ; men vond slechts één enkele, gebroken, klingschrabber (fig. 8,10).

Morfologie der schrabbers : (GEEM 1975)

enkelvoudige afslagschrabber	3
dubbelschrabber	1
rondschrabber, duimnagelschrabber	5
getande schrabber	1
schrabber met overhangend schrabhoofd	3
schouder-schrabber	1
pseudo-kielschrabber	2
gebroken klingschrabber	1
fragmenten	3

3.1. De duimnagelschrabbers zijn nogal zorgvuldig uitgevoerd, alhoewel ze vervaardigd werden op afslagen met zeer dikke hiel (fig. 8,1-2). De dubbelschrabber wordt gekenmerkt door twee wisselzijdige schrabhoofden vervaardigd door schuine half-dekkende retouches (fig. 8,4). Zes dikke schrabbers zijn uiteenlopend van type : er is een onregelmatige cirkelschrabber (fig. 8,8), een ovaalvormige schrabber die over bijna gans zijn omtrek getoucheerd is (fig. 8,7), twee schrabbers op dikke afslag met hoog en steil schrabhoofd (pseudo-kielschrabbers : fig. 8,11), een dikke schouder-schrabber (fig. 8,12) ; het zesde stuk werd onder invloed van hitte gebroken.

De afmetingen van de schrabbers uit vlak B komen overeen met deze van de schrabbers uit vlak A, zoals blijkt uit de vergelijkende studie (zie verder). Ook de schrabbershoek en de buiging van de schrabhoofden zijn goed vergelijkbaar :

(9) A. GOB, *Le Mésolithique dans le Bassin de l'Ourthe* (Liège, 1981), p. 250.

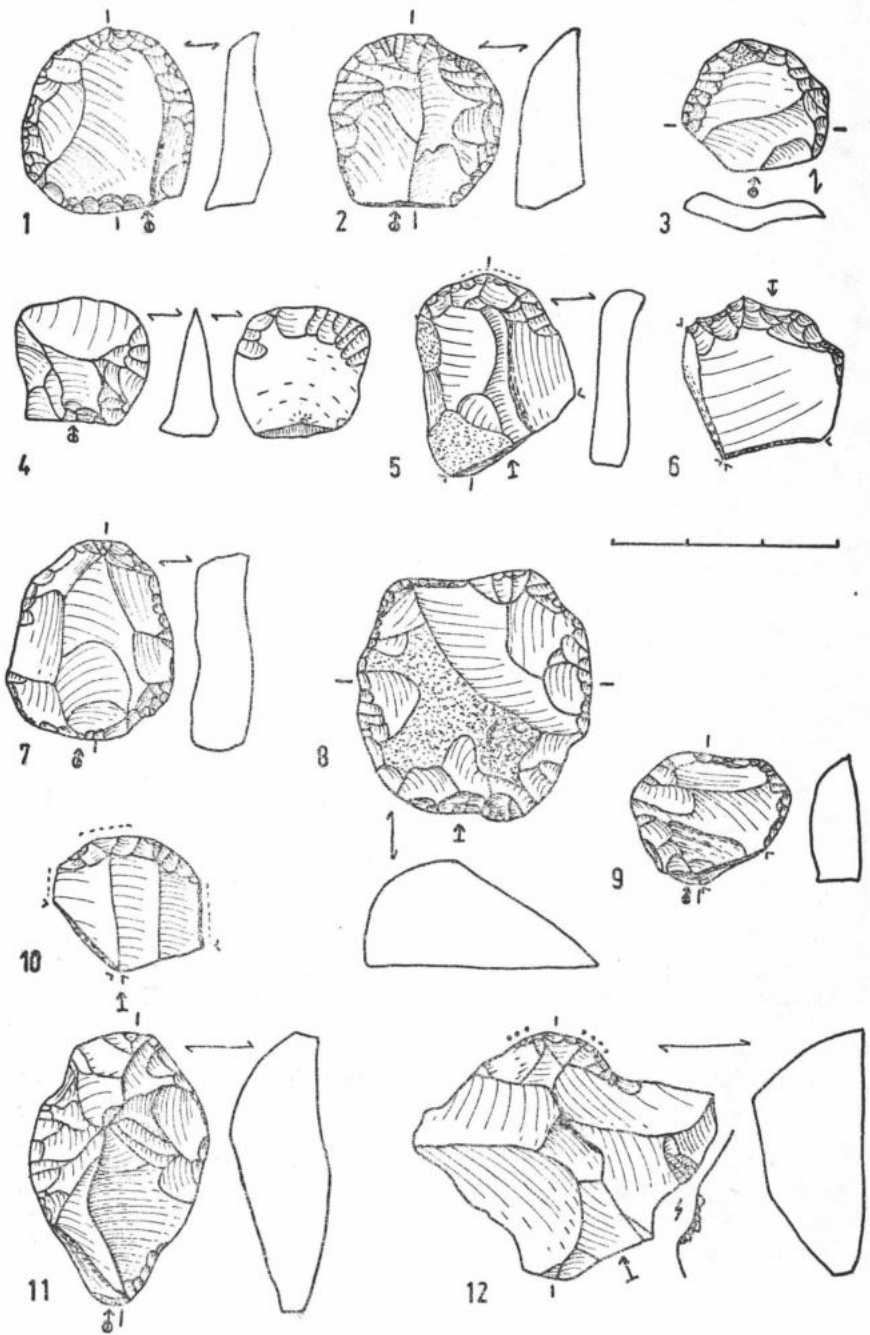

Fig. 8. Kruishoutem-Kerkackers. Opgravingsvlak B.
Lithisch materiaal : 1-12 : schrabbers (schaal 1/1)

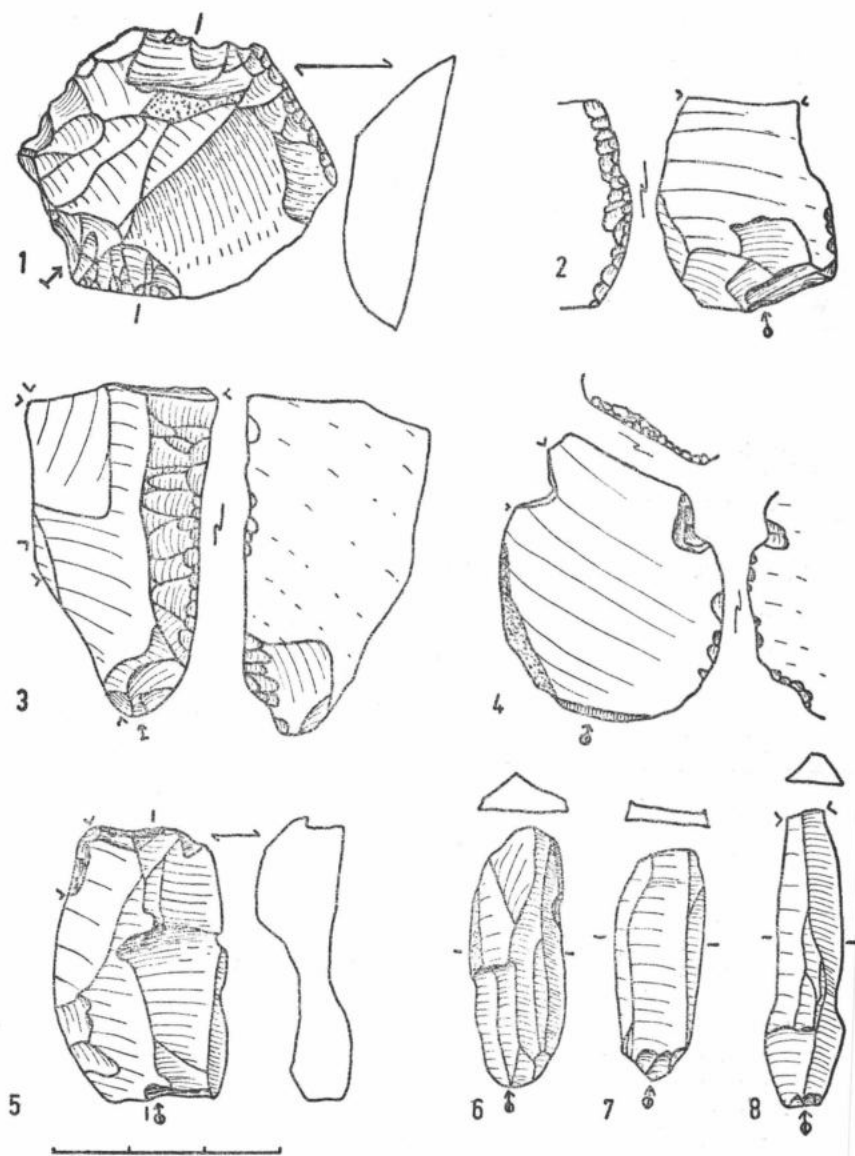

Fig. 9. Kruishoutem-Kerkackers. Opgravingsvlak B.
Lithisch materiaal : 1-8 werktuigen (schaal 1/1)

Buiging van de schrabhoofden (uitgedrukt in vierden van cirkelomtrek):

- weinig convexe schrabhoofden ($\frac{1}{4}$)	6	37,5 %
- convexe schrabhoofden ($\frac{1}{2}$)	6	37,5 %
- zeer convexe schrabhoofden ($\frac{3}{4}$)	4	25 %

3.2. Een zeer fraai getand werktuig (fig. 9,1) werd vervaardigd op een dikke afslag en kan best met de dikke schrabbers vergeleken worden : weinig uitgesproken tanden op het distaal gedeelte, en, op het proximaal gedeelte, een door half-steile lange retouches slecht gevormde punt.

De twee messen hebben een natuurlijke rug met bewaarde cortex en vertonen enkele gebruiksretouches op de andere boord ; het betreft korte, zeer weinig typische stukken (fig. 9,4).

Bij de primaire werktuigen vermelden we nog een afgeschilferd stuk en 3 geretoucheerde afslagen : één ervan vertoont ventrale retouches die een soort werkhoofd vormen (fig. 9,2).

Er zijn slechts weinig werktuigen op kling. Van de 2 afgeknotte klingen is de ene dik en massief (fig. 9,5), terwijl de andere een mikro-kling met zeer schuine afknotting is (fig. 10,2). De 2 gekerfde klingen zijn klassiek.

De 2 klingen met geretoucheerde boorden zijn identiek met deze van vlak A. De ene, dik en breed, vertoont op beide boorden steile en half-steile retouches ; ze is vervaardigd uit beige vuursteen. De andere, gebroken, vertoont op de rechter boord een fraaie schuine retouche en, naar de hiel toe, enkele ventrale retouches ; de linker boord en het distaal uiteinde zijn gebroken (fig. 9,3).

3.3. Net als in vlak A werden in vlak B slechts weinig pijlbewapeningen gevonden, van zeer diverse typen. Met uitzondering van een Zonhoven-spits zijn ze alle uit de archeologische laag afkomstig.

Volgende stukken werden geïnventariseerd :

— 2 Zonhoven-spitsen (fig. 10,6-7) : eenvoudige spitsen met zeer schuine afknotting. Een ervan bewaart sporen van de *piquant trièdre* ; de tweede, gevonden aan het oppervlak, vertoont kleine onregelmatige beschadigingen aan de basis ;

— een fragment van een bewapening heeft een convexe rug (fig. 10,8) en is waarschijnlijk van een gebroken segment afkomstig ;

— 2 transversale bewapeningen : de ene (fig. 10,4), uit lichtgrijze silex, is zeer symmetrisch ; de andere, iets kleiner, is uit beige vuursteen (fig. 10,5) ;

— 3 asymmetrische driehoekige pijlbewapeningen ; de best afgewerkte (fig. 10,1) vertoont tweevlakkige dekkende retouches die echter tot de periferie van beide vlakken beperkt zijn ; de overige twee (fig. 10,3) zijn wellicht onafgewerkte stukken.

3.4. Het enige fragment met sporen van polijsting, in lichtbeige vuursteen, komt uit de bebouwingslaag.

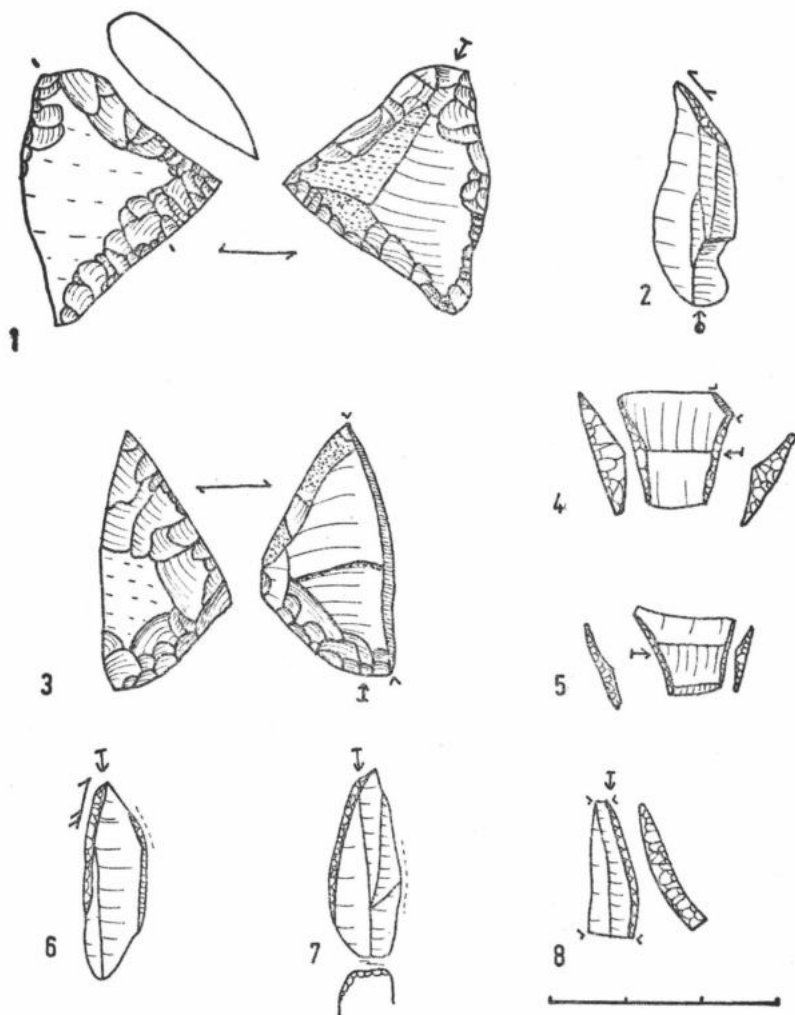

Fig. 10. Kruishoutem-Kerkackers. Opgravingsvlak B.
Lithisch materiaal : 1-8 : pijlbewapening (schaal 1/1)

4. *Inventaris*

kernen	17		
verfrissingsafslagen	18		
mantelafslagen	37		
debitage-produkten : volledige klingen	24		
fragmenten v. klingen	42		
afslagen en fragmenten v. afslagen	207		
werktuigen : schrabbers	20		
getand werktuig	1	}	24
messen met natuurlijke rug	2		
afgeschilferd stuk	1		
afgeknotte klingen	2	}	6
gekerfde klingen	2		
klingen met geretoucheerde boorden	2		
geretoucheerde afslagen	3		3
Zonhoven-spitsen	2	}	8
segment (?)	1		
transversale pijlbewapeningen	2		
pijlspitsen	3		
fragment van werktuig	1	1	42
fragment van gepolijst werktuig	1	1	1

C. OPPERVLAKTEVONDSTEN 1967-68 „VOETBALVELD”

1. Ter gelegenheid van zijn opgravingen van een gedeelte van het Gallo-Romeinse grafveld te Kruishoutem-Kerkackers in 1967 en 1968 heeft de heer M. Rogge een aantal vuurstenen artefakten aan de oppervlakte en in de bouwlaag gevonden. Ze werden later door hem aan S. Czepiec ter studie gegeven (hetgeen Czepiec niet heeft gedaan). Het leek de moeite ook deze artefakten bij het huidig verslag te voegen. Om alle verwarring te vermijden met de oppervlaktevondsten door Czepiec in 1973 gedaan, hebben we de benaming „Voetbalveld” behouden. Dit was de eerste benaming door de heer Rogge aan de vindplaats gegeven, benaming later vervangen door deze van „Kruishoutem-Kerkackers”. Het betreft echter wel één en dezelfde vindplaats.

Over het algemeen vertoont deze vuursteenindustrie dezelfde kenmerken als deze gevonden tijdens de opgravingen van Czepiec, zowel wat betreft de gebruikte grondstof als de technologie.

Ongeveer 90 % van de artefakten zijn vervaardigd uit lokale grijze vuursteen (met verschillende tinten). Lichtgrijze of beige vuursteen komt veel minder voor en werd gebruikt voor het vervaardigen van de gepolijste

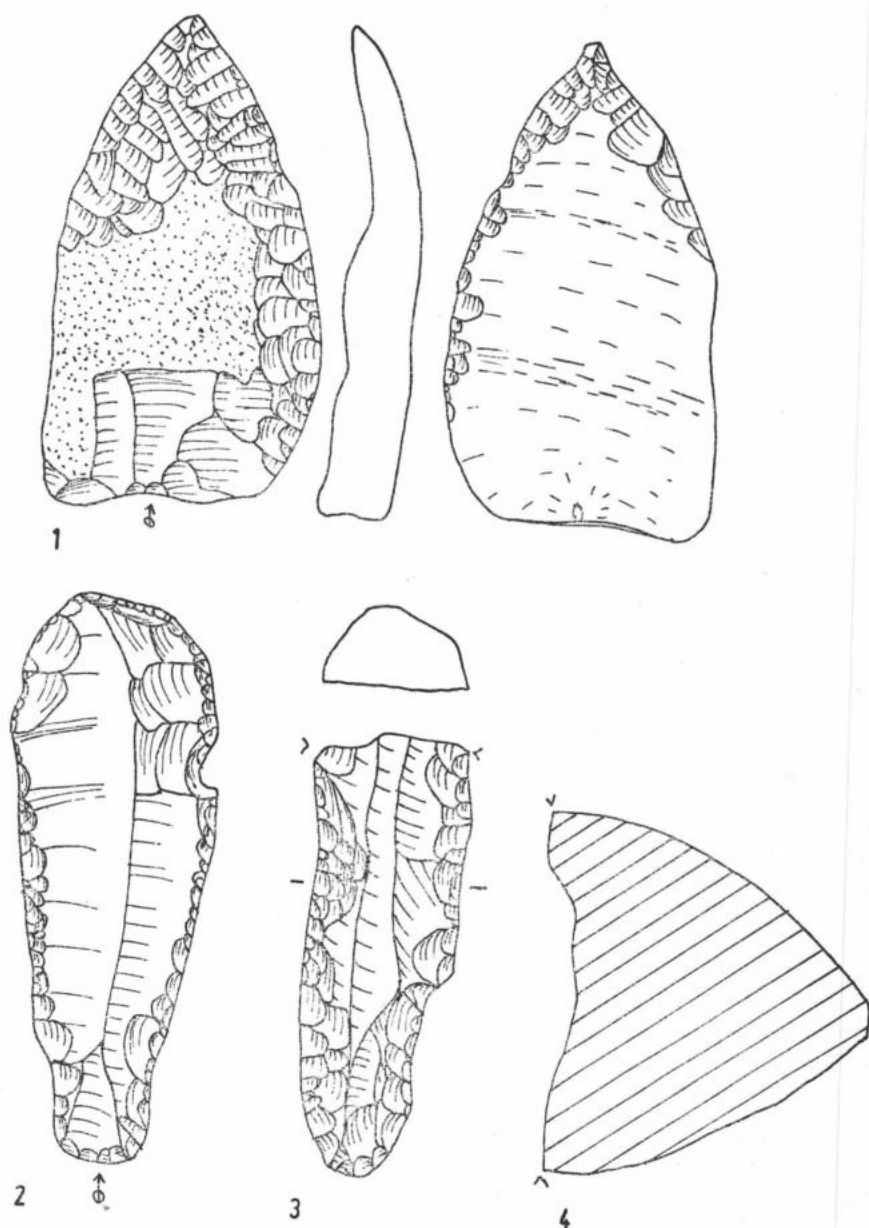

Fig. 11. Kruishoutem-Voetbalveld.
Oppervlaktevondsten (schaal 1/1)

werktuigen, van 3 schrabbers, van 4 klingen met geretoucheerde boorden en van één pijlbewapening.

2. *Inventaris van de werktuigen*

- 19 schrabbers :
- 2 eenvoudige schrabbers op afslag (1 op gepolijste afslag)
 - 1 dikke dubbelschrabber
 - 6 rondschrabbers of duimnagelschrabbers
 - 6 schrabbers met overhangend schrabhoofd
 - 1 schouder-schrabber
 - 1 schrabber op geretoucheerde kling (fig. 11,2)
 - 2 fragmenten
 - 2 boren, waarvan één met dikke punt
 - 1 gekerfde kling
 - 4 fragmenten van klingen in lichtgrijze vuursteen, met doorlopende half-steile retouches op beide boorden
 - 1 grote spits met zeer verzorgde tweevlakkige retouches (fig. 11,1) en een tweede dergelijk stuk, doch van kleinere afmetingen en minder verzorgd
 - 1 fragment van een gepolijste bijl; het fragment is dik en heeft afgeschuinde boorden (fig. 11,4)
 - 1 fragment van een gepolijst werktuig en 3 afslagen met sporen van polijsting.

Deze industrie is dus nauw verwant met deze gevonden in vlakken A en B, vooral wat betreft de schrabbers, de klingen met geretoucheerde boorden en de gepolijste werktuigen. Men lette nochtans op de aanwezigheid van boren en van de merkwaardige grote bladvormige spits.

D. BESLUIT

1. Zoals boven reeds gezegd dacht S. Czepiec te Kruishoutem-Kerkakkers de sporen van een mesolitische bewoning in opgravingsvlak B te hebben gevonden, terwijl hij het lithisch materiaal uit vlak A aan de neolithische Michelsberg-kultuur toeschreef. Uit ons eigen onderzoek blijkt dit standpunt onhoudbaar : enerzijds bestaat er geen enkel betekenisvol verschil tussen het lithisch materiaal uit vlakken A en B, zoals duidelijk blijkt uit de vorige bladzijden, en anderzijds vertoont het geheel van materiaal uit vlak B slechts zeer vage verwantschap met de mesolithische industrieën van België. De overhaastige gelijkshakeling van beide industrieën kan slechts verklaard worden door het feit dat Czepiec met het Belgische Mesolithicum te weinig vertrouwd was.

2. De verschillen die men kan vaststellen tussen het lithisch materiaal uit vlak A en uit vlak B zijn zeer gering en kunnen geenszins een essentieel verschil betekenen in de bezetting van beide vlakken.

2.1. De gebruikte grondstof is absoluut identiek in beide sectoren.

2.2. Hetzelfde geldt voor de debitage ; noch de debitage-techniek noch de afmetingen van de debitage-produkten wijzen op enig verschil tussen vlakken A en B. Men vindt in vlak A dezelfde prismatische kernen van mesolithische traditie, dezelfde verfrissingstechniek van de slagvlakken en dezelfde klingendebitering als in vlak B.

2.3. De vergelijking tussen de werktuigen-inventarissen van de sectoren A en B wijst op slechts geringe verschillen. In beide reeksen vindt men een identieke proportie schrabbers, die bijna de helft van het totaal aantal werktuigen vertegenwoordigen, en de aanwezigheid van dezelfde categorieën artefakten : getande werktuigen, messen met natuurlijke rug, afgeknotte klingen, klingen met geretoucheerde boorden, pijlbewapeningen. Deze laatste, alhoewel weinig talrijk, vertonen dezelfde typen in beide reeksen : Zonhoven-spitsen, transversale pijlbewapeningen, driehoekige of ovaalvormige pijlspitsen. Alleen een gesteelde spits maakt hierop uitzondering, doch ze werd gevonden aan het oppervlak in vlak A en is wellicht intrusief.

2.4. De vergelijking van de afmetingen van de schrabbers versterkt nog het homogene karakter van het lithisch materiaal uit beide vlakken.

2.4.1. Tabel der gemiddelden en der standaardafwijkingen bij de afmetingen der schrabbers

	<i>aantal</i>	<i>gemiddelde</i>	<i>standaard-afwijking</i>
<i>vlak A</i>	25		
lengte		30.32	8.61
breedte		26.04	4.65
dikte		9.04	3.90
<i>vlak B</i>	18		
lengte		26.06	8.00
breedte		23.83	6.90
dikte		8.06	3.35
<i>oppervlakte</i>	16		
lengte		32.75	15.99
breedte		27.81	7.54
dikte		9.13	3.50

Op het eerste gezicht zou deze tabel 2.4.1. eerder wijzen op een verschil tussen vlakken A en B, vermits de gemiddelde afmetingen van de schrabbers uit vlak B kleiner zijn (ongeveer 12 %) dan deze uit vlak A. De variaties in de afmetingen, zoals die blijkt uit de kolom der standaardafwijkingen, laat echter een dergelijk besluit niet toe : in feite zijn de opgemerkte verschillen te zwak, zoals blijkt uit tabel 2.4.2.

2.4.2. Tabel van de Student t toets op de afmetingen der schrabbars

lengten	A	B	O
A	O	1,61	0,61
B		O	1,52
O			O
breedten	A	B	O
A	O	1,22	0,91
B		O	1,56
O			O
dikten	A	B	O
A	O	0,84	0,07
B		O	0,88
O			O

Al de waarden van t zijn kleiner dan de waarden gegeven aan de verdeling van t voor een significantiedrempel van 0,10 ; men mag eruit besluiten dat de opgemerkte verschillen niet significant zijn.

3.1. Men komt dus tot het besluit dat het lithisch materiaal uit vlakken A en B één enkele homogene vuursteenindustrie vertegenwoordigt ; daar ze in nauw verband met het gebouw en met het aarden vaatwerk werd gevonden, mag ze aan de Michelsberg-kultuur worden toegeschreven.

Wanneer we echter de vuursteenindustrie van Kruishoutem-Kerkackers vergelijken met deze van andere MK-nederzettingen in naburige streken, vallen belangrijke verschillen op. Te Spiennes¹⁰, te Neufvilles-Gué du Plantin¹¹ en te Thieusies¹² zijn de technologie, en vooral de klingendebitering opvallend verschillend van hetgeen hierboven werd beschreven : op deze sites werden grote regelmatige klingen van klassiek neolithisch type vervaardigd en vindt men mooie, betrekkelijk grote afslagen op dewelke men schrabbars heeft gemaakt¹³. Hierbij dient opgemerkt dat deze drie vindplaatsen alle in de streek van Mons gelegen zijn, een streek waar vuursteen overvloedig aanwezig is en waar men over zeer grote vuursteenknollen kan beschikken. Daarentegen beschikten de bewoners van Kruishoutem-Kerkackers niet over grondstof van prima kwaliteit : hierin moet hoogstwaarschijnlijk de hoofdreden gezocht worden van deze duidelijke tegenstelling in de debitage-stijl. Twee argumenten komen deze hypothese staven :

(10) H. HUBERT, Fossés néolithiques à Spiennes. *Arch. Belgica* n. 136, 1971.

(11) J. de HEINZELIN, P. HAESAERTS & S.J. DE LAET, *Le Gué du Plantin (Neufvilles, Hainaut)*, Dissert. Arch. Gandenses, XVII, Brugge 1977.

(12) P.M. VERMEERSCH & R. WALTER, *o.c.* (zie voetnoot 5).

(13) de HEINZELIN e.a., fig. 20 vv.

— te Kruishoutem zijn al de lemmers van grote afmetingen uit niet-lokale vuursteen (wellicht van Henegouwse herkomst) en werden wellicht reeds als lemmers geïmporteerd ;

— op de Kemmelberg¹⁴ vindt men in de MK-vuursteenindustrie een groot aantal debitage-producten en stukken afslag in lokale vuursteen, waarvan de debitage-stijl duidelijk verschilt van deze van artefakten die uit geïmporteerde vuursteen van betere kwaliteit werden gemaakt. Deze lokale produktie kan met deze van Kruishoutem vergeleken worden ; hierbij heb ik laten opmerken¹⁵ dat de kernen van de MK-vuursteenindustrie slechts door de gebruikte grondstof verschillen van de kernen van de mesolithische serie.

3.2. Een ander opmerkelijk verschil tussen Kruishoutem en de andere MK-sites die zo pas werden vermeld, ligt in de volledige afwezigheid van afslagbijlen, alhoewel ze gewoonlijk in de MK-steenindustrie goed vertegenwoordigd zijn. Zo vertegenwoordigen afslagbijlen 5 % van het totaal aantal werktuigen te Neufvilles-Gué du Plantin¹⁶; men vindt ze ook in kleine getale te Montagne de Lumbres¹⁷. Hun afwezigheid te Kruishoutem weerspiegelt wellicht een specifiek kenmerk van deze MK-nederzetting, die in verband kan staan met de bezigheden van de bewoners. De zeer grote armoede van de totale steenindustrie, die minder dan duizend artefakten omvat, is wellicht aan dezelfde oorzaak te wijten.

De aanwezigheid van mikrolithische pijlbewapeningen (meer in het bijzonder van Zonhoven-spitsen) werd ook op andere MK-vindplaatsen vastgesteld, o.m. te Neufvilles-Gué du Plantin, waar overigens ook transversale pijlbewapeningen voorkomen¹⁸, en te Montagne de Lumbres¹⁹. Beide laatstgenoemde vindplaatsen hebben, naast typische grote MK-schrabbers, ook enkele kleine eenvoudige schrabbers geleverd die best met deze van Kruishoutem kunnen vergeleken worden²⁰. Van dit standpunt bekeken staat Montagne de Lumbres dicht bij Kruishoutem dan de MK-vindplaatsen van de streek van Mons ; jammer genoeg werden artefakten van de twee opeenvolgende bezettingen van deze merkwaardige vindplaats — eerst een late Donau-kultuur (wellicht van het type Cerny), daarna een Chasséen of een Michelsberg bewoning²¹ — door latere opeenvolgende omwoelingen gedeeltelijk vermengd, zodat het thans niet meer

(14) A. VAN DOORSELAER, Inleidende beschouwingen over de Kemmelberg na drie opgravingscampagnes. *Arch. Belg.* n. 131, 1971 ; A. VAN DOORSELAER, J. DEMEULEMEESTER, R. & J.L. PUTMAN, Resultaten van zes opgravingscampagnes op de Kemmelberg, *Arch. Belg.* n. 161, 1974 ; M. ULRIX-CLOSSET, M. OTTE & A. GOB, *Paléolithique et Mésolithique au Kemmelberg (Flandre Occidentale)*. E.R.A.U.L. n° 11, Liège 1981.

(15) In : ULRIX-CLOSSET, e.a., o.c.

(16) de HEINZELIN e.a., o.c., p. 87.

(17) R. PRÉVOST, L'habitat néolithique de la Montagne de Lumbres, *Mémoires de la Comm. départem. Monum. hist. Pas-de-Calais*, 11, 1962, 96 pp.

(18) de HEINZELIN e.a., o.c., p. 85 en fig. 31.

(19) R. PRÉVOST, o.c., pl. X-XII.

(20) de HEINZELIN e.a., o.c., fig. 22,7-9.

(21) G. BAILLOUD, Le Néolithique danubien et le Chasséen dans le nord et le centre de la France, *Fundamenta*, A3, T. VI (1971), pp. 201-245.

mogelijk blijkt de steenindustrie die typisch is voor beide perioden met zekerheid te herstellen en te onderscheiden.

3.3. Meer dan eens werd de hypothese naar voren gebracht dat in bepaalde gebieden de mesolithische technologie, en zelfs de mesolithische leefwijze gedurende een gedeelte van het Neolithicum zouden zijn blijven voortbestaan. Op het eerste gezicht zou de steenindustrie van Kruishoutem-Kerkackers hiervoor als argument kunnen worden ingeroepen. O.i. moet men zich echter hoeden voor dergelijk overhaaste besluiten; het blijkt ons eerder dat de eigen kenmerken van de debitage-techniek te Kruishoutem veel meer bepaald zijn geworden door het karakter van de gebruikte grondstof. De vuursteenknollen van de MK-nederzetting te Kruishoutem hebben immers dezelfde vuursteenknollen gebruikt als hun mesolithische voorgangers, vuursteenknollen afkomstig uit riviergrint, en ze hebben dezelfde techniek gebruikt om uit deze knollen het maximum aan bruikbare kling en afslagen te bekomen. Het blijkt overigens dat ze deze povere grondstof maar weinig apprecieerden om er hun gerei mee te vervaardigen: ze hebben de lokale vuursteen slechts gebruikt om er de artefakten mede te maken die ze op het ogenblik zelf nodig hadden, dwz. zeer weinig.

Deze argumentatie bewijst anderzijds niet dat er een volledige breuk zou bestaan hebben tussen de mesolithische en de neolithische technologie: de aanwezigheid van enkele mikrolithische pijlbewapeningen in vroeg- en midden-neolithische vindplaatsen bewijst het tegendeel.

In feite heeft men te vaak de vergissing begaan te denken dat de vuursteentechnologie ontwikkeld in de vuursteenmijnbouwcentra de enige technologie zou geweest zijn tijdens het Midden-Neolithicum, en dat alles wat er van afwijkt noodzakelijk en rechtstreeks tot een oudere, in hoofdzaak mesolithische traditie zou opklimmen. Recente opgravingen van nederzettingen van de vroeg-neolithische Donau-kultuur tussen Rijn en Seine hebben echter verplicht bijna van jaar tot jaar onze opvattingen over deze cultuur te wijzigen, o.m. betreffende de vuursteentechnologie: vooral tijdens de jongere fazen van deze cultuur wordt het beeld van één grote uniforme cultuurstroming vervangen door dit van een mozaïek van kleinere lokale groepen die ieder hun eigen kenmerken bezitten. Wellicht zal ook een dergelijke evolutie in de toekomst aanwijsbaar zijn binnen de Michelsberg-kultuur en de overige culturen van het Midden-Neolithicum.

4. HET MK AARDEN VAATWERK (S.J.D.L., H.T.)

MK-vaatwerk werd uitsluitend in opgravingsvlak A aangetroffen. Volgen Czepeic werden 148 scherven verzameld, doch we hebben er slechts 145 van teruggevonden. De verpreiding is de volgende:

- 26 in de bovenste bouwlaag
- 39 in de bewoningslaag
- 3 in de funderingsgreppel van het MK-gebouw
- 8 in kuil A

- 9 in kuil B
- 6 in kuil C
- 8 in kuil E
- 1 in kuil F
- 10 in kuil G
- 18 in kuil H
- 3 in kuil I
- 6 in kuil J
- 1 in kuil K
- 3 in kuil L
- 4 in kuil M

Deze scherven zijn zeer homogeen en zeer typisch voor de Michelsberg-kultuur. Binnen- en buitenwand zijn geëffend. De buitenwand was oorspronkelijk gepolijst (hervan blijven enkele sporen). De buitenwand is donker grijsbruin (kleurschakeringen Munsell 7.5 YR 5/2-4; 10 YR 4.5/2-3; 10 YR 6/3-4); de binnenwand is doorgaans iets donkerder dan de buitenwand (7.5 YR 5/2; 10 YR 3/1; 10 YR 3.5/1; 10 YR 4.5/2-3). De poreuze kern is donkergrijs tot zwart. De pasta is verschaald met organisch, plantaardig materiaal, met brokjes vuursteen (die 3 à 4 mm dik kunnen zijn) en met chamotte.

Zeer veel scherven vertonen brandsporen (zowel deze uit de bewoningslaag als uit de kuilen). Slechts een twaalfstal scherven geven enkele schaarse aanduidingen over de vormen der potten :

1. Uit de bewoningslaag. Randfragment van een schotel met geknikte wand en verticale rand (type Lüning 5,2,2). Diameter van de opening niet te bepalen. Dikte van de wand : 8 à 11 mm (fig. 12,1).
2. Uit de bewoningslaag. Scherf van rand van pot van onbepaalbaar type. Lichte verdikking van de lip. Diameter van de opening niet te bepalen. Dikte van de wand : 4 à 5 mm (fig. 12,2).
3. Uit de bewoningslaag. Rand van pot van onbepaalbaar type. Diameter van de opening niet te bepalen. Dikte van de wand : 6 à 7 mm (fig. 12,3).
4. Uit de bewoningslaag. Scherf van geknikte overgang tussen wand en hals. Daar de hals tamelijk vertikaal is, behoort de scherf misschien tot een fles (type Lüning 3), doch dit is vrij onzeker. Dikte van de wand : 6 à 7 mm (fig. 12,4).
5. Uit de bewoningslaag. Rand van een „kalotvormige schotel” (type Lüning 5,4,8). Diameter van de opening : 15 cm. Dikte van de wand : 5 à 9 mm (fig. 12,5).
6. Uit kuil E. Twee aaneenpassende scherven van een verticale rand (waarschijnlijk van een fles, type Lüning 3,1, 3,2 of 3,3). Diameter van de opening : 15 cm. Dikte van de wand : 6 à 7 mm (fig. 12,6).
7. Uit kuil E. Scherf van de rand van een „konische schotel” (type Lüning 5,3,6 of 5,3,7). Diameter van de opening niet te bepalen. Dikte van de wand : 5 à 6 mm (fig. 12,7).

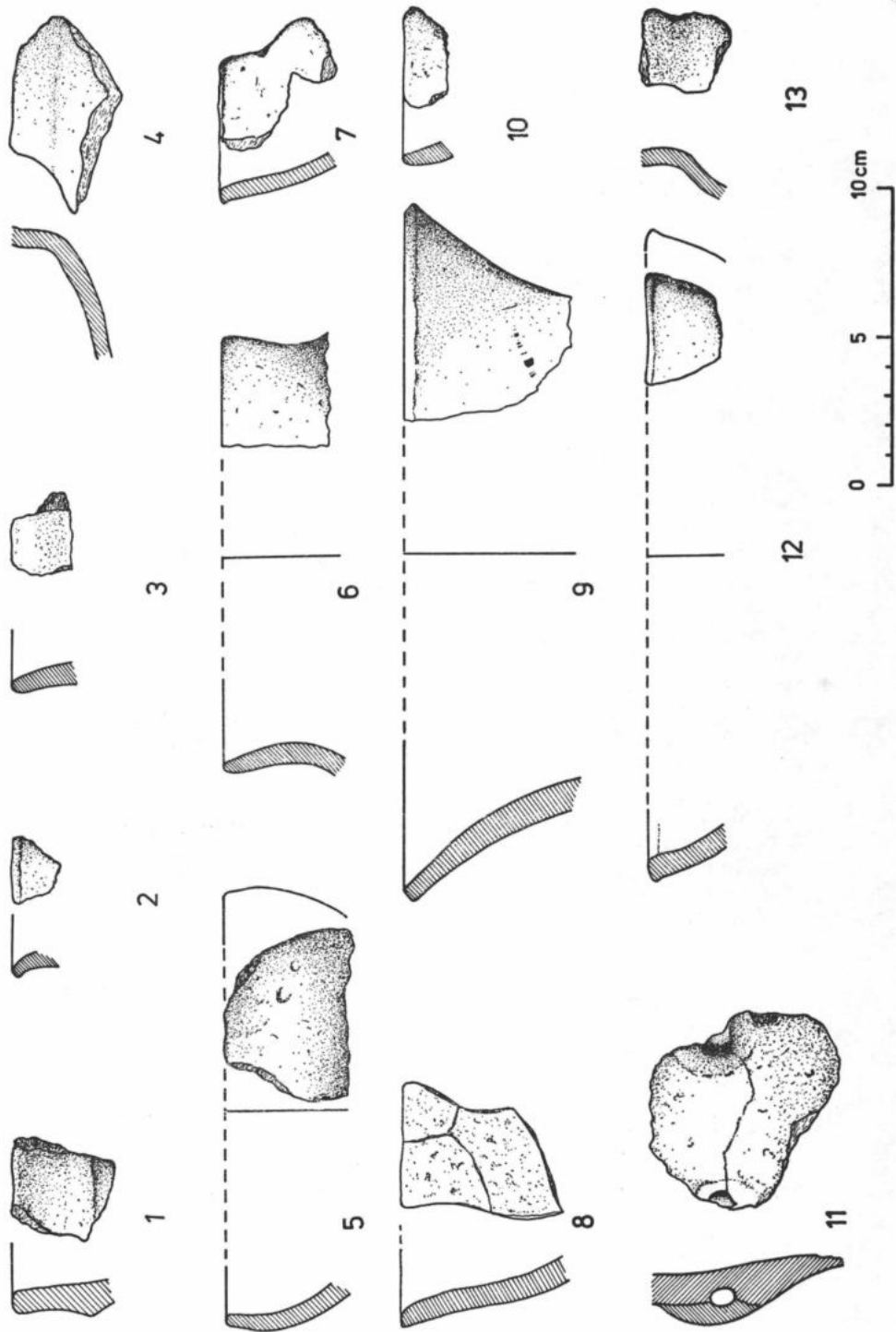

Fig. 12. Kruishoutem-Kerkackers. Opgravingsvlak A.
MK-aardewerk

8. Uit kuil G. Scherf van de rand van een „konische schotel” (type Lünig 5,3,6 of 5,3,7). Diameter van de opening niet te bepalen. Dikte van de wand : 7 à 8 mm (fig. 12,8).
9. Uit kuil I. Scherf van de rand van een tulp- of buidelbeker (type Lünig 1, niet nader te bepalen). Diameter van de opening : 23 cm. Dikte van de wand : 6 à 10 mm (fig. 12,9).
10. Uit kuil I. Randscherfje van pot van onbepaalbaar type. Diameter van de opening niet te bepalen. Dikte van de wand : 5 à 7 mm (fig. 12,10).
11. Uit kuil I. Scherf van wand met opgelegde horizontaal doorboorde knobbel, wellicht van een fles (type Lünig 3) of van een voorraadpot (type Lünig 2). Dikte van de wand, zonder de knobbel : 7 à 10 mm ; met de knobbel : 18 mm (fig. 12,11).
12. Uit kuil J. Scherf van de rand van schotel met geknikte wand en schuine rand (type Lünig 5,2,2,1 bis). Diameter van de opening : 22 cm. Dikte van de wand : 7 à 9 mm (fig. 12,12).
13. Uit kuil J. Wandscherf (overgang van buik naar hals), waarschijnlijk van een fles van kleine afmetingen (type Lünig 3,3,6). Dikte van de wand : 5 à 6 mm (fig. 12,13).

Er zijn dus slechts een zestal scherven (nrs. 1,5,7,8,12 en 13) waarvan de vorm voldoende herstelbaar is om het precieze type te bepalen (en hierbij blijft nog veel onzekerheid). J. Lünig²² heeft de MK in 5 chronologische fasen ingedeeld (MK I tot MK V). Schotels met geknikte wand en verticale wand (nr. 1) komen voor in fasen MK III - MK V, en deze met geknikte wand en schuine rand (nr. 12) in fasen MK IV - MK V. Kalotvormige schotels (nr. 3) behoren tot de fasen MK III - MK V, terwijl de konische schotels (nrs. 7 en 8) uitsluitend tijdens fase III voorkomen ; hetzelfde geldt voor de eenvoudige flessen van type 3,3,6 (nr. 13). Deze enkele gegevens zijn natuurlijk onvoldoende om de MK-bewoning te Kruishoutem-Kerkakkers nauwkeurig te dateren. Opvallend is wel het ontbreken van vormen die typisch zijn voor fasen MK V, terwijl de konische schotels (nrs. 7 en 8) uitsluitend tijdens in onze gewesten pas tijdens de fase MK II verschenen zijn, en dat slechts twee MK-vindplaatsen, deze van „Le Gué du Plantin” te Neufvilles en van „la Ferme de l'Hosté” te Thieusies (beide in Henegouwen), tot fase MK II opklimmen. Al de overige MK-nederzettingen van de „Belgische” MK-groep (België, Nederlands Limburg, Noord-Frankrijk) behoren tot fasen MK III en MK IV. De schamele gegevens die we voor Kruishoutem-Kerkakkers bezitten wijzen ook op deze zelfde fasen MK III en MK IV, dwz. de laatste eeuwen van het 4e millennium vóór de jaartelling.

(22) J. LÜNING, *Die Michelsberger Kultur. Ihre Funde in zeitlicher und räumlicher Gliederung* (= 48. Bericht der Römisch-Germanische Kommission 1967).

(23) S.J. DE LAET, *Prehistorische Kulturen in het Zuiden der Lage Landen* (2e herwerkte uitg., Wetteren, 1979), pp. 241-265.

5. DE GALLO-ROMEINSE KUILEN (H.T.) (fig. 2 en 3)

Benevens een 60-tal kleine wandscherfjes van Gallo-Romeins aardewerk, aangetroffen in de bouwlaag, beschrijft S. Czepiec ook een 5-tal kuilen uit de Romeinse tijd. Ze liggen verspreid over het ganse opgravingsvlak A. Twee ervan werden aangelegd boven vergravingen van de MK-nederzetting (kuil 13 snijdt MK-kuil D, kuil 15 snijdt MK-kuil E). Het verspreidingspatroon valt volledig binnen dit van de Gallo-Romeinse brandrestengraven, onderzocht door M. Rogge en gepubliceerd in *O.O.V.O.* VI. Meer nog, sommige van de door Czepiec onderzochte Romeinse kuilen zijn ongetwijfeld brandrestengraven (kuilen 14 en 15; mogelijk ook kuilen 12 en 13), maar werden door de opgraver als dusdanig niet herkend. Vandaar dat we de Romeinse kuilen nummeren van 12 tot 16, in aansluiting met de nummering van de door M. Rogge onderzochte graven (nrs. 1 - 11). De beschrijving van de kuilen steunt op de notities van S. Czepiec. Alleen het schervenmateriaal van kuilen 12 en 13 kon door ons worden gecontroleerd. De inhoud is echter zeer pover en biedt geen enkel daterings-element. De elf door M. Rogge beschreven graven dateren globaal van het eind van de Ie tot in de tweede helft van de IIe eeuw na Chr.

Kuil 12

Onregelmatig-rechthoekige kuil van 2,50 x 0,90/1,30 m, NW-ZO georiënteerd. De 0,30 m diepe kuil was gevuld met bleek geelbruin zand, vermengd met klei. In de NO-helft werd een ovaalvormige verkleuring waargenomen van 1,10 x 0,50 m, gevuld met grijs tot donkergrijs zand, vermengd met houtskool.

Inhoud :

1. Twee verbrande *terra nigra*-scherven.
2. Randscherfje van een pot in gewoon aardewerk. Bleekgrijze klei; donkergrijs korrelig oppervlak.
3. Wandscherfje van een grauwbroune, grof verschaalde voorraadpot.

N.B.: Uit deze zelfde kuil komt ook het hoger vermeld werktuig van onbepaalde vorm uit gepolijst groengrijze kwartsiet (zie „het lithisch materiaal”, A, 4.4).

Kuil 13

Klein onregelmatig kuiltje van ca 0,55 x 0,50 m. De 0,30 m dikke vulling bestond uit donkergrijs tot grijszwart zand.

Inhoud :

1. Een 8-tal wandscherfjes van bleekbruine kruikwaar. Fijnkorrelig oppervlak.

Kuil 14

Rechthoekige kuil van 1,45 x 0,78 m, NO - ZW georiënteerd. De 0,35 m dikke vulling bestond uit een mengsel van zand en houtskool²⁴. Geen vondstenmateriaal.

Kuil 15

Onregelmatige kuil van 1,50 x 0,42/0,62 m, NNO - ZZW georiënteerd. De vulling was 0,25 m dik en bestond uit bleek geelbruin zand in het centrum en een mengsel van donkergrijs zand en houtskool op de randen en op de bodem.

Inhoud :

1. Drie randscherven van een *terra nigra*-bord Holwerda²⁵.
2. Wandscherf van een grof verschaalde voorraadpot.
3. Wandscherf van een pot in gewoon aardewerk.

Kuil 16

Onregelmatige kuil, slechts gedeeltelijk opgegraven. De 0,25 m dikke vulling bestond uit bleek-geelbruin tot bruin zand, vermengd met klei.

Inhoud :

1. Twee wandscherfjes van okerkleurige kruikwaar.

**

De grote slordigheid waarmee Czepiec deze „kuilen” heeft opgegraven heeft hem wellicht belet te zien dat kleine fragmenten verbrand been vermengd waren met de houtskool, een feit dat typisch is voor de brandrestengraven (en dat door M. Rogge wél is vastgesteld). Het is dus waarschijnlijk, doch niet bewezen, dat we met brandrestengraven te doen hebben.

(24) Een houtskoolmonster voor C¹⁴-datering gaf als resultaat : 1631 ± 84 B.P. = 319 ± 84 A.D. (IRPA-141).

(25) J.H. HOLWERDA, *De Belgische Waar in Nijmegen*. ('s-Gravenhage, 1941).

DE OUDSTE VUURBAKENS VAN DE VLAAMSE KUST EN NABIJGELEGEN NOORDZEEOEVERS (811 - einde 16de eeuw)

(DEEL I)

door

Roger DEGRYSE

1. De oudste vuurbakens en de scheepvaart langs de Vlaamse kust

Uit het weinige dat we over de eerste vuurbakens in het zuidwestelijk gebied van de Noordzee en het Nauw van Kales vernemen, is af te leiden, dat er aldaar, minstens van de 12de eeuw af of misschien zelfs van oudsher, een zekere nachtelijke scheepvaart moet bestaan hebben, althans buiten de wintermaanden. Dat was zo niet alleen voor wat de haringvisserij nabij de kusten van Zuidoost-Engeland, Normandië, Pikardië en Vlaanderen in de herfst aanging, maar ook voor wat de overtocht van de nauwe zeestraat tussen Engeland en het vasteland betrof. De voornaamste oversteekhavens waren langs de Engelse zijde Dover en Winchelsea en langs de vastelandszijde Bonen, Witzand, Kales en Grevelinge¹. Zo zien we Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen, in de loop van april 1177, na naar Engeland te zijn overgestoken en te Canterbury Hendrik II Plantagenet, koning van dat land, ontmoet te hebben, bij valavond te Dover terug inschepen om 's morgens zeer vroeg te Witzand aan te komen². Anderzijds zien we op 25 mei 1213 een Vlaamse ridder, belast met een diplomatieke zending in Engeland, na uit Nieuwpoort te zijn vertrokken, de nacht na zijn vertrek, te Sandwich landen³. De stuurliu, die zich

(Sigles) Brugge, Rijksarchief, fonds Oud Archief Nieuwpoort: Brugge, RA, Nieuwpoort

Brussel, Algemeen Rijksarchief, fonds Rekenkamer: Brussel, ARA, Rekenkamer
Dunkerque, Archives municipales, 310: stadsrekeningen: Duinkerke, arch. mun.

(1) J. Dhondt, Les problèmes de Quentovic, in *Studi in onore di Amintore Fanfani*, dl I, Milaan, 1962, p. 181-248. - P. Grierson, The relations between England and Flanders before the Norman conquest, in *Transactions of the royal historical society*, 4th ser., t. XXIII, 1941, p. 71-112, zie p. 72 en 8-81. - G. Sivery, Les façades maritimes et les ports de la Flandre du Vme au XIIIème siècle, in *Les Amis du vieux Dunkerque*, dl VIII, Duinkerke, 1978, p. 3-13.

(2) „Nocte sequentii post tenebras mare intravit et in crastino valde mane applicuit apud Wisant in Flandria”, in B. de Peterborough, *Gesta Henrici secundi*, dl I, p. 158. - A. Wauters, Wissant, l'ancien Portus Iccius (?), in *Bull. de l'Ac. roy. des Sc., des Lettres et Beaux Arts de Belgique*, 40ste jaar, 2de serie, dl XLVII. Brussel, 1879, p. 111-169, zie p. 146.

(3) „Bauduins de Nuefport, qui fu eslius a aler ou message le conte en Engleterre, entra en mer et s en ala syglant, si arriva a Sanwis tout par nuit”. Ex historiis ducum Normanniae et regum Angliae, in *Mon. Germ. Hist., Scriptores*, dl 26, p. 707, onder de datum maand mei 1213.

's avonds en 's nachts op zee bevonden, moeten een goed begrip van de hulpmiddelen bij de navigatie, waaronder de kennis van de maangestalten, de daarmee gepaard gaande getijden, de sterrenhemel en de windrichtingen gehad hebben en er gebruik van hebben weten te maken. Om de thuishaven terug aan te doen, moest men inderdaad zowel op de windrichting, als op de hoge tij inspelen. Daar de zeehavens van het zuidwestelijk deel van de Noordzee meestal getijdehavens waren, die zeer dikwijls bij eb grotendeels droog vielen, was de nachtelijke signalisatie van de vuurbakens langs de Vlaamse kust en ook elders primordiaal voor dit binnenvaren. Ongetwijfeld brandde het vuur in de „vierboetes" en andere bakens aldaar het felst bij het opkomend getij of werd het vuur zelfs eerst bij halve vloed ontstoken. Dit was althans zo in de 16de eeuw⁴. Op de zegels van veel middeleeuwse havensteden in Noordwest-Europa zien we de afbeelding van een schip op een golvende zee, d.i. de getijdenstroom van eb of vloed, en soms onder de symbolische leiding of bescherming van een ster, waarschijnlijk de poolster, of van de maan in een van haar gestalten, waaronder ook de volle maan, zoniet van beide hemellichamen samen, zoals op dit van Winchelsea⁵. Ook op een stadszegel van Nieuwpoort uit de tweede helft van de 14de eeuw bemerkt men een ster en een wassende maan aan het firmament, respectievelijk aan weerskanten van een met kastelen uitgerust vaartuig, bestuurd door een stuurman, die de riem aan bakboord hanteert en dus zijn vaart op de getijdenstroom regelt⁶. De vloed stroomt inderdaad vanuit het Nauw van Kales naar de Noordzee, terwijl de eb de tegenovergestelde richting volgt. Dit alles doet denken aan de verzen van de veertiende eeuwse Engelse dichter Chaucer, die de stuurman uit zijn tijd als volgt bezong :

„Maar geen als hij berekende eb en vloed
Hoe je voor stroming en gevaar je hoedt
Wat maan, wat haven het is en waar de geul" ⁷.

Doorheen het Nauw van Kales was de scheepvaart bij dag en bij nacht wellicht even druk als bij de overtocht van die zeestraat. Reeds in het begin van de kruistochten, na 1100, maakte de zeeweg aldaar deel uit van de lange reisroute, gevolgd door de pelgrims, die per schip uit Dene-

(4) Zie n. 61 en 76. — „Vierboete" : vuurboete. „Boeten" : vuur ontsteken.

(5) H. Ewe, *Schiffe auf Siegeln*. Bielefeld-Berlijn, 1972, p. 16-17. Reproductie van het stadszegel van Winchelsea uit de 13de eeuw op p. 78 en 210 (nr. 217).

(6) Brussel, ARA, zegelverzameling nr 19494. - Brugge, RA, Nieuwpoort nr 4711, charter nr 40, oorkonde van 9 dec. 1399, waaraan genoemd zegel hangt. - Beschrijving in R. de Beaucourt de Noortvelde, *Nieuport, documents historiques*, dl II. Oostende, 1904, p. 8, naar A. Verbaere, *Sceaux de la ville de Nieuport, Gent (Messager de sciences historiques de Belgique)*, 1879. - Ook in A. de Ghellinck-Vaernewyck, *Sceaux et armoiries de la Flandre*. Uitgave 1935, p. 272, nr 19494-19495. In beide werken afbeelding van het zegel met zijn tegenzegel.

(7) „But of his craft to reckon wel the tydes,
His stremes and his dangers al besides,
His harbour and his moone, his pilotage, ther was none such..." G. Chaucer, *Canterbury Tales*, The prologue : a Shipman. Uitgave : Penguin Books, p. 10. - Vertaling : A. Barnouw, *De vertellingen van de pelgrims naar Kantelberg door Geoffrey Chaucer*, Haarlem, 1930-1933, 3 delen. Zie deel I, p. 14.

marken vertrokken en langs de kust van het vasteland westwaarts voeren om zich naar Palestina en Jerusalem te begeven. Volgens een „itinerarium” of reisgids uit die tijd, kon de afstand tussen Ripa, aan de westkust van Denemarken, tot aan de Sincfal, d.i. blijkbaar de monding van het latere Zwin, zoniet die van de latere Honte, al zeilend, in twee dagen en evenveel nachten afgelegd worden. Tussen de Sincfal en Praul, nabij Plymouth, in Devonshire, kon dit in twee dagen en een nacht gebeuren en tussen die laatste plaats in Zuid-Engeland en Saint-Mahé in Bretagne in één dag. Vandaar voer de zeeweg langs de Franse en Spaanse kusten tot Ferrol nabij San Jago de Compostella, de bekende bedevaartplaats in Leon. Als voorname landmerk in het Kanaal werd daarbij de kaap ten oosten van Plymouth vermeld. De aldus beschreven reisroute liep bijgevolg langs de Vlaamse kust naar Normandië, waar tijdelijk het Kanaal overgestoken moest worden⁸. Ze werd naderhand heen en terug door de koopvaarders tijdens de westvaart op de baai van Bourgneuf, Bordeaux en Biskaje, waaraan tot in de 15de eeuw de Vlamingen, hanzeaten en Spanjaarden, evenals de Bretoenen en de Portugezen deelnamen, gevolgd⁹. In 1367 zien we Lodewijk van Male als graaf van Vlaanderen aan de Spaanse kooplui, wier voorrechten in zijn vorstendom hij toen bekrachtigde en uitbreidde, ook beloven de „vierboetes” te Duinkerke, Nieuwpoort, Oostende en Blankenberge, ten behoeve van hun aldaar voorbijvarende schepen, aan nachtelijke verlichting te laten doen, zoals het volgens de toenmalige mening, eertijds zou gebeurd zijn, en dit tot beveiliging van hun persoon en goederen¹⁰. Dit laatste zou er kunnen op wijzen dat de signalisatie zelf tot dan toe eigenlijk alleen ten dienste van de plaatselijke zeelui had

(8) „De Ripa in Flandriam ad Cincfal velificari potest duobus diebus et totidem noctibus. De Cincfal ad Prol in Angliam duobus diebus et una nocte. Illud est ultimum caput Angliae versus austrum et est processus illuc de Ripa angulosus inter austrum et occidentem. De Prol in Britanniam ad Sanctam Mathiam uno die, inde ad Far iuxta Sanctum Iacobum tribus diebus et tribus noctibus. Inde ad Leskebone duobus diebus et duabus noctibus et est processus iste angularis totus inter austrum et occidentem...” M. Adam, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum usque ad annum 1072*, liber III, in *Mon. Germ. Hist.*, SS, dl VII, p. 267-389, zie p. 367-368, onder Schol. 96. - J. Dhondt, p. 231-232. - Nabij Far of Ferrol bevond zich ook de bekende Romeinse vuurtoren van La Coruña of IJzeren Toren, in het Frans „Tour de Fer”, term die blijkbaar van „fara”, het Spaans woord voor vuurtoren, of van Ferrol afgeleid was. D. Alan Stevenson, *The world's lighthouses before 1820*. New York-Toronto, 1959, p. 10 en 19. - Van belang in deze passage uit de kroniek van Adam van Bremen zijn de rudimentaire zeilaanwijzingen.

(9) J. Craeybeckx, *Un grand commerce d'importation. Les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe-XVIIe siècle)*, in de reeks „Ports, Routes, Trafics”, Parijs, 1958, p. 114-123. - J.H.A. Beuken, *De hanze en Vlaanderen*. Maastricht-Vroenhoven, z.d., p. 93-94. - R. Degryse, *De Palestinaschepen van Dierick van Paesschen (1511-1521)*, in *Mededelingen v.d. Marine Academie*, boek XXIII, 1973-1974-1975, p. 15-45, zie p. 16.

(10) „Item, que pour le sauvement des diz marchands, leurs biens et neifs, ils soient ordonnees encontre les costieres de Flandre sur le mer a Dunkerke, Neufport, Ostende, Blankenberghie nouvelles lumieres et vierbotes, si comme souloient estre en vieux temps”. L. Gilliodts-Van Severen, *Inv. des archives de la ville de Bruges*, Brugge, 1871-1878, dl. II, p. 138, nr. 564, stuk van 15 april 1367 n.s., art. 38. - Met de uitdrukking „en vieux temps” werd in de Oudheid blijkbaar herinnerd aan de Romeinse vuurtorens.

gestaan. Veelbetekenend is evenwel dat de grafelijke toezegging geschiedde drie jaar na de indienstneming van de toren van Sainte-Adresse op de kaap Chef-de-Caux nabij de Seinemonding als vuurbaken ten behoeve van de Kastilianen, die dit van de Franse koning verkregen hadden¹¹. Of de belofte van de graaf voor de Spaanse kooplui en hun schepen tastbare gevolgen heeft gehad, is door gebrek aan gegevens, niet geweten. Zeker is dat te Nieuwpoort tijdens de nacht van 20 september 1389, toen schepen, geladen met Franse wijn en waarschijnlijk behorend tot de vloot, die uit het westen kwam, de haven binnenvoeren, het vuur in beide plaatselijke „vierboetes” speciaal voor hen brandde¹². Wellicht gebeurde dit toen naar jaarlijkse gewoonte, aangezien sinds 1365 te Nieuwpoort telkens van 29 september tot en met 1 oktober een jaarmarkt gehouden werd, waarop vooral wijnconsumptie voor het nodige animo zorgde. Overigens namen de lieden van Nieuwpoort met eigen schepen deel aan de westvaart op La Rochelle. Deze was omstreeks 1400 nog steeds de belangrijkste uiting van de toen nog actieve Vlaamse handel. Hanzeaten, Spanjaarden en Portugezen leverden evenwel in de westvloot of vloot, die de verbinding tussen de golf van Biskaje en het Zwin verzekerde, weldra de meeste vaartuigen¹³. In 1411 deed Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië, als graaf van Vlaanderen, in zake de nachtelijke verlichting aan de Vlaamse kust, aan de Portugese kooplui dezelfde toezegging als die vroeger door zijn voorganger Lodewijk van Male aan de Spanjaarden gedaan¹⁴. Dit gebeurde klaarblijkelijk nogmaals in het kader van

(11) In 1350 werd op bevel van de Franse admiraliteit door de burggraaf van Montvilliers overgegaan tot de oprichting op de kaap Chef-de-Caux in Normandië, evenals te Anglesqueville en Fécamp, van drie „fouiers” voor de beveiliging van de kust en de landsgrens tegenover Engeland. Krachtens een koninklijke ordonnantie van april 1364 werd de „foyer de guerre” van Caux een „fouyer aux marchans”, bediend door drie wachters, die er gans het jaar voor het onderhoud van het nachtelijk vuur instonden, zodat de zeelui, op Harfleur varende, steeds hun „chemin et adresse” zouden kunnen vinden. De rots, waarop het vuurbaken stond, werd dan ook op de duur naar laatstgenoemde uitdrukking „Sainte Adresche” geheten, naam die eveneens aan de plaatselijke kerk gegeven werd. De Kastilianen wier privileges te Harfleur in 1391 door de Franse koning bevestigd werden, hadden geen bakengeld te betalen. Kaap Caux zelf diende over dag als teken of landmerk en staat als dusdanig op een vijftiende eeuwse Italiaanse portolano aangeduid met de vermelding dat er zich een „fariglione” of vuurbaken op bevond. In 1517, kort voor zijn instorting als gevolg van de erosie van de rotswand, waarop het stond, werd dit baken door een vuurtoren in het nabijgelegen Le Havre, toenmaals een nieuwe haven, vervangen. Ch. de la Roncière, *Histoire de la marine française*, 3de uitgave, dl II, Parijs 1909, p. 540-541. - M. Mollat, *Le commerce maritime normand à la fin du moyen âge*. Parijs 1952, p. 358. - *Ordonnances des Rois de France*, dl IV, p. 428: ordonnantie van 1364.

(12) Zie n. 92.

(13) Craeybeckx, p. 117-119. - J. Finot, *Etude historique sur les relations commerciales entre la Flandre et l'Espagne au moyen âge*. Parijs 1899, p. 190 en vlg. - R. Degryse, De Vlaamse westvaart en de Engelse represailles omstreeks 1378, in *Hand. der Maatsch. voor Gesch. en Oudheidk. te Gent*, Nieuwe Reeks, dl XXVIII, 1973, p. 193-239, zie p. 212. - Brugge, RA, Nieuwpoort, inv. L. Van Werveke, nr 72, Ferieboek of „Bouc van acte” (1495-1543), passim La Rochelle.

(14) L. Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancien estaple de Bruges*, Brugge, 1904-1906, dl I, nr 589, oorkonde van 26 dec. 1411, art. 40, zelfde bewoordingen als voor de Spanjaarden in de oorkonde van 1367. Zie n. 10.

de vorstelijke souvereiniteit over de „stroom”, d.i. het territoriaal water vóór de Vlaamse kust en op het Zwin¹⁵. Niettegenstaande de aanstelling in 1436 van een admiraal van het graafschap Vlaanderen, belast met de beveiliging van het scheepvaartverkeer op de „stroom”, blijken de Bourgondische hertogen zich nadien met de keten van de „vierboetes” aan de kust niet meer ingelaten te hebben, zelfs niet in tijd van internationale spanning en van militaire operaties¹⁶. De werking van elk vuurbaken bleef inderdaad tot de bevoegdheid van de stedelijke, corporatieve of landsheerlijke autoriteiten behoren. Van een waarlijk gecoördineerde vuurbakenpolitiek is er dan ook in de 15de en 16de eeuw in Vlaanderen geen sprake. Het enige wat we door de vorstelijke ordonnantieën van 1488 en 1540 betreffende de bevoegdheden van de admiraliteit gereguleerd zien worden was de kustwacht met wachtvuren in tijd van mobilisatie en oorlog¹⁷. Naast dergelijke vuren werd soms ook het vuur van een „vierboete” ingeschakeld.

Het nachtelijk licht van de vuurbakens was vooral onmisbaar voor de vissers op haringvangst. Deze greep inderdaad vóór de kust met veel boten, hoofdzakelijk 's avonds, 's nachts of 's morgens vroeg, plaats. De boten lagen er dan stil aan de vleet. Dank zij het licht van de vuurbakens konden de stuurliu tijdens de donkere of minder heldere nachten zich binst dit stationeren oriënteren. Het licht van het baken was, gedurende deze duistere avond- of morgenstunden, nog meer onontbeerlijk voor een veilige terugkeer in de thuishaven. Vandaar dan ook dat er in sommige belangrijke vissershavens, die aan de monding van een stroom of een rivier lagen en waar ook veel verkeer van handelsschepen plaats greep, twee vuurbakens in werking waren, zoals te Brielle of te Nieuwpoort, alsook, althans van een bepaald ogenblik af, te Duinkerke, dat nochtans geen riviermonding beheerste. De combinatie van het licht, uitgestraald door een koppel „vierboetes”, gaf aldaar telkens zoveel als een meetkundige zeilaanwijzing door middel van een rechte lijn voor het binnenlopen van

(15) E.M. Meyers, Des Graven Stroom, in *Meded. der Kon. Ak. van Wetenschappen en Kunsten, afd. Letteren*, Nieuwe reeks, dl III, nr 4. Amsterdam, 1940, p. 103 en vlg. - Het begrip „territoriale zee” of „stroom” zou volgens deze schrijver voor het eerst in het graafschap Vlaanderen opgedoken zijn.

(16) R. Degryse, De admirals en de eigen marine van de Bourgondische hertogen, in *Meded. v.d. Marine Academie*, boek XVII, Antwerpen 1965, p. 139-225. Zie p. 189 en vgl. - Id., *De Vlaamse westvaart*, o.c., p. 197.

(17) „Item, zo wanneer dat men in tyds van oorlooghe sal moeten wake houden op de custen ende canten van de zee met vierlicht zoo zal de voorschreven admiraal de voorschreven vierlichten doen visiteren ende weten wat wake of waerde men hout op de voorschreven kusten...”. Ordonnantie op het stuk van de bevoegdheden van de admiraal van de Nederlanden en zijn raad, uitgevaardigd op 8 jan. 1488 door Maximiliaan van Oostenrijk en zijn toen nog minderjarige zoo Filips de Schone, hertog van Bourgondië. O. Delepierre et F. Priem, *Précis analytique des documents que renferme le dépôt des archives de la Flandre Occidentale*, 2de serie, dl III, door F. Priem, Brugge 1845, p. 159-171, zie p. 166. - In de in het Frans gestelde ordonnantie van keizer Karel V van 27 dec. 1540 op dezelfde materie wordt de term „vierlicht” door „foyers” vertaald. J. Denucé, *De Vlaamse en de Antwerpse admiraliteit*, in *Irmin-Reeks*, nr. 5. Brussel 1944, p. 43-49, tekst van de verordening, zie p. 47. - De wachten met vuurlicht dienden door de magistraat van de kuststeden ingericht en verzorgd te worden. - Zie verder n. 177.

het „gat” van de haven of van de stroom. Op het Nieuwpoorts stadszegel uit de 15de eeuw zien we iets dergelijks symbolisch afgebeeld, namelijk een met voor- en achterkastelen voorzien schip, geflankeerd door twee hoge smalle torens, allebei met bovenop kantelen en waarvan een met twee onder elkaar staande schietgaten. Op het vaartuig, waarvan de romp overnaads beplankt is, bemerkt men twee personages, blazend op trompetten, maar van elkaar gescheiden door de mast, waar zich bovenop een mastkorf bevindt met een drietal lanssen erin. Een van de twee genoemde figuren draagt aan zijn gordel een zwaard. Tussen de kantelen bovenop elk van de twee flankerende torens steekt het hoofd van een persoon op uitkijk uit. Men kan dan ook veronderstellen, dat op het betrokken stadszegel een in het gat van de haven aangekomen bewapend schip, omlijst door de twee Nieuwpoortse „vierboetes” of door een van beide en een stedelijke omwallingstoren, zoniet twee zulke torens gekonterfeit staan. In het eerste geval, wat maar een veronderstelling is, zou de toren zonder schietgaten met de zogenaamde „cleene vierboete” en de andere toren met de zogenaamde „grootte vierboete” moeten vereenzelvigd worden, terwijl dan de er zich bovenop bevindende wachters de twee „vierboeters” moesten voorstellen¹⁸. Daar waar, zoals te Oostende, Wenduine, Blankenberge of Heist, zich maar één vuurbaken bevond, volstond blijkbaar dat ene nachtelijk teken voor de aanwijzing van de kleine getijdhaven of de „ijde” tussen de duinen. Overigens stonden deze vuurtorens op het gedeelte van de Vlaamse kust, langswaar de koopvaarders, komende van het westen en zeer dikwijls in vlootverband varende, zeilden om het Zwin aan te doen. Dit verklaart dan ook waarom de Blankenbergenaars in 1442, na de verwoesting van hun „vierboete” door brand, op de kooplui en schippers, verblijvend te Sluis, beroep deden om in het herstel van dit gebouw financieel bij te dragen¹⁹.

Typisch voor de ware rol van de vuurbakens in de late middeleeuwen is dat ze over het algemeen in de zeeboeken met zeilaanwijzingen niet vernoemd worden. Vindt men ze in deze handleidingen toch vermeld, dan is het dan steeds als staande tekens, zichtbaar overdag, naast de talrijke andere landmerken, als natuurlijke verhevenheden allerhande, waaronder kapen en duinen, en hoge gebouwen of kerktorens, zonder te vergeten de verschillende soorten houten of stenen bakens zonder vuur. In een Nederduitse overzetting uit de vijftiende eeuw van een Vlaams zeeboek, dat wellicht rond 1350 opgesteld werd, wordt aldus, voor wat de Vlaamse kust nabij het Zwin betreft, van de kerktorens van Westkapelle en Knokke, het vuurbaken van Heist, de stompe toren van Blankenberge en de drie torens van Oostende gewag gemaakt. Indien de „vierboete” van Heist in dit zeeboek vernoemd werd, dan was het alleen maar tot aanduiding van

(18) Brussel, ARA, zegelverzameling nr 19649. - Brugge, RA, Nieuwpoort, charters nrs 152-158, zeven rentebrieven op 1 juli 1472 door de stad Nieuwpoort aan particulieren verkocht, waaraan genoemd zegel in groen was telkens gehecht was. Niet vermeld in de inventaris L. Van Werveke. - Beschrijving in de Beaucourt, naar Verbaere, o.c., p. 9-10, en in Ghellinck, nrs 19649-19650. In beide werken afbeelding van het zegel met zijn tegenzegel.

(19) Zie n. 174.

een geleidelijk lopend over het koor van de plaatselijke kerk in de richting van het Heistediep. Op dezelfde wijze duidde de lijn Westkapelle-Knokke Sint-Katharina de weg naar het Knokkediep aan, langwaar men het Zwin kon binnenvaren²⁰. De kerktoren van Westkapelle, die landwaarts in lag, was voor de oriëntatie van de zeevarenden op weg naar Sluis zo belangrijk, dat na zijn verwoesting in 1405 door invallende Engelsen, de Vier Leden van Vlaanderen, op verzoek van de Duitse hanze-kooplui, er toe kwamen, op kosten van de Vlaamse gemeenschap, zijn wederopbouw te verzekeren, werk dat van 1409 tot 1412 plaatsgreep²¹. Het spreekt vanzelf, dat in de loop van de tijd, als gevolg van wijzigingen in de diepten en ondiepten vóór de Vlaamse kust en in het Zwin, evenals in de kustlijn zelf, in de in aanmerking te nemen en op punt te stellen landmerken verschuivingen plaatsgrepen. Zo worden nog als zulke merken vermeld, de ene vroeger dan de andere, de kerktorens van Lombardsijde, Walravensijde, Klemserkerke en Heist-Koudekerke²². Het ligt voor de hand

(20) „Item, also gy willen insegelen dat Heysdep, so sole gy de verbaken van Heys brengen, de byder molen staat, over dat kor tot Heys, so segele gy dat beste van den depe in... Item, also gy willen insegelen dat Klochendep, so sole gy Westkappellen brynghen nefens Sunte Katherinen kerke tor Klocken, so segele gy dat beste dep in. Item, Sunte Katrinen torne, dat is de negeste torne by den watre van der Slus, de ander torne steyt inwart to lande wart, unde dar negest steit Heys, dar na Blanckenborch, dat is en stump torne, dar na Ostende, dar stan 3 torne”. - „Item, van Ostende wert to Sunte Kathrinen volt de vloet ostnortost unde de ebbe westsudwest, des volt de voervloet dwers an land unde de achterebbe des gelyk”. K. Koppmann, *Das Seebuch, mit einer nautischen Einleitung* von A. Breuding, Niederdeutsche Denkmäler, dl I, Bremen 1878, p.136, art. 36, 38 en 39 en hoofdstuk „getijden”. „Klocken” staat foutief voor Knokke. - G. Schmidt, Fragment des Seebuchs, in *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*. Jg. 1876. Bremen 1877, p. 80-81. - J. De Smet, Uit een oud zeeboek. De kustvaart in de XIVe eeuw, in *Biekorf*, 40ste jaar, 1934, p. 98-103 en 134-137. - Id., De middeleeuwse scheepvaart op het Zwin, in *Neptunus*, 12de jg., 1965, nr 4, p. 21-22. - M. Coornaert, *Knokke en het Zwin* (reeks M. Coornaert I), Tielt 1974, p. 53-54. De drie Oostendse torens waren de twee kerktorens en de „vierboete”.

(21) Op 9 april 1409 greep te Westkapelle de vergadering van de Vier Leden van Vlaanderen plaats, waarop nagegaan werd „hoe ende in wat manieren men den thor, die daer ghordineert es, ghemaect te zine, ten costen ute den Vier Leden van den lande, te dien hende, dat de ghueene, die t lant van Vlaendren besoucken bider zee, hare conde der up nemen mueghen in t incommen van den Zwene best maken zoude ende daer up voorworde te makene”. De besprekingen duurden een drietal dagen. Brussel, ARA, Rekenkamer, nr 32463, stadsrekening van Brugge 1408-1409, f° 71 r° en 81 v°. Zie daarover verder ook de volgende Brugse stadsrekeningen. - Een nieuwe bijeenkomst van de Vier Leden te Westkapelle greep op 22 september 1412 en drie volgende dagen plaats „omme t overziene t werc van den thoore van Waescappelle, die t land van Vlaendren heift ghedaen maken, ten verzouke van den coopliden van der hanze” en om „metten wercliden, die den vorseide thor ghenomen hadden te makene, rekeninghe te slutene” lb., nr 32467, f° 54 v°. - De boekhouding in verband met het werk bleef tot 1914 te Ieper in het stadsarchief bewaard en werd uitgegeven in H.Q. Janssens, De herbouw van den toren te Westkapelle in den aanvang der vijftiende eeuw. *Bijdr. tot de Oudheidk. en Gesch. inzonderheid van Zeeuwisch-Vlaanderen*, verzameld door H.Q. Janssen en J.H. Van Dale. Dl IV, Middelburg 1859, p. 306-329. - Coornaert I, o.c., p. 54-55.

(22) In okt. 1580 besloot het Nieuwpoorts stadsbestuur over te gaan tot het laten afbreken van de kerk te Lombardsijde, dat toen ontvolkt was, „zonder nochtans eenichssins te (treckene) van de oude torre, die men verstaet in zee te wesene een schoon tecken”. L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes de la ville et du port de*

dat ook sommige andere hoge of op een hoogte gelegen gebouwen, als molens en torens, van de agglomeraties Duinkerke, Nieuwpoort, Oostende en Blankenberge als merken dienden²³. Eenmaal dat de primitieve houten vuurbakens van deze gemeenten in steen verbouwd geworden waren, was dit zeker ook voor die constructies het geval. Het stenen vuurbaken van Blankenberge vinden we dan ook in het Antwerpse zeeboek van omstreeks 1575 vermeld als liggend op een geleidelijn, waarop zich eveneens de kerk-toren van dit stadje bevond²⁴. Overigens staan de Vlaamse „vierboetes” gelokaliseerd op de oudste gedrukte kaart van het graafschap Vlaanderen, namelijk die van Pieter van der Beke, uitgegeven te Gent in 1538²⁵, evenals op de kaart van het Brugse Vrije, gemaakt door Pieter Pourbus

Nieuwpoort, in *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Furnes*, dl. V. Brussel, 1901, p. 378, naar Brugge, RA, Nieuwpoort nr 4209, „Camerboek” 1578-1581, f° 266 v°. - De kapel van Walravensijde, waarvan de stichtings- en begiftigings-oorkonde van mei 1479 dagtekent, had een toren voorzien van een spits. E. Vlietinck, *Walravensyde, een gewezen visschersdorp op de Vlaamse kust*. Brugge 1889, p. 56-64, bewijsstuk II. - Brussel, ARA, fonds charters uit Wenen teruggestuurd, karton 35, nr 229, genoemde oorkonde. - M. English, *De toren van Klemskerke*, in *Biekorf*, 42ste jaar, 1936, p. 39-48, ontleding van een geding betreffende het herstel of de afbraak van „la flèche du clocher de leur église qui servirait aux marins de point de vue et d'indication pour diriger le cours de leur navigation”, of „comme servant de point de vue aux mariniere pour éviter les bancs de sable”. Zie p. 46-47, stukken uit het jaar 1771. - Brugge, Bisschoppelijk archief, serie F, rubriek Klemskerke. - Van de toren van het kerkje van Koudekerke-Heist werd omstreeks 1502, naar aanleiding van de toekenning door de stad Brugge van een kleine subsidie voor diens reparatie, er op gewezen, dat hij toenmaals was „eene van den besten landteeken... die de scippers, in zeede zynde, kennen”. M. Coornaert, *Koudekerke-Heist, topografie en toponimie van Heist-aan-Zee tot omstreeks 1860*. Uitgave 1965, p. 29 en 58. - Brussel, ARA, Rekenkamer nr 32566, stadsrekening van Brugge 1502-1503, f° 97 v°.

(23) Op 16 maart 1589 besliste het stadsbestuur van Nieuwpoort voor een derde bij te dragen in de onkosten van de reparatie van „de torre van den huize ghezeyt den Franschen schilt... uut dien de zelve een signaal in zee is”. Brugge, RA, Nieuwpoort, nr 4211, „Camerboek” 1558-1594, f° 79. - Gilliodts, *Coutumes de Nieuwpoort*, p. 384. - De hanzeatische en andere schippers op de Vlaamse „stroom” bepaalden hun ligging vóór de kust dikwijls ten opzichte van een of twee van genoemde steden. Meyers, o.c., p. 32-33.

(24) Op de kaart van het zeeboek zien we ook twee geleidelijnen, die elkaar op de zandbank „de Pol” snijden. Naast de aanduiding „Heys” (Heist) lezen we „dese Heyser toorn over die vierboed ende dat kerkgen, daer dat toornken of is te Blanckenburch, over die vierboed van Blanckenburch, dan syt ghy op die Pol”. Naast de aanduiding „Blanckenburch” staat te lezen „dese toorn van Blanckenburch over die vierboed, dan syt ghy noch by westen die banck die die voor Blanckenburch of leyt”. In beide gevallen is wat op punt gesteld staat als zeilaanwijzing te gebruiken. J. Duncé en D. Gernez, *Het Zeeboek. Handschrift van de stedelijke boekerij te Antwerpen*. Antwerpen, 1936, p. 9 en 11 met verklarend kaartje.

(25) Bewaard in het Germanisches Nationalmuseum te Nürnberg (Duitse Bondsrep.), onder het nr La 284. - Uitgegeven in 1897 door de drukkerij Van Doorselaere te Gent met steun van het gemeentebestuur aldaar. - Op de kaart staan de „vierboetes” van Heist en Wenduine niet afgebeeld. De vooruitgeschoven positie van de „vierboetes” te Blankenberge en Oostende, telkens op een in zee vooruitstekend stuk schiereiland, illustreert op treffende wijze de toenmalige afbrokkeling van de kust aldaar. - Op te merken is de ligging van de beide „vierboetes” van Duinkerke binnen de wallen van die havenstad. Opvallend is vooral de afbeelding van de IJzermonding als een kleine baai met aan de linkeroever de twee „vierboetes” buiten de muren van Nieuwpoort.

in 1571 en bewaard in een kopie ervan door Pieter Claeysens van omstreeks 1600²⁶. Op de eerste van beide landkaarten zien we genoemde vuurtorens op vooruitgeschoven gedeelten van de kust afgebeeld, op de tweede als bakens, waaruit boven op de top tegelijk links en rechts, rook opstijgt. Op de twee kaarten zijn ook de overige topografische bijzonderheden van de kust, waaronder de kerktorens, die er stonden, te zien. Ongetwijfeld was de „vierboete” voor de zestiende eeuwse kartograaf een even belangrijk topografisch element als de kerk of de kerktoren en wellicht terecht. Ze behoorde immers, zoals de dijk, de kaaien, de sluizen en de kraan tot het wezen zelf van de middeleeuwse haven in het vroegere en toenmalige Vlaanderen. Ze had dan ook, zoals elke haven, een eigen geschiedenis, die soms merkwaardig was. Vooraan in dat opzicht stond stellig de „tour d'Odre”, of Odratoren nabij Bonen, want die was Romeins van oorsprong, in steen en vooral monumentaal, zodat hij de tijdgenoten permanent aan zijn groots verleden deed herinneren.

2. De antieke pharus of Odratoren nabij Bonen

Zowel in de antieke wereld van de Middellandse Zee, als in die van het oude West-Europa bestond er een vuurbakentraditie, die in de Grieks-Romeinse beschaving wortelde²⁷. Het ligt voor de hand dat de Romeinen,

(26) Brugge, Stadhuis, grote topografische kaart met heraldische aanduidingen. - E. Marchal, Notice sur la carte géographique et héraldique du Franc de Bruges, ouvrage de Pierre Pourbus d'après plusieurs manuscrits de la Bibliothèque Royale, in *Handelingen (Annales) van het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” te Brugge*, dl XII (2de serie, dl VIII), 1850, p. 300-321, met een reproductie. - Brussel, Kon. Inst. voor het Kunstpatrimonium: fotografische reproductie. - Daar is ook nog de kaart van de streek van het Zwin, bewaard in het Gruuthuse Museum te Brugge en voorzien van de jaardatum 1561. Op deze landkaart staan de „vierboetes” van Heist en Blankenberge afgebeeld, elk voorzien van een uitsteeksel onder de kap, blijkbaar een hijskraan voor het ophalen van schoven riet of stro.

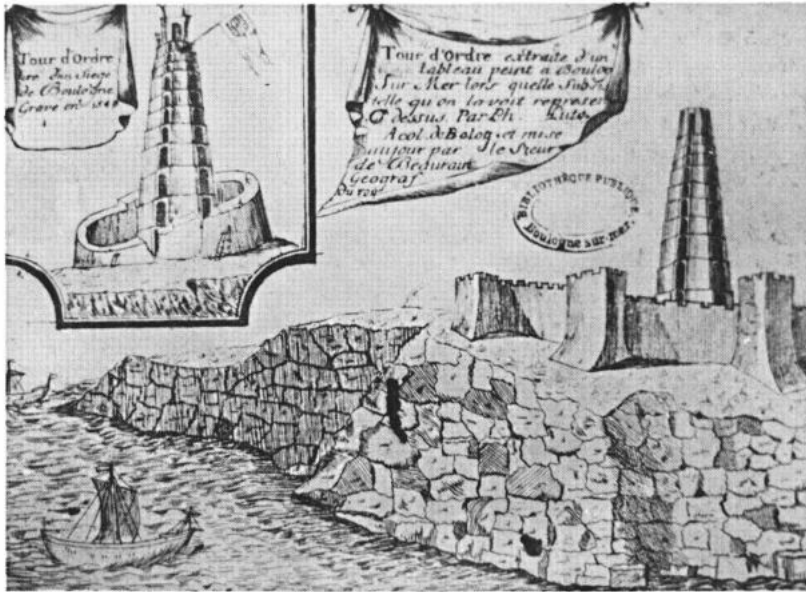
(27) Reeds in de Homerische tijd zouden de Grieken de gewoonte gehad hebben aan de kust 's nachts, ten behoeve van hun scheepvaart, vuren te ontsteken, wat op de duur aan de oprichting van vuurbakens ontstaan gaf. Het bekendste en grootste vuurbaken uit de oudheid, door de tijdgenoten als een van de toenmalige zeven wereldwonderen beschouwd, was dit op het eilandje Pharos in de delta van de Nijl, nabij de haven en wereldstad Alexandrië, in de Hellenistische periode hoofdstad van Egypte. Oppericht omstreeks 280 v.C. onder de regering van de Griekse farao Ptolemaios Philadelphos, een van de opvolgers van Alexander de Grote, zou deze vuurtoren of „pharos”, zoals hij weldra heette, het prototype geweest zijn, waarop de Romeinen zich naderhand inspireerden om in hun rijk eveneens lichtbakens te laten bouwen. Te oordelen naar de afbeelding op sommige Alexandrijnse munten, evenals naar enkele gelijktijdige beschrijvingen, moet de „pharos” een massieve constructie in twee delen geweest zijn, namelijk een brede onderbouw en een zich daarop verheffende bovenbouw of toren. Het ganse complex zou een hoogte van zowat 110 meter gehad hebben en het houtvuur, dat 's nachts op zijn top ontstoken werd, zou op zee ver te zien geweest zijn. De vuurtorens, die door de Romeinen vooral tijdens de 1ste eeuw v.C. en de 1ste eeuw na C. oppericht werden, bevonden zich zowat overal aan de boorden van de Middellandse Zee of nabij een bevesting aldaar en er zouden er altesamen een dertigtal gestaan hebben. De belangrijkste en bekendste waren die te Ostia, de voorhaven van Rome, aan de monding van de Tiber, Ravenna aan de kust van de Adriatische Zee, waar er zich twee bevonden,

na de verovering en bezetting van Gallië, het oude België en Brittannië, er op sommige plaatsen aan de kust tot de oprichting van vuurbakens zouden overgaan, maar dan klaarblijkelijk in de eerste plaats met militaire doeleinden. Dat was ongetwijfeld zo voor de door hen gebouwde torens, die tevens als uitkijkposten en lichtbakens moesten dienen, te Bonen of Boulogne-sur-Mer, toen Gesoriacum genoemd, en Dover of Dubris, aan weerskanten van het Nauw van Kales of „fretum Gallicum”. Daar lagen immers de kusten van het oude België en Brittannië het dichtst bij elkaar. De Latijnse historieschrijver Suetonius uit het begin van de tweede eeuw na Christus, weet ons te vertellen hoe keizer Caligula, terug van een militaire expeditie aan de Rijn grens, aan de oever van de zee aankwam en er een inval in Brittannië beraamde, maar die afgelaste nadat een uitgeweken Britse prins zich aan het Romeins gezag onderworpen had. Vooraleer naar Rome terug te keren zou Caligula het bevel gegeven hebben op de plaats van waaruit hij met zijn troepen naar Brittannië had willen oversteken, een monumentale „turris” te bouwen, die tegelijk als „pharus” dienst zou kunnen doen, wat omstreeks 40 na C. kan gebeurd zijn ²⁸. Waar deze oversteekplaats zich bevond vermeldt Suetonius niet maar het was, naar heden algemeen aangenomen wordt, noordwest van Bonen, vermits aldaar nog eeuwen lang een antieke vuurtoren overeind bleef staan. Zeker is dat keizer Claudius, de opvolger van Caligula, in 43 na C., vanuit Gesoriacum, Brittannië binnenviel en er de Britten voor het eerst onder de Romeinse macht bracht. Van dat ogenblik af tot lang in de 4de eeuw was Gesoriacum, dat ten lange laatste Bononia genoemd zou worden, de basis van de „classis Britannica”, de Romeinse vloot, die voor de bescherming van de maritieme, militaire en andere betrekkingen tussen het vasteland en Brittannië instond. We mogen dan ook veronderstellen, dat de „pharus” aldaar gedurende zowat gans deze periode als vuurtoren en semafoor gefunctioneerd moet hebben, vermits toen overheen het Nauw van Kales de optische communicatie, zowel over dag als 's nachts, met soortgelijke toren nabij Dover mogelijk was en klaarblijkelijk ook plaats gegrepen heeft. Over deze Doverse „pharus” of het baken van die naam in het Romeins tijdvak bleef evenwel geen enkele geschreven getuigenis bewaard. Volgens de bevindingen van de archeologie zouden langs weerskanten van de baai, die de Doverse haven vormde, op de hoge rotswand twee vuurtorens bestaan hebben, maar alleen de oostelijke toren zou een „pharus” geweest zijn ²⁹. Dover en Bonen kenden onder het Romeinse keizerrijk een voor die tijd druk havenverkeer. Beide havensteden lagen aan het begin en het einde van grote Romeinse heerbanen en waren belang-

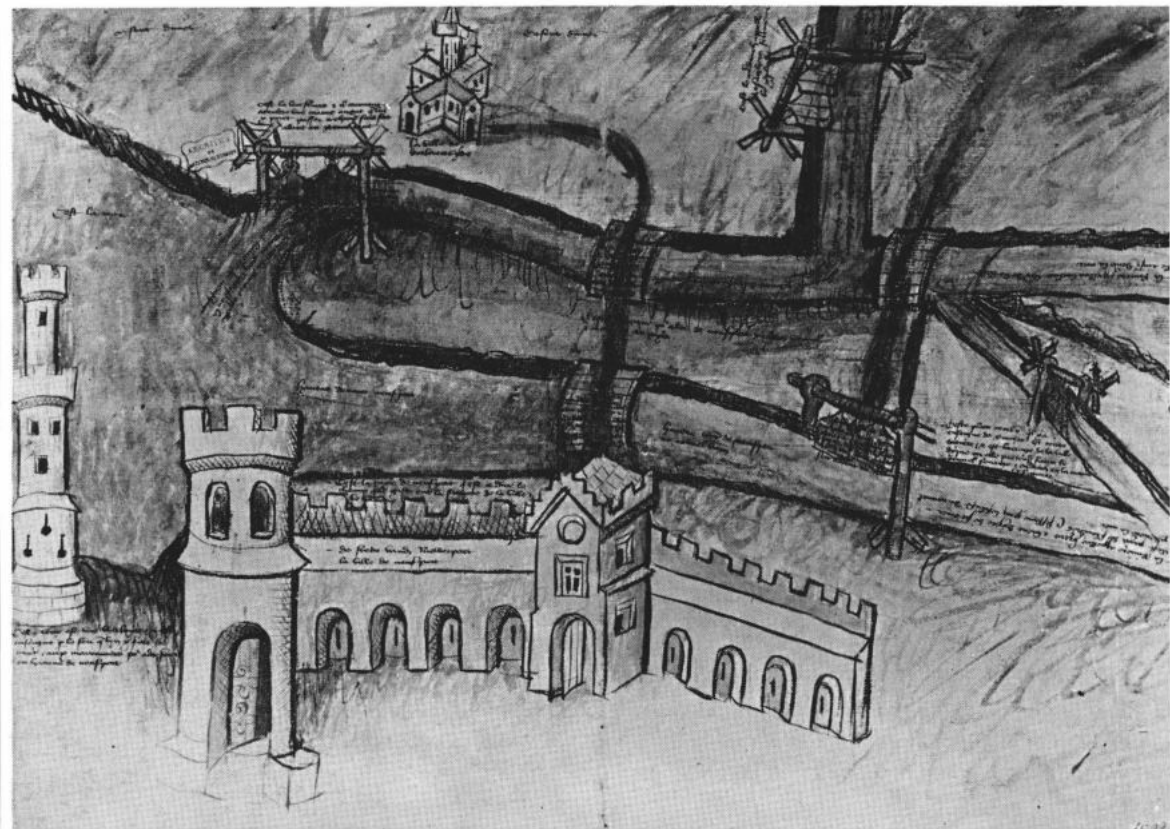
Messina op Sicilië, nabij de zeestraat aldaar, en Fréjus en Narbonne in Provençaals Gallië. H. Thiersch, *Pharos*, Leipzig 1909, p. 32. - Stevenson, p. 2-11 met kaartje, waarop de antieke vuurbakens gelokaliseerd staan.

(28) „In littore oceani... et in indicium victoriae altissimam turrem excitavit, ex qua, ut pharo, noctibus ad regendos navium cursus ignes emicarent”. C.S. Tranquillus Suetonius, *Vitae XII imperatorum*, Caligula, XLVI.

(29) De la Roncière, dl I, p. 62-63. - R. Wheeler, *Roman lighthouses at Dover*. Dover 1930. - H.C. Darby, *An historical geography of England before 1800*. Oxford 1951, p. 48. - R. van der Veen, *Vuurtorens*, 's Gravenhage, 1981, p. 12: afbeelding van de octagonale piramidale toren, huidige toestand. Het gebouw telt drie verdiepingen en heeft bovenop een platform voor het ontsteken van een vuur.

De antieke Odratoren in het fort „le Vieil Homme” („the Olde Man”), vroeger nabij Bonen of Boulogne-sur-Mer op de landtong „Odre”. Het bovenste gedeelte of de top van het gebouw, zijnde de „pharus”, is duidelijk niet Romeins, te oordelen naar de eerste van beide afbeeldingen. Reproducties voorkomend in M.E. Allard, Les Phares, Paris 1889, evenals in het verzamelwerk Boulogne-sur-Mer et la région boulonnaise, 1899, XXVIIIe Congrès de l'Association française pour l'avancement des Sciences, Boulogne-sur-Mer, 1899, p. 709. Twee gravures waarvan de eerste gedateerd 1549. Cliché: Bibliothèque municipale, Boulogne-sur-Mer.

Schematische voorstelling van de waterstaat vóór Nieuwpoort, met de lokalisatie van de monding van de IJzer, de Lekeleed en de Ieperleed, evenals van de bruggen, sluizen en „t Saghers overdrach”. Gans links fiktieve afbeelding van de „grootte vierboete” en van een stadstoren, deel uitmakend van de stadsmuur. Akwarel op ruw papier, behorend bij een akte van 1416. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plannen, nr. 6059.

rijke knooppunten van land- en zeewegen. Heel zeker konden de Romeinen met hun vloot en met behulp van hun op de hoogte gelegen vuurtorens zowel overdag als 's nachts het scheepvaartverkeer in het Nauw van Kales en de overtocht aldaar controleren en aldus de expedities van vijandige piraten en zeevolken in het oog houden. Overigens lag de route, gevolgd door de zeevaarders, die van de monding van de Rijn uit naar Brittannië wilden oversteken, vóór de kust van het land van de Menapiërs en Morinen en staken hun schepen nabij de plaats „Itium”, waarmee men toen blijkbaar het kaapland ten noorden van Bonen of het latere „Odre” bedoelde, de zeestraat over. Dit weet Strabo, die in het begin van het Romeinse keizerrijk leefde, ons te melden³⁰. De naam van genoemd promontorium vinden we ook in Itius Portus, zoals de haven, die er gelegen moet geweest zijn, heette en die in 54 v.C. door Julius Caesar en zijn legioenen in gebruik werd genomen, om vandaar uit het Nauw van Kales met schepen over te steken en Brittannië binnen te vallen³¹. Dit alles laat toe te veronderstellen, dat er toen aldaar, buiten de winterperiode, sinds lang ook 's nachts een scheepvaart bestond, waarvan de Romeinen, eenmaal gevestigd te Bonen, het belang inzagen. Dat dit echt zo was, moge blijken uit een gedenkpenning, geslagen in 191 na C. ter ere van keizer Commodus, ter gelegenheid van diens betiteling met de naam Britannicus. Deze eretitel staat inderdaad op de ene zijde van het medaillon, terwijl op de andere zijde een toren met twee naar binnen springende verdiepingen, waarvan de bovenste blijkbaar een „pharus” in de vorm van een oven met schouw was, waarop een opwaartse lichtstraal te zien is. De afbeelding toont dit gebouw als staande op een kaapwand, in wiens richting een tweetal bemande zeilschepen en een roeiboort varen, terwijl nog twee andere bootjes zich in de nabijheid bevinden. Het is bijna zo goed als zeker dat dit beeld op de „pharus” van Bonen slaat. Misschien was het dan ook niet alleen Caracalla, maar eveneens Commodus, die met de oprichting van dit monumentale gebouw te maken gehad kan hebben. Overigens doet de voorstelling van de toren op de gedenkpenning fictief aan, daar ze boven op een verhoog slechts

(30) „Tois apo tôn peri ton Rhènon topôn anagomenois ouk ap' autôn tôn ekbolôn o plous estin, alla apo tôn omorountôn tois Menapiois Morinôn, par' ois esti kai to Ition”. Strabo of Strabôn (\pm 60 v.C. - 20 n.C.), *Geographikè*, IV, 5, parag. 2. - Claudius Ptolomaeus (2de eeuw na C.) uit Alexandrië, in zijn „*Geôgraphikè uphègèsis*”, citeert „Ition akron” als zijnde gelegen nabij „Morinôn Gêsosia-kon epineion” of de ankerplaats Gesoriacum, d.i. Bonen. Hij lokaliseert beide plaatsen op dezelfde breedteligging, namelijk 53° 50' noorderbreedte, maar op een afstand van 15' lengte van elkaar. E. Desjardins, *Géographie de la Gaule romaine*, dl III (1885), p. 346 en vlg. - H. Van de Weerd, *Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Nederlanden*. Antwerpen 1944, p. 16. - „To akron” betekent voorbergte, vooruitstekend of uitlopend stuk bodem en „to epineion” ankerplaats of haven.

(31) „(Caesar) omnes ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cognoverat, circiter milium triginta (of „millia passum xxx”) a continenti”. J. Caesar, *De Bello Gallico*, V, 2, tweede overtocht naar Brittannië. Daar een Romeinse mijl ongeveer 1,5 kilometer bedroeg, kwam de door Caesar vermelde afstand tussen portus Itius en Brittannië neer op zowat 45 kilometer, d.i. wat minder dan de afstand heden ten dage tussen Bonen en Dover, namelijk 25 zeemijl of bijna 46,5 kilometer, Desjardins, o.c.

een verdieping met bogen laat zien, maar men moet daarbij met de regels van de Romeinse medailleerkunst rekening houden³². Meer gegevens over de Romeinse vuurtorens aan weerskanten van het Nauw van Kales komen we alsdan niet te weten. Wel blijkt uit de Latijnse inscripties op de geloftestenen en altaren, gewijd aan de godin Nehalennia, beschermster van de scheepvaart, die te Domburg, aan de kust van Walcheren, en op Colijnsplaat, nabij Noord-Beveland, in de monding van de Oosterschelde opgegraven of opgevestigd werden, dat er omstreeks 200 na C. vanuit de delta van Rijn, Maas en Schelde een bloeiende handel op zuidoost Engeland en wellicht ook op Bordeaux bestond, gedreven door handelaars uit Keulen, Trier en de omgeving van Rouen, die er koopwaar als zout, vissaus, aardewerk of wijn gingen halen. Dit wijst ongetwijfeld op het voortbestaan in die tijd van een vaarroute, die, bij dag en bij nacht, vanaf de Scheldemonding, de toenmalige kust van Belgisch Gallië volgde tot aan de kaap Itium, om aldaar of vanuit Bonen het Nauw van Kales over te steken of er verder doorheen te varen. Van dit trafiekverkeer getuigt misschien ook het wrak van het Romeins vaartuig, dat in 1899 bij graafwerken even ten noorden van Brugge in een sedimentlaag gevonden werd en van het einde van de 2de eeuw moet dagtekenen³³.

De geschiedenis van de Romeinse vuurtorens nabij Bonen en Dover valt ongetwijfeld grotendeels samen met die van de twee havenplaatsen zelf. We weten, dat beide nederzettingen in de loop van de 3de eeuw in de versterkte zone langs weerskanten van het Nauw van Kales werden opgenomen, toen de Romeinen aldaar op zee en te land tegen de Saksische zeerovers dienden op te treden. Deze dubbele militaire gordel, waarvan aan de Belgische kust ook Oudenburg deel uitmaakte, was de „litus Saxonicum”. Het is dan ook niet uitgesloten dat reeds in die tijd sommige groepen Saksen zich in de streek van Bonen zijn komen vestigen³⁴. Zeker is,

(32) Het blijkt wel dat de kaap Odra, waarop de toren stond, oorspronkelijk zowat een kilometer in zee vooruitstak en aldaar onder water werd voortgezet door een lange rif: de „bassure” van Baas, dat misschien nog lang, bij laag water, bloot kwam. M.J. Voisin, Le port de Boulogne, in *Boulogne-sur-Mer et la région boulonnaise* (XXVIIIe Congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences). Boulogne-sur-Mer, 1899, p. 696-824. Zie p. 708-710. - De naam „Baas” is klaarblijkelijk te vereenzelvigen met de Middelnederlandse term „base” voor voetstuk of basis. - Voor de fotografische reproductie van de afbeelding op de voorzijde van het medaillon van Commodus, zie ibidem, p. 709, of Stevenson, p. 12, ill, nr 12.

(33) P. Stuart, Vissen naar Nehalennia, in *Spiegel Historiae*, 5de jg., nr 11, p. 624-625. - *Deae Nehalenniae, Gids bij de tentoonstelling Nehalennia, de Zeeuwse godin, Zeeland in de Romeinse tijd, Romeinse monumenten uit de Oosterschelde*. Middelburg, 1971, p. 40-43. - J.J.V.M. Derksen, Luctor et emergo. Nehalennia duikt op uit de Zeeuwse wateren, in *Hermeneus*, 42ste jg., 1970-1971, p. 122-124. - E. Jonckheere, *L'origine de la côte de Flandre et le bateau de Bruges*. Brugge 1903, deuxième partie, p. 5 en vlg. - P. Marsden, A boat of the Roman period found at Bruges, Belgium, in 1899, and related types, in *International journal of nautical archaeology and underwater exploration* (1976), 5.1, p. 23-55. - H. Thoen, *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd* (Verh. v.d. Kon. Ac. voor Wet., Lett. en Sch. Kunsten v. België. Kl. der Lett., XL, nr 88). Brussel 1978, p. 103-105.

(34) St. Johnson, *The Roman forts of the Saxon Shore*. London 1927, kap. V. D.E. Johnston (ed.), *The saxon shore*, London, 1972.

dat toen in 408, onder de druk van de Germaanse volksverhuizing, de Romeinen hun troepen uit Brittannië terugtrokken, dit over Bonen gebeurde. Blijkbaar kwam er toen ook een einde aan het georganiseerd signalisatiestelsel aldaar.

De kennis van hetgeen een „pharus” was ging tijdens de vroege middeleeuwen, na de ineenstorting van het Westromeins rijk, in het zuidwestelijk Noordzeegebied niet verloren. Dat zowel in de 5de eeuw de oprukkende Germanen, als daarna in de volgende eeuwen de Merovingische machthebbers, evenals de plaatselijke bevolking er niet toe kwamen de antieke toren nabij Bonen af te breken is niet alleen veelbetekenend voor de diensten, die dit gebouw in hun ogen kon bewijzen, maar ook voor de soliditeit van die constructie zelf. Zowel in het Frankisch rijk, als in het Angelsaksisch Engeland kenden de in het Latijn schrijvende „clerici” of roomse geestelijken nog de term „pharus” in de verschillende betekenissen van lantaarn of lichtend vuur³⁵. De eerste vorst, die er evenwel aan dacht de oude Romeinse vuurtoren nabij Bonen terug in gebruik te nemen, was Karel de Grote. Dit gebeurde hoofdzakelijk om militaire redenen, namelijk voor de controle over het Nauw van Kales, waar steeds meer trekkende Noormannen als zeerovers doorheen voeren. Bonen blijkt overigens toen nog gefungeerd te hebben als een van de weinige inschepingshavens van waaruit men langs de kortste weg naar Engeland kon oversteken. Dit althans is af te leiden uit hetgeen een Karolingische geograaf ons over de overtocht tussen Morinië en Brittannië, met als vertrek- en aankomstpunt de „civitas Rutupi portus”, dit is waarschijnlijk Richborough in Kent, weet te melden³⁶. Geconfronteerd met het stijgend Noormannengevaar, zoals vroeger de Romeinen met de Saksische bedreiging, was Karel de Grote. Dit gebeurde hoofdzakelijk om militaire redenen, gen. Deze kwam hij aldaar het jaar nadien schouwen en bij die gelegenheid gelastte hij de antieke „pharus”, die er nog steeds overeind stond, te restaureren en op zijn top 's nachts vuur te ontsteken, zodat de zeevarenden zich, zoals eertijds, zouden kunnen oriënteren³⁷. We mogen dan ook veronderstellen, dat de Bonense toren alsdan in de kustverdedi-

(35) W. von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, 8. Band (Patavia-Pix), Basel 1968, p. 368-372, verbo „pharos”.

(36) „Inter Britanniam et Morinos in Gallia Belgica, ubi civitas Rutupi portus est, unde in Britanniam proximus est transitus”. Dicuil, „De mensura orbis terrae”, in A.W. Bijvanck, *Excerpta Romana*, dl I, p. 584. - „Rutupi portus” of Richborough lag aan de kust van Kent en niet, zoals bovenstaande tekst zou te verstaan kunnen geven, aan die van Morinië. Het was de voornaamste Britse haven aan het Nauw van Kales in de Romeinse tijd. Darby, p. 48-49. - Toen reeds vertrok men op het vasteland van Gesoriacum of Bonen uit naar „Ritupium”, dat noordoostwaarts, niet ver van Dover gelegen was. D. Haigneré, Boulogne-sur-Mer, in *Dictionnaire historique et archéologique du département du Pas-de-Calais, arrondissement de Boulogne*. Arras 1880, p. 39, naar een Romeins „itinerarium”.

(37) „Ipse (Carolus) autem interea propter classem quam anno superiore fieri imperavit videndam ad Bononiam civitatem maritimam ubi eadem naves congregatae erant, accessit, farumque ibi ad navigantium cursu dirigendos antiquitus constitutam restauravit et in summitate ejus nocturnum ignem accendit...”. *Annales regni Francorum*, uitgave Kurze, p. 135, anno 811. - Men lette hier op het gebruik van de term „antiquitus” in de betekenis van „oudtijds” of „van oudsher”. Zie n. 10.

ging van het Karolingisch rijk en wel in die van het gebied tussen de mondingen van de Canche en de Rijn opgenomen werd. De militaire wacht aldaar, die vooral voor de beveiliging van de toenmalige Vlaamse gouwen en hun lagunen kust van belang was, blijkt onder de regeringen van de opvolgers van Karel de Grote, namelijk Lodewijk de Vrome en koning Karel de Kale, voortgezet te zijn geworden en dit wellicht tot op het ogenblik dat de invallen van de Noormannen er niet meer te stuiten waren. Deze kritieke toestand deed zich in 879 en volgende jaren voor, nadat de geduchte Vikingen, komend uit Engeland, in de streek tussen Bonen en het later Kales geland waren, om vandaar uit tot diep in de valleien van de Schelde en de Leie door te dringen en er te gaan plunderen. De invallende Noormannen verwoestten Bonen in 881, vestigden er zich tijdelijk in 884 en vertrokken er voorgoed met hun schepen in 892³⁸. Ook zij lieten er de Romeinse toren overeind staan en gaven wellicht aan de landtong of kaap, waarop hij stond, de naam „Odd” of „Oddr”, wat in het Oudnoors landpunt betekende³⁹.

Nadat omstreeks 895 aan de Vlaamse en Zeeuwse kust onder de eerste plaatselijke machthebbers, de graven, eindelijk een aaneengesloten verdedigingsstelsel, bestaande uit burchten, tot stand gekomen was en de Noormannen zich teruggetrokken hadden, horen we opnieuw van de Bonense vuurtoren gewag maken⁴⁰. In de levensbeschrijving van Sint Folkwin, bisschop van Terwaan, uit de 10de eeuw, staat inderdaad te lezen, dat men toen gemakkelijk naar Brittannië kon oversteken door te vertrekken van uit dat deel van de kust, waar zich de „urbs” Bonen en de „Odrans farus” bevonden⁴¹. De term „Odrans” of misschien „Odraus”, was afgeleid van de naam „Odra” of „Odre”, die toen ook aan een op of nabij de landtong en zijn toren gelegen vronhoeve gegeven werd. De heer van dit landgoed of domaniaal bedrijf behoorde tot het adellijk geslacht „Odreusis” of „de Odra”⁴². Op te merken is, dat tijdens de middeleeuwen te Bonen en omgeving lang Diets gesproken werd, zodat men mag aangaarden dat de term „Odre” of in corrupte vorm „Ordre”, die op de kaap sloeg, etymologisch wel degelijk een ingveonisme van Saksische of Noorse oorsprong is en dus geen Keltisch woord, zoals sommige

(38) J. Dhondt, Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen, in *Revue belge de philologie et d'histoire - Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, dl XX, 1941, p. 533-572, met vervolg en slot in dl XXII, 1943, p. 53-93.

(39) Andere plaatsnamen, waarin de term „odd” voorkomt, maar dan op de Engelse kust, waren of zijn Ravenser Odd in Yorkshire en Greenodd in Lancashire, telkens slaande op een „promontory” of kaap. Eilert Ekwall, *The concise Oxford dictionary of English place-names*, 4th ed. Oxford 1960, p. 204, 238 en 381-382. - Zie n. 30 en 62.

(40) H. Van Werveke, De oudste burchten aan de Vlaamse en Zeeuwse kust, in *Meded. v.d. Kon. Vl. Ac. voor Wet., Lett en Sch. Kunsten v. België, Kl. der Lett.*, jg. XXVII, 1955, nr 1, p. 5-7.

(41) „Nam ex ea parte, quam Bononia urbs et Odrans occupat farus, facilis ad Britannia est transitus”. *Mon. Germ. Hist.*, SS, (uitg. G. Pertz), dl. XV, p. 427. Uit: Vita Folquini episcopi Morinensis auctore Folquino abbate Laubiense.

(42) K. de Flou, *Woordenboek der toponymie van westelijk Vlaanderen enz.* Gent, vanaf 1914 (uitg. Vl. Ac.), dl XI (M-O), kol. 691-695, verbo „Odre” of „Ordre”. - Voor Boulogne-sur-Mer of Bonen zie aldaar dl II (Bi-Bij), kol. 490-502.

taalgeleerden beweerd hebben⁴³. Voor het overige weten we dat de stad Bonen van oudsher voor het gebruik van de antieke toren als uitkijkpost en „pharus” alsmede voor de heffing van een vuurbaken- en havenrecht op de plaatselijke haringvisserij zekere verplichtingen tegenover de heer van dit antieke gebouw na te komen had. Deze feodaal was, althans in de 16de eeuw, de baron van Baincthun, van wiens baronie of allodium de „tour d'Odre” een aanhorigheid blijkt geweest te zijn. Hij was dus de verre opvolger van de Karolingische dienstman, die in het feodale kader de zorg voor de bewaking en het onderhoud van de toren moet gehad hebben. Verdere bijzonderheden daarover ontbreken evenwel⁴⁴.

Hoe zag de antieke toren of „tour d'Odre” er eigenlijk uit? We beschikken over een dichterlijke beschrijving van dit gebouw als donjon of slottoren in de „roman de Brut” die omstreeks 1154 door de Anglo-Normandische dichter Wace, herkomstig van Jersey, in het Frans opgesteld werd. Overgezet in onze taal, klinkt de desbetreffende passage ongeveer als volgt:

„Caesar, door een zeer goede ingenieur,
deed oprichten aan zee een toren.
Te Bonen staat hij en Odre is zijn naam.
Men kent er van zijn stijl geen ander,
hij werd gebouwd in een vreemde trant.
Breed is hij gans onderaan
en naar boven toe minder en minder,
alsof hij zich verhief reikhalzend.
Een steen uit één stuk bedekte hem bovenaan.
Hij telde menige verdieping en menig vertrek
en, in elk, menige vensteropening.
Daar liet Caesar zijn schatten bewaren
en zijn dierbare bezittingen in onderbrengen”⁴⁵.

(43) Het Keltisch woord, waarvan „odre” afgeleid geweest zou zijn, betekende „shore” of strand. Stevenson, p. 21. - De romanisatie van de streek van Bonen blijkt van de 9de tot de 12de eeuw plaats gevonden te hebben. - De verbasterde uitdrukking „tour d'Ordre” vindt men pas op het einde van de middeleeuwen.

(44) Uitspraak van de luitenant-generaal van de „senechaulcee de Boullenois” van 14 jan. 1565, waardoor de stad Bonen veroordeeld werd tot uitkering ieder jaar op 11 november van de feodale rente in natura bestaande uit „deux mil de hareng sor... que ledit (messire Jehan) de Bournoville (seigneur d'Ovringhen, baron de Bainquetum), a cause de le tour d'Ordre, dependant de ladite baronnie... a droict d avoir et prendre chacun an audit jour (saint Martin d iver) sur ladite tour d Ordre...”. Boulogne-sur-Mer, Arch. comm., nr 2, stadsrek. sept. 1566 - sept. 1567, f° 52 r° en v°. - Haigneré et Deseille, inv. p. 5. - M. Egger, Notice sur la Tour d'Ordre à Boulogne-sur-Mer, in *Revue archéologique*, 1863, p. 410-421. Zie p. 414-415: ontleding van de tekst van een vonnis van het Parlement (van Parijs?), blijkbaar uitgesproken op 1 juli 1566 en niet 1565, zoals in het artikel van Egger gedrukt staat. Daardoor werd de stad Bonen nogmaals tot het nakomen van haar feodale verplichtingen tegenover de baron van Bainctun veroordeeld hetzij door de terugbetaling van de jaarlijks door laatstgenoemde gedane onkosten voor de aankoop en het vervoer van 2000 stuks gerookte haring, hetzij door het herstel en de teruggave van de Odratoren met afstand van het vuurbakenrecht.

(45) „A un mult bon enginneür
Fist sur la mer faire une tur,

Wace's beschrijving van het oude Romeinse monument, dat hij, zoals de sage, aan Julius Caesar toewees, komt inderdaad overeen met hetgeen we daarover uit latere bronnen en afbeeldingen kunnen opmaken. De oude toren, die steeds buiten de stad Bonen stond, was een achthoekige pyramidale constructie in grijze en gele natuursteen, laagsgewijs afgewisseld met rode baksteen. Volgens de archeologen dagtekende zijn bouwtechniek uit de 2de eeuw na C. Het gebouw berustte op een brede basis en telde twaalf verdiepingen, die schuin opgetrokken waren en dus, naar de hoogte toe, geleidelijk in breedte afnamen. Op elke verdieping waren er zuilen met boogvormige openingen of versieringen. De eigenlijke „pharus”, die zich op de top op een hoogte van zowat 60 meter bevond, was blijkbaar een verbouwing in een latere stijl, aangezien hij niet achthoekig, maar vierkant blijkt geweest te zijn. Op te merken is dat de natuursteen, waarin de Romeinen de toren opgetrokken hadden, ter plaatse, op of nabij de landtong zelf, gewonnen en bewerkt geworden was. Een van de redenen waarom in de 17de eeuw de „tour d'Odre” zou instorten was aan de intense mijnbouw of uitbating van de steengroeven aldaar te wijten ⁴⁶.

Belangrijk in de geschiedenis van de Odratoren was ongetwijfeld de ommuring van de stad Bonen in de loop van de 13de eeuw nadat haar gemeentelijke autonomie door een reeks vrijheidskeuren bevestigd was. Van die tijd af moet het de magistraat van deze versterkte stad geweest zijn, die de zorg over de nabijgelegen „tour d'Odre” had en zich met de wacht en uitkijk, alsmede het onderhoud inliet en er ten behoeve van de plaatselijke vissers tijdens het haringseizoen een lichtend vuur onderhield. In normale omstandigheden greep inderdaad ieder jaar van eind september tot begin november vóór de kust de haringvangst plaats en wel vooral 's avonds en 's nachts. Gegevens over het Bonens haring- en makreelbedrijf, tevens walvisbedrijf klimmen zelfs tot het begin van de 12de eeuw op. We mogen zelfs veronderstellen, dat de antieke toren op de kaap Odra eveneens als uitkijk voor de walvisjagers, die van Bonen uit opereerden, gediend heeft ⁴⁷.

En Buluine siet, Odre ad nun,
 Ne sai nule de tel façon ;
 faite fu d estrange compas,
 Lee fu desuz el plus bas,
 Puis alad tut tens estreinnant
 Si cune 1 en 1 ala halçant ;
 Une pierre tant sulement
 Covri le plus halt mandement,
 Maint estage i out e maint estre,
 E en chescun mainte fenestre.
 Illuec fist ses tresors garder
 E ses chiers aveirs aporter”.

I. Arnold, *Le roman de Brut, de Wace*, Paris 1938, deel I, p. 225-226, verzen 4203-4216.

(46) J.-Y. Gosselin e.a., Boulogne antique, essai de topographie urbaine, in *Septentrion, Revue archéologique trimestrielle*, fasc 25, 1976, p. 7. - Fr. d'Erce, *La tour de Caligula à Boulogne-sur-Mer*, in *Revue archéologique*, 1967, p. 89-96. - Ch. de la Roncière, dl I, p. 60-61. - Egger, p. 416-421. - Reconstructie in : Thiersch, p. 9.

(47) E. Descille, *Etude sur les origines de la pêche à Boulogne-sur-Mer* (932-

We moeten tot 1415 wachten om de eerste konkrete bijzonderheden over het gebruik van de Odratoren als Bonense wachttoreen en vuurbaken te vernemen. De enige stadsrekening van de gemeente Bonen uit de middeleeuwen, die bewaard gebleven is, loopt inderdaad over het boekjaar gaande van midden september 1415 tot midden september 1416. Uit dit belangrijk register vernemen we ook een en ander over het beheer van de „tour d'Odre" door de stad Bonen. De „foier" of vuurhaard, die naar oud gebruik in normale omstandigheden ieder jaar omstreeks 29 september op een van de verdiepingen van het gebouw brandde, werd tot pasen daaropvolgend in stand gehouden, dit klaarblijkelijk ten behoeve van de kleine visserij tijdens de duistere wintermaanden, eenmaal de haringvangst voorbij was. Toch lag de voornaamste taak van de twee wachters van de „tour d'Odre", die elkaar blijkbaar op tijd en stond dienden af te lossen, niet in het onderhoud van deze „foier de herenghison" of vuurbaken van de haringvisserij, maar wel in het geven van „les signes de la mer" of de lichtseinen aan de naderende schepen op zee. Wellicht hield deze signalisatie meer bepaald de aanduiding van de waterstanden in. Wat er ook van zij, de oude toren werd in tijd van oorlog bewaakt. Naast de twee „gardes" waren er gedurende het boekjaar 1415-1416 ook een paar „gaites" of uitkijkmannen, een „balestrier" of kruisboogschutter en twee of drie andere gewapende mannen aan de bewaking verbonden. De stad Bonen bekostigde zowel de uitgaven voor de levering van brandhout en „gluy", d.i. glui of stro van goede hoedanigheid, nodig voor het vuur in de „foier de herenghison" en de lichtsignalen, als de wedden van de beide torenwachters en de soldij van de bewapende wakers. Uit de koninklijke schatkit ontving ze tijdens genoemd boekjaar evenwel tot driemaal toe een geldelijke toelage voor de bezoldiging van laatstgenoemde militairen die ook voor de bewaking van de toren van de Sint-Niklaaskerk binnen de stadsmuren ingestaan hadden. Dit doet vermoeden dat er tussen deze kerktoeren en de Odratoren door middel van seinen berichten doorgegeven konden worden. Gedurende het ambtsjaar 1415-1416 inde de gemeente van haar stuurliu-haringvissers en van die van het nabijgelegen eiland Outreau, als vuurbakenrecht, dat vier schellingen per boot en per jaar bedroeg, in het totaal 76 schellingen, geheven op negentien vaartuigen⁴⁸. Daar tegenover stond een uitgave ten bedrage van 27 schellingen 8 penningen voor het

1550), d'après les chartes, les comptes de denier et les autres documents officiels, in *Mémoires de la Société académique de Boulogne-sur-Mer*, dl V, Boulogne-sur-Mer 1873-1876, p. 73-136. Zie p. 86: ontleding van een oorkonde van 1121, betreffende de voorrechten van de Benediktijner abdij Sint-Wulmaars (Saint-Wulmer) te Samer, nabij Bonen, waaronder de heffing in haar kustparochies van tienden op de haring- en makreelvangsten en op de gevangen walvissen, namelijk voor wat dit laatste betrof, van telkens een stuk vlees uit de staart boven de vin van een lengte van anderhalf voet.

(48) „Aultre recepte faite pour le fait du fouier que le ville fait faire ceste presente annee, de le Saint Miquiel jusques à Pasques, comme il est acoustume, est assavoir que chacun de nef, tant de le ville, comme de l'ille d Outreywe, allans en pesquerie, et aussy les brinans, qui prenent mansion a terre, doibvent chacun an 4 s., Somme de le recepte du foier: 76 sols". E. Dupont, *Registre des recettes et dépenses de la ville de Boulogne-sur-Mer, 1415-1416*. Boulogne-sur-Mer 1882, 27-28 en 67.

vervoer naar de „Tour d'Odre" van 28 wagenvrachten brandhout, herkomstig uit de stedelijke voorraden, en anderhalf kvarteroen glui dat aangekocht geworden was⁴⁹. Deze details geven ons een idee van het gebruik van de antieke vuurtoren tijdens de eindfase van de Honderdjarige Oorlog. Het naburige Kales was immers in het begin van deze langdurige krijg, in 1347, in de handen van de Engelse invasielegers gevallen. Sedertdien beschikte de koning van Engeland daardoor mede door het bezit van Dover zoveel als over twee scherpe „ogen" om, zoals een tijdgenoot het dichtelijk uitdrukte, de zeestraat tussen beide strategische havens nauwlettend in de gaten te houden⁵⁰. De Franse koning diende daarenboven echter in 1435 het graafschap Bolonnais met de stad Bonen aan Filips de Goede, hertog van Bourgondië, af te staan, dit als prijs voor de opzegging van diens bondgenootschap met de Engelse vorst. In 1477 nochtans, na de dood van Karel de Stoute, die als Bourgondische hertog in de strijd tegen de Zwitserse bondgenoten van Lodewijk XI, koning van Frankrijk, bij Nancy sneuvelde, kwam het graafschap Boulonnais met Bonen terug onder Franse invloed.

Het gebrek aan de nodige gegevens laat ons niet toe een juist beeld van de evolutie in het gebruik van de Odratoren als vesting en vuurbaken te geven. Toch mogen we aanvaarden, dat, tot welke invloedssfeer het graafschap Boulonnais met de stad Bonen ook behoorde, de geschiedenis van de Odratoren, als vuurbaken, samenviel met die van de Bonense haringvisserij, doordat alleen in tijd van vrede dit bedrijf met enig succes beoefend kon worden en dan bestond telkens de noodzaak voor het aanleggen van een „foier de heringhison". Op ogenblikken van gevaar op zee, uitgaande van de Engelsen, zoals tijdens de periode van vijandschap tussen Engeland en de Bourgondische gebieden van 1435 tot 1439, kon blijkbaar er niet aan gedacht worden dit vuurbaken normaal te laten functioneren. Het mag dus wel jammer genoemd worden, dat, afgezien van een enkele onder hen, de Bonense stadsrekeningen uit de late middeleeuwen met hun jaarlijkse rubrieken over de „tour d'Odre" niet tot ons zijn gekomen.

De antieke toren van Odra bleef ook nog lang na de Honderdjarige Oorlog een rol spelen. In 1492 belegerden de Engelsen gedurende veertien dagen tevergeefs de stad Bonen. In 1544 evenwel, na een belegering, die twee maanden geduurd had, slaagden ze er in deze versterkte plaats in te nemen. Meteen legden ze ook beslag op de Odratoren. Nog hetzelfde

(49) „Aultre mise, faite pour le foier de heringhison de 1 an mil quatre cent et quinze ou temps de ce compte. A Pierre Ton, pour le voiture de 28 sommes de laingne par luy menees a le dicte tour pour faire le feu de nuit, ycelles prises en le garnison de le ville, pour ce a luy paie 8 deniers pour chacune voiture, vallent 18 sols 8 deniers. Item, a luy pour un quarteron et demy de gluy qu il a livre a le dicte tour pour faire les signes de le mer, pour ce 9 sols. Somme des parties paies 27 sols 8 deniers". *Ib.*, p. 184-186.

(50) „As youre tweyne eyne te kepe the narowe see". *The Libelle of Englyshe Polycye, a poem on the use of sea-power*, uitgave G. Warner. Oxford 1926, p. 2. - M.-R. Thielemans, Bourgogne et Angleterre, relations politiques et économiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre (U.L.B., Fac. Phil. et Lett., III), Bruxelles 1966, p. 80.

jaar gingen ze over tot het optrekken omheen dit gebouw, dat ze in hun taal „the Olde Man” noemden, van een dubbele schans of wal, om het tegen de te verwachten Franse tegenaanvallen te kunnen verdedigen. In de onmiddellijke nabijheid ervan bouwden ze een kleiner fort, dat de naam „the Young Man” kreeg⁵¹. De benaming „the Olde Man” zou volgens sommigen niets anders zijn dan de Engelse aanpassing van de Keltische uitdrukking „Alt Maen” d.i. „Hoge Steen”. Wat er ook van zij, de Odratoren heette voortaan in het Frans ook „l'Homme Vieil”, of „le Vieillard” en in het Nederlands „de Oude Man”⁵². Eerst in 1550, na zes jaar Engelse bezetting, kwamen Bonen en de „tour d'Ordre” terug in Frans bezit en kon de bevolking, die door de bezetters verdreven geworden was, naar huis wekeren, wat tegelijk de terugkeer van de vloot van de uitgeweken vissersboten inhield. Daar de vrede tussen de koningen van Engeland en Frankrijk al voordien hersteld geworden was, kon blijkbaar datzelfde jaar nog de omwalde „tour d'Ordre” als vuurbaken voor de haringvisserij en als semafoor terug in gebruik genomen worden. In het begin van 1558 heroverden de Fransen, tijdens een nieuwe kortstondige oorlog, eveneens Kales op de Engelsen, die aldus hun greep op de straat van Dover dienden te lossen. Dat de magistraat van Bonen ook nadien steeds voor het vuurbaken op de „tour d'Ordre” bleef instaan, blijkt uit de tweede stadsrekening die bewaard bleef, lopend over het boekjaar 1563-1564. Daaruit vernemen we dat tijdens het haringseizoen van 1563 het vuurbakenrecht van vier schellingen per boot door 16 stuurliu, wonende te Bonen zelf, Outreau en Le Portel, betaald geworden was en in het totaal 64 schellingen tournoois opgebracht had⁵³. Tegenover deze opbrengst stonden verschillende uitgaven, die gezamenlijk hoger dan de ontvangst opliepen, namelijk 15 pond en 12 schellingen tournoois voor de aankoop van 26 vrachten brandhout, die voor het onderhoud van het nachtelijk vuur op de „tour d'Ordre” gedurende het visseizoen gediend hadden en 40 schellingen tournoois voor het vervoer van die brandstof naar dit gebouw⁵⁴. Daarbij kwam nog een uitgave van 36 pond 8 schellingen tournoois voor

(51) P. Héliot, *Les fortifications de Boulogne sous l'occupation anglaise (1544-1550)* in *Revue du Nord*, dl 40, Rijsel 1958, p. 5-38. Zie p. 30-33.

(52) V.J. Vaillant, *La tour d'Ordre et son nom gaulois*, in *Notes boulonnaises*, Boulogne 1889, p. 93-11. - Van een „Holde mane wall”, waarop een baken opgericht zou worden, is er in 1505 te Berwick-on-Tweed aan de Engels-Schotse grens sprake. L.F. Salzman, *English Trade in the middle ages*. Oxford, 1931, p. 225.

(53) „Autre recepte a cause des foiers de la harenguison, pour laquelle la ville fait faire feu a la tour d Ordre depuis le jour saint Michel jusques au jour de Pasques ensuivant, quant il en est mestier. Pour lesquels fours les maistres de navires de ladite ville Oultreaue et le Portel doibvent chacun quatre sols tournois pour leur foier appartenant a la ville comme estans de son patrimoine... 64 s(ols) t(ournois)”. Boulogne-sur-Mer, Arch. com., nr 1, stadsrekening 1563-1564, f° 23 r° en v°. - D. Haigneré et E. Deseille, *Inventaire sommaire des archives communales antérieures à 1790. Ville de Boulogne-sur-Mer. Département du Pas-de-Calais*. Boulogne-sur-mer 1884, p. 1-4 : ontleiding van de rekening.

(54) „A luy, (l argentier) encores la somme de quinze livres douze solz tournois pour le nombre de vingt six sommes de bois par luy livre audict pris pour le guet le la tour d Ordre, qui a servy a faire feu les nuitz pour enseigner les navires et vaisseaux estans sur mer... 15 lb. 12 s. tournois”. Ib., *Inventaire*, p. 4. - Arch. com., stadsrek. 1563-1564, f° 82 r°.

de wedde van de „guet” of wachter op de Odratoren, zonder te spreken van een ander van 59 schellingen tournoois voor de aanschaffing van vier banieren, gebruikt door de wachters van die toren en van het Bonense belfort om wat op zee of te land opgemerkt geworden was, door vlagge-seinen door te geven⁵⁵. Vergeleken met de toestand in 1415-1416, was er dus na anderhalve eeuw, inzake de aanwending van de Odratoren en diens beheer, nagenoeg alles bij het oude gebleven. Overigens werd door een uitspraak van de luitenant-generaal van de „senechaulcee” of het baljuwschap van het graafschap Boulonnais van 14 januari 1565 de feodale afhankelijkheid van de „tour d'Odre” van de baronie van Baincthun erkend en de magistraat van Bonen uit dien hoofde veroordeeld tot uitkering of bekostiging elk jaar op 11 november aan Jehan de Bournoville in diens hoedanigheid van baron van Baincthun van een rente in natura ten bedrage van 2000 stuks gerookte haring, verplichting die toen blijkbaar al lang niet meer nageleefd was⁵⁶.

Het staat vast dat de uitgaven voor het gebruik en het onderhoud van de Odratoren als slot en uitkijk, tevens semafoor en vuurbaken, op de begroting van de stad Bonen kwade posten waren, die slechts voor een klein gedeelte door de opbrengst van de belasting op de boten, die op haringvangst en wintervisserij gingen, goed gemaakt werden. Niettegenstaande het plaatselijk haring- en visserijbedrijf in de tweede helft van de 16de eeuw verre van bloeide, ging de gemeente toch voort met het dragen van de onkosten voor het jaarlijks onderhoud van deze „foyers de la harenguisson”, waarvan de vuren alleen als het strikt noodzakelijk was, ontstoken werden en slechts zolang als het nodig was bleven branden⁵⁷. Een dieptepunt in het Bonense haringbedrijf werd ongetwijfeld bereikt in 1567, toen het aantal stuurliui, dat toen het vuurbakenrecht, ten bedrage van 4 schellingen tournoois per boot, betaalde tot 12 slonk. Nadien steeg het aantal van deze stuurlui opnieuw, om eind 1570 het cijfer 20 te bereiken⁵⁸. Daar de toegang tot de haven aan het verzanden was, voorzag

(55) „quatre banieres, qui ont servy pour le guect au beffroy dicelle ville et tour d Ordre pour enseigner la descouverte tant par mer que par terre...”. *Ib.*, *Inventaire*, p. 4.

(56) *Ib.*, *Inventaire*, p. 4-5. - Dit kwam neer op de jaarlijkse terugbetaling aan ridder Jehan de Bournoville van de door hem aangeschafte gerookte of gezouten haring, wat telkens na nieuwjaar gebeurde. De stad betaalde aldus aan hem terug in 1567, voor de aankoop van 600 stuks gerookte en een vat gezouten haring, 22 pond tournoois, in 1568, voor een niet gespecificeerde hoeveelheid haring, slechts 10 pond, in 1570 en 1571, telkens, voor 800 stuks gerookte en een ton gezouten haring, 17 pond. *Boulogne-sur-Mer, Arch. com.*, nr 2, f° 52; nr 3, nr 4 en nr 5, f° 34 v°. *Stadsrekeningen 1566-1567, 1567-1568, 1569-1570 en 1570-1571*, onder de rubriek „Autres deniers payes par ledit argentier, present comptable, tant pour hareng que la ville est tenue payer et acquiter que aultre donne et presente a plusieurs notables bourgeois...”. In de volgende overgebleven rekeningen ontbreekt deze uitgave ten voordele van de heer van de Odratoren.

(57) Dit blijkt uit de stadsrekening over het boekjaar 1563-1564, waarin wordt vermeld, dat het vuur van de „foiers de la harenguisson” slechts ontstoken en onderhouden worden „quant il en est mestier”. Zie n. 53.

(58) De opbrengst van het vuurbakengeld bedroeg in 1566-1567 56 schellingen tournoois, in 1567-1568 slechts 48 schellingen, in 1569-1570 64 schellingen en in

de stad Bonen in 1572 een van de twee aldaar gelegen hoofden of pieren, namelijk La Dunette, van een lantaarn, die er in een torentje opgehangen werd en dienen moest om 's nachts de weg aan de binnenvarende haringvissers te wijzen. Om de uitgaven voor het onderhoud van dit licht te dekken, hief de gemeente een lantaarnrecht „la chadelle”, ten bedrage van 100 stuks haring per boot en per seizoen⁵⁹. Zowel de inning van deze heffing in natura, als die van het vuurbakengeld voor het onderhoud van de „foiers de la harengaison” werd vanaf een bepaald ogenblik aan de meestbiedende in pacht gegeven⁶⁰. De bouwvalligheid van de „tour d'Ordre” belette inderdaad niet dat men er voortging met het onderhoud van een nachtelijk vuur dat ontstoken werd zodra de opkomende zee de halve vloed bereikte en tot de vloed brandend bleef⁶¹. In de loop van 1644 evenwel stortte het gebouw grotendeels in⁶². Wat van de muren overschoot werd verder als wachtpost ingericht, hetgeen verklaart waarom in de 17de en 18de eeuw in de loodsboeken de toren nog steeds vermeld wordt⁶³. Ten slotte verdween door erosie de rotswand met de ruïne, zodat

1570-1571 80 schellingen of 4 pond. In 1566 hadden dus 14 schippers en in 1569 16 genoemd geld betaald. Boulogne-sur-Mer, Arch. com. nr 2 ; nr 3, f° 12 v° ; nr 4, f° 7 v°, en nr 5, f° 7 v°, telkens onder de rubriek „Aultre recepte a cause des foyers de la harengaison”. In de volgende bewaard gebleven stadsrekeningen komt deze rubriek niet meer voor.

(59) E. Darsel, *La pêche harengière en France. Etude d'histoire économique et sociale*. Paris 1941, p. 135 (notice complémentaire n° 4) en 163. - Herstellingen aan de havenlantaarn werden tijdens het boekjaar 1605-1606 uitgevoerd. Haigneré et Deseille, Inv., p. 11, nr 18. - D'Erce, p. 94.

(60) „lesdits foiers ont este affermees de la ferme, desquez est... fait recepte au chappitre des fermes des menus assizes...”. Boulogne-sur-Mer, Arch. comm., nr 6 f° 19 v°-20 r°. Stadsrekening over het jaar 1582-1583. Rubriek „foiers de la harengaison”. - „De la ferme de la lanterne, qui se met a l'entree du havre pour donner connoissance aux navires pescheurs, la somme de vingt sols, a luy (de pachter) adiugee par bail... pour trois années”. Ibidem, nr 25, stadsrekening 1680-1681. - In 1743 werden beide heffingen, die toen nog steeds verpacht werden, aan de Franse admiraliteit overgedragen. Dardel, blz. 135, notice complémentaire n° 4.

(61) „On allume toutes les nuicts sur le sommet (de la Tour d'Ordre) un feu de charbon de terre. Celui qui en a charge, ne l'allume que lorsque la mer est parvenue au milieu de sa hauteur et que les vaisseaux peuvent entrer. Ce feu ne dure que jusques à ce que la mer refoulant soit mitam-basse”. G. Fournier, *Hydrographie*, 1643 p. 69. - Vaillant, p. 101.

(62) De instorting greep, na een scheuring, in enkele opeenvolgende fazen plaats: „ce jour saint Sebastien, 19 janvier, tomba en partie la Tour d'Ode (sic). Peu de jours suivant du mesme mois, une seconde partie, et la troisième partie le 30 juillet de l'an 1644”. Uit de „éphémérides” van J. Prévost, priester gehecht aan de kathedraal van Bonen, gestorven in 1668. Parijs, Bibl. Nat., mss latins, nr 11066. - Een ander schrijver spreekt van de instorting van de ene helft van de toren op 29 juli 1644 en van die van de andere helft in de loop van 1645. Ch. Regnard, *Mémoires historiques... de Boullenois*, 1658, aangehaald door Egger, p. 414, n. 2.

(63) Aldus betaalde de stad in januari 1687 elf pond aan een metser „pour les matereaux par lui fournis et ouvrages faits a la tour d'Ordre au lieu destine pour metre le feu durant ladite annee...”. Boulogne-sur-Mer, Arch. com., nr 28, stadsrekening over het jaar 1686-1687, rubriek „reparations faites au havre”. - D'Erce, p. 94-95. - Haigneré et Deseille, Inventaire, p. 14 en vlg., ontleding van de Bonense stadsrekeningen. - „La tour d'Ordre, by de zeevaarders genaemt Le Vieil Homme”. *Nieuwen Groot Lootsman Zeespiegel*, Amsterdam, 1661. - „De Oude Man”, op de

voor het nageslacht elk spoor van het vroegere Romeinse monument uitgewist werd⁶⁴.

3. De vuurboeten van de Vlaamse kust van Kales tot Nieuwpoort

Een van de oudste vuurbakens aan de voormalige Vlaamse kust, zoniet de oudste, was ongetwijfeld het bakken te Kales of Calais, Vlaamssprekende havenstad, die eigenlijk niet in het graafschap Vlaanderen, maar in Artezië lag. Reeds in de oudste van de enkele nog bewaard gebleven rekeningen van deze gemeente uit de late middeleeuwen, namelijk die lopende over het boekjaar 1268-1269, staat een uitgave voor het onderhoud van de plaatselijke „virberghes” aangetekend. Of met deze uitdrukking in een Latijnse tekst een dan wel twee of nog meer vuurhaarden of bakens bedoeld werden, is onduidelijk⁶⁵. In de volgende stadsrekeningen, lopende over de periode 1270-1278, wordt inderdaad van deze „virberghes” geen gewag meer gemaakt, wat niet wil zeggen dat er toen te Kales geen nachtelijke vuren ten behoeve van de scheepvaart meer zouden ontstoken zijn⁶⁶. In de rekening van deze stad over het dienstjaar 1286-1287 staat immers een uitgave aangetekend voor het bijeenbrengen van het hout van de „vetus vierberghes” en een ander voor het oprichten van een nieuwe of „pro vierberghes facienda”⁶⁷. Deze laatste bestond toen wellicht niet meer, zoals haar voorgangster, uit een toren of stelling opgetrokken in houten balken en voorzien van een vuurhaard in steen, maar bevond zich waarschijnlijk en dit voor de eerste maal op de stadsmuur. In de stadsrekening over het boekjaar 1289-1290 staat inderdaad een uitgave „propter vierberghes super thorele” of voor de vuurberg op de kleine toren⁶⁸. Naderhand blijkt dit bakken van een ijzeren lantaarn voorzien te zijn

Kaart van Blaeu van omstreeks 1650. - In 1743 wordt nog van de „foyers de la Tour d'Odre” gewag gemaakt. Zie n. 60.

(64) De ondergang van het antieke gebouw was zo volledig, dat er in de 19de eeuw door de archeologen zo goed als niets meer er van kon worden teruggevonden. We bedanken de heren maire en municipale bibliothecaris van de stad Boulogne-sur-Mer voor de bereidwilligheid waarmede ze ons aan fotokopieën van uittreksels uit de Bonense stadsrekeningen en andere documenten geholpen hebben. We bedanken om dezelfde reden ook de conservator van het Bonense stedelijk museum voor schone kunsten en archeologie.

(65) Uitgave van „12 marcas 8 s. esterl. pro virberghes” aan „Raem Carpentarium” en nog drie andere met hun naam vernoemde personen. Genoemde stadsrekening, uitgegeven in P. Bougard et C. Wyffels, *Les finances de Calais au XIIIe siècle. Textes de 1255 à 1302*. Brussel 1966, p. 76, items 69 en 70. Op te merken is, dat met de genaamde Carpentier ongetwijfeld een timmerman bedoeld werd, wat er op wijst dat de betrokken „vierberghes” houten constructies moeten geweest zijn.

(66) *Ib.*, p. 80-113, nrs 2, 3, 4, 5 en 6.

(67) Uitgave van „14 mars 41 d. sterl. pro vierberghes facienda, que valent 25 lb. 23 d. ob. par.” aan „magistrum Simonem” en nog drie andere met hun naam vernoemde personen. - „Item, 12 d. ad colligendum lignum de veteri vierberghes”. *Ib.*, 116 en 121, rek. 7, items 816 en 940.

(68) Uitgave: „18 mars 2 s. esterl., valentibus 31 lb. 17 s., solutis... propter vierberghes super thorele” aan drie met hun naam vernoemde personen. *Ib.*, p. 124, rek. 8, item 998. - De ommuring van de stad dagtekende van 1229. *Ib.*, p. 10.

geworden. Volgens de stadsrekening van 1295-1296 werd inderdaad toen, in het kader van of na bepaalde herstellingen aan het baken, het hout- en ijzerwerk van de „lanterna de vierberghe supra murum” afgebroken of vervangen en het oud ijzer aan de man gebracht⁶⁹. Of dit op de verwijdering van de lantaarn, na tijdelijk gebruik tijdens de reparaties aan het baken of diens vuurhaard, neerkwam, is niet duidelijk. In de laatste van de bewaard gebleven Kalesiaanse rekeningen, namelijk die over het boekjaar 1300-1301, komen inderdaad geen uitgaven in verband met het onderhoud van de „vierbergh” of diens lantaarn meer voor, wat niet wil zeggen dat dit vuur- of lichtbaken toen niet meer bestond of niet meer in gebruik zou geweest zijn⁷⁰. Te Kales onder het Engels bewind, van 1347 tot 1558, vinden we overigens een stadspoort, die op de haven uitgaf en naar de lantaarn of het lichtbaken die ze droeg, „Lanthorn Gate” of „Porte de la Lanterne” genoemd werd. Later zou men ze evenwel „Porte du Havre” heten⁷¹.

We mogen veronderstellen dat de oudste vuurbakens aan de Vlaamse kust, namelijk die te Duinkerke, Nieuwpoort, Oostende en Blankenberge, op het einde van de 13de of in het begin van de 14de eeuw opgericht werden. De keten van deze „vierboetes” wordt overigens in een grafelijke oorkonde van 1367 als toen al lang bestaand aangeduid⁷². Verder is het mogelijk dat Duinkerke reeds in 1254 over een vuurbaken, zoniet over twee zulke tekens beschikte. In een Duinkerke stadsordonnantie van dat jaar wordt inderdaad melding gemaakt van een heffing op de vaartuigen met roeibanken, zowel op de vissersboten, die op haringvangst gingen, als op de andere schepen, die de haven aandeden. Dit havengeld vertoonde grote gelijkenis met het latere plaatselijke „vierboetegeld” en kan er dus identiek mee geweest zijn⁷³. Daar de middeleeuwse stadsrekeningen van

(69) Uitgave: „3 lb. 8 s. 8 d. solutis” voor verschillende onkosten, waaronder „pro vierberghe, pro glint et pro nagle”. - „Item, 21 s. 8 d. pro vierberghe emendendo et pro lache et pro salario filii Simonis de Bononia”. - „Item, 8 s. ad colligendum et ad portandum lignum de lanterne in glind Johannis Houtkoech”. Ib., p. 144, rek. 9, items 1399, 1412 en 1414. De term „glint” of „glind” is Middelnederlands voor omheining. „Lache” betekende waarschijnlijk drinkgelag. „Lignum” is Latijn voor hout of brandhout. - Onder de ontvangsten vinden we: „Item, 19 s. de Boid del Bate pro fero lanterne de vierberghe supra murum”. Ib. p. 140, item 1314.

(70) Ib., p. 150-157, rek. 10.

(71) In die tijd bestond er te Kales ook een „Lanthorn Gate street” of „rue de la Lanterne”, die nadien „rue du Havre” genoemd werd. Mededeling van de heer municipale bibliothecaris van de stad Kales. - F. Lennel, *Calais sous la domination anglaise. Les faits*. Calais 1911, p. 152, 232 en 272.

(72) Zie n. 10.

(73) „Universis presentes litteras visuris et auditoris, scabini de Duncarka. Novirit universitas vestra quod usus et consuetudo de Duncarka, videlicet de navibus alecium et de omnibus navibus, ab his que vocantur virbanket usque ad illas que participant en decem et dimidium, solvunt quinquaginta denarios et que participant in decem et dimidium et ultra solvunt centum denarios, nec etiam de navibus prenotatis ultra summam et numerum quam habent, nihil solvunt”. Stuk van februari 1253, oude stijl. *Bull. Comm. roy. d'Hist. de Belgique*, 4me série, t. 2, p. 198. - Parijs, Bibl. nat., ms n° 9124. Kopie uit: Archives de Flandres, 1159-1594, stuk nr 252. - Voor de vergelijking met het latere vuurboetrecht, zie n. 79. - „Virbanket”: boot met vier roeibanken.

Duinkerke verdwenen zijn, is het eerst in 1406 dat in een baljuwsrekening van de „vierboete" en niet van de „vierboeten" van die gemeente gewag wordt gemaakt⁷⁴. Voor het overige duurt het daarna tot 1519 voordat we uit de eerste van de bewaard gebleven Duinkerke stadsrekeningen wat meer vernemen over de stedelijke vuurboeten, die toen twee in aantal waren, namelijk de „noort-" en de „zuudtvierboete" of, in het Frans, „noordfouier" en „zuudfouier"⁷⁵. In beide torens, die in vierkant gebouwd waren en zich binnen de stadsmuur bevonden, werd 's nachts bij hoge tijt ten behoeve van de zeevarenden een vuur ontstoken⁷⁶. De brandstof, die daarvoor diende, was, althans nog in de 16de eeuw, riet⁷⁷. De

(74) Dat jaar werden door de Duinkerke schepenbank, voorgezeten door de plaatselijke baljuw, 26 met hun naam vernoemde personen veroordeeld „chacun en 1 amende de 10 s., por ce qu il ont porte leur fiens deriere le vierboete delle ville de Dunckerke contre le kure, mont le part de monseigneur 6 lb. 10 s.", Rijsel, Archives départementales du Nord, B 5989, rekening van Jehan de la Hoye, baljuw van Duinkerke, over de ambtsperiode 21 maart - 13 sept. 1406, rubriek „le 18e jour de decembre 1 an mil 400 et chincq fu plaïdiés et tenus les communes keures en le darain compte passe en le ville de Dunckerke".

(75) „Item, paye au garde du noordfouier de sur icellui avoir fait du feu, quant il a este besoing, devers la mer, pour ses gaiges et pension 12 lb. Paye a la garde du zuudfouier de aussy par nuyt avoir fait du feu, quant il a este besoing, pour ses gaiges et pensoin 12 lb.". Duinkerke, Arch. mun., fonds 310, stadsrekening over het jaar 1519-1520, uitgaven, rubriek „gaiges et pensions". Hier gaat het om de jaarwedden van de beide vuurboetwachters, die niet met hun naam vernoemd worden. - „Den wachters van den Noort ende Zuutvierboete van te doen bernen ende onderhouden by nachte ende ontyde, ten secourse van den visschers, de vieren up dezelve vierboeten, naer costume, elc van hem beeden 12 lb. Comt hier 24 lb.". Ib., stadsrekening 1536-1537, tweede oudste in de reeks van de bewaarde rekeningen. Zelfde rubriek en opmerking als boven. - Deze en andere „items" betreffende de beide vuurboeten, voorkomende in de Duinkerke stadsrekeningen, werden ons medegedeeld door mejuffer Annie Varet, municipaal archivaris, die voor ons in genoemd fonds welwillend daarvoor de opzoekingen deed en ons bovendien nog andere gegevens en inlichtingen verstrekke, waarvoor we haar hier oprecht danken. - De Duinkerke stadsrekeningen, die afgezien van de twee over de boekjaren 1519-1520 en 1536-1537, tot 1549 opklimmen, zijn meestal in het Frans gesteld. Hun boekjaar liep over het algemeen van 1 juli van het ene jaar tot 30 juni van het daaropvolgende. De aangerekende munt is in parisís.

(76) „Aux gardes des deux vierboults pour leurs gaiges et pensions de faire et entretenir les feux de nuyt et hors heure sur le tours appelez les vierboults, au secours et sollagement des pescheurs et aultres hantans et passans les costes de la mer de Flandres, a chacune garde 30 lb. par an, vient icy pour les deux 60 lb." Ib., stadsrek. 1543-1549, genoemde rubriek. - „Betaelt den twee vierboulters van huerliedier gaigen ende sallairis van by nachte ende ontyde de vieren up de vierboulten ghemaect ende onderhouden t hebbene altyts metten hooghen watere, ten secourse van den visschers ende coopvaerdersscepen, varende ende passerende voorby de coste, elcken 30 lb. tsiaers, dus hier 60 lb.". Ib., stadsrek. 1557-1558, zelfde rubriek. - „Aux gardes des vierboults, ayans la charge de faire et entretenir les feux par nuyct a la haulte maree, au secours des pescheurs et aultres navires, passans au long de la coste, 36 lb.". Ib., stadsrek. 1559-1560, genoemde rubriek. Het gaat hier nogmaals telkens om de uitkering van de gezamenlijke wedde van de beide „vierboeters", in de twee eerste gevallen berekend over een gans jaar, en in het derde geval slechts over zes maanden.

(77) In de stadsrek. 1519-1520, rubriek „mises de ardoir", lezen we: „Paye le 24e dudit mois (d octobre 1519) a Walrave Knibbe pour son sallaire de, a la requeste de ceulx de la loy, avoir mis en tasse 25 m(ille) et demy de royseaux a luy, coste de moergracht, pour ardre aux foiers 1 an passe et auquel an ce fut

stad Duinkerke hief dan ook, zoals gezegd, op de schepen in haar haven een vuurbakengeld, dat tevens een ballast- en havengeld was⁷⁸. De verpachting van deze heffing aan de meestbiedende bracht in normale omstandigheden jaarlijks meestal meer dan 250 pond parisis op⁷⁹. Tegenover deze bron van inkomsten stond echter de bekostiging van alle uitgaven voor het onderhoud van beide torens, de aankoop van het benodigde riet en de wedde van de beide „vierboeters“⁸⁰. Deze laatsten waren inderdaad

oblye a compter, a 8 s.p. le millier, monte 10 lb. 12 s.". Het gaat hier dus om een hoeveelheid van 25 duizendtallen en een half riets, die tijdens het voorgaande boekjaar aangekocht en opgeslagen geworden waren, maar waarvan de onkosten van bewaring toen niet werden vereffend. - „Paye a Jehan Michiel d ung millier de roseaux, ars aux foyers, 20 lb. Paye a Jehan de Caester de deux mille d estrain... ars aux foyers, a 50 s.p. le cent, monte 50 lb.". Ib., rek. 1519-1520. - „Strain": stro. In de vanaf het boekjaar 1548-1549 nog bewaard gebleven rekeningen komt onder de afdeling uitgaven steeds een rubriek „ardoir" voor, waarin ook de onkosten voor de aankoop van riet opgesomd worden, meestal evenwel zonder de specificatie, dat die brandstof voor de vuurbakens bestemd was. In de rekening over het boekjaar 1564-1565 verschijnt dan voor het eerst een afzonderlijke rubriek betreffende de uitgaven voor de aankoop van „rozeaulx pour les fousieres du havre". De hoeveelheden riet, die jaarlijks aldus aangekocht geworden waren, laten we hier buiten beschouwing. Deze varieerden overigens van jaar tot jaar, naar gelang de omstandigheden. Op te merken ook is dat de beide „vierboeters" voor de aankoop van hout, bestemd voor hun eigen verwarming 's nachts, gezamenlijk een jaarlijkse toelage van 12 pond opstreken, dit althans tot 1576.

(78) „Nous avons toujours eu, comme aussij nos predecesseurs en office, la direction et conduite du droit du fanal, qui se leve sur les vaisseaux entrans et sortans le port de cette ville, pour avecq icelluij entretenir les deux tours construits par le magistrat d'un temps immemorial, sur lesquels l on est accoustumé d'allumer chaque nuit le feu pour faciliter l entrée et sortie des vaisseaux et la livraison des charbons a ce necessaire...". Duinkerke, Arch. mun., fonds 342, nr. 1, f° 227 v° - 228 v°, brief van de magistraat aan Louvois, gedateerd 18 juni 1676, met het verzoek de stad opnieuw in het genot van de heffing van genoemd haven- en vuurbakengeld te stellen en de overdracht ervan aan de Franse admiraliteit ongedaan te maken (Document medegedeeld door mej. A. Varet).

(79) „De Luuck Dhane, lequel a en enferme le droit, que la ville a et fait exhiger a cause des foyers ung an durant, commenchant le premier jour de janvier 1519 incluz et finissant le derenier jour de decembre exclus, pour la somme de deux cens soixante quinze livres parisis monnoie de Flandres, de ce dedhuy seize livres parisis monnoie dicte sur ce gainnie a offrir, monte net 259 lb.". Ib., stadsrekening 1519-1520, rubriek inkomsten. - „Van Hendric Baldekin, als pachter van den rechte van de vierboets toebehoorende ter stede... 271 lb. 6 s.". Ib. rekening 1536-1537. - „De Oudaert Claisone, fermier du droit fousier, dict ballast et vierboetes comme dernier encherisseur, pour ung an, escheu le dernier jour du mois de decembre, 161 lb. par.". Ib. rek. 1581-1582. Dit is de enige maal, dat in de zestiende eeuwse Duinkerke stadsrekeningen van het ballastgeld, als deel uitmakend van het vuurbakenrecht, gewag gemaakt wordt. - Op het einde van de eeuw, onder invloed van de politieke gebeurtenissen, bracht de verpachting van deze heffing minder en minder op, zodat de jaarlijkse opbrengst ervan ten slotte tot minder dan 30 lb. par. slonk. Tijdens het boekjaar 1596-1597 bedroeg de opbrengst van de directe inning van het „vierboetgeld", dat men niet had kunnen verpachten, slechts 13 lb. 17 s. Ib., rek. over vernoemd jaar. - Op te merken is dat de verpachting steeds liep over een vol jaar, dat niet met het boekjaar van de rekening samenviel, maar met het kalenderjaar.

(80) Voorbeeld van een uitgave voor herstellingen: „Le 17e du mesme mois (de decembre 1580 et huit) paie a Marc Walrave et Jacques Rycwaert, machons, pour avoir fait la vasure de la vierboete avecq aultres reparations tant en l escole... que ailleurs, la somme de 246 lb. par.". Duinkerke, Arch. mun., fonds 310, stadsrek.

over het algemeen twee in aantal, althans tot 1584, met het genot van een wedde, die in de loop van de eeuw van 1 pond per maand en per man tot 36 pond per jaar en per man steeg. Op het einde van de 16de eeuw, toen slechts nog een wachter voor de nachtelijke vuren in de twee „vierboetes” instond, werd als gevolg van de toenmalige inflatie diens jaarwedde eerst tot 72 pond verhoogd en daarna zelfs tot 144 pond⁸¹. In 1645 werd in elke toren tijdelijk het rietvuur door het licht van een lantaarn, waarin een grote kaars brandde, vervangen, wat ook in 1651 gebeurde⁸². In de 17de eeuw brandde men er overigens steenkool⁸³. Nadat Duinkerke in 1662 Frans gebied geworden was, bleef er weldra maar één van de twee vuurbakens overeind, daar de andere als gevolg van de verwaarlozing instortte⁸⁴. Ten slotte werd ook de overblijvende „vierboete” buiten

1588-1589. - Om welke van de beide vuurbakens het hier gaat is niet duidelijk. - Voor de aankoop van riet, zie n. 77.

(81) „A Jehan Blocq, garde des deux vierbouts, charge de faire entretenir le feu par nuyc a la plaine maree pour enseignes et marques aux pescheurs et navires marchandes, hantans le hable de ceste ville et la coste de Flandre, la somme de 72 lb. par.”. Ib., rek. 1587-1588. - Genoemde wachter trad tijdens het boekjaar 1583-1584 in dienst en trok toen als wedde over een half jaar 18 lb. Ib., rek. over dat jaar. - „A Jehan Diers, garde des vierboetes et ayant la charge de faire et entretenir le feu de nuict a la plaine maree... pour le temps de douze mois, expirent le dernier de febvrier 1596, a l advenant de 12 lb. par. par mois, la somme 144 lb. par.”. Ib., rek. 1594-1595. Jehan Diers was ook de twee volgende boekjaren nog in dienst. In de desbetreffende rekeningen vinden we telkens de uitdrukking „ayant la charge de faire entretenir le feu”, wat er zou kunnen op wijzen, dat de vierboeter zich door helpers liet bijstaan. - De beide „vierboetes” staan gelokaliseerd op het plan van Duinkerke, getekend door J. Van Deventer tussen 1550 en 1565, opgenomen in *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle*, uitgave Ch. Ruelens, J. Van den Gheyn e.a., fasc. Dunkerque, met commentaar door E. Bouchet en H. Durin. - Ze zijn te zien op een vergezicht vanuit de zee op Duinkerke met diens haveninkom van 1590 of daaromtrent, voorkomend in het werk van L. Guicciardini, Nederlandse vertaling van de 2de uitgave, door C. Kiliaen, Amsterdam 1612, kap. „Duijkerken”. Reproductie ervan in J. Tillie, *Dunkerque en Flandre*, dl I, Duinkerke 1979, p. 55. Op de afbeelding ziet men onder het woord „Vierboede”, twee vierkante torengebouwen, elk zonder kap, maar met een bovenplatform, voorzien van kantelen. Op deze open daken werden waarschijnlijk de nachtelijke vuren aangelegd.

(82) V. Derode, Notice sur la topographie de Dunkerque, in *Mémoires de la Société dunkerquoise*, dl III, Duinkerke 1885, p. 137. - L. Lemaire, *Histoire de Dunkerque des origines à 1900*. Duinkerke 1927, p. 48, n. 2. - H. Malo, *Les corsaires dunkerquois et Jean Bart*, dl 1, Paris 1912, p. 128, n. 5.

(83) Voor kolen als brandstof, zie n. 78.

(84) „Les officiers de ladite admirauté n a fait aulcun devoir pour faire faire les reparations necessaires, mesmes sy fort negligez, que non abstant les advertences a eulx faite de tems en tems... ils n'ont apporté aulcun le moindre devoir pour faire reparer un desdits tours, le quel menassoit ruine de jour a autre, i estant arrivez que le jour de hier de nuit icelluy tour a tombé em partije avecq la ruine entiere de deux maisons circumvoisines, outre le degast de la place, employéz de tous tems, a la vente de poisson, hareng frais et tous autres...”. Brief van de Duinkerke magistraat van 18 juni 1676. Zie n. 78. - „Ce fut proche de ce chateau (de Charles Quint) que l'on fit bâtir peu de tems après (1538) une tour pour servir de fanal ou de signal aux vaisseaux et qui subsiste (en 1730) encore : mais on ne voit plus une autre tour, que l'on fit aussi construire dans ce même tems sur la place où l'on vend le poisson : elle tomba d'elle-même, environ cent quarante ans après sa fondation...”. P. Faulconnier, *Description historique de*

Zegel van de stad Nieuwpoort, bevestigd aan verschillende akten van 1472. Afbeelding van een bewapend schip, omlijst door twee hoge torens, elk met bovenop een wachter, wat doet denken aan de twee „vierboetes”, elk met hun „vierboeter”. Brussel, Algemeen Rijksarchief, zegelverzameling, nr. 19649.

Schilderij uit twee delen, zijnde de achterzijden van de twee zijpanelen van een drieluik, toegeschreven aan Lanceloot Blondeel (1496 ? - 1561). Zicht op de haven van Nieuwpoort met de kaai, de kraan, de stadsmuur en de rede met haar vaartuigen. Hier, op deel II, uiterst rechts, de grote en de kleine „vierboete" met de er naartoe leidende wegen. Nieuwpoort. Stadhuis. Eigendom van de stad.

werking gesteld en vervangen door een toren, die van de stadsmuur deel uitmaakte, namelijk de bekende „Leugenaer”, maar deze droeg slechts een grote havenlantaarn⁸⁵. In de eerste helft van de 16de eeuw is er ook nog sprake van de „vierboete” van Grevelinge ten westen van Duinkerke⁸⁶. Het is niet onmogelijk, dat aldaar reeds in de 13de eeuw zulk een vuurbaken bestond, vermits Grevelinge als haven toen een zekere bloei kende, maar daarover vernemen we niets.

Twee stedelijke vuurboeten, zoals te Duinkerke, treffen we ook te Nieuwpoort aan en dit sinds het begin van de 14de eeuw, alhoewel ze er ongetwijfeld reeds vroeger stonden. Volgens een Nieuwpoortse kroniek, voltooid in 1680, werden de beide „vierboetes” aan de westelijke oever van de IJzermonding, waaraan genoemde stad gelegen was, op bevel van graaf Gwijde van Dampierre opgericht en wel in 1284. Een oorkonde in verband met deze oprichting bleef evenwel niet bewaard, alhoewel zulk een geschreven stuk in de 17de eeuw in de Nieuwpoortse stadsarchieven nog voorhanden kan geweest zijn⁸⁷. Zeker is dat Gwijde van Dampierre, die in 1270 aan de kruistocht van Lodewijk IX, koning van Frankrijk, tegen Tunis deelgenomen had, met diens vloot vanuit Aigues-Mortes aan de westelijke monding van de Rhône vertrokken was en er de vuurtoren, gebouwd op bevel van de Franse vorst, moet gezien hebben. Aigues-Mortes was immers een koninklijke stichting en de oprichting van het vuurbaken dagtekende pas van 1246. Graaf Gwijde moet blijkbaar tijdens zijn tocht nog andere vuurtorens hebben leren kennen, waaronder meer bepaald die te Messina op de noordoostelijke hoek van Sicilië aan de zeestraat van die naam. Het was inderdaad doorheen Sicilië en Italië dat

Dunkerke. Brugge 1730, p. 50. - H. Malo, dl. II, Paris 1913, p. 16-17. - De beide „vierboetes” stonden dus oorspronkelijk nabij het kasteel van Duinkerke. De op 17 juni 1676 ingestorte vuurtoren bevond zich meer bepaald op de vismarkt, d.i. nabij de Noordpoort, en is dus blijkbaar met de „Noortvierboete” te vereenzelvigen. De verwaarlozing van deze „vierboete” doet veronderstellen, dat het gebouw toen als dusdanig al een zekere tijd niet meer in gebruik moet geweest zijn. Wat er ook van zij, na 1676 is er te Duinkerke slechts nog van één „vierboete” sprake. De bewering van Faulconnier als zouden de twee Duinkerkse vuurbakens van 1538 dagtekenen, is stellig ongegrond, vermits ze reeds vroeger vernoemd worden.

(85) Oude afbeelding van de „Leughenaer” in L. Moreel en E. Le Caër, *Le pilotage de Dunkerque*. Malo-lez-Dunkerque, z.d., p. 30. - De oprichting van deze toren, waar zich de zetel van de Duinkerkse pilotage bevond, dagtekende van omstreeks 1758.

(86) In een brief, gedateerd 9 oktober 1501 en gericht aan de magistraat van Sint-Omaars in verband met de bebakening van de Aamonding hadden de burgemeester en schepenen van Grevelinge het ook over het onderhoud van het vuur in de „vierboete” van hun gemeente aldaar. Dit baken wordt ook nog vermeld in 1529 in het kader van een projekt tot aanleg van een nieuwe haven in laatstgenoemde stad. J. de Pas, *La Ville de Saint-Omer et le port de Gravelines*, in *Mémoires de la Société des Antiquaires de la Morinie*, dl XXXV, Saint-Omer 1931, p. 233 en vlg. - J. Verleyen, Gravelines ou Grevelinge, in *Neptunus, Info Marine*, 26e jg., 1978-1979, nr. 177, p. 22-30, vervolg VI. Zie p. 28-29. - Ook te Mardijk (Mardick) moet er vóór 1600 een „vierboete” bestaan hebben.

(87) „Anno 1284 heeft den vorseiden grave Guido doen maecken de twee vierboete langhs d'havene van Nieuport om de schepen, by nachte, uyt ende in varende, te lichten”. M. Reynoudt, *Chronycke ende oprecht verbael van den oorsprongh ende notabel geschiedenissen van de stad van Nieuport... tot den jaere 1680*. Brugge, z.d., p. A 5 vº.

hij huiswaarts keerde⁸⁸. De ervaring tijdens deze expeditie opgedaan zou voor de graaf vier jaar na zijn troonsbestijging in Vlaanderen de aanleiding kunnen zijn voor de oprichting te Nieuwpoort, een grafelijke domaniale stad, van de twee vuurbakens of toch van minstens een ervan, de „grootte vierboete”. Wat er ook van zij, van de Nieuwpoortse „vierboetes”, zonder aanduiding van hun aantal, wordt voor het eerst in 1307, ongeveer twee jaar na het overlijden van Gwijde van Dampierre, uitdrukkelijk gewag gemaakt. Ze stonden aan het uiteinde van de dijk aan de linkeroever van de IJzermonding⁸⁹. Daar de inpolderingen aldaar van tamelijke recente datum waren, mag men aannemen dat de oprichting van deze eerste Nieuwpoortse vuurbakens van omstreeks 1284 kan dagtekenen. Van een Jan de Vierboetere, de vuurtorenwachter of stoker van een van de twee of van de beide „vierboetes”, vinden we de vermelding in 1302 en 1314⁹⁰. Verder is er dan nog in 1367, zoals reeds gezegd, in een grafelijke oorkonde sprake van de keten van „vierboetes” langs de Vlaamse kust, waarbij ook Nieuwpoort vernoemd wordt. Voortgaande op hetgeen daarover uit de oudste Nieuwpoortse stadsrekeningen af te leiden is, mogen we aanvaarden dat aanvankelijk minstens een van de twee Nieuwpoortse vuurbakens, namelijk de „kleine vierboete”, uit houten balken opgetrok-

(88) Zie n. 240. - In de bouwvallen van de voormalige Sint-Laurentiuskerk te Nieuwpoort, opgericht omstreeks 1290, werden in 1819, bij afbraakwerken van de muren buiten de toren, nabij een trap, muurschilderijen ontdekt, waarop enkele voorstellingen van gebeurtenissen uit het leven van Lodewijk IX, koning van Frankrijk, beter gekend als de Heilige Lodewijk, voorkomen. Deze vorst werd inderdaad in 1297 door de katholieke kerk gecanoniseerd. J.L. Kesteloot, Notice sur une peinture ancienne découverte à Nieupoort, in *Mémoires de l'Académie royale de Belgique*, Brussel 1843. - Deze heiligenverering zou er misschien kunnen op wijzen, dat ook sommige Nieuwpoortenaars, naast andere Vlamingen, aan de kruistocht van Lodewijk IX en Gwijde van Dampierre naar Tunis deelgenomen hadden.

(89) „C est a scavoire de l escluse mouvante, qui est entre le havene et ledit polre (gisant entre la havene de ladite ville de Neufpoort devers le west et le poulre mon seigneur Jehan de Baillioel), ainssy comme le koxstrate s estent vers le havene... durant si avant comme le dyc dudit poulre s estens vers la mer, jusques au dyc mon seigneur Jehan de Baillieul, et d audebout du dyc vers les vierboetes durant vers le suudt...”. Gilliodts, Coutumes de Nieupoort, p. 177-179. nr XXVII, akte van aankoop door de stad Nieuwpoort van de polder van Jan van Namen, groot 38 1/2 gemet 59 roeden, tegen een globale som en een jaarlijkse rente. Gedateerd: 28 jan. 1307 (en niet 1311). - Men mag dus aannemen, dat van meet af aan de beide „vierboetes” aan de grens van de agglomeratie, de haven en de polder van Jan van Namen op de aldaar gelegen zeedijk stonden. R. Degryse, 's Graven Domein te Nieuwpoort (in de middeleeuwen), in *Hand. v.b. Genootschap „Société d'Emulation” te Brugge*, dl XXXV. Brugge 1948, p. 70-111. Zie p. 85.

(90) Op 2 juni 1302 ontving Jan de Vierboetere te Nieuwpoort van Willem van Gulik, bevelhebber van het Vlaams leger, dat toen aldaar op doortocht was, trekkend in de richting van Hondschote, de som van 2 1/2 s., blijkbaar als loon voor een bewezen dienst of voor levering van voedsel of materiaal. Gilliodts, Inventaire des Archives de la ville de Bruges, dl. I, p. 112, nr. 171, rekening van de keukenuitgaven van Willem van Gulik, van 23 mei tot 6 aug. 1302. - Hannin de Vierboetere betaalde in 1314 aan de grafelijke tollenaar te Nieuwpoort 5 1/2 d. als 's gravenlandschuld op zijn grondbezit met „hofstede” of huis aldaar. Deze grondcijns bedroeg 1 penning de roede. Brussel, Alg. Rijksarch., fonds Charters van Vlaanderen, nr 855, Boec van den hofstedenlande van der Nieuwerpoort, opgesteld in 1314. R. de Beaucourt, p. 130, onder park nr 24.

ken was. Waarschijnlijk was het andere baken, de „grootte vierboete”, die het dichtst bij de stad stond, van meet af aan een constructie in steen. Als dusdanig staat het in de oudste stadsrekeningen vermeld. De beide „vierboetes” waren inderdaad van een bepaald ogenblik af of zelfs van in het begin stedelijk bezit.

We moeten wachten tot 1389 om uit de Nieuwpoortse stadsrekeningen, die tot dat jaar opklimmen, meer over de twee plaatselijke „vierboetes” te vernemen. In 1383 werd Nieuwpoort, dat toen nog niet onmuurd was, door de Engelsen, die de streek binnengevallen waren, onder de voet gelopen en verwoest, waarbij blijkbaar ook de twee vuurbakens het moesten ontgelden. Indien de stenen „vierboete” overeind bleef, dan moet dat niet zo geweest zijn voor het houten baken, dat diende afgebroken en vervangen te worden, wat in 1389 gebeurde. De wederopbouw ervan begon nadat haar houten balken — wellicht voor recuperatie — verzameld en weggevoerd waren. Inderdaad op 27 september van genoemd jaar werd het geraamte van de nieuwe houten vierboete, dat vooraf ineen gestoken geworden was, op zijn plaats gebracht en rechtgezet⁹¹. Of dit gebeurde op de plek waar het vroegere baken stond is niet na te gaan, maar het was in ieder geval zeewaarts van de „grootte vierboete” en nabij de kreek „de IJde”. Op te merken is dat de gemeente Nieuwpoort in 1387 met de ommuring van haar agglomeratie een aanvang gemaakt had, wat haar jaarlijks voor grote uitgaven stelde. We mogen dan ook aanvaarden dat na de ramp van 1383 de stenen „vierboete” gedurende verschillende jaren niet doorlopend, maar alleen in de herfst tijdens het haringseizoen in bedrijf gesteld werd. Zo functioneerde dit baken in 1389 slechts gedurende een periode van negen weken en vier dagen, namelijk van 16 september af tot 21 november of daaromtrent. Ook werd nog één nacht het lichtende vuur ontstoken, toen de schepen, komende van La Rochelle en geladen met wijn, de haven aandeden⁹². Of dat jaar nog de houten „vier-

(91) Volgende items vinden we daarover: „Lem den Corencoper, Jacob de Doeyer, van den houte van der vierboete te gaderne, 20 s.” (21 r°, einde juli 1389). - Een groep van zowat elf man „ontloedent t hout van der vierboete” (28 v°). - „Item Ollivier Snelle van den houte van der houder vierboete an de banc te briinghen, 25 s.”. - Op 27 sept. 1389 maakte men zich klaar „omme de vierboete t effene”. Niet minder dan 13 man „holpen de vierboete heffe”, wat, met ander werk aan de haven een uitgave ten belope van 19 lb. 10 s. vereiste (53 v°). Dat het allemaal om de nieuwe houten „vierboete” ging, blijkt uit de uitgaven bekostigd om dit baken voorafgaand in elkaar te steken en uit de aankoop van het daartoe benodigde hout en ijzer (59 r° - 60 v°). Het totaal van al de uitgaven voor de oprichting van de nieuwe houten „vierboete” liep op tot meer dan 200 pond par. (60 v°). Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3485, stadsrekening over het boekjaar 1 maart 1389 (n.s.) - 2 februari 1390 (n.s.). - De nagenoeg volledige reeks van de Nieuwpoortse stadsrekeningen bleef vanaf dat boekjaar in twee reeksen bewaard. De ene reeks berust in het rijksarchief te Brugge en de andere in het algemeen rijksarchief te Brussel. Beide reeksen vullen elkaar inzake lacunes meestal aan. De aangerekende munt is steeds in parisis.

(92) „Item, Lem den Corencoper ende sinen gheselle (vierboeters), beede 9 ghehele weken ende begonste den 20sten dach van september (1389), 3 lb. beede de weke, gheloopt 27 lb. Item, den vorseide Lem ende sinen gheselle van vier nachten te boetene voor den vorseide dach, 40 s. Item, den vorseiden, ene nacht te boetene als de Vransche wine in camen, 12 s.”. Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3485, rek. 1389-1390, f° 60 v°. - De uitdrukking „ter stenen vierboete” staat op f° 60 r°.

boete" in werking gesteld kon worden, is eerder onwaarschijnlijk, vermits tot in oktober aan dit gebouw getimmerd diende te worden⁹³. Al deze bijzonderheden vernemen we uit de stadsrekening lopende over het boekjaar 1389-1390⁹⁴. De rekening over het volgende dienstjaar ontbreekt, zodat we niet weten wanneer de nieuwe houten vuurboet, na haar voltooiing, in gebruik genomen werd. Zeker is dat in 1391 beide Nieuwpoortse vuurbakens eerst vanaf 14 augustus in werking waren, maar dan doorlopend tot het einde van het jaar. Op 1 januari 1392 vinden we twee vrouwen, namelijk Griele Eggaerds en haar „gheselneide" als „vierboetichen" voor een jaar in dienst. Voortaan functioneerden de twee bakens gans het jaar door. De uitbetaling van de wedde aan de twee vrouwelijke stokers gebeurde evenwel op basis van het boekjaar van de Nieuwpoortse stadsrekening. Deze liep over het algemeen van 2 februari van het ene jaar tot 1 februari van het volgende⁹⁵. Daar de stad Nieuwpoort zelf volledig voor het onderhoud en de werking van haar beide „vierboetes" instond, treffen we dan telkens in haar jaarlijkse rekeningen de aantekening van de uitgaven dienaangaande aan, zonder dat daar tegenover — tenzij uitzonderlijk — enige inkomst door de bakens opgeleverd staat geboekt. Toch werd vuurboetgeld geïnd en opgestreken, maar dit dan klaarblijkelijk door en voor de „vierboeters" zelf. Alleen in 1392, toen, zoals gezegd, twee vrouwen voor het onderhoud van het nachtelijk vuur zorgden en daarvoor goed betaald werden, zien we dat de Nieuwpoortse schepenen „prouffyt van den vierboeten", waarmee de opbrengst van het vuurboetgeld bedoeld werd, aan de meestbiedende in pacht geven en wel tegen de som van 41 pond 4 schellingen parisis⁹⁶. De twee genoemde vrouwen mochten dat jaar dus geen vuurboetgeld innen.

Nadat de twee „vierboetes" permanent in bedrijf genomen waren en dus gans het jaar door functioneerden, ging de stad Nieuwpoort over tot een nieuwe wijze van de vereffening van de uitgaven dienaangaande. In 1393 liet ze de zorg voor de aankoop van de „borniinghe" of brandstof en het onderhoud van de nachtelijke vuren aan een aannemer over. Daarvoor betaalde ze hem een prijs, waarvan het bedrag door aanbesteding

(93) De timmerlui werkten aan de nieuwe houten vuurboet van 9 augustus tot 18 oktober. Ze waren drie in aantal, bijgestaan door een of meerdere helpers. Ibidem, f° 59 r° - 60 r°. - Voor het schragen van de „houtine vierboete" in 1403 waren vier masten nodig. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36708, f° 12 r°.

(94) Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3485.

(95) Betaald „den vierboeters, van te boetene in beeden vierboeten, van de 14e daghe van den ougste tot den eersten daghe van laumaend ende 20 weken, van beeden, 44 s. de weke, gheloopt 44 lb... Item, Griele Eggaerds ende harer gheselneide, van den eersten daghe van loumaend (1392) tot den andren daghe van sporkle. Beede 38 s. de weke, gheloopt 7 lb. 12 s.". Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36701, rubriek „diverse costen" f° 55 r°. - Betaald „Griele Eggaerds ende hare gheselneide, van den andren daghe in sporkle in t jaer (13)91 toten andren daghe van sporkle in t jaer 92, beede 38 s. de weike, van boetene up de twee vierboete, yloopt 98 lb. 16 s.". Ib., nr 36702, rek. 1392-1393 (n.s.), genoemde rubriek, f° 63 v°. - Voor de term „vierboetichen", zie zelfde folio.

(96) „t Prouffyt van den vierboeten cochte Jhan de Coopman, de backer, 40 lb., 6 waerf verhoghet, gheloopt 41 lb. 4 s.". Ib., rubr. verpachtingen, f° 7 v°.

vastgelegd geworden was⁹⁷. Dit stelsel van bekostiging hield ze evenwel maar zes jaar vol, vermits ze in 1399 het direct beheer van de beide „vierboetes” terug in handen nam. Van dat jaar af vinden we dan ook voorgoed in de Nieuwpoortse stadsrekeningen, maar onder verschillende rubrieken, alle uitgaven in verband met de werking en het onderhoud van de twee vuurbakens, waaronder ook de jaarwedden van de twee „vierboeters”, in detail opgetekend⁹⁸. Zo komen we ieder jaar te weten welke herstellingen of verbeteringen aan elk van de beide „vierboetes” of aan de twee samen uitgevoerd werden en hoeveel brandstof voor de vuurhaarden aangekocht en opgestapeld werd. Aldaar werd blijkbaar lange tijd alleen glui gestookt en daarnaast, vanaf 1400, meer en meer het goedkopere riet, waarvan men er, vergeleken met de hoeveelheden glui, die men tot dan toe jaarlijks verbrand had, ook meer nodig had⁹⁹. Inzake de reparaties aan de twee bakens ging het vooral om karweien uitgevoerd door metselaars en timmerlui¹⁰⁰. Wat het salaris van de twee „vierboeters” als stokers betrof, zien we dat van 1399 af elk van hen jaarlijks 18 pond parisis ontving¹⁰¹. Weliswaar eisten de twee toenmalige vuur-

(97) Betaald „Lem den Corencoper ende Heyne Michiele, van beeden vierboeten te houdene ende te boetene up haerlieder cost 1 jaer lanc gheduerende, daer of zy hebben moeten ondert ende 38 pont, hier of betaelt 114 lb.”. Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3487, f° 75 v°. - De achterstallige 24 pond werden het volgend boekjaar aan de twee „vierboeters”, die toen niet meer in dienst waren, uitgekeerd. Buiten dit achterstallig tegoed ontvingen ze toen ook nog 45 s. „van dat sy de twee vierboeten 8 daghen hielden naer Onser Vrouwen daghe lichtmesse” d.i. acht dagen langer dan het boekjaar 1393-1394. In 1394 bedroeg de aanbesteding 117 lb., terwijl de „vernederinghe van den chenze van der vierboete” 24 s. beliep. Ib., nr 3488, stadsrek. 1394-1395, f° 70 v°, 72 r° en 73 r°. De aanbesteding hield de levering door de aannemer in van „bornijnghe” of brandstof als glui en stro. Ze bedroeg zonder genoemde „vernederinghe” in 1395 96 lb., in 1396 118 lb., in 1397 112 lb. en in 1398 142 lb. 8 s. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36703, f° 87 r°; 36704, f° 63 r° en 36705, f° 63 v°. Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3492, f° 54 v°.

(98) Betaald aan „Lem den Corencoper ende zine ghezelle van den vierboeten te houdene 36 lb.”. Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3493, rek. 1399-1400, f° 55 v°.

(99) In 1289: 2300 schoven „gloys” in 9 weken en 5 dagen. Ib., nr 3485, rek. 1389-1390, f° 60 v°. - In 1391: 4500 schoven „gloys” in 20 weken tot 31 dec., daarna nog 300 schoven tot 1 febr. 1392. Brussel, ARA, Rekenkamer, nr 36701, f° 55 r° en v°. - In 1392-1393: 6700 schoven „gloys”. Ib., nr 36702, f° 63 v°. - In 1399-1400: 8750 schoven „gloys”. Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3493, f° 54 v°. - In 1400-1401: 16000 schoven „riets” en 3000 schoven „gloys”. Ib., nr. 3494, f° 52 v° en 64 r°. In de volgende rekeningen gaat het om nog grotere hoeveelheden riet en glui, zodat aangaande de aankoop ervan statistieken opgesteld zouden kunnen worden. - De prijs van de aangekochte brandstof werd berekend op basis van 100 schoven voor de glui en 1000 voor het riet. Dit gold ook voor de onkosten van vervoer en opstapeling. - Op te merken is dat vanaf het boekjaar 1422-1423 in de stadsrekeningen een afzonderlijke rubriek over „ander uitgheven ende dat van cuupwerke, ried, gluey ende stroy” voorkomt. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36725, f° 19 v°.

(100) Zie daarvoor telkens de rubriek „uut ghegheven van werke in dagh hueren”. Daarnaast waren er ook de uitgaven voor de aankoop van het materiaal, bestemd voor de herstellingen aan de twee vuurbakens, meer bepaald stenen, kalk, hout en allerlei zaken in ijzer, waaronder ook sloten en sleutels. Ook deze laatste uitgaven vinden we in de rekeningen telkens onder afzonderlijke rubrieken, aan globale aankopen gewijd, gerangschikt en opgesomd.

(101) Zie n. 95 en 98. - „Item, ghegheven den 2 vierboeters van haerlieder pen-

torenwachters in 1409 een hoger „pencioen” a rato van 24 pond parisise jaarlijks voor elk van hen, maar dat ging niet door¹⁰². De „vierboeters” werden immers ook vergoed voor het opstapelen van de aangekochte brandstof berekend volgens het aantal schoven. Bovendien trokken ze als gratificatie het vuurboetgeld hen door de stuurder van de vissersboten en andere schippers uitgekeerd. Dank zij stadsrekeningen kennen we meestal ook de namen van de „vierboeters”, die soms samen vele jaren in dienst bleven. Naast het beheer over de vuurbakens hadden de Nieuwpoortse schepepen ook de zorg over het „riethuus”, het huisje of bergplaatsje waarin, zoals de term het zegt, de brandstof voor de bakens tijdelijk opgestapeld en bewaard werd. Ook het onderhoud van deze bergplaats, gelegen nabij de „vierboetes”, vergde nu en dan uitgaven¹⁰³.

Een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van de Nieuwpoortse vuurbakens was ongetwijfeld de vervanging van de houten „vierboete” door een gebouw in steen. In 1413 was de nog niet zo oude houten toren door brand onherstelbaar beschadigd geworden, zodat de schepenen in zijn plaats een grote lantaarn in ijzerwerk hadden moeten laten opstellen. Deze diende voorlopig om 's nachts door kaarslicht samen met het vuur van het stenen baken zowel zeewaarts te „lichtene” als „t gat van der havene te bewisene” of aan te wijzen¹⁰⁴. Ook in 1414 werd nog op deze

cioene van deisen jare, elken 18 lb., beloopt 36 lb.”. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36712, rek. 1407-1408, f° 39 v°, rubriek „pensioenarijsen”.

(102) „Michiel van der Loo ende zinen gheselle van den vierboeten s nachts te verwaerne ende der in te boetene, hadden siaers in pencioen 36 lb. par..., welke zy verwaerden de twee deel van den jare ende mochten up dat pencioen niet langer doen, hemlieden danof betaeld bi quitancie 24 lb. Item, omme dat de vorseide 2 personen niet wel den vorseiden vierboeten hayen mochten omme t vorseid pencioen... zo was bi der wet hemlieden t vorseid pencioen ghemeerst ende ghestelt... te 48 lb. par siaers, beloopt t dardendeel 16 lb., niet betaeld”. Ibid., nr. 36741, stadsrek. 1409-1410, f° 36 v°. Voor het stapelen van de brandstof door de genoemde „vierboeter” en zijn gezelschap, zie f° 35 v°. - De achterstallige 16 lb. werden hen eerst het volgende boekjaar uitgekeerd en dit naast de vroegere jaarwedde zonder aanpassing, maar met de vergoeding voor het stapelen van het riet. Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3504, rek. 1410-1411, f° 34 r° en v°, 35 v° en 40 v°. - „Hayen”: verlangen.

(103) Van het „riethuus” vinden we reeds de vermelding in Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36705, rek. 1397-1398 f° 63 v°. - Waarschijnlijk was dit gebouw oorspronkelijk maar een rieten afdak, staande op veilige afstand van de beide vuurboeten. Tijdens het boekjaar 1401-1402 werd een grote hoeveelheid „gloy” gebruikt om „t riethuus te deckene”. Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3495, f° 37 r°. - In de tweede helft van juli 1406 gingen timmerlui tot de afbraak van het gebouw over. Door metselaars en timmerlui werd daarna een nieuw riethuis in steen en hout opgetrokken. De uitgaven voor de bekostiging van deze werken en de aankoop van de daartoe benodigde materialen als stenen, hout, ijzer, alsmede latten en glui voor het dak, vinden we opgesomd in de stadsrekening 1406-1407. Brussel, ARA, Rekenkamer, nr 36711, f° 16 v° - 25 v°, 39 v° en 49 v°.

(104) „Hughe Pieterszonen, lanternemakere, omme te makene de hoornen van eenre groter lanternen, omme, in ghebreyke van eenre houtinre vierboete, die verbrand es, meide met kersen ter zee ward te lichtene, 5 lb. 12 s... Jan de Seyere, van den beslaghe van yserwerke van der vorseider lanternen te makene, besiden, boven ende beneiden, ende van den hancsele, betaeld 3 lb. Trystram den Damhouder, van den stilen, bodem ende decsel te makene van der vorseider lanternen, van tienvoet houten, betaeld van zinen werke, 28 s.” (f° 55 v°). - „Frans Willarde van 200 ende 56 pond

wijze de nachtelijke verlichting van de IJzermonding en de zee verzekerd, alhoewel dat jaar de tweede stenen „vierboete” opgericht en voltooid zou worden¹⁰⁵. In dit nieuwe baken werden heel wat bakstenen, die men uit de ontruimde woningen van het verlaten gehucht Ter IJde of de Nieuwe IJde gerecupereerd en gehaald had, evenals ene groot aantal balken en „sparren” verwerkt¹⁰⁶. Voortaan werd te Nieuwpoort niet meer van de „stenine” en de „houtine vierboete” gesproken, maar wel van de „grootte” en de „cleene vierboete”¹⁰⁷. Van die laatste bakentoren, de „uterste”, die in 1415 voorgoed in bedrijf genomen werd, weten we dat hij bovenaan een dak in hout had, bedekt met schaliën en dit vanaf zijn oprichting¹⁰⁸. Meer over zijn bouwtrant vernemen we niet, maar toch mogen we aanvaarden, voortgaande op een schilderij uit het midden van de 16de eeuw, toegeschreven aan Lanceloot Blondeel en voorstellend een zicht op de haven en kaai van de ommuurde stad Nieuwpoort, met

groter kersen verbarrent in de lanterne bi der vierboete, omme meide ter zeeward te lichtene ende, metgaders der vierboete, nachts t gat van der havene te bewisene, coste elc pond 2 s. 6 d., beloopt ende betaeld 32 lb... Jan Eyerarde, Jan Ghise ende Joosinen van den vierboeten dit jaer te doene lichten ter zee ward nachts ende de lanterne dierghelike... 36 lb.”, als wedde (f° 58 v°). Ib., nr 36717, stadsrek. 1413-1414, rubriek „van diverschen costen”. - Voor de brand zelf, zie ibidem, f° 54 v°.

(105) „Frans Willarde van 72 1/2 pond groter kerssen, verbarrent in de lanterne, daer men meide ter zeeward, bi ghebreike van eenre vierboete plach te lichtene, van elken pond 2 s. 6 d., beloopt ende betaeld 9 lb. 15 d.”, Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3508, f° 47 r°.

(106) De werken tot oprichting van de „nieuwe vierboete” werden in april 1414 ingezet. In september ging men over tot het „lukene met barden” van de „commel”, d.i. blijkbaar het opperste deel van de stenen toren, meer bepaald door bedekking met een gewelf in steen of een gebinte in hout, dienend als dak. Wat er van de vroegere houten „vierboete” overbleef, was door timmerlui afgebroken geworden. De uitgaven in verband met het metsel- en timmerwerk tot oprichting van het nieuwe baken, alsmede die voor de aankoop van 30.000 of meer stenen en ander materiaal als kalk, balken, sparren en allerlei soorten nagelen, vinden we in de gebruikelijke rubrieken desbetreffende opgesomd. Ibidem, f° 14 r° - 19 r°, passim en 20 r° - 36 v°, passim. - De benodigde en aangekochte stenen, die zich ter IJde bevonden, waren aldaar geteld en klaar gelegd geworden, om daarna per wagen ter bestemming te worden gebracht. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36717, rek. 1413-1414, f° 55 v°. - Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3508, rek. 1414-1415, f° 20 r°. - Voor de „oude vierboete”, zie ib. f° 36 v°.

(107) „Item, ter houtine vierboeten t slot ghereet ende eenen slotel der toe, 6 s. Item, an de stenine vierboete t slot vermaect, 3 s.”. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36712, rek 1407-1408, f° 17 v°, rubr. „van sloten ende van slotelen”. - „Item, van enen slotte ende slotele vermaect an de grote vierboete, 6 s. Item, van enen slotte met 2 slotels vermaect ter clener vierboete, 12 s.”. Ib., nr 36729, rek. 1426-1427, f° 19 v°, zelfde rubriek.

(108) „Pieter Pyken van 17 Vranxe kenen, gheorbord ter niewer vierboete meide t commel te lukene, omme met scailgen der up te deckene, coste elke kene 6 s., beloopt 5 lb. 2 s...” Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3508, rek. 1414, f° 15 r°. - Voor het dekken zelf waren 8 „voeder scailgen ende houten” aangevoerd geworden en twee „scailgedeckers” aan het werk gesteld, waarvan een na vier dagen er de brui aan gaf. Ib., f° 20 r°, rubr. „van werke gewrocht in tasse”, en 52 v°, rubr. „diverschen costen”. - Ryquaerd Biesen, van scailgen, gheorbord ter uterster vierboete ende niet gherekent, waren betaeld 4 lb.”. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36720, rek. 1417-1418, f° 40 r°.

in de verte de twee vuurbakens, dat de kleine „vierboete" naar het voorbeeld van de grote gebouwd moet geweest zijn, maar dan niet zo hoog¹⁰⁹. Weliswaar is daar ook de afbeelding van een Nieuwpoortse „vierboete", waarschijnlijk de „grootte", op een plattegrond van 1416 met de voorstelling van de toen geplande verbinding tussen de IJzermonding en de Ieperleed langs de Lekeleed. Op dit laatmiddeleeuws plan zien we inderdaad ten westen van de Nieuwpoortse stadsmuur en kaai een hoge ronde toren met boven de basis en benedenbouw twee verdiepingen, die beurtelings smaller zijn en een vooruitstekende rondgang, voorzien van kantelen, dragen. Op de eerste verdieping merken we in de muur drie vierkante openingen en op de tweede een of samen vier zulke standvensters, terwijl in de benedenbouw drie schietgaten te zien zijn. Genoemde openingen op de eerste verdieping en de schietgaten daaronder staan evenwel niet horizontaal naast elkaar, maar respectievelijk in de driehoeksverhouding twee-en een-twee. Tot de hoge ronde toren behoort ook een basis in steen, een soort terp, waartegen naar boven toe een helling of hellende weg aanleunt. Indien het gebouw op het eerste zicht aan een of andere versterkte vuurtoren doet denken, dan is het toch niet aan een van de beide Nieuwpoortse vuurbakens, ten ware we veronderstellen dat de tekenaar met zijn fictieve voorstelling eigenlijk kubistisch te werk zou gegaan zijn¹¹⁰.

De „grootte vierboete", zoals uit de negentiende eeuwse beschrijvingen en iconografie blijkt, stond op een stuk oude dijk en telde boven haar ingang drie verdiepingen, waaronder een naald. Haar grondplan was zeshoekig en haar muren verhieven zich loodrecht. Aan de voet van de naald bevonden zich vier zogenaamde standvensters, waaronder drie, die zeewaarts gericht waren, respectievelijk in de richting van het noorden, het noordwesten en het westen, en van waaruit 's nachts het licht van het stovuur

(109) Tafereel op de keerzijde van de zijpanelen van een drieluik met voorstellingen uit het leven van twee heiligen en dus bestaande uit twee delen. Nieuwpoort, stadhuis. - Beschrijving in A. Verbouwe, *Iconografie van het arrondissement Veurne*. Deel I van de reeks Iconografie der gemeenten van West-Vlaanderen, Brussel, 1950, p. 35, nr 207 en plaats 14. - Op het schilderij staan de beide „vierboetes" elk met een naald of kap afgebeeld, top waarvan ze alle twee blijkbaar eerst in 1475 voorzien geworden waren.

(110) Brussel, Alg. Rijksarch., fonds Kaarten en plannen, HS nr 6059. Akwarel op papier met verklaringen op de tekening. Gevoegd bij een document van 1497, bevattende een kopie of vidimus van een stuk van 18 dec. 1416, betreffende het oktrooi, verleend door Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië, voor het aanleggen van een nieuw verbindingskanaal tussen de IJzer en de Ieperleed, waardoor de Lekeleed, dat tot dan toe de verbinding vormde, uitgeschakeld zou worden. Onder de afbeelding van de zogenaamde „vierboete" staat te lezen: „Ceste tour est une vierboute et est enseigne par le feu que l en y faite de nuyt aux maronniers pour adrescier ou havene de Neufport". - K. Loppens, Sluizen en vaarten van Nieuwpoort in de XVde eeuw. Aantekeningen bij een oud plan, in *Biekorf*, 44ste jg., Brugge 1938, p. 125-132. - R. Degryse, Oude en nieuwe havens van het IJzerbekken in de middeleeuwen, in *Handelingen van het genootschap „Société d'Emulation te Brugge*, dl LXXXIV, 1947, p. 1-36. Zie p. 30-33 en voetnoot 32. - Er is, in zake het bovenplattvorm met kantelen, gelijkenis met beide Duinkerke „vierboetes" te bespeuren. Zie voetnoot 142.

straalde. Boven, in de stenen naald, eindigden, langs afzonderlijke openingen, de schouwen, die voor de afvoer van de rook en de vuile lucht dienden en zich boven de haarden bevonden. Het vierde standvenster was zuidoostwaarts gericht, d.i. in de richting van de haven en de stad. De totale hoogte van het gebouw, vanaf de voet van de terp, waarop het zich bevond, tot aan de top van de naald, was zowat 30 meter en de lengte van elk van zijn zes zijden 3,70 meter¹¹¹. In de eerste helft van de 15de eeuw stond er evenwel op de „grootte vierboete” nog geen naald, maar wel een „combele” of dak met aan de basis ervan een balkon. Opvallend is hoe sommige van deze architectonische kenmerken bij nader toezien op het plan van 1416 wel degelijk terug te vinden zijn, althans indien men met de tweedimensionele voorstellingswijze ervan rekening wil houden. Punten van analogie zijn vooral de terp, de benedentoren met zijn schietgaten, de drie vierkante standvensters boven het balkon met de onderste kantelen en de smalle hoge top in de vorm van een met kantelen bekroonde lamp zoniet van een schouw. Deze intrigerende gelijkenissen, hoe treffend en relevant ze ook zijn, leveren evenwel geen voldoende elementen voor een zekere identificatie.

Na 1415 zijn de Nieuwpoortse stadsrekeningen onduidelijk inzake de juiste vernoeming van de „grootte” en de „cleene vierboete”, aangezien ze het over het algemeen alleen hebben hetzij over de „vierboeten”, hetzij over de „vierboete” zonder verdere specificatie, zodat het dikwijls onmogelijk is met zekerheid na te gaan aan welke van de beide bakens of hun haarden herstellingen uitgevoerd of sommige verbeteringen aangebracht werden¹¹². Niettemin kan men vanaf genoemd jaar de geschiedenis

(111) M. Le Grand de Reuland, *Notice sur les ruines de l'ancien phare de Nieuport*, Antwerpen 1856. - Ch. De Meyer, L'ancien phare ou „tour à feu de la ville de Nieuport, in *Bull. Commissions royales d'art et d'archéologie*, 31e année, Brussel 1892, p. 249-254, met een afbeelding van de bouwvallige „vierboete” in 1822. - Deze afbeelding is een kopie van een lithografie, voorkomend in: *Collection historique des principales vues des Pays-Bas*. Doornik, Dewasme, 1823-1824. A. Verbouwe, o.c., p. 66-67, nr 340 en plaat nr 21. - Beschrijving in C. Wybo, *Nieuport ancien et moderne*. Brugge 1904, p. 115-117. - Voor een afbeelding van dezelfde „vierboete”, naar een schilderij gemaakt in 1855 door G. De Mazière, zie K. Loppens, De oude vuurtorens van Nieuwpoort, in *Biekorf*, 43ste jaar, Brugge 1937, p. 169-175 en 266-275, op p. 272. - Op te merken is dat op beide genoemde iconografische voorstellingen de „grote vierboete” afgebeeld staat zonder balkon aan de voet van haar naald. In de 18de eeuw of nog vroeger had de toren nochtans zulk een „galerie” beneden de „vieren” of standvensters, vermits haar balustrade in 1790 hersteld diende te worden, maar daarvan kwam de volgende jaren, onder invloed van de Franse invallen, niets meer terecht. Een bestek van 1785 voor de herstellingen aan het gebouw, omschrijft diens afmetingen: „de welcke torre is (h)oge 60 voet, keupe 14 voet breeet buyten gemeten, ditto torre is staende op zyn zeskantigheyt”. Loppens, o.c., p. 267.

(112) In december 1407 werkten twee metsers gedurende drie dagen „an de vierboeten omme drie heerden te makene”. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36512, f° 31 r°. - Begin oktober 1420 werd door werklieden gewerkt „ten vierboete” om „de herden te verlegghene”. *Ibid.*, nr 36723, rek. 1420-1421, f° 14 v°. - In 1422 bekostigde de stad de uitgaven voor de aankoop van „een paer lechten ter vierboete” en een ander „paer lechten ter cleener vierboete”. *Ib.*, nr. 36745, rek. 1442-1443, f° 15 r°. Deze aanhaling zou er kunnen op wijzen dat met „de vierboete” zonder verdere specificatie de „grootte vierboete” bedoeld werd.

van de twee vuurtorens goed volgen, temeer daar die zonder veel grote gebeurtenissen verloopt. In 1422 werd door metselaars en timmerlui gedurende zowat twee maanden aan de vernieuwing of verbouwing van „t combele” of de kap van de „grootte vierboete” gewerkt. Daarna voorzag men de nieuwe top van een „dobbelt becken” of bekleding in metaal, waarop een banier met de wapens van de vorst en de stad Nieuwpoort geplaatst werd¹¹³. In 1430 zien we de schepenen, na aankoop van een aanzienlijke hoeveelheid bakstenen, overgaan tot het opnieuw laten „vercomblene” van een van de vuurboeten, hoogst waarschijnlijk de grote, wat gedurende de maanden september en oktober door metselaars en timmerlui uitgevoerd werd¹¹⁴. Het moet dus wel zijn dat de vorige constructie van die aard geen voldoening had gegeven. Andere herstellingen, blijkbaar nogmaals aan de „grootte vierboete”, werden in 1443 uitgevoerd¹¹⁵.

(113) Reeds in 1421 was een grote hoeveelheid „ghebacken steenen” aangekocht geworden om de „vierboete te verdeckene”. Ib., nr 36724, rek. 1421-1422, f° 16 r°. - In 1422 werden „3250 steenen verdaen ten werke ende orbore van der vierboete”, waarvoor ook een zekere hoeveelheid kalk en timmerhout geleverd geworden was (14 r° en 16 r° en v°). De werken om aldus „van nieus te makene t combele van der groter vierboete” werden in april en mei uitgevoerd en duurden bijgevolg zowat twee maanden (f° 22 r° - 23 r°). Daarna kwam het plaatsen bovenop de kap van „een dobbelt becken ende de vane der toe dienende” aan de beurt, waartoe men genoemd metalen voetstuk had vast „te sauderne up de vierboete” (f° 19 r° en 24 v°). In het nieuwe „combele” werden, ter ondersteuning, 24 „ancren”, die „van nieus ghemaect” waren, ingemetseld (f° 17 r°). Ib., nr 36725, rek. 1422-1423.

(114) Het materiaal door de stad aangeschaft om „de vierboete van nieus te vercomblene” bestond uit „ghebacken steen”, kalk, balken, „corbeelen”, „keperhouten”, „spanghen”, twee grote „ancren”, 18 gewone „ancren” en „middelnaghelen”. Vier „oude ankers”, die reeds vroeger ingemetseld geworden waren, werden „vermaect ter zelve vierboete”. Het totaal aantal gebezigde ankers komt dus overeen met dit in 1422 voor de vernieuwing van het „combele” van de grote „vierboete” aangewend. Ib., nr 36733, rek. 1430-1431, f° 14 r° - 29 v°. - Voor de duur van de werken werd een brandende „kerse ter havene gestelt in manieren van tekene” en door middel van „torken” of toortsen op het bakken zelf okkazineel voor verlichting gezorgd. Ib., f° 17 v°. - De werken aan de „grote vierboete” werden blijkbaar volgend jaar voortgezet, waarbij we opnieuw metsers en timmerlui ingeschakeld zien en waarvoor we 7000 bakstenen, twee ankers en keperhout, alsmede „stellinchout”, geleverd zien worden. In de rekening zelf is er telkens alleen maar sprake van de „vierboete” zonder verdere specificatie, maar aangezien de genoemde hoeveelheid bakstenen behoorde tot de voorraad, die in 1430 aangekocht geworden was, ligt het voor de hand, dat het ging om de grote vuurboet. Ib., nr 36734, rek. 1430-1431, f° 17 r° - 18 v° en 27 r° - 33 v°, passim. - Op te merken is, dat de werken nogmaals in september en oktober plaatsgrepen, om begin november te eindigen, periode, die nagenoeg met het haringseizoen samenviel.

(115) Reeds in 1422 was een grote hoeveelheid „ghebacken steenen” naast planken en ander hout door de stad aangekocht en „ten vierboeten” geleverd geworden. Ib., nr 36745, rek. 1442-1443, f° 14 r° - 15 r°. - Voor het metsel- en timmerwerk aan de beide „vierboeten” leverde de stad in 1443 kalk, eikhout, sparren en „stellinchout”. Geen van de twee vuurbakens wordt in de rekening nochtans uitdrukkelijk vermeld, als zijnde het voorwerp van de herstellingen, waarvan we evenmin de aard kennen. Nochtans mogen we veronderstellen dat aan het „combele” van de „grootte vierboete” gewerkt werd, aangezien er van de levering van „2 nieuwe hanckers” gheoorboort aan de vierboete”, evenals van de herstelling van „eenen ouden hancker” en de verlenging van een ander soortgelijk anker sprake is. De werken zelf duurden

Men herstelde daarbij ook de ijzeren spil die op de top van dit baken stond en voor het dragen van de vorstelijke en stedelijke banieren dien-
de ¹¹⁶. Voornoemd jaar of nog vroeger stelden de schepenen ook de voet vast, waarop de „vierboeters”, als vergoeding naast hun stedelijk salaris, „vierboetegheld” mochten innen. Volgens dat tarief dienden de stuurlui van de korfschepen en andere vaartuigen, die in de Noordzee of „benoorden” op haringvangst gingen, per reis vóór hun afvaart hetzij in natura een honderdtal haringen, hetzij 8 of 9 schellingen parisis aan de vuurboeters te betalen. Voor de „coopvaerders” was het vuurboetgeld op 8 penningen parisis per „yking” last en voor kleinere vaartuigen als „pleyten”, „coghescepe”, „jampelboots”, „ykings” en „vereboots” per reis op een bijdrage van 1 tot 4 schellingen parisis berekend. De „slabbote” of boten met dewelke gedurende de „harinctijd” vóór de kust gevist werd, waren integendeel slechts onderworpen aan een enkele storting ten bedrage van 5 schellingen parisis voor de duur van het ganse visseizoen in het najaar. Op dezelfde wijze werd ook het vuurboetgeld voor de vaartuigen berekend die aan de „cleenre neringhe” of kleine visserij vóór de kust deelnamen, namelijk per „theilt” of visseizoen, maar dan op basis van slechts 3 schellingen parisis per boot ¹¹⁷. In 1443 vaardigden de Nieuwpoortse schepenen een stedelijke ordonnantie uit, waardoor de stuurlui en schippers die „vierboetegheld” verschuldigd waren tot de betaling ervan aan de „vierboeters” verplicht werden, vooraleer de haven uit te varen en dit op straf van boete van drie pond parisis bij elke overtreding, onder dien verstande nochtans dat ze vooraf tot vereffening van genoemde bijdrage aangezocht werden ¹¹⁸. De gezamenlijke jaarwedde van de twee vuurboeters, die in 1426 toch op 48 pond parisis gebracht was, werd van 1444 tot en met 1450 aan slechts één stoker uitbetaald, waarschijnlijk omdat er toen maar een in dienst was, en in 1458 tot 40 pond parisis of 20 pond voor elk van beiden verlaagd ¹¹⁹. In 1475 zagen de schepenen zich verplicht nogmaals tot de verbouwing van de kappen van de twee vuurbakens, maar dan blijkbaar tot naalden te laten

van eind augustus tot begin november. Ib., nr 36746, rek. 1443-1444, f° 14 v° - 16 r° en 19 v° - 22 r°.

(116) „Item, van eene yserine spille vermaect, daer t vanekin up staet ter vierboeten”. Ib., f° 16°.

(117) Brugge, RA, Nieuwpoort nr 445, keurboek (1ste helft 15de eeuw), f° 71 v° en nr 446, keurboek opgesteld in 1506, f° 61 r° afschrift van dezelfde tekst.

(118) „Item, dat alle deghone, die vierboete gheld sculdich zijn ende sculdich wezen zullen, dat zij den vierboetere betalen eer zij uter havene varen, mids dat zij s vermaend werden, up de boete van 3 lb. telke”. Ib., nr 445, f° 63 r°, keure uitgevaardigd in 1443.

(119) „Jan Blompot ende sinen gheselle, van den vierboeten te verwaerne ende alle nachte der in te vierne ende te boetene, te 48 lb. siaers, betaeld 48 lb.”. Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36729, f° 7 v°. - „Jan de Wale, vierboeter van den vierboeten te verwarene... 48 lb. parisis siaers”. Ibidem, nr 36747, rek. 1444-1445, f° 10 v°. Zie ook nr 36753, rek. 1450-1451, f° 13 v°. - Clais Everaerd ende Lauwers Ghys, vierboeters... te 20 lb. sjaeirs elk, beloopt ende betaeld 40 lb.”. Ibidem, nr 36761, rek. 1458-1459, f° 12 v°. Beide laatstgenoemden waren sinds 1453 in dienst. Zie nr 36756, rek. 1453-1454, f° 12 v°.

overgaan¹²⁰. Nadien werd voor het onderdak van de stokers tijdens hun nachtelijk werk aldaar gezorgd door in elk van beide gebouwen schuilplaatsen voor beschutting tegen het vuur of de hitte, de regen of het water en storm of onweder te laten aanbrengen¹²¹. Van die tijd af traden de twee „vierboeters” ook als „boomhouders” op, belast met het toezicht over de „boomen” en andere staande tekens in de haven, waarvoor ze een gezamenlijke bijkomende jaarwedde van 24 schellingen parisis mochten opstrijken¹²². Dit bracht de totale wedde voor beiden samen op jaarlijks 41 pond 4 schellingen parisis.

Met de verbouwing van de kappen van de „cleene” en de „grootte vierboete” tot naalden hadden de beide Nieuwpoortse bakens elk het architec-

(120) Van een steenbakker werd een last „bacsteenen” gekocht „om t maken van den nieuwen cappen van beede de vierboeten” (f° 17 v°). Daarnaast werd door de stad nog aangeschaft „300 viertelen Brabants calc Antwerpser marte” en „25 carren zavele (om) t calc mede te beslaen, verwrocht ende veroorboort in t vermaken van beede cappen”. Aan hout had de stad 88 „dobbele sparren” en nog 3 andere sparren dienende voor „t maken van der stellinghen an de cappe van der groeter vierboete”, benevens ander materiaal als „bastelinen” en „stringhen” voor het bevestigen van die stellages laten aankopen en leveren. Voor het maken van het houtwerk of „den inhoute van der cappe van der groeter vierboete” had men o.m. „drie balken van 24 voeten” nodig gehad en voor dit van „den inhoute van der cappe van den cleenen vierboete ende van der stellinghe” o.m. „9 corte brancoenen”, „4 groete brancoenen”, „8 dobbele sparren” en „238 voeten witte berderen”, benevens „twee bastelinen” (f° 18 r°). In zake het ijzerwerk zien we „21 ankers in de cappe van der groeter vierboete vermaect ende nieu gescacht”, alsmede „2 ankers aldaer nieughe-maect” en in „de cleene vierboete... 16 ankers aldaer in de cappe vermaect ende nieu ghesacht”, evenals „3 yserin veinsterkins” aangebracht worden (f° 19 v°). Nog enkele andere ankers, die vermaakt geworden waren, vulden in de beide vuurbakens genoemd ankerwerk aan, zodat we mogen aanvaarden, dat, althans in de „groete vierboete”, 24 ankers ingemetseld werden, wat met het vroeger aantal van die ijzeren houvasten in de kap neerkwam, en in de „cleene vierboete” minstens 16, eveneens in de kap. Boven op de kap van een van de twee „vierboeten”, blijkbaar de grote, werd „een nieuwe vane ende spille” geplaatst (f° 20 r°). Metselaars en timmerlui werkten niet tegelijk aan de twee kappen. Aan de kap van de „groete vierboete” werd in juni en juli en aan die van de „cleene vierboete” in augustus, september, oktober en november gewerkt, steeds in daghuur (f° 21 r° - 23 r°). Ib., nr 36778, rek. 1475-1476.

(121) Aangekocht werden „300 voeten barderen ende 9 sparren, om te maken in elke vierboete een bardes ende oflukinghe om t logijs van den vierboeters en van den riede, om bewacht te zine van den viere ende watere in stormen ende onweder...”. Daarnaast werd voor het zelfde doel nog allerlei ijzerwerk geleverd. Na 11 november kwam het werk klaar. Ib., nr 36779, rek. 1476-1477, f° 16 v°, 17 v° en 19 v°. - In 1785 wou de stad herstellen of „maecken een schutmeur aen het viergat” van de „grootte viertorre”, vermits die toen „nieu ingevallen” was, maar daarvan kwam niets terecht. Loppens, o.c., p. 268. - Genoemd „bardes” of verhoogde afsluiting bevond zich dus in elke „vierboete” nabij de vuurhaard beneden in de kap of de naald boven de standvensters.

(122) „Jan Baert ende Lammin Oudegod, onthouden vierboeters... omme de vierboeten te bewaren ende daer inne bi nachte te vieren ende te boeten omme de welvaert ende kennesse van den varende coopman ende vischers ter zee, te wedden elc van 20 lb. par. siaers, hier ghevalen uitgaende lauwe 75, betaelt 40 lb. Hemlieden voorseid, van den boomen, tekenen ende bakenen t eynden der haven ende up de veldammen te stellen ende die t onderhouden, 24 s. elcx jaers, hier van desen jare betaelt 24 s.”, Brussel, ARA, Rekenkamer nr 36778, rek. 1475-1476, f° 16 v°.

tonisch voorkomen verkregen dat ze tot in de 18de eeuw zouden blijven behouden. Afgezien van de nodige herstellingen tot onderhoud, ondergingen ze in de loop van de 16de eeuw inderdaad geen noemenswaardige wijzigingen. Weliswaar werd in 1591 de „grootte vierboete” door brand — misschien wel ten gevolge van nalatigheid vanwege de „vierboeters” — geteisterd, zodat herstelling diende uitgevoerd te worden¹²³. Overigens was de jaarwedde van elk van de twee „vierboeters” gedurende gans de eerste helft van de 16de eeuw dezelfde gebleven, namelijk met inbegrip van de vergoeding voor de zorg over de staande tekens in de haven 20 pond 12 schellingen¹²⁴. Nadien werd ze geleidelijk aangepast, eerst door de verhoging van laatstgenoemde vergoeding van 12 tot 24 schellingen en daarna door de toevoeging en vastlegging van de vergoeding voor het stapelen van het riet, zijnde voortaan 10 pond, wat de gezamenlijke uitkering, zonder andere gratificaties, op 31 pond 4 schellingen parisis bracht¹²⁵. Deze wedde werd ten slotte in ponden groten omgezet en in 1593 na de brand van de „grootte vierboete” van 6 tot 8 pond groten, steeds per vuurtorenwachter, verhoogd. Deze laatste weddeverbetering ging evenwel gepaard met de verplichting voor de twee „vierboeters” voortaan metterwoon in de torens te verblijven, dit blijktbaar

(123) De Meyer, p. 252. - Zie de beide „vierboetes” op het schilderij in twee delen, gemaakt in de 2de helft van de 16de eeuw en toegeschreven aan Lanceloot Blandeel, voorstellende de haven en stadsmuur van Nieuwpoort. Zie n. 109.

(124) „Joos Vos ende Jacop Boeyer, onderhouden vierboeters, te wedde van 20 lb parisis tsaers ende van de baeckens up de haven te stellen 24 s. par. tsaers, vallende telcker lichtmesse. Es hier over lichtmesse 47 betaelt 41 lb. 4 s.”, Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3634, rek. 1547-1548, f° 26 r°.

(125) „Passchier Gillis ende Jacop Bloc, onderhouden vierboeters, te wedde van elc 20 lb. par. tsaers, ende van de bakens up de haven te stellen 24 s. par., vallende telcker lichtmesse. Es hier over lichtmesse 52 betaelt 42 lb. 8 s. par.”. Ib., nr 3639, rek. 1552-1553, rubriek „pensioenen”. - „Passchier Gillis ende Jan Vos, vierboeters, te wedde van 20 lb. par tsaers ende voor stapelen van den rijde elck thien pond par. ende voor de barelen up d havene te legghen elck 24 s. par., compt t saemen 62 lb. 8 s. par., vallende sint Jansmesse ende kersmesse, daer over sint Jansmesse ende kersmesse 63 ende dat zylieden overghedaen hebben van kersmesse tot den 19en van februario, betaelt elck 3 lb. 18 s. par., comp t samen 70 lb. 4 s. par.”. Ib., nr 3650, rek. 1563-1564, rubriek „pensioenen”. - „Gratificaties: „Jan Wafere ende... vierboeters deser stede, zyn anghenomen by die van der wet, omme de wachte t houdene up d havene deser stede ende alle ghetide hemlieden te employeren omme te ondersouckene de scepenen, die zouden moghen voor het landt ligghen omme alhier te arriveren, ende oock zo verre zy eenighe scepen bevonden ter leegh water ghehanckert, de zelve met haerlieder boot an te gane ende besouckene, daerof goede cheyne up haerlieder boot te houdene ende ghevene an de naeste vierboete, als 't noodt waere, de welcke oock daeran gaede slaen zullen, de welcke daerof voort adverteren zullen de wachte in de stede met een uptreckende lanteerne, daer (aen) een mast die zelve up ende neder laeten, ende es hemlieden togheseyt elck zes scell. groten, de welcke ingaen desen 6 juli (1579)”. Ib., nr 4209, Camerboek (1578-1581), f° 53 v°. - „Es ghecontinueert aen elcke vierboeter de gratuiteyt van vier s. gr. van den halfich jaer, ghevallen te kermesse anno (15)88”. Ib., nr 4211, „Camerboek” (1588-1594), f° 79. - Gilliodts, *Contumes... de Nieuport*, p. 372-373.

omdat ze in die tijd ook de beloodsing van de koopvaarders in nood verzekerden ¹²⁶.

De „cleene vierboete”, die minder stevig dan de „grootte” moet geweest zijn, diende in 1613 wegens gevaar voor instorting dringend hersteld te worden. Ze maakte overigens toen sinds een twintigtal jaren deel uit van een klein fort dat naar haar „de Vierboete” genoemd zou worden. Dank zij haar onderhoud door de stad in het kader van deze sterkte kon ze het nadien nog ruim een eeuw als vuurbaken volhouden ¹²⁷. In 1716 werd ze zelfs volledig herbouwd tot een achthoekige toren. Door de invallende Fransen in 1793 en 1794 beschoten, werd ze toen zodanig gehavend, dat niets anders meer overbleef dan haar af te breken zonder dat er, gezien de benarde politieke toestand, nog aan wederopbouw kon gedacht worden en daarvan zou naderhand ook niets terecht meer komen. Overigens was ze reeds vóór het Frans bombardement dringend aan herstel toe, wat ook zo was voor de „grootte vierboete” ¹²⁸. Deze laatste was weliswaar minder beschadigd uit de Franse beschieting gekomen, maar toch zou het tot 1858 duren vooraleer van haar herstel sprake zou zijn. Dat jaar werd door de Belgische regering besloten dit unieke middeleeuwse gebouw, dat toen sinds meer dan een halve eeuw niet meer in gebruik was, te laten restaureren en zijn verlichtingsstelsel enigerwijs te moderniseren. Voorzien op zijn

(126) „Zyn gheaccepteert voor vierboeters Jan Willaert ende Maertin de Vos voor een jaer innegaende 1 okt. (15)91 ende opwaers ter zelve termyne (15)92, midts conditie nochtans, zoo de zelve voor een ander toecommende jaer ofte meer aanghenomen waren voor vierboeters, dat zy zullen ghehouden wezen den coopman alhier arriveerende waer te nemen ende t assisteeren in den noodt totten lesten october daernaer, midts daer vooren van den zelve coopliden betaelt zynde redelike, ende zullen in t upgaene van de vierboeten een pont grootte (hebben) ende te Bamesse (15)91 elck twee ende te sint Jansmesse (15)92 de reste”. Ib., nr 4211, „Camerboek” (1588-1594), f° 212, onder de datum „donderdag, 7 novembre 1591”. - Gilliodts, 387 : ingekorte tekst. - „Es gheaugmenteert de gage van Jan Willaert ende Gillis Aernoult, vierboeters, elck van twee pondt grootte tsiaers, commende elcken jaeren acht ponden grooten, ende hebben beloofd twee jaeren alhier te dienen ende zullen heuren woonste houden up de vierboeten, die in refectie ghestelt zynde”. Ib., „Camerboek”, f° 296, juni 1593. - Gilliodts, p. 388 : ingekorte tekst. - Bamesse : 1 oktober. Sint Jansmesse 24 juni.

(127) De Meyer, p. 252. - P. Heinderycx, *Jaerboeken van Veurne en Veurne-Ambacht*, uitgave E. Ronsse en P. Borre. Veurne 1853, dl III, anno 1593. - Voor een rudimentaire afbeelding van de „cleene vierboete”, zie Gent, Rijksarch., K. en pl., nr. 1767 (297), a° 1655.

(128) Brugge, RA, Nieuwpoort nr 3130, bundel akten en bestekken betreffende de werken aan de vuurboeten, waaronder het bestek met tekening aangaande de wederopbouw van de „cleene vierboete” in 1716 en het bestek aangaande de herstelling aan dit gebouw in 1790, maar niet uitgevoerd. Bestekken voor herstellingen aan de „grootte viertorre” werden in 1785, 1790 en 1793 gemaakt en ingediend, maar telkens zonder dat er enige uitvoering aan kon gegeven worden. - Van de „nyeuwe torre in het fort de Viervoetd” (sic), opgetrokken in 1716, weten we dat hij 16 meter hoog moet geweest zijn en dat zijn naald boven de kuip meer dan 9 meter uitstak. Onderaan in deze naald bevonden zich de drie standvensters of openingen, die het licht van het brandende riet doorlieten. K. Loppens, *De oude vuurtorens van Nieuwpoort, o.c.*, p. 174-175, 266-270. - Op te merken is, dat men het toen niet meer had over de kleine of grote „vierboete”, maar over de kleine of grote „viertorre”.

afgeknotte spits van een grote olielantaarn, zou het van 1863 tot 1885 nog als vuurtoren fungeren, om eerst daarna voorgoed buiten werking te worden gesteld. In 1892 werd de spits van zijn naald in haar oorspronkelijke vorm hersteld. Voortaan was „de groote vierboete” een eerbiedwaardig historisch monument, dat voor het nageslacht bewaard diende te worden, aangezien ze, als enige toren van die aard aan de Vlaamse kust, overbleef. Het mag dan ook spijtig genoemd worden dat deze merkwaardige gotische vierboet bij het begin van de eerste oorlog verwoest werd ¹²⁹.

(Vervolg en slot in deel II)

(129) De Meyer, p. 253. - Loppens, p. 270-275. - In beide artikels staan afbeeldingen van de „groote vierboete”, zoals die er in de loop van de 19de eeuw nog uitzag. Zie n. 111.

EEN NIEUW BOEK, IN HET ENGELS, OVER JACOB VAN ARTEVELDE

door

C. WYFFELS *

Een element dat televisie-programmators, in de laatste tijd, frequent inlassen in hun programma's (die er zich toe lenen, zoals historisch gerichte televisiespelen), bestaat er in, in de nabijheid van standbeelden die historische figuren voorstellen, aan voorbijgangers, meestal inwoners van de stad, de vraag te stellen: „Wie stelt dat standbeeld voor?“, waarop in geval van correct antwoord, een tweede vraag volgt: „Waarom heeft men voor die persoon een standbeeld opgericht, m.a.w. welke rol heeft dat personage gespeeld?“. De ondervinding leert dat het reeds moeilijk is iemand aan te treffen die de eerste vraag kan beantwoorden, terwijl een juist antwoord nog niets garandeert voor de kennis over de tweede vraag.

Ik ben overtuigd dat een dergelijke steekproef, in verband met het in 1863 op de Vrijdagmarkt opgerichte standbeeld van Jacob van Artevelde, wel niet te bedroevend zou zijn. Het silhouet van de aldaar gebeeldhouwde leider is, mede dank zij afbeeldingen in schoolboeken die hem een relatief ruime plaats toekennen, maar ook door bvb. de afbeelding op de verpakking van een vroeger zeer verbreid merk van cichorei, zo gepopulariseerd dat de meeste Gentenaars correct op de vraag naar de identiteit moeten kunnen antwoorden. Of velen echter op de tweede vraag meer zouden kunnen inbrengen dan „de wijze man van Gent“ of iets dergelijks, valt te betwijfelen.

In feite heeft men in 1863 een standbeeld opgericht voor een Van Artevelde wiens imago niet overeenstemt met de werkelijkheid. Men mag immers van twee Van Artevelde's spreken: enerzijds de historische, zoals hij uit de schaarse betrouwbare bronnen naar voren treedt (met betrouwbare bronnen worden dan de archiefteksten bedoeld, veel minder de verhalende bronnen); anderzijds de romantische, zoals hij in de literatuur van de 19de eeuw opnieuw werd ten tonele gevoerd.

Patricia Carson behandelt in haar boek „James Van Artevelde. The man from Ghent“, dat hier vandaag wordt voorgesteld, beide figuren tegelijk,

(*) Ongewijzigde tekst van de toespraak gehouden op dinsdag 20 januari 1981 in de Sint-Pietersabdij te Gent n.a.v. de presentatie van het boek van Patricia Carson, *James van Artevelde. The Man from Ghent*, Gent. E. Story-Scientia, 1980. Het Bestuur van de Maatschappij heeft geoordeeld dat de tekst van de toespraak van Dr. Wyffels, Algemeen Rijksarchivaris, Lid van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen van België en eminente kenner van de sociaal-economische geschiedenis van het 14de-eeuwse Vlaanderen, in zijn geheel verdiende uitgegeven te worden (in de pers zijn slechts zeer beknopte uittreksels verschenen). Het Bestuur is dan ook gelukkig dat de spreker zijn tekst ter publicatie heeft ter beschikking gesteld van de Maatschappij.

op even boeiende als uitvoerige wijze. Enerzijds roept zij de historische figuur op van Van Artevelde in de brede context van het tijdsgebeuren en de voorstellingen van en meestal ongunstige beoordelingen over hem, die gelijktijdige en latere kroniekschrijvers ten beste geven; anderzijds zet zij uiteen hoe hij vanaf het begin van de 19e eeuw in een romantische geest t.o.v. de kroniekschrijvers werd gerehabiliteerd, en hoe de historici, vanaf het midden van die eeuw, door terug te grijpen naar de bronnen, de werkelijkheid geleidelijk tot haar recht hebben laten komen. Het boek van Patricia Carson is dus zowel historiografisch als historisch van opzet.

De 'wijze man van Gent' is zijn politieke carrière op ongeveer 45-jarige leeftijd, plotseling en ogenschijnlijk onvoorbereid begonnen, toen hij enkele dagen na het houden van een meeting, eind december 1337, voor Gentse werklozen die waren samengestroomd in de Leiemeersen aan de Bijloke, met toestemming van de stadsmagistraat het beleid van de stad, als kapitein of hoofdman, in handen nam.

Over zijn leven vóór dit optreden, weet men zeer weinig. Hij behoorde zeker tot een rijke poortersfamilie, verwant met tal van oude Gentse patriciërsgeislachten. Hij woonde in het huis van zijn vader, een lakenkoopman, gelegen aan de Kalandenberg. Hij bezat nog enkele andere huizen in de stad en poldergronden in het Noorden en Oosten van Vlaanderen. Hij huwde tweemaal. Bij zijn eerste vrouw, wier naam we niet eens kennen, had hij een dochter. Bij zijn tweede vrouw, Catelijne de Coster, had hij vier kinderen, waaronder Filips, die later in de geschiedenis van Gent en het graafschap een rol zou spelen. Welk beroep Van Artevelde uitoefende weet men niet met zekerheid: hij was vermoedelijk meersener. Vóór 1337 bekleedde hij geen politiek ambt. De enige officiële functie waarin hij optrad was die van ontvanger, in zijn kwartier, van de boeten die de stad de opstandige wevers in 1326 had opgelegd. Toch mag men aannemen dat hij op de achtergrond het politieke leven in zijn stad en in het graafschap aandachtig geobserveerd had of zelfs achter de coulissen politieke invloed had uitgeoefend. Anders kan zijn plotse greep naar de macht bezwaarlijk worden verklaard.

Wat heeft Van Artevelde ertoe gedreven het beleid van Gent en van het graafschap in handen te nemen? De hoop een oplossing te brengen voor de grote economische crisis die op dat ogenblik in Vlaanderen heerste en uitgebreyde werkloosheid en diepe armoede met zich bracht. Met welke problemen werd hij geconfronteerd en voor welke lokale, nationale en internationale context was hij geplaatst?

Vlaanderen was een graafschap dat feodaal afhing van de Franse kroon, die sedert de 13de eeuw poogde haar greep op dat vorstendom te verstevigen. Sedert 1322 werd het geregeerd door Lodewijk van Nevers, een Fransman, opgevoed te Parijs en gehuwd met een Franse prinses. Als leenman van koning Filips VI had hij gezworen hem met raad en daad bij te staan, en sedert de koning hem de Vlamingen had helpen overwinnen in de slag bij Cassel in 1328, kon het bij Lodewijk van Nevers niet opkomen de feodale band met zijn leenheer ook maar in het minst te verzwakken, m.a.w. zich tegen zijn leenheer aan de zijde van zijn onder-

danen te scharen. Hij stond dus onvoorwaardelijk achter de Franse vorst. Een omstandigheid waarmede Van Artevelde rekening zou dienen te houden was dat de Franse vorsten de pausen, sedert ze in Avignon verbleven, gemakkelijker onder politieke druk konden zetten om — wat zij ook hebben gedaan — tegen de Vlamingen het geduchte „geestelijke” wapen van het interdict te gebruiken, t.t.z. schorsing van de kerkelijke bedieningen. De hoge Vlaamse geestelijkheid was ten andere fransgezind en oefende dus ook in die richting druk uit op de Paus langs de bisschoppen van Doornik en Terwaan.

Het graafschap Vlaanderen was de kern van een ruimer gebied, grosso modo begrensd door de Somme, de Sambre en de Maas, dat economisch, samen met het Noord-Italiaanse stedengebied, toonaangevend was in West-Europa. Zijn economie was hoofdzakelijk gesteund op de lakenindustrie en lakenhandel. De Britse wol, die van een superieure kwaliteit was, werd in de steden tot laken verwerkt. De lakens, waaronder veel luxe-soorten, werden dan over de ganse toen bekende wereld uitgevoerd, aanvankelijk door Vlaamse kooplui, naderhand hoe langer hoe meer door vreemdelingen. Vlaanderen was dus voor de levering van de grondstof van zijn industrie, sedert het begin van de 12de eeuw, afhankelijk van Engeland. Telkens als politieke moeilijkheden oprezen tussen het graafschap en de Engelse kroon, en dat gebeurde reeds frequent in de loop van de 13de eeuw, kwam de wolimport in gevaar en dreigde economische crisis in Vlaanderen, met alle gevolgen van dien : werkloosheid en armoede, stilvallen van de lakenhandel en emigratie van hoog gespecialiseerde arbeidskrachten die in het buitenland, o.m. in Engeland, concurrerende nijverheden hielpen oprichten. Men kan mutatis mutandis de kwetsbaarheid van de Vlaamse economie in die tijd vergelijken met die van de hedendaagse monoculturen, zoals verbouwing van suikerriet of koffie.

De lakennijverheid was gevestigd in de grote steden : Gent, Brugge en Ieper, en in een rij kleine steden zoals Dendermonde, Oudenaarde, Kortrijk, Diksmuide, Poperinge, Geraardsbergen, Wervik, die hun eigen, van die der grote steden afwijkende lakensoorten produceerden. Sedert het eind van de 13de eeuw poogden plattelandscentra deelachtig te worden in de lakennijverheid, doch de grote steden verzetten zich daartegen met alle middelen. In dat opzicht was Vlaanderen verdeeld in invloedsgebieden : iedere grote stad had haar kwartier waarin ze, steunend op grafelijke privileges, alle concurrentie hardhandig neutraliseerde. Dit alles, gevoegd bij de tegenstellingen die regelmatig oprezen tussen de grote steden onderling, verwekte bestendig inwendige spanningen op economisch en politiek gebied.

Met de macht van de grote steden diende de graaf in hoge mate rekening te houden : de conflicten waren talrijk. Gent telde ten tijde van Van Artevelde een kleine 60.000 inwoners. In de verhoudingen van die tijd, betekende dit dat Gent, na Parijs met zijn 80 à 100.000 inwoners, de grootste stad was ten Noorden van de Alpen. Brugge met 35.000 inwoners, kon wedijveren met Londen en Keulen. Het ging dus om wat men thans heet : wereldsteden. Het bevolkingscijfer van Ieper is voor die tijd niet bekend, maar het lag waarschijnlijk hoger dan 20.000. Meer dan de helft van de bevolking van Gent en Ieper (in Brugge 30 %), was werk-

zaam in de lakennijverheid. Binnen die groep waren de verhoudingen nagenoeg de volgende: $\frac{1}{2}$ wevers, $\frac{1}{4}$ volders en $\frac{1}{4}$ scheerders en ververs. In de stadsbesturen zetelden vertegenwoordigers van de poorters, d.w.z. de rijke burgerij, en van de ambachten. Toen Van Artevelde einde 1337 aan de macht kwam, was de Gentse magistraat samengesteld uit vertegenwoordigers van de burgerij, het voldersambacht en de kleine ambachten; de wevers waren sedert 1320 uit het bestuur gesloten. Wevers en volders waren immers aartsvijanden die tussen 1320 en 1360, op één periode na, namelijk onder Van Artevelde, afwisselend aan de macht waren; van 1360 tot 1540 hebben de wevers de overhand behouden.

Een derde belangrijk element van de toestand waarin Van Artevelde op het toneel verscheen, waren de gevolgen van de internationale verwikkelingen waarin Vlaanderen hopeloos gekneld zat. Na de dood van de kinderloze Franse koning Karel IV in februari 1327, dienden zich twee pretendentes naar de kroon aan: Edward III, koning van Engeland, als neef van Karel IV langs moederszijde en Filips van Valois, als kozijn langs vaderszijde van de gestorven koning. De Franse kroonvazallen en de Paus oordeelden dat een troonopvolging in vrouwelijke lijn uitgesloten was, steunend op de regel dat „le royaume de France ne peut tomber en quenouille” (in handen die het spinrokken hanteren). In mei 1328 werd Filips van Valois als Filips VI tot koning gekroond. Edward III legde zich daar niet bij neer en poogde bondgenoten te vinden in de Lage Landen. De graven van Henegouwen, Holland en Zeeland, Marck, Gelre en Gulik, en de hertog van Brabant gingen in op zijn voorstellen. De graaf van Vlaanderen, die geheel verknocht was aan de Franse koning, aan wie hij ten andere door zijn leeneed verbonden was, weigerde met Edward een verbond te sluiten; hij liet zelfs de goederen van Engelse kooplieden te Sluis aanslaan, waarop Edward, eind 1336, repliceerde met het leggen van het embargo op de uitvoer van wol en huiden. Later liet hij ook beslag leggen op koren en voedingsmiddelen bestemd voor Vlaanderen, verbood de invoer van Vlaams laken, liet het Vlaamse bezit, namelijk handelskredieten, in Engeland aanslaan en poogde met alle middelen het graafschap commercieel te isoleren. Toen de armoede zich liet voelen, lokte hij de werkloze draperiearbeiders naar Engeland om er de wolnijverheid tot ontwikkeling te brengen. Opstand dreigde in de steden die door Edward bewerkt werden om druk uit te oefenen op de graaf. Geen van de maatregelen die de Franse koning en de graaf namen om de toestand te keren, o.m. het instellen van een invoermonopolie van Franse wol in Vlaanderen, haalde niets uit.

In die sociaal explosieve en economisch uitzichtloze situatie nam Van Artevelde het beleid te Gent in handen. Hij deed dat niet op revolutionaire wijze: het gebeurde immers met toestemming van de magistraat. Hij had geen persoonlijke politieke ambities: samen met vier andere in zijn schaduw, werd hij kapitein van de stad. Het betrof een buitengewoon college van hoofdmannen, een crisisbestuur, naast het normale stadsbestuur, zoals er te Gent reeds één werd opgericht in 1311, na een periode van troebelen. Van Artevelde blijkt ten andere niet veel om de titel van kapi-

tein te hebben gegeven, aangezien hij later, onder zijn brieven gericht tot koning Edward, eenvoudig als titel plaatste „bourgeois de Gand”. Hij had ook geen hervormingen op het oog, want hij liet de instellingen van stad en graafschap ongemoeid. Zijn enig doel was blijkbaar Vlaanderen, dat gekneld zat tussen Frankrijk en Engeland, tussen de gehoorzaamheid verschuldigd aan de leenheer enerzijds, en de economische afhankelijkheid van Engeland anderzijds, uit de zware economische crisis te helpen.

De nieuwe hoofdman begon met de sociale vrede in de stad te herstellen door de wevers opnieuw aan het bestuur te laten deelnemen. Daarna knoopte hij onderhandelingen aan met Edward, met het oog op de terugkeer van de Engelse wol op basis van een strikte neutraliteit van het graafschap tussen Frankrijk en Engeland. In maart 1338 reeds kwamen de eerste balen wol uit de Engelse wolstapel te Dordrecht naar Gent en was meteen het reeds anderhalf jaar durende embargo opgeheven. De graaf poogde te reageren, maar zijn optreden had tot resultaat dat de drie traditionele vijanden, Gent, Brugge en Ieper, voortaan nauw samenwerkten onder de leiding van Gent. Meer dan voorheen, lieten zij zich in met de sociale, juridische, politieke en economische problemen van het graafschap. De graaf en de koning van Frankrijk legden zich, weliswaar met veel tegenzin, bij de politiek van Van Artevelde neer. Deze had dus niet alleen de neutraliteit van het graafschap afgedwongen en er de welvaart teruggebracht, maar tevens sociale verzoening binnen de grote steden en hun eensgezindheid bewerkte.

Zijn politiek droeg niet iedereen goedkeuring weg: de Leliaarts, dit zijn de fransgezinden, stookten onrust; de graaf trok zijn gedane toegevingen in. Toen de onrust de kop werd ingedrukt vluchtte de graaf in februari 1339 naar Frankrijk. Daarop sloot Van Artevelde een politiek en economisch verbond met Engeland. Als aanloop daartoe had hij er eerst een aangeaan met Brabant en Henegouwen, die de zijde van Engeland tegen Frankrijk hadden gekozen. Hij was er zelfs in geslaagd dit laatste verbond door de graaf, die intussen in Vlaanderen was teruggekeerd, te doen bezegelen. De totale breuk met de Franse koning, die intussen de Paus had aangezet het interdict over Vlaanderen te werpen, werd onafwendbaar: op 26 januari 1340 werd Edward door de Vlamingen, op de Gentse Vrijdagmarkt in tegenwoordigheid van de hertog van Brabant en de graaf van Gelre, als koning van Frankrijk erkend (de Engelse koningen hebben die titel gedragen tot 1837, toen koningin Victoria eraan verzaakte). Het verbond met Engeland werd bekrachtigd; een belangrijke bepaling ervan was dat de stapel van de Engelse wol voor 15 jaar van Antwerpen, waar hij sedert twee jaar gevestigd was, naar Brugge zou worden verplaatst. De erkenning van Edward tot koning van Frankrijk, m.a.w. het opgeven van de politiek van neutraliteit, sloot de eerste periode af in Van Artevelde's beleid.

Tijdens de daaropvolgende maanden waren de Vlamingen, Brabanders en Henegouwers, samen met de Engelsen, in oorlog met Frankrijk. De bedoeling was Waals-Vlaanderen, Artois en Doornik te veroveren. Dit doel werd niet bereikt. Het beleg van Doornik werd opgegeven en een wapen-

stilstand gesloten in september 1340. De eerste militaire faze van de Honderdjarige Oorlog was virtueel afgesloten. Van Artevelde hield de financieel totaal uitgeputte Edward te Gent, waar deze belegerd werd door schuldeisers, tot hij er ten slotte in slaagde naar Engeland te vluchten. Die tegenslag was het begin van Van Artevelde's teruggang op buitenlands vlak. In de daaropvolgende jaren bleef hij de Engelse koning steunen, maar Edward had er in feite van afgezien Filips VI nog vanuit onze gewesten aan te vallen. Het strijdtoneel van de oorlog werd naar Bretanje verlegd.

Ook op binnenlands gebied gingen het gezag en het prestige van de Gentse hoofdman vanaf 1341 aan het tanen. Allerlei moeilijkheden stapelden zich op. Er waren niet alleen de militaire mislukking voor Doornik, het stoken van de Leliaarts en de nefaste weerslag van het interdict op het volk, maar ook de zware schulden waaronder de grote Vlaamse steden gebukt gingen en die Edward niet kon lenigen, de economische malaise die niet helemaal uit het land was gebannen, de tegenstelling tussen grote steden en platteland en de onheilspellende wrijvingen die weer ontstonden tussen wevers en volders. Ernstiger was dat de graaf, in augustus 1342, op verzoek van de drie steden en tegen de wil van Van Artevelde, naar het graafschap terugkeerde. Hij zou weliswaar in januari 1343 het land opnieuw voorgoed verlaten, maar tijdens zijn verblijf te Male en vermoedelijk op zijn aanstoken had het zwaar incident plaats tussen Van Artevelde en de gewezen deken van de wevers, Jan Van Steenbeke, die wenste dat aan het bewind der kapiteins een eind zou worden gesteld en het gezag van de graaf hersteld. Toen de twist dreigde te ontaarden, werden beiden door de magistraat opgesloten, Van Steenbeke in het Gravensteen, Van Artevelde in het Duivelsteen. Ten slotte werd Van Steenbeke met zijn aanhang gebannen. Van Artevelde wijzigde zijn beleid niet, noch op binnenlands noch op buitenlands gebied, doch in 1343-44 nam de onenigheid tussen wevers en volders toe. De wevers streefden ernaar, onder de leiding van hun in 1343 verkozen deken, Geraard Denijs, het gezag in de stad in handen te krijgen. Denijs kwam einde maart 1345 in conflict met Van Artevelde. Het ging om een nieuwe terugkeer van de graaf, die door Denijs werd gewenst maar waartegen de 'wijze man' zijn veto stelde. Op 2 mei kwam het op de Vrijdagmarkt tot een bloedig treffen tussen wevers en volders, waarbij deze laatsten uitgeschakeld werden. Denijs nam de leiding van de stad in handen; Van Artevelde legde zijn functie van kapitein neer, maar bleef zijn politieke activiteit voortzetten. Echter niet meer voor lang. Terwijl de graaf van Vlaanderen aan de oostelijke grens van het graafschap onrust stookte, landde koning Edward te Sluis. De stad Gent zond Van Artevelde om hem te begroeten. Wat beide mannen toen hebben besproken en beraamd is niet duidelijk: het is mogelijk dat zij naar midelen hebben uitgezien om de graaf opzij te zetten. Kroniekschrijvers uit de tijd beweren dat zij het eens waren om hem af te zetten en te vervangen door de prins van Wales, doch dit is niet bewezen. In alle geval moeten Van Artevelde's tegen de graaf gerichte plannen, die wel door Brugge en Ieper werden aanvaard, bij de Gentenaars in slechte aarde zijn gevallen. De magistraat, waarin Denijs het hoge woord voerde en de patriciërs op zijn hand had (die blijkbaar vreesden dat Van Artevelde te Gent opnieuw

aan de macht wilde komen), riep hem terug. Toen de Gentse leider op 17 juli in zijn woning aan de Kalandenberg was teruggekeerd, drong een woelige menigte, waaronder veel wevers, er binnen en doodde hem.

Zo eindigde zijn beleid, dat zeven en een half jaar had geduurd, maar zijn buitenlandse politiek, namelijk het verbond met Engeland, werd tijdens de volgende jaren voortgezet, wat er wel op wijst dat hij werd gedood, meer omwille van zijn persoonlijke machtspositie dan zijn algemene politiek.

De gelijktijdige kroniekschrijvers, meestal vreemdelingen, zoals Gilles le Muisit, abt van Sint-Maarten te Doornik, de Florentijn Giovanni Villani en de Luikse kanunnik Jean le Bel, hebben Van Artevelde zeer ongunstig beoordeeld. Later heeft ook Froissart, in zijn verhaal over de Honderdjarige Oorlog, de figuur van Van Artevelde althans in de eerste versie van zijn kroniek, zeer negatief afgeschilderd. In jongere versies heeft hij zijn oordeel gemilderd. Froissart heeft er ongetwijfeld het meest toe bijgedragen om de naam van Van Artevelde te populariseren.

In feite was de Gentse voorman niet de revolutionair, demagoog, dictator of tyran voor wie men hem heeft laten doorgaan; hij kwam zelfs niet aan de macht omwille van persoonlijke ambities, maar omwille van de hopeloze economische toestand van zijn land. Het kan zijn dat hij geen figuur van eerste rang is geweest, zoals een onzer grote historici het heeft geschreven, maar alles is relatief. Van Artevelde heeft in ieder geval zijn politiek met staatsmanskunst en succesvol gevoerd: tweemaal, in 1338 en in 1340, heeft hij zijn zienswijze, eerst zijn neutraliteitspolitiek, daarna het verbond met Engeland, door de overgrote meerderheid van zijn landgenoten doen aanvaarden. Hij was geen hervormer: hij zocht geen steun voor zijn politiek in hervormingen van de Gentse instellingen of die van het graafschap. Wel slaagde hij erin, teneinde de Engelse wol terug naar Vlaanderen te brengen, de tragische tegenstelling tussen de Gentse wevers en volders gedurende jaren te milderen, de grote Vlaamse steden te doen samengaan in hun binnen- en buitenlands optreden en verschillende vorstendommen van de Lage Landen in een verbond te verenigen. Toen zijn prestige en gezag daalden en hij door politieke tegenstrevers aangevallen werd, heeft hij zich krachtig verdedigd en bleef hij koppig vasthouden aan de politieke lijn die hij in 1340 had aangenomen. Hoe de beoordelingen, meer dan in nuances, ook mogen uiteenlopen, het zou zeker moeilijk vallen in het licht van de objectieve bronnen, Van Artevelde de kwalificatie te ontzeggen van een staatsman die op een dramatisch tijdstip van de geschiedenis van Vlaanderen, zowel door zijn binnen- als buitenlandse politiek, zijn land en volk op merkwaardige wijze heeft gediend.

Deze korte schets van achtergronden, gebeurtenissen en beoordelingen, was slechts een povere weergave van de wijze waarop Patricia Carson, na andere geschiedschrijvers als Hans van Werveke en Paul Rogghé, de historische Van Artevelde, in een breed en rijk gestoffeerd perspectief heeft ten tonele gevoerd.

Nog een woord over de romantische figuur, waarin 19de-eeuwse dichters en toneelschrijvers Van Artevelde na meer dan vier eeuwen vergetelheid,

hebben doen herleven. Dit gebeurde op dezelfde wijze als met de voordien evenzeer vergeten Gulden Sporenslag en zijn helden, Jan Breydel en Pieter de Coninck.

Norbert Cornelissen, een Antwerpenaar die zich in 1799, op 30-jarige leeftijd, te Gent vestigde, heeft er zijn levenstaak van gemaakt Van Artevelde uit de kronieken te halen, te rehabiliteren en aan Gent terug te geven. Hij was secretaris van een paar Gentse burgemeesters en secretaris-inspecteur van de Universiteit, maar zijn vrije tijd besteedde hij aan de bevordering van het gebruik van het Nederlands in Vlaanderen, aan de Vereniging voor Tuinbouw en aan de Vereniging voor Literatuur en Kunst (hij was secretaris van die beide genootschappen). Zijn eerste tekst over de Gentse voorman was een toespraak gehouden in 1812 voor de Gentse Rederijderskamer *De Fontaine*, wellicht geïnspireerd door een gedicht van Filips Lesbroussart uit 1810. Door ontelbare artikels en lezingen heeft Cornelissen zijn edele Van Artevelde-figuur te Gent gepopulariseerd. Hij beleefde het geluk te zien hoe op het huis aan de Kalandenberg, op de plaats waar zijn held had gewoond, in 1834 een gedenkplaat werd aangebracht en vooral hoe in 1845, vier jaar voor zijn overlijden, een borstbeeld van Van Artevelde (getooid met het kenteken van het brouwersgild, waarvan Van Artevelde echter nooit lid is geweest) werd onthuld op de Botermarkt. Het borstbeeld, werk van Peter de Vigne, dat aanvankelijk boven een waterbak stond, verhuisde later naar de pui van het stadhuis en thans begroet een Gentse schepen het dagelijks in zijn kabinet.

Intussen was Van Artevelde in de schoolboeken verschenen en werd hij een dankbaar thema in toneel, literatuur en muziek. Na zijn verheerlijking van de Gulden Sporenslag in „De Leeuw van Vlaanderen”, publiceerde H. Conscience in 1849 zijn roman „Jacob van Artevelde”, waarin de wijze man van Gent het roemrijk en heldhaftig verleden van Vlaanderen belichaamde. Van Hippoliet Van Peene werden in de Minardschouwburg, in 1841, een Van Artevelde-drama en in 1846 een dito opera opgevoerd en Peter Benoit nam in zijn oratorium *De Schelde* een stuk op over Van Artevelde. Politieke bewegingen illustreerden hun ideologisch ideeëngoed met de figuur van de middeleeuwse leider: in een spel geschreven door Victor Joly in 1835 was de Gentse held een modern republikein en in 1848 stichtte de democratische republikein Verbaere een krant getiteld „Artevelde of de Burger Democraat”. Van Artevelde werd ook ter hulp geroepen tijdens kiescampagnes. In 1835 werd hij „het symbool van de Belgische natie” genoemd. De Van Artevelde-praaiwagen uit de schitterende stoet van de graven van Vlaanderen, die door Gent trok in 1849, verscheen daarna regelmatig in alle grote optochten; tussendoor stond hij te kijk op het Arteveldeplein aan de Sint-Annakerk.

Verskillende pogingen om een blijvend standbeeld op te richten waren reeds mislukt vóór een oproep van Julius Vuylsteke, inspelend op lokaal patriottische gevoelens, in 1859 algemeen gehoor vond. Het bronzen standbeeld, eveneens werk van Pieter de Vigne, werd tijdens grootse feestelijkheden op de Vrijdagmarkt in 1863 onthuld, op de plaats waar voorheen een standbeeld van keizer Karel V had gestaan. Tijdens de voorbereiding van de plechtigheid hadden de politieke partijen, liberalen en katholieken,

en de aanhangers van de Vlaamse Beweging, niet alleen het programma van de feestelijkheden, maar ook Van Artevelde zelf nogal uiteenlopend beoordeeld.

Op het eind van de jaren '60 was Van Artevelde het symbool, de „wijze man”, de verpersoonlijking van Gent geworden, de staatsman, verdediger van recht en vrijheid, van de rechten van Vlaanderen en van de Belgische natie.

Intussen was er reactie gekomen van de zijde van beroepshistorici die voorhielden dat de ware Van Artevelde alleen uit archiefbronnen naar voren kon treden. Gedurende de tweede helft van de 19de eeuw verschenen tal van bronnenuitgaven, waaronder de rekeningen van de Stad Gent, o.m. voor de periode van Van Artevelde. Paul Fredericq en Henri Pirenne zetten een reeks misvattingen recht. In 1920 verscheen dan het onschatbare *Cartulaire historique et généalogique des Artevelde*, waarin Napoleon De Pauw alle beschikbare archiefbronnen over de Gentse leider en diens familie heeft samengebracht, inclusief stukken uit het Public Record Office te Londen. Het was een Amerikaans historicus, Henry Lucas, oud-leerling van de Gentse Alma Mater, die in 1933 de loopbaan van de grote Gentenaar op wetenschappelijke wijze behandelde, na zijn rol uitvoerig te hebben belicht in een in 1929 verschenen exhaustieve studie gewijd aan de eerste fase van de Honderdjarige Oorlog. Hans Van Werveke en zijn leerling Paul Rogghé publiceerden, praktisch gelijktijdig, een monografie over Van Artevelde (Rogghé weliswaar in 1941 en Van Werveke in 1943, maar Rogghé's boek kwam op de markt toen Van Werveke zijn drukproeven verbeterde), nadat Jos. Vermeulen kort daarvoor, in 1938, „De groei en bloei van de Arteveldefiguur in de Vlaamse Volksziel”, n.l. de wedergeboorte van de Van Artevelde-figuur in de 19e eeuw, uitvoerig had belicht.

Het boek van Patricia Carson steunt op die uitgaven en studies. Haar bedoeling was niet wetenschappelijk te bewijzen wie Van Artevelde is geweest, maar — vanzelfsprekend nauwgezet historisch verantwoord: zij is van vorming historica! — klaar en bevattelijk uiteen te zetten welke zijn persoonlijkheid, zijn loopbaan, zijn rol in de geschiedenis van Gent, van Vlaanderen en daarbuiten is geweest. Haar verhaal is dan ook niet voorzien van noten met referenties naar de bronnen, maar wel van talloze nauw bij de tekst aansluitende illustraties (ik heb de waarde van de illustraties, voor dit boek, op bijzondere wijze kunnen appreciëren, omdat ik eerst de tekst heb gelezen zonder de illustraties, n.l. in de tweede drukproef, en pas vier dagen geleden het boek zelf heb kunnen inzien — wat me de afstand tussen de tekst zonder en de tekst met de illustraties op treffende wijze duidelijk heeft gemaakt). In tegenstelling tot een wetenschappelijk „bewijzende” studie, zijn hier ook overtollige details achterwege gelaten, op werkelijk kleurrijke of typerende bijzonderheden na, maar — en dit is m.i. een der grootste verdiensten van deze uitgave — van veel in de loop van het verhaal voorkomende toestanden en gebeurtenissen heeft Patricia Carson de achtergronden, de draagwijdte of het mechanisme toegelicht, wat haar uiteenzetting op merkwaardige wijze verrijkt en verheldert. Enkele voorbeelden: de opeenvolgende bewerkingen in de

lakennijverheid en de voorwaarden waarin de wolhandel gedreven werd ; de betekenis van de band tussen leenheer en leenman, de rol van de familiebanden in de politiek van de vorsten, de betekenis van het interdicit als politiek wapen, enz. Patricia Carson heeft ook de gave om de lezer een geheel van schaarse en soms eerder droge historische gegevens sfeervol voor te stellen in een taal en stijl die ik — niettegenstaande mijn relatief beperkte kennis van het Engels — als aantrekkelijk heb ervaren.

Ik feliciteer haar met dit geslaagd boek, gestructureerd in hoofdstukken waarvan de titels — een mooie vondst — aan de Vlaamse weverij, in casu de tapijtweverij herinneren — en ik wens het een verdiend succes toe. Ik betrek graag in die gelukwensen de Wetenschappelijke Uitgeverij Story- Scientia voor de prachtige uitvoering. Ten slotte spreek ik de wens uit dat het, evenals „The Fair Face of Flanders”, spoedig een vaardige vertaling in het Nederlands moge kennen.

JACOB DONCHE, RAADSHEER BIJ DE RAAD VAN VLAANDEREN, BALJUW VAN DENDERMONDE

° Veurne 1432, † Dendermonde 1492

door

K.G. VAN ACKER

De opstand van de stad Gent tegen Filips de Goede, welke zou eindigen met de nederlaag van de Gentse opstandelingen te Gavere in 1453, begon o.m. met de verbanning en de ontzetting uit hun ambt van diegenen die de zijde van de hertog hadden gekozen.

Aldus werd ook Jacob Donche op 5 november 1451 verbannen en ontheven van zijn functie van secretaris van de schepenen van gedele, met de bijkomende veroordeling nooit meer een ambt in de stad Gent te mogen uitoefenen¹.

Dat deze Jacob Donche de zijde van de hertog had gekozen, kan men begrijpen. Zijn vader, eveneens Jacob hetend, schepen van Veurne, vergezelde in 1423 Filips de Goede naar Frankrijk om er te strijden tegen de dauphin².

Vermoedelijk door zijn huwelijk met de zuster van de befaamde rechtsgeleerde Pieter Boudens³ kwam hij in Gent wonen waar hij, gesteund door zijn zwager, vrij snel de betrekking van secretaris van de schepenen van gedele bekam⁴.

Zoals gezegd, en gelukkig voor hem, verloren de Gentenaars de slag bij Gavere. Reeds het jaar nadien werd Jacob Donche door de hertog aangeduid als kiezer van de Gentse Schepenbank⁵. In 1456 werd hij opnieuw gekozen, ditmaal echter als kiezer van de stad⁶.

Dat hij als gunsteling van de hertog optrad blijkt o.m. uit zijn aanstel-

(1) *Dagboek van Gent*, ed. V. Fris, Gent, 1901 (Uitg. VI. Bibliophielen, 4de reeks nr 12) p. 141: „Item Jacop Donche, die ghetraut heeft Meester Pieter Baudins zustr... waren doen afgheroupen ende verlaten ende gheseyt nemmermeer officie 't hebbene binnen Ghendt”.

(2) A. Sanderus, *Verbeerlijkt Vlaanderen*, Den Haag 1732, p. 82, lijst der „mannen” die de hertog vergezelden, waaronder: „Jacobus Once”. — Overgenomen in *Jaarboek van de stad Brugge*, Gent, P. de Goein, [1738], I, p. 340, doch hier als opsomming der edelen die met de hertog megingen.

(3) Pieter Boudens was van 1439 pensionaris en advocaat van de stad Gent. In 1456 was hij raad en rekenmeester, 45 jaar oud, van de hertog (J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwschap in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967, p. 200 en p. 201).

(4) *Dagboek van Gent*, loc. cit.: „... by wiens hulpe hij secretaris van de lede van der poortriën van scepenen van ghedele...”

(5) *Memorieboek der stad Ghendt van 't jaer 1301 tot 1793*, Gent, 2 bdn (Uitg. VI. Bibliophile, 2de R. nr. 15), I, p. 243: „sheeren kiesers... Jacob Donche”.

(6) *Ibid.*, p. 245: „Der stede kiesers 1456... Jacob Donche”.

ling door de hertog als commissaris bij de vernieuwing van de wet van Gent in 1464, 1469, 1473 en 1474⁷.

Het was echter vooral zijn loopbaan bij de Raad van Vlaanderen, waarbij ongetwijfeld werd rekening gehouden met zijn opleiding in de rechten⁸, die wijst op deze hertogelijke bescherming.

Reeds in 1457 was hij, vermoedelijk als secretaris, verbonden aan de Raad van Vlaanderen⁹. In 1460 trad hij reeds op als raad¹⁰. In 1463 werd hij een eerste maal aangesteld tot commissaris bij de Raad van Vlaanderen¹¹. In 1469 werd hij ontvanger van Vlaanderen in het Gentse¹², in welke hoedanigheid hij betrokken was bij de verdeling van de bede in 1471¹³. Tenslotte, en voor het eerst in 1473, werd Jacob Donche vermeld in zijn hoedanigheid van watergraaf en moermeester van Vlaanderen¹⁴.

(7) *Inventaire analytique des chartes et documents des archives de la Ville de Gand*, p. 229 : 1464. - *Memorieboek*, I, p. 273 : 1469. - *Ibid.* p. 285 : 1473. - *Ibid.* p. 288 : 1474.

(8) J. Van Rompaey, *op. cit.*, p. 152 (met verwijzing naar Arch. dép. du Nord, série B, 32, f° 101): „maistres Jacques Dousse et Riquart Knibbe” treden op als borgen voor Willem de Wintere in de Rekenkamer te Rijsel. - Maistre wijst in dit geval, op rechtskundige studiën.

(9) Van den Peereboom, *Le Conseil de Flandre à Ypres*, Ieper, 1874, p. CI, CIV, CXXIV, CXXV, 233.

(10) *Dagboek van Gent*, II, p. 189 : „Present van 's princhen wegghen, Jacop Donche, raed...”

(11) *Memorieboek*, I, p. 262 : 4 juli 1463 : Jacob Donche aangesteld tot commissaris van de Raad van Vlaanderen. - Zie ook verder noot 14.

(12) *Dagboek van Gent*, II, p. 224 : „Drie ontfanghers van Vlaenderen waren ghestelt van mijns gheduchts Heeren wegghen, te wetene, Jacop Donche in 't Ghendsche, Christoffels Bueridaen in 't Vrije ende Brugsche, meester Gillis van den Bossche in 't Rijsselsche ende surplus van Vlaenderen” (juli 1469). - Op deze tekst volgt dat deze drie ontvangers alle baljuwschappen verpachtten, en uitleg verschaften over de mandementen en voorgeboden betreffende de munten. Wat echter daarop volgt, o.m. betreffende de vernieuwing van de wet door commissarissen van de hertog heeft op hen geen betrekking zoals V. Fris meende (zie bd. I p. 361). In voetnoot 1 op dezelfde bladz. (225) schreef hijzelf dat deze commissarissen anderen waren. - Zie ook J. Van Rompaey, *op. cit.*, p. 377, noten 2 en 3 over zijn activiteit als ontvanger van Vlaanderen in het Gentse. - Zie ook H. Nelis, *Invent. des arch. des chambres des comptes*, t. VI, Brussel, 1931, p. 151, nrs. 47692-47700.

(13) *Actes des Etats généraux des anciens Pays-Bas*, Brussel, 1948 (Recueil des actes des Etats généraux, I, p. 168, nr. 4 : 14 hoymaendt 1471 : Jacob „Donce” ontvangt een vergoeding voor onderzoek over de verdeling van de bede. - Het betrof hier de bede van 120.000 kronen per jaar (R. Vaughan, *De Bourgondiërs*, Amsterdam, 1976, p. 113). - Volgens de *Inventaire sommaire des archives du dép. du Nord*, Rijsel, 1899-1906, IV, p. 237, kol. 1, werd hij vermeld als ontvanger in de rekeningen van de ontvanger-generaal van 1 januari 1471 tot 31 maart 1472.

(14) Herhaaldelijk werd hij aangesteld als commissaris bij de Raad van Vlaanderen, wat op tijdelijke opdrachten wijst. Dit geschiedde in 1469 (*Memorieboek*, I, p. 273 : „Jacob Donche, in de stede van meester Symon van der Sluus”), in 1473 en 1474 hierbij vermeld als watergraaf-moermeester (*ibid.* p. 285 : „Jacob Donche, raed mijns gheduchts Heeren en watergraeve”). - (*ibid.* p. 288 : „Jacob Donche, watergrave”). - Volgens J.E.E. Proost, *Les attributions du watergrave de Flandre* (Ann. Soc.d'Emul. de Bruges, 24, 1872) p. 217 : Liste des watergraves de Flandre, zou Jacob Donche reeds in 1468 watergraaf geworden zijn als opvolger van Roland van Wedergrate. Een bewijs hiervoor is ons onbekend. - Over de taak van watergraaf zie naast J.E.E. Proost, *op. cit.*, ook R. Monier, *Les institutions financières du Comté de Flandre*, Parijs, 1948, p. 46 ; over de toekening van dit

In ditzelfde jaar volgde hij Pieter Bladelin op als raadsheer zetelend in de Raad van Vlaanderen¹⁵.

Nu zou niemand eraan twijfelen dat het deze zelfde Jacob Donche was die in 1476 een copie liet maken van de vertaling van de Commentaren van Caesar van Jehan du Chesne uit 1473¹⁶. De bewoordingen van de titels van Jacob Donche in het colophon van dit handschrift komen bijna woord voor woord terug in de tekst op de koperen grafplaat die hij in 1479 in de Sint-Stephanuskerk te Gent liet aanbrengen bij het afsterven van zijn vrouw Maria Boudens.

Doch juist de onderling van elkaar afwijkende overleveringen van wat op deze grafplaat stond zijn er oorzaak van dat er verwarring ontstaan is over meerdere personalia van Jacob Donche, n.l. over zijn overlijdensdatum, over de volgorde van zijn twee huwelijken, en over de voornamen van zijn beide echtgenoten.

Voortgaande op de tekst van het grafschrift opgenomen in de publicatie: Graf- en Gedenkschriften der Provincie Oost-Vlaanderen, moest men wel aannemen dat Jacob Donche in 1473 overleden was¹⁷.

Mogelijks hebben de samenstellers van deze uitgave zich laten leiden door J. Huyttens die in 1863 schreef dat Jacob Donche in 1473 overleden was en begraven in de Sint-Stephanuskerk te Gent¹⁸. Zij hadden nochtans voorzichtiger moeten zijn: vooreerst omdat in geen enkele andere overlevering van de tekst op de grafplaat deze datum voorkomt — hij bleef steeds open gelaten¹⁹ — en vervolgens omdat sommige historici ook andere

lager centraal ambt aan de gerechtelijke ambtenaren van de hertogen: J. Van Rompaey, *op. cit.*, p. 231.

(15) J. Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle*, Brussel, 1955-1957, p. 325, noot 3, met verwijzing naar Nelis, *Catal. des chartes du sceau de l'Audience*, I, Brussel, 1915, p. 292 nr. 1716.

(16) Walter Cahn and James Marrow, *Medieval and Renaissance manuscripts at Yale: a selection* (The Yale Univ. Gazette, 52, 1978, p. 254-256). - Colophon, f° 261 v° „Copie a l'original par Hellin de Burchgrave a la requeste de honorable homme et saige Jacques Douche conseiller de mon tres redoubte seigneur Monseigneur le duc de Bourgogne son watergrave et moermaistre de Flandres et maistre de la chambre aux deniers de madame la duchesse de Bourgogne... en l'an mil IIIIc soixante seize”. - Ik dank Prof. Dr. J. Marrow voor dit afschrift.

(17) *Graf- en gedenkschriften... 2de reeks, kloosterkerken*, dl. I, Gent, 1866, p. 143: „Hier light begraven... Jacob Donche... die overleedt int jaer MCCCCXXIII, den [zonder verdere datering]. - Deze versie werd gevolgd door Pierre Donche, *Jacques sr. en Jacques jr. Donche, raadsbereren bij de Raad van Vlaanderen* (in: *Vlaamse stam*, 15, 1979), p. 502.

(18) J. Huyttens, *La noblesse de Flandre*, Brussel, 1863, p. 89.

(19) Univ. Bibl. Gent, Hs G 5860, *Grafschriften in de kerken van Vlaanderen en in het bijzonder van Gent*. 18de-eeuwse kopie van het origineel van Corn. Gailliard: 1520-1563, III, f° 181 v°.

U.B.Gent, Hs G 14029, *Grafschriften en andere aantekeningen betrekkelijk eenige oude kerken van Vlaanderen*. Eind 16de eeuw en kopie van voorgaand origineel van C. Gailliard, verrijkt met notities van de bezitter, de heer van Volkegem.

U.B.Gent, Hs G 12925, *Sepulturen Y*. 17de eeuw (ca 1600), f° 7 v°.

U.B.Gent, Hs. G 11766, *Grafschriften en andere inscripties in Gent en omgeving*, door Chr. van Huere, 17de eeuw (ca 1623), f° 194 v°.

U.B. Gent, Hs G 11767, *Recueil des épitaphes qui se trouvaient dans les églises de Gand antérieurement au 17e siècle*, 17de eeuw, f° 42 r°.

U.B. Gent, Hs G 12926, *Sepulturen M.*, 17de eeuw, p. 152.

datums opgaven²⁰.

Het gevolg hiervan was dat alle verdere gegevens, dagtekenend van na 1473 en waarin de naam van Jacob Donche voorkwam, toegeschreven werden aan een tweede persoon met die naam.

L.J.J. Vander Vynckt was de eerste om te suggereren dat er een tweede Jacob Donche heeft bestaan „waarschijnlijk” de zoon van die waarvan hij beweerde dat hij in 1474 overleden was²¹. Wat voor Vander Vynckt slechts waarschijnlijk was werd als zekerheid overgenomen door J. Huyttens en door F.J. Foppens²² evenals door recente auteurs²³.

Wat stond er op de Gentse grafplaat? Wij volgen de versie die de oudste is en de meest betrouwbare lijkt²⁴.

„En la nef en lame de cuivre sont gravés trois personaiges morts avecq ceste epitaphe,

Hier legt begraven Jacob Donche, Raed mijns genadichs // Heren sher-
toghe van Bourgoignen etc., sijn Watergrave // ende Moormeester van
Vlaanderen, ende Meester van de camere van de // penninghen van
mijne gheduchte vrouwe de hertoghinne van Bourgoignen, etc. //

Hier legt begraven joncvrouwe Marie Baudins // Jacob Donche wijf was,
die overleet deser // weerelt anno 1479 den 26 sporkle. Bidt over die
siele. //

Hier ligt begraven joncvrouwe Phla Uten // hove, Filia Jans, Jacob
Donche wijf was, die // overleet deser weerelt int jaer //”

Zoals reeds gezegd is het opmerkelijk hoe de titels van Jacob Donche op de grafplaat woordelijk overeenstemmen met deze vermeld in het colophon van het Yale-handschrift van 1476.

Dat hij niet in 1473 overleden was werd ondertussen reeds vastgesteld

U.B. Gent, Hs G 11481-11483, A.L. Van Hoorebeke, *Recueil des épitaphes tant anciennes que modernes des églises, couvents, monastères, cloîtres, hopitaux et cimetières de la Ville de Gand*. 19de eeuw (1849), IV, p. 219.

(20) U.B. Gent, Hs G 14232; Lucas J.J. Vander Vynckt, *Recueil de recherches historiques et chronologiques du Conseil provincial de Flandre*, 18de eeuw [1733], p. 243: „Ce Jaques dont ici question, mourut l'an 1474...”. - Van dit handschrift bezit de U.B. Gent nog twee kopiën (Hs. 2768 en Hs 19) met voortzetting tot 1771. In beide wordt als overlijdensdatum 1479 gegeven wat op een slechte lezing of op een verschrijving schijnt te wijzen. - J.F. Foppens, *Histoire du Conseil de Flandre*, Brussel, 1869, p. 116, schreef dat na 1474 geen spoor van Jacob Donche meer bekend was.

(21) Vander Vynckt, *op. cit.*, p. 243: „un autre Jacques Donche vraisemblablement son fils”.

(22) J. Huyttens, *op. cit.*, p. 166. - J.F. Foppens, *op. cit.*, p. 116

(23) P. Donche, *op. cit.*, p. 502 (cf. n. 17).

(24) U.B. Gent, Hs G 12925 (ca 1600). Dit is de oudste versie die een volledige beschrijving van de grafplaat geeft in tegenstelling tot de handschriften welke terug gaan op C. Gailliard die alleen maar een beknopte versie gaf. - Deze oudste versie werd gevolgd door de Hsn G 11766 en G 11767 en, mits enige moderne aanpassing door de betrouwbare A.L. Van Hoorebeke. - De samenstellers van de publicatie *Graf- en gedenkschriften der Prov. Oost-Vlaanderen*, Gent, 1866 gaven o.i. blijk van meerdere foutieve fantasieën, zowel wat de overlijdensdatum van Jacob Donche (1473), als de voornamen van zijn beide echtgenoten, en tenslotte zelfs het wapenschild van zijn echtgenote Utenhove betreft zoals wij verder (noot 29) zullen zien.

door J. Buntinx in 1964²⁵, en door J. Bartier in 1955. Deze laatste verwierp de theorie van Foppens als zouden er twee personen met die naam bestaan hebben²⁶. Het Yale-handschrift bevestigt Bartiers' stelling: nog in 1476 was Jacob Donche in leven.

Een recente ontdekking van een handschrift dat wegens zijn versiering in de tweede helft van de 15de eeuw te plaatsen is, en dat tweemaal het wapen Donche/Utenhove vertoont, komt dit niet alleen nogmaals bevestigen, maar brengt ondertussen ook zekerheid over de volgorde van zijn beide huwelijken, en bewijst tenslotte dat Jacob Donche nog leefde na 1479²⁷.

Het wapen van de familie Donche is genoegzaam bekend: het draagt een roskam van keel op veld van hermelijn²⁸. Het wapenschild in het Claremont College handschrift is een dubbel schild, met ter rechter zijde Donche, ter linker zijde Utenhove gevierendeeld met Vaarnewijk en met in hartschild het wapen Vilain²⁹.

Volgens de Gentse grafplaat overleed Maria Boudens op 26 februari 1479. Jacob Donche was reeds met haar gehuwd in 1451 zoals we hoger zagen³⁰. Wegens de versiering van het Claremont College handschrift, te situeren in de tweede helft van de 15de eeuw, moet zijn huwelijk met Philippa Utenhove dan in of eerder nog na 1479 voltrokken zijn.

Nemen wij een ogenblik aan dat hij eerst met Utenhove gehuwd was zoals sommige auteurs het voorstellen³¹ en dat deze dan rond 1450 zou

(25) J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, Brussel, 1964-1968. Deze auteur stelde vast dat J. Donche alleszins nog tot 1474 in leven was (zie bd. I, p. 71). Hij schijnt ook geen tweede Jacob Donche als raadsheer ontmoet te hebben in de archieven.

(26) J. Bartier, *op. cit.*, p. 324-325, en zijn *Index-Additions et corrections*, Brussel, 1957, p. 73.

(27) Ik dank dit gegeven aan Prof. Dr James Marrow, Univ. of California, Berkeley, dep. of history of Art. - Hij bewerkt een katalogo van de handschriften van Claremont Scripps College, Denison Library. - Bedoeld Hs is Kirby Ms 1, zijnde een getijdenboek. - Prof. Marrow situeerde dit Hs wegens de versiering ervan in het 3de kwart van de 15de eeuw.

(28) V. Rolland, *Armorial général. Planches. Armoiries des familles contenues dans l'Armorial général de J.B. Rietstap*, Parijs, 1903-1926, verbo: Donche (Gand). In het Hs van Claremont College draagt het wapen nog drie sterren van keel.

(29) Kwartieren 1 en 4: drie tweelingsbalken van keel op zilver; kwartieren 2 en 3: drie klimmende leeuwen van zilver op sabel; hartschild: doorsneden met hoofd van zilver en voet van sabel zijnde Vilain, Gent. - *Graf- en gedenkschriften*, 2de reeks, I, p. 143 geeft het familiewapen van Utenhove zonder de vierdeling wat duidelijk op eigen fantasie wijst.

(30) Zie hoger noot 1.

(31) In de bronnen is er volledige verwarring, de ene geven de volgorde Utenhove-Boudens, de andere het omgekeerde, waarbij tevens de voornamen verwisseld worden:

Gailliard (16de eeuw): Maria Utenhove - Phil. Boudens.

U.B. Gent, Hs G 12925 (ca 1600): Maria Boudens - Phil. Utenhove.

U.B. Gent, Hs G 11766 (ca 1624): Maria Utenhove - Phil. Boudens.

U.B. Gent, Hs G 12926 (17e eeuw): Maria Utenhove - Phil. Boudens.

U.B. Gent, Hs 11767 (17e eeuw): Maria Utenhove - Phil. Boudens, doch door dezelfde hand verbeterd in: Maria Boudens - Phil. Utenhove.

A.L. Van Hoorebeke, *op. cit.*: Marie Boudens - Phil. Utenhove.

overleden zijn, dan zou dit misschien nog enigszins in overeenstemming kunnen gebracht worden met de situering van de versiering van genoemd handschrift in het derde kwart van de 15de eeuw. Er zijn echter duidelijke bewijzen dat Philippa Utenhove na 1479 nog leefde. Zij trad namelijk, na het overlijden van haar eerste echtgenoot, in het huwelijk met een Portugees ridder: Christoffel Barousse. In de kerk van Dendermonde was een grafsteen te zien van deze ridder overleden op 23 september 1526, en van diens vrouw Philippote Utenhove overleden de 5de september 1541³². Er moet niet te veel belang gehecht worden aan de schrijfwijze Philippote, want een andere beschrijving van de grafplaat geeft aan: Philippa en Philippe³³. Philippa Utenhove was reeds in 1498 met Christoffel Barousse gehuwd want in dit jaar deden zij een stichting om hun overlijdensdienst in de kerk van Dendermonde te verzekeren³⁴.

Dat zij dezelfde was als de echtgenote van Jacob Donche blijkt uit haar wapenschild „Utenhove ghecarteleert met Vaernewyck ende Vilain over al”³⁵. Dit is hetzelfde schild dat voorkomt op het Claremont College handschrift alsook op de Gentse grafplaat³⁶. Zij wordt gezegd: „filia Jans”, dit is mogelijks Jan Utenhove die van 1434 tot 1463 watergraaf en moormeester van Vlaanderen was, en die ook ontvanger-generaal van Vlaanderen en Artesië geweest is³⁷. Langs haar vaders' kant was Philippa verwant aan de Vaernewycks³⁸ vanwaar het gevierendeeld wapenschild³⁹.

In een genealogisch fragment, overgeschreven in de 19de eeuw door J.B. Lanciet, leest men dat Jacob Donche gehuwd was met Philippine (!) Boudens, dat hij overleed in 1473, zij op 26 februari 1479 te Gent, dat hij een zoon had eveneens Jacob geheten en geboren in 1432, en

Graf- en gedenkschriften, 2de reeks, I, p. 143: Phil. Boudens - Maria Utenhove. Auteurs:

Vander Vynckt (18de eeuw): Marie d'Utenhove - Phil. Boudens.

J. Huytens, *op. cit.*, p. 166: Phil. Utenhove - Maria Boudens.

P. Donche, *op. cit.*, p. 501: Maria Uuttenhove - Phil. Boudens.

(32) De Bethune, *Épithaphes et monuments des églises de Flandre au XVIe siècle d'après les manuscrits de Corneille Gailliard et d'autres auteurs*, Brugge, 1900, p. 48. - J. Broeckaert, *Graf- en gedenkschriften der stad Dendermonde*, Dendermonde, 1896, p. 13-14.

(33) J. Broeckaert, *op. cit.*, p. 16. - D. Lindanus, *De Teneraemonda libri tres*, Antwerpen, 1612, p. 86-87.

(34) Alph. de Vlaminck, *L'église collégiale de N.D. à Termonde et son ancien obituaire*, Dendermonde, 1898, II, p. 18-19.

(35) De Bethune, *op. cit.*, p. 48.

(36) U.B. Gent, Hs G 12925 (ca 1600) f° 7 v°, in gekleurde tekening, en U.B. Gent, Hs G 11767 (17de eeuw), f° 42 r°, geven beide het gevierendeeld wapen op de grafplaat.

(37) J.J.E. Proost, *op. cit.*, p. 216-217. - U.B. Gent, Hs G 11508(5), *Genealogie van de familie Utenhove*, 1 blad: „Jonkheer Jan watergraaf ende moormeester ook ontvanger generael van Vlaenderen ende Artois ende joncvrouwe Quintyne van de Putte filia Jans ende Quintyne van Vaernewyck...”. - Zie verder ook noot 44.

(38) De vader van Jan was Nicolaas Utenhove, gehuwd met Lysbeten van Vaernewyck. Deze Nicolaas was eveneens raadsheer onder Filips de Goede.

(39) Te Dendermonde lag ook begraven Jan Utenhove, zoon van Jan, overleden op 1 mei 1492, gehuwd met Adriane van Brempt, overleden op 5 mei 1524. Het wapen van Jan was „Utenhove ghecarteleert met Vaernewick ende Vilain overal”. Vermoedelijk was hij de broeder van Philippa (De Bethune, *op. cit.*, p. 46).

dat deze huwde met Marie (!) Utenhove, dochter van Jan die te Mechelen verbleef, en dat hij overleed te Dendermonde op 30 juli 1492...⁴⁰. Dus opnieuw een splitsing in vader en zoon, echter ditmaal duidelijk — wegens de Gentse grafplaat — op dezelfde persoon betrekking hebbend! Maar hier hebben wij een aanwijzing dat Jacob Donche, gehuwd met Utenhove, te Dendermonde zou overleden zijn. Plaats en datum stemmen overeen met de gegevens op een grafplaat in de kerk van Dendermonde, waaronder begraven lag „Jacob Donche, raed ons gheduchs Heeren hertoghe van Bourgoigne ende grave van Vlaenderen, ende zijnen hoogballiu van der stede ende lande van Dendermonde, die starf 1492, den 30 hooymaent. Hij : d'ermes met een roscam ende dri sterren de geule...”⁴¹.

De veelal verdachte verzameling van Lanciet schijnt dus toch wel enige correcte gegevens te bevatten.

Het is inderdaad zeer goed mogelijk dat Philippa Utenhove ten tijde van haar huwelijk met Jacob Donche ongeveer twintig jaar oud was, en dus in 1492 nog maar 32 à 33 jaar opnieuw in het huwelijk trad met Christoffel Barousse, met wie zij in elk geval reeds in 1498 gehuwd was. Deze ridder verbleef aan het hertogelijk hof als hofmeester van de aartshertogin Maria en van haar zoon Filips de Schone⁴². Hij werd eveneens hoogbaljuw van Dendermonde⁴³.

Haar eerste echtgenoot overlevend werd zij niet genoemd op diens grafplaat welke ongetwijfeld door haar zorgen in de kerk aangebracht werd.

Uiteindelijk is er nog de vermelding door J. Gailliard dat Philippote Utenhove, dochter van Jan en van Elisa de Baenst tweemaal huwde, eerst met Jacob „d'Onche” raadslid, vervolgens met Christophe Barousse⁴⁴.

Nu blijft nog steeds het probleem van de Gentse grafplaat die voor zoveel verwarring verantwoordelijk is geweest.

Bij aandachtig overlezen van de bronnen die de tekst van de grafplaat overleverden constateert men dat — op de genoemde uitzonderingen na waarvan het foutieve nu wel bewezen is — alle bronnen de overlijdens-

(40) U.B. Gent, Hs 729, *Fragments généalogiques*, IV, p. 10.

(41) De Bethune, *op. cit.*, p. 52: „Aen de noortzijde eenen zaerck met metael, licht Jacop Donce, raed...” Op te merken valt dat alleen op het graf te Dendermonde en in het Claremont College handschrift het wapen van Donche behalve de roskam ook nog drie sterren van keel droeg. Wat de betekenis er van was is ons onbekend, doch het lijkt wel uitsluitend aan de persoon Jacob Donche verbonden te zijn.

(42) Chr. Barousse stond inderdaad op de lijst der dignitarissen door Olivier de la Marche opgetekend; hij figureert er onder de „Maistres d'hotel” die eveneens op de begrafenis van Filips de Goede en van Karel de Stoute aanwezig waren (Rijksarch. Gent, Varia III, *Analectes III*; uitgegeven door A. Van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre*, Gent, 1871, II, p. 291, kol. a).

(43) De Bethune, *op. cit.*, p. 48. - D. Lindanus, *op. cit.*, p. 86-87. - Sanderus, *op. cit.*, p. 179.

(44) J. Gailliard, *Bruges en le Franc*, Brugge, 1857-1864, bl. I, p. 33. - Volgens Gailliard zou Philippa's moeder dus geen Van de Putte zijn doch een de Baenst. Dan zou Jan Utenhove, gehuwd met de Baenst, de zoon kunnen zijn van Jan en Quintyne van de Putte, en zou hij de vader van Philippa moeten zijn.

datum van zowel Jacob Donche als van Philippa Utenhove hebben opengelaten. Dit betekent eenvoudig dat Jacob Donche, na het overlijden van zijn eerste echtgenote Maria Boudens, deze plaat heeft laten vervaardigen nadat hij reeds opnieuw gehuwd was met Philippa Utenhove, en dat hij alle hem toen bekende gegevens betreffende hemzelf en betreffende zijn tweede vrouw heeft laten graveren in de grafplaat. Zijn en haar overlijdensdatum liet hij vanzelfsprekend open. Zij zouden nooit ingevuld worden daar zij er niet begraven werden.

In hoever dient men vertrouwen te schenken aan Lanciet's bron waar deze beweerde dat Jacob Donche, gehuwd met (Philippa) Utenhove, in 1432 geboren was?

Daar dit de enige bron is die ons daarover inlicht moeten wij er wel rekening mede houden. Deze geboortedatum lijkt echter verdedigbaar. Jacob Donche, na zijn huwelijk met Maria Boudens en gesteund door zijn invloedrijke zwager Pieter Boudens, werd voor of in 1451 aangesteld tot secretaris van de schepenen van gedele te Gent. Dit is een beginloopbaan. Zijn loopbaan bij de Raad van Vlaanderen nam iets later (1457) een aanvang. In 1451, zou hij dan 19 jaar oud geweest zijn. De geboortedatum van 1432 is dus wel aanvaardbaar.

Dat hij in 1450 reeds een dochter zou gehad hebben, gehuwd met Guillaume Noirot, waaruit sommigen concludeerden dat hij dus reeds ca. 1430 gehuwd zou geweest zijn, is bijgevolg onmogelijk ⁴⁵.

Daar nu zekerheid bestaat dat Jacob Donche nog tot 1492 heeft geleefd kunnen wij voortgaan met het overzicht van de gebeurtenissen die op zijn leven betrekking hebben gehad ⁴⁶.

Dat hij op 30 april 1476 aangesteld werd als vertegenwoordiger-rapporteur van de hertogin ⁴⁷, en in die hoedanigheid optrad naast de Heer van Vere, Gruuthuuse, d'Esquerdes, Clugny, de soevereine voorzitter van Vlaanderen, e.a.m. ⁴⁸, toont eens te meer aan hoezeer hij het vertrouwen van het hof genoot, en hoe hoog zijn aanzien was.

Tussen 12 mei 1475 en 12 mei 1476 liet hij, in zijn hoedanigheid van watergraaf-moormeester, werken uitvoeren aan het kanaal de Oostvaart ⁴⁹.

(45) Le Carpentier, *Histoire de Cambrai et du Cambrésis*, Cambrai, 1664, III, p. 547: Charter van de abdij Saint Aubert van 1450 waardoor Guillaume Noirot, ridder gehecht aan Filips de Goede, een rente verkoopt met toestemming van zijn echtgenote „Marie Doncé”. Le Carpentier voegt aan deze naam de bemerking toe: „(fille de Jacques conseiller du Duc de Bourgogne, et de Marie Utenhove)”. - In 1450 was Jacob Donche nog geen raadheer van de hertog, zodat Le Carpentier, waarvan de onbetrouwbaarheid bekend is (zie: H. Pirenne, *Bibliographie de l'histoire de la Belgique*, Brussel 1931, p. 129) en levend in de 2de helft van de 17e eeuw, de naam van Marie Donce foutievelijk in verband bracht met Jacob die slechts in 1473 raadshere werd en in of na 1479 huwde met Philippa Utenhove.

(46) J. Bartier, *op. cit.*, heeft nagelaten dit te doen.

(47) Wij zagen dat hij meester was van de rekenkamer van de hertogin. Deze hield er inderdaad een eigen hofstaat op na naast die van de hertog. (Zie R. Vaughan, *op. cit.*, p. 103).

(48) *Actes des états généraux*, I, p. 237.

(49) H. Nelis, *Inventaire des archives des chambres des comptes*, t. VI, Brussel, 1931, p. 401, nr 50625. In de lijst der watergraven bij J.J.E. Proost, *op. cit.*, wordt J. Donche vermeld als de 19de watergraaf met ambtsperiode 1468-1494. Wij zegden

In september 1476 verkocht hij aan het kapittel van Doornik een leen van 189 maten grond, welke 28 lb. per jaar opbracht, en gelegen was in Saaftinge op de plaats genoemd Brugge-Polder⁵⁰.

Op de vergadering van de staten generaal trad hij in ditzelfde jaar op als vertegenwoordiger van de hertog⁵¹.

Na de dood van Karel de Stoute in 1477 werd zijn naam door de opstandige Gentenaars ingeschreven in het boek der bannelingen⁵², Margareta van York stuurde hem echter reeds in mei van dat jaar naar Engeland om aan de koning te vragen gezanten te sturen naar het Bourgondisch hof, en om hem in te lichten over de intriges van de Franse koning Louis XI, over de opstandigheid van Gent, en over haar onderhandelingen met aartshertog Maximiliaan⁵³.

De waardering van L'Espinoy dat hij een bedachtzaam en gezaghebbend man was lijkt zeker niet overdreven te oordelen naar het vertrouwen dat de Bourgondiërs steeds in hem hebben gesteld.

Juist in de periode dat hij als raadsheer en als vertrouweling van de hertog hoog in aanzien was opgeklommen, in de bloei van zijn leven, ontviel hem zijn echtgenote Maria Boudens.

De grafplaat welke hij voor haar graf te Gent liet vervaardigen getuigt duidelijk dat hij zich bewust was van dit hoog aanzien. Hiervan getuigen ook de handschriften welke hij liet vervaardigen en waarvan het getijdenboek vermoedelijk bedoeld was als huwelijksgeschenk voor zijn tweede vrouw Philippa Utenhove⁵⁴.

Hier rijst echter een nieuw probleem op: op de grafplaat van 1479, waar hij toch al zijn titels liet aanbrengen, wordt geen gewag gemaakt van zijn titel van baljuw van Dendermonde. Toch lijkt het vast te staan dat hij baljuw was van 1477 tot 1480 en van 1485 tot 1486⁵⁵. Of de

reeds geen bewijs te hebben voor de begindatum 1468 (hoger noot 14). Wat de einddatum betreft: in 1488 werd te Brugge onthoofd „Jan van Nyeuwenhove, f. Michiel, die men hiet den watergrave" (*Het boeck van al 't gene datter geschiedt is binnen Brugghe*, 1859) (Mij der Vl. bibliophilen, 3de reeks, II), p. 197. - Jan van Nieuwenhove, watergraaf en raadsheer van aartshertog Maximiliaan werd begraven in de O.L.V. kerk te Brugge (J. Gailliard, *op. cit.*, IV, p. 93-94). - Zie ook verder noot 59 in fine: een Jan Utenhove, watergraaf, werd te Gent onthoofd, eveneens in 1488.

(50) J. Bartier, *op. cit.*, p. 324 noot 6, met verwijzing naar de Arch. dép. du Nord, 1316, d 153 r° en v^o.

(51) *Ibid.*, p. 325 noot 3, met verwijzing naar de *Actes des états généraux*, I, p. 237.

(52) J. Huytens, *op. cit.*, p. 89. - Stadsarch. te Gent, reeks 212: *Ballinboec 1472-1537*. - Zijn zwager Pieter Boudens werd toen onthoofd: *Dagboek van Gent*, ed. cit., II, p. 251. - Over de opstand van Gent, zie o.m. J. Bartier, *op. cit.*, p. 55.

(53) J. Bartier, *op. cit.*, p. 325 noot 5, met verwijzing naar Scofield, II, p. 183-184.

(54) J. Bartier, *op. cit.*, p. 277 releveerde de naam van J. Donche onder de raadsheren die mooie handschriften lieten vervaardigen. Hij had natuurlijk alleen kennis van het handschrift van 1476. De nu twee bekende handschriften passen duidelijk bij wat Bartier schreef over de belangstelling van de raadsheren voor het klassiek en ernstig boek: *ibid.*, p. 271 sqq.

(55) Vander Vynckt, *op. cit.*, p. 243: „un autre Jaques Donche vraisemblablement son fils fut Grand Bailli de Termonde l'an 1477". Het gaat hier om dezelfde

opdracht van Margareta van York, hem in 1482 gelastend in haar domeinen te Dendermonde de tiende penning te innen⁵⁶, daarmee moet in verband gebracht worden is onduidelijk, hij oefende toen de functie van baljuw niet uit.

Ondertussen bleef hij steeds aan de zijde van de opvolger van de Bourgondische hertogen, Maximiliaan. Aldus werd hij een derde maal slachtoffer van de woede van de opstandige Gentenaren. In april 1488 braken zij zelfs zijn woning ten gronde af, zoals door de Ieperse magistraten die naar Gent gedeputeerd waren, werd opgetekend⁵⁷. Was hij „fugitief” of woonde hij in Dendermonde? Het jaar nadien werd hij door Maximiliaan op de lijst gebracht van zijn aanhangers aan wie krachtens het Verdrag van Montils-lés-Tours van 30 oktober 1489, een vergoeding voor geleden oorlogsschade diende uitgekeerd te worden⁵⁸.

Hij overleed drie jaar nadien, op 30 juli 1492, slechts 60 jaren oud.

Zoals reeds gezegd werd hij begraven te Dendermonde, in een ander graf dan hij zich vroeger had toegedacht. Zou het kunnen zijn dat zijn echtgenote zijn laatste wil had uit te voeren, de laatste wil van een verbitterd man ten opzichte van de stad Gent waarvan hij, ook nog enkele jaren te voren, zoveel te verduren had⁵⁹? In elk geval stelde hij voor zijn begraving aan de O.L.V.-kerk te Dendermonde 20 lb. Par., en voor het bezoek aan zijn graf nog eens 8 lb. Par. ter beschikking⁶⁰.

persoon waarover wij het hebben. - D. Lindanus, *op. cit.*, p. 86: „Jacobus Donche, diplomate Mariae an. 1477, ante fuerat magister rationum Margarete Eboracensis, viduae Caroli Burgundi”. En verder: „Jacobus Donche iterum diplomate Maximiliani & Mariae anno MCCCCLXXXV mense januar. obiit XXX julii an MCCCXCII sepultus hic ad D. Virginis, sub lamina aerea...”. - Op welke zending, in 1485, hier bedoeld wordt is ons onbekend. Terwijl uit deze notities kan afgeleid worden dat hij toch reeds in 1477 baljuw van Dendermonde zou geweest zijn — zij maken deel uit van een opsomming van de praetores van deze stad — hebben wij hier meteen een duidelijke aanwijzing dat Jacob Donche, baljuw, dezelfde was als Jacob Donche gezant van Maria van Bourgondië, en voorheen „magister rationum” d.i. meester van de penningen van Margareta van York zoals op de grafplaat te Gent en in het handschrift van Yale te lezen is. - Sanderus, *op. cit.*, II, p. 179, (lijst van de hoogbaljuws van Dendermonde): „Jacob Donché, bij een open brief van Maria van Bourgondië gegeven in 1477... Seger Spot, in afwezen van den bovengemelde Donché, den 18 van Herfstmaand 1480... Jacob Donché voor de tweede maal bij een open brief van de aartshertog Maximiliaan en Maria van Bourgonje in Louwmaand 1485”. In 1486 werd hij opgevolgd door Joan van Coutreau.

(56) J. Bartier, *op. cit.*, p. 325 noot 5 met verwijzing naar *Inventaire des arch. du dép. du Nord*, 4, p. 262.

(57) *Correspondance des magistrats d'Ypres députés à Gand et à Bruges pendant les troubles de Flandre sous Maximilien* (Ann. de la Soc. d'Emul. de Bruges, 2de reeks, 10, Brugge, 1855-1856), p. 57: „De poorters van Ghend... doen... demolieren ;.. de huusinghen... van den fugitiven poorters... ghelijc van Jacop Donsse... XXVI april anno LXXXVIII”.

(58) J. Bartier, *op. cit.*, p. 325 noot (met verwijzing naar Molinet, *Chroniques*, 2, p. 167).

(59) Jacob Donche was ook erg getroffen in zijn familie: de broeder van zijn eerste echtgenote, Pieter Boudens, werd te Gent onthoofd in 1477 (zie hoger noot 52); - Jan Utenhove, watergraaf, werd op zijn beurt te Gent onthoofd in 1488 (*Dagboek van Gent*, ed. cit., t. II, p. 265).

(60) D. Lindanus, *op. cit.*, p. 215: „Jacobus Donche dedit pro obitu suo XX libras Parisienses, et pro euntibus ad sepulcrum... VIII libras Parisienses”.

Volgens een onuitgegeven stamboom van de familie Donche⁶¹ zou Jacob Donche drie kinderen hebben gehad: Jacob, Maria, en Jacob-Pieter.

Wat de eerste betreft: aangezien dat dit de zogen. zoon is waarvan wij hierboven hebben aangetoond dat die ontsproten is aan de fantasie van sommige auteurs, mag men hem vergeten. Het zou trouwens eigenaardig zijn dat de naam Jacob aan twee zijner kinderen zou gegeven zijn.

Van Maria wordt in genoemde stamboom vermeld dat zij gehuwd was met Guillaume Noirot, heer van Euvilers. Hoger werd aangetoond dat deze Maria onmogelijk zijn dochter kon zijn, de bewering van de onbetrouwbare Le Carpentier ten spijt.

De laatste, Jacob-Pieter, geboren in 1465 of 1466, huwde met Jacqueline de Clichthove, en had als enige dochter Isabella, geboren in 1498 en overleden op 20 aug. 1549 te Eke. Zij zou een eerste maal met Pieter Laurins, heer van Leeskens gehuwd zijn, wiens broeders Marc en Gwijde bekend zijn als kunstliefhebbers en bibliofielen⁶². Haar tweede echtgenoot was Cornelius de Schepper, onderkanselier van Denemarken, burgemeester van het Brugse Vrije, gezant van Keizer Karel V. Hij was ook heer van Eke waar hij met zijn vrouw begraven werd. Een gedenkplaat in de kerk van Eke vermeldt nog steeds hun beider namen.

Dit laatste gegeven kan misschien in die zin aangevuld worden dat Isabelle Donche niet tweemaal maar driemaal gehuwd is, een allereerste maal met Wulfaert van Borselle⁶³.

Er zijn bovendien nog vermeldingen over een Maria „dochter van Jacob d'Onche”, gehuwd met Jacob Ryeel en te situeren begin 16de eeuw⁶⁴, en ook over een Katarina „dochter van Jacques” welke huwde met Antoine de Crane en vervolgens met François Ellebout, eveneens te situeren begin 16de eeuw⁶⁵. Dit zouden eventueel kinderen kunnen zijn van Jacob Donche en Philippina Utenhove, die dan rond 1500 een huwbare leeftijd zouden bereikt hebben.

Even onzeker is de verwantschap met een Lieven Donche die als student in de rechten ingeschreven was aan de universiteit te Leuven⁶⁶, en als kanunnik overleed te Dendermonde op 13 december van een niet verder aangeduid jaar, in de 15de eeuw⁶⁷. Is het feit dat hij te Dendermonde kanunnik was een aanwijzing dat hij een zoon was van Jacob?

**

Het komt duidelijk naar voor dat Jacob Donche een typisch vertegenwoordiger was van de Bourgondische ambtenaar die in dienst van de hertog steeds hoger op wist te klimmen.

(61) Een moderne bewerking berust bij de familie Donche en werd opgesteld door Pierre Donche. Deze was zo vriendelijk mij een uittreksel er van te bezorgen wat mij bijzonder nuttig is geweest. Ik dank hem hiervoor oprecht.

(62) J. Gailliard, *op. cit.*, I, p. 365.

(63) J. Gailliard, *op. cit.*, III, p. 51.

(64) *Ibid.*, II, p. 182 noot.

(65) *Ibid.*, III, p. 37.

(66) J. Bartier, *op. cit.*, p. 325 noot 7.

(67) A. De Vlaminck, *op. cit.*, II, p. 235.

Dat hij in 1451 secretaris van de schepenen van gedele van Gent werd kan hij inderdaad te danken hebben gehad aan de steun van zijn schoonbroeder Pieter Boudens, gewezen pensionaris en advocaat van de stad, doch men kan hier ook de vraag stellen of de hertog daar eveneens niet achter stond om in deze moeilijke stad een zijner getrouwen te plaatsen. Daarop wijst immers de aanstelling van Jacob Donche tot 's Heeren kiezer in 1454 en tot commissaris bij de vernieuwing van de wet in 1464, 1469, 1473 en 1474. Als aanhanger van de hertog kreeg hij het vanwege de Gentenaars dan ook te ontgelden telkens de stad in opstand was. Zijn loopbaan bij de Raad van Vlaanderen, secretaris in 1457, raadslid in 1460, tenslotte raadsheer in 1473, was tot nog toe niet bekend. Evenmin bekend was zijn vooraanstaande positie aan het Bourgondisch hof: vertegenwoordiger van de hertogin maar ook van de hertog in 1476, zending naar de Engelse koning in 1477 op last van Margareta van York, een door Lindanus vermelde zending op last van Maximiliaan en Maria van Bourgondië in 1485.

De recente ontdekking van een tweede handschrift dat hij liet vervaardigen is een nieuwe aanwijzing over zijn belangrijkheid, en het plaatst hem in de rij van de belangrijke raadsheren en dignitarissen van het Bourgondisch hof die gekend zijn voor hun belangstelling voor het verwerven van dergelijke handschriften.

PRIJZEN EN LONEN ALS SOCIAAL-ECONOMISCHE VERKLARINGSVARIABLEN (14e - 20e eeuw)

door

Chris VANDENBROEKE

Het belang van de studie van prijzen en lonen ligt duidelijk verrat in de sterke verbondenheid met het economisch gebeuren in heden en verleden. Dagelijks zien we ons in de nieuwsmidia geconfronteerd met be-
grippen als prijsblokkering en gebrek aan competitiviteit door excessieve
loonlasten. De betekenis van deze factoren in een technologisch hoogont-
wikkelde maatschappij kan nochtans betwijfeld worden, daar efficiënte
investerings en toepassingen van spitstechnologie in staat moeten zijn
tot het herstellen van het concurrentievermogen. Veel minder was dat
het geval in de pre-industriële periode, waarbij een verhoging van de
output overwegend door een toename van de arbeidsinzet of door een
uitbreiding van het arbeidsbestand moest nagestreefd worden¹.

Het valt op dat de belangstelling van historici voor prijzen- en lonen-
onderzoek heel sterk door de economische actualiteit wordt beïnvloed.
Lange tijd onderbelicht noteren we vooral sinds de late 19e eeuw een „his-
torische” interesse voor dergelijke onderwerpen. Heel goed kwam de be-
invloeding aan het licht met de crisis van de jaren 1929-30, toen zowel
door de economen als door historici enkele grootschalige projecten wer-
den opgezet tot het massaal en systematisch inwinnen van basisgegevens
over lange termijn en voor meerdere regio's². De achterliggende reden
voor deze accentuering van de studie van prijzen en lonen was het onder-
kennen van het economisch verloop. Door een scherper inzicht te verwer-
ven in de ritmeveranderingen van de conjunctuurbeweging hoopte men
tot een verantwoord economisch beleid te komen³.

Vooraf op het vlak van de methodologie en de bronnenheuristiek werden
de voorbije decennia heel wat inspanningen geleverd. Voor de meeste
landen beschikken we aldus over gedetailleerde en vrij continue prijs- en
loonreeksen die tot de Nieuwe Tijden en vaak zelfs tot de late Middel-
eeuwen teruggrijpen. Ook op het vlak van de integratie en de interpretatie
van deze werkinstrumenten werden de voorbije jaren enkele publicaties
uitgegeven. Het valt echter op dat de aandacht overwegend, zo niet uit-

(1) J.D. CHAMBERS, „Population, economy and society in Pre-Industrial
England”, Londen, 1972, pp. 141-149.

(2) Voor een beknopt overzicht van de bestaande literatuur, zie C. VERLIN-
DEN, „Documenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen
en Brabant”, dl. I, Brugge, 1959, pp. VII-XXII.

(3) Voor een goede indeling van de economische geschiedenis op basis van
het prijsverloop, cfr. F. BRAUDEL-F. SPOONER, „Prices in Europe from 1450
to 1750”, in „The Cambridge Economic History of Europe. IV. The economy
of expanding Europe in the sixteenth and seventeenth centuries”, Cambridge,
1967.

sluitend, tot de zuiver beschrijvende fase beperkt blijft. Men volgt en analyseert de prijs- en loonevolutie, bepaalt de conjunctuurgolven, legt de termini vast van expansie- en contractiefasen; de verklaring voor de achterliggende realiteit van die alternerende processen wordt evenwel aan andere vorsers overgelaten. Conjunctuurstudie in het algemeen en prijsonderzoek in het bijzonder krijgen m.a.w. de rol van hulpwetenschap toegewezen. Met name F. Braudel en F. Spooner beklemtonen deze beperking: „price history must find its place in the context of general history, of which, after all, it is simply an ancillary science”⁴. Een analoge omschrijving vinden we bij J. Meuvret: „le thermomètre des prix est comme le thermomètre du médecin: il faut apprendre à le lire. La fièvre qu'il mesure est un symptôme indispensable à connaître, mais elle doit être rapprochée d'autres indications et interprétée en tenant compte de l'état général du malade. C'est du quantitatif, mais qui doit permettre d'approcher le qualitatif de plus près”⁵. Historische en economische processen worden m.a.w. in het prijsverloop weerspiegeld, maar voor de verklaring van de veranderingen blijft een structurele benadering van de maatschappelijke processen aangewezen.

Uit bovenstaande beschouwingen en citaten volgt onmiddellijk dat ook deze bijdrage sterk descriptief van aard zal blijven. Niettemin hopen we, door een exhaustieve vergelijking van het prijs- en loonverloop sinds de late Middeleeuwen voor N.W. Europa op te zetten, de nodige diepgang in het onderzoek aan te brengen. In die zin zullen we de nationale en regionale tegenstellingen in de prijs- en loonontwikkeling heel sterk benadrukken. Op het belang van een comparatieve analyse werd onlangs nog door D.C. Coleman gewezen: „we need comparative studies of economy and society in the varied political entities which made up Europe”⁶. Primordiaal is bovendien de vraag naar het waarom van de economische mutaties. In welke mate vormden het prijs- en loonniveau in het verleden een beslissende factor bij het bepalen van de economische draagkracht? Wanneer we zien hoezeer bij de bestrijding van de huidige crisis verwezen wordt naar een al te grote loonlast als storende variabele, is het aangewezen deze zelfde redenering van meer nabij in een historische context te betrekken. Bewust wordt hierbij dan voor een long run overzicht geopteerd, dat zich over vijf-zes eeuwen uitstrekt en waarbij verschillende maatschappijtypes vergeleken worden.

Concretiseren we even de gedachtengang met enkele voorbeelden uit de sociaal-economische geschiedenis. Uit de algemene literatuur vernemen we dat het zwaartepunt van de lakenproductie in de late Middeleeuwen en bij het begin van de Nieuwe Tijden in de Vlaamse centra gelocaliseerd was, maar dat de toenemende concurrentie vanuit Engeland in de kortste keren voor de instorting van deze bloeiende sector heeft gezorgd⁷. Is het

(4) F. BRAUDEL-F. SPOONER, o.c., p. 375.

(5) J. MEUVRET, „Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV. La production des céréales dans la France du XVIIe et du XVIIIe siècle”, Den Haag - Parijs, 1977, p. 41.

(6) D.C. COLEMAN, „The economy of England, 1450-1750”, Oxford-Londen, 1977, p. 200.

(7) Voor wat de herstructurering van de internationale handel tijdens de

mogelijk dat deze radicale kentering het gevolg was van een verminderde economische draagkracht en dus in wezen was ingegeven door een excessieve loonkost in Vlaanderen? Kan deze factor ook voor de volgende eeuwen ingeroepen worden, wanneer zich een complete kentering voltrok in de rangorde van de economische grootmachten in N.W.Europa? Gezien het uitblijven van ingrijpende technologische vernieuwingen vóór de 19e eeuw is het meer dan waarschijnlijk dat de loonkosten een beslissende inbreng hadden op de prijsvorming van afgewerkte producten en dat de afzetmogelijkheden op de buitenlandse markten in menig opzicht door de prijs van de arbeid beïnvloed waren. Het is meteen één van de basisideeën van het mercantilisme en waaraan door het voeren van een protectionistisch beleid met tolbarrières en exportsubsidies nog meer belang werd toegekend. Als laatste voorbeeld verwijzen we naar de loonkosten als verklaringsvariabele voor technologische vernieuwingen en meteen voor de aanzet tot industrialisatie op het einde van de 18e eeuw. De algemene literatuur laat er weinig twijfel over dat de voorbereidingsfase en de industriële start (*take-off*) een heel complexe materie vormen, met tal van factoren die hierbij in aanmerking te nemen zijn⁸. Essentieel was evenwel het wegwerken van excessieve loonkosten door het overschakelen op arbeidsbesparende vernieuwingen en investeringen. Een expliciete verwijzing hiernaar vinden we bij D.S. Landes: „high wages were a stimulus to innovation and technological advance”⁹. Dat echter geenszins van een éénzijdige relatie sprake kan zijn, vindt omgekeerd een bevestiging in de Verenigde Provinciën. Hoge lonen vormden er allerminst de aanzet tot industriële vernieuwingen. Meer zelfs, door meerdere auteurs worden de loonkosten in de Verenigde Provinciën precies ter verklaring van de vertraagde economische ontwikkeling in de 18e en 19e eeuw ingeroepen¹⁰.

Het valt op dat in de historische literatuur zelden tot een systemati-

late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden betreft, cfr. J.L. BOLTON, „The Medieval English Economy, 1150-1500”, Londen, 1980; I. WALLERSTEIN, „The Modern World-System. Capitalist agriculture and the origins of the European World-Economy in the sixteenth century”, New York, 1974.

(8) P. MATHIAS, „The transformation of England. Essays in the economic and social history of England in the eighteenth century”, Londen, 1979, p. 11; H. PERKIN, „The origins of modern English society, 1780-1880”, Londen, 1969, pp. 8-10.

(9) D.S. LANDES, „Technological change and development in Western-Europe, 1750-1914”, in „The Cambridge Economic History of Europe”, dl. VI, Cambridge, 1966, p. 345.

(10) Betreffende de loonontwikkeling en de impact van het loonniveau op de economische groei in Nederland, zie o.m. J.A. FABER, „De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780. Structuren in beweging”, in „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, dl. 5, Haarlem, 1980, pp. 196-251; J. MOKYR, „Industrialization in the Low Countries, 1795-1850”, New Haven, 1976; R.T. GRIFFITHS, „Industrial Retardation in the Netherlands, 1830-1850”, Den Haag, 1979; J.M.M. DE MEERE, „Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw”, Den Haag, 1982; L. NOORDEGRAAF, „Daglonen in Alkmaar, 1580-1850”, Amsterdam, 1980; J. DE VRIES, „An inquiry into the behaviour of wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1580-1800”, in „Acta Historiae Neerlandica”, X, 1978, pp. 79-97.

sche vergelijking van prijzen en dan vooral van lonen over lange termijn en in een internationale context wordt overgegaan¹¹. Een belangrijke uitzondering hierop vormt evenwel I. Wallerstein. In enkele ophefmakende publicaties, waarin de economische rol per land of regio wordt toegelicht tracht hij namelijk de dispariteit vanuit een soort kosten-batenanalyse te verklaren. Dat de auteur zich hiertoe op reële lonen verlaat, is echter totaal misplaatst. Alleen door van de nominale waarden per land gebruik te maken, kan eventueel iets meer over versterking dan wel verzwakking van het concurrentievermogen gezegd worden: „nominal, not real, wages are the relevant variable”, zoals J. De Vries aanstipt¹².

Voldoende vóórstudies en bronnenpublicaties zijn thans beschikbaar, op basis waarvan tot een dergelijk comparatief overzicht kan besloten worden. De enige moeilijkheid om dit te realiseren vormen de dispariteit van de wisselkoersen samen met het vele rekenwerk bij het uniform maken van de basisgegevens. Door echter de prijs- en loongegevens volgens een vaste standaard (in gram fijn zilver) uit te drukken, vervallen de meeste problemen en krijgen we uitzicht op een verantwoord overzicht¹³.

Concreet hebben we de vergelijking doorgevoerd voor Vlaanderen, Engeland, Frankrijk en de Verenigde Provinciën. Voor Vlaanderen konden we aldus gebruik maken van de „Documenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen”. Hieruit weerhielden we voor de periode 1425-1900 een nagenoeg continue reeks tarweprijzen naast een weergave van lonen voor landarbeiders en dienders in de bouwsector¹⁴. Analoge gegevens voor Engeland vonden we in de bekende studies van B.R. Mitchell en H. Phelps Brown - Sheila V. Hopkins. Als representatief voor Zuid-Engeland maakten we aldus gebruik van de uitgegeven tarweprijzen voor Exeter en van de loongegevens van metselaarsdienders voor de periode 1316-1914¹⁵. Voor Frankrijk werden meerdere publicaties gecombineerd. Voor het Ancien Régime baseerden we ons voor wat de tarweprijzen betreft op de mercuriaal van Parijs; voor de 19e en het begin van de 20e eeuw konden we de omrekeningen op het nationaal gemiddelde af-

(11) Naast de hoger vermelde publicatie van F. BRAUDEL-F. SPOONER, vgl. o.m. G. EINAUDI (éd.), „I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi”, Turijn, 1967.

(12) J. DE VRIES, o.c., p. 80.

(13) Voor de omzetting van de nominale waarden in gram fijn zilver maakten we gebruik van partiële gegevens in V. JANSSENS, „De goud- en zilverwaarde der geldeenheid”, in „Documenten”, o.c., pp. 16-29; id., „De Belgische frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis”, Antwerpen, 1976; W.A. SHAW, „The history of currency, 1252-1894”, New York, 1896; M. BAULANT-J. MEUVRET, „Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris, 1520-1698”, Parijs, 1962; W. TIJMS, „Prijzen van granen en peulvruchten...”, in „Historia Agriculturae”, XI, Groningen, 1977; A.E. FEAVEAREYEAR, „The pound Sterling. A history of English Money”, Oxford, 1931; J.J. McCUSKER, „Money and Exchange in Europe and America, 1600-1775”, Tennessee, 1978.

(14) Diezelfde basisgegevens werden eerder uitgetest in „De leefbaarheid van het platteland in Vlaanderen, 15e-19e eeuw”, in „Bijdragen tot de Geschiedenis”, 1981, pp. 131-166.

(15) B.R. MITCHELL, „Abstract of British Historical Statistics”, Cambridge, 1962; H. PHELPS BROWN-S.V. HOPKINS, „A perspective of wages and prices”, Londen, s.d.

stemmen¹⁶. Door de geringe markteenheden in Frankrijk enerzijds en het hoge prijsniveau te Parijs anderzijds, lijkt de beperking tot de hoofdstad misschien minder verantwoord. Een overschatting van het prijsniveau tijdens het Ancien Régime met 5 à 10 % is alvast aannemelijk¹⁷. Daartegenover staat dan dat ook de Parijse loongegevens voor bouwvakkers aan de hoge kant liggen en dus voor een nivellerend effect zorgen bij het bepalen van het reëel loon¹⁸. Deze loonreeks, die slechts tot 1726 loopt, werd voor de latere periode aangevuld door de lonen van landarbeiders met één derde op te trekken. Voor wat de lonen van landarbeiders zelf betreft, maakten we gebruik van de syntheses Tabellen die door J. Fourastié werden opgesteld¹⁹. Als vierde en laatste vergelijking richtten we de aandacht op Nederland. Opnieuw moesten hier verschillende prijs- en loonreeksen met elkaar gecombineerd worden. Sinds het baanbrekende werk van N.W. Posthumus werd het prijs- en loononderzoek er immers geruime tijd verwaarloosd²⁰. De laatste jaren merken we evenwel een hernieuwde belangstelling, wat o.m. leidde tot de publicatie van prijsreeksen voor Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht, Nijmegen en Zutphen en loongegevens voor Alkmaar en Zutphen²¹. Bewust hebben we de prijzen voor Amsterdam buiten beschouwing gelaten, daar deze stad heel snel tot internationale graanstapel uitgroeide en in die zin als minder representatief voor een vergelijkend overzicht overkomt. In plaats daarvan maakten we gebruik van de prijs- en looninformatie (bouwvakkers) voor Alkmaar, Arnhem en Zutphen.

Het verzamelen en verwerken van de basisinformatie per land verliep over het algemeen heel vlot. Daar het om analoge producten (tarwe) en analoge arbeidscategorieën (ongeschoolden en weinig geschoolden) gaat, kan een onderlinge vergelijking van wat we telkens als een soort nationaal gemiddelde beschouwen gemakkelijk plaats vinden. Vooraf werden

(16) M. BAULANT, „Le prix des grains à Paris de 1431 à 1788”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1968, pp. 520-540; C.E. LABROUSSE-R. ROMANO-F.G. DREYFUS, „Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable, 1726-1913”, Parijs, 1970.

(17) Zo valt het op dat P. BAIROCH („Ecart international des niveaux de vie avant la Révolution Industrielle”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1979, pp. 145-171), wanneer hij zijn omrekeningen tot de mercuriaal van Parijs moet beperken, tot een prijsreductie van 5 % overgaat.

(18) M. BAULANT, „Le salaire des ouvriers du bâtiment à Paris de 1400 à 1726”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1971, pp. 463-483.

(19) J. FOURASTIE, „Machinisme et Bien-Etre. Niveau de vie et genre de vie en France de 1700 à nos jours”, Parijs, 1962; J. en J. FOURASTIE, „Pouvoir d'achat, prix et salaires”, Parijs, 1977.

De loongemiddelden waren uitgedrukt in uurlonen voor een werkdag van 10 uur. Gezien de zeer lage waarden (!) leek een aanpassing tot een werkdag van 12 uur aangewezen.

(20) N.W. POSTHUMUS, „Nederlandsche Prijsgeschiedenis”, Leiden, 1943; id., „Inquiry into the history of prices in Holland”, Leiden, 1964; id., „De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie”, Den Haag, 1939.

(21) W. TIJMS, o.c.; L. NOORDEGRAAF, o.c.; W. KUPPERS-R. VAN SCHAİK, „Levensstandaard en stedelijke economie te Zutphen in de 15e en 16e eeuw”, in „Bijdragen en Mededelingen der Vereniging „Gelre”, 1981, pp. 1-45.

Specifiek voor de 16e eeuw, zie verder P.H.M.S. OFFERMANS, „Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de reductie (1550-1600)”, Zutphen, 1972.

immers alle gegevens omgerekend in gram fijn zilver²². Voorafgaand aan de eigenlijke interpretaties moeten we wel nog enkele specifieke beïnvloedingsfactoren benadrukken. Zoals gesteld baseren we het overzicht overwegend op landarbeiders en bouwvakkers. Het is evident dat de loonvorming binnen deze arbeidscategorieën tot op zekere hoogte afhankelijk was van de aard en het ritme van de verstedelijking alsook van de mate waarin landvlucht voorkwam. Nu is het onbegonnen werk om per land en per periode deze verschillen op te sommen. Enkele belangrijke tegenstellingen moeten we niettemin voor ogen houden daar ze, naast andere factoren, de loonvorming zowel positief als negatief beïnvloeden. Voor Frankrijk weten we namelijk dat landvlucht weinig voorkwam tijdens het Ancien Régime. De „latente” overbevolking op het platteland zal eerder tot daling en/of stabiliteit van de lonen voor landarbeid leiden. Omgekeerd zal de sterke aanzet tot verstedelijking in Engeland en vooral in de Verenigde Provinciën vanaf de late 16e eeuw niet zonder gevolgen blijven voor de lonen van bouwvakkers²³. Een afwijkende situatie tekent zich daarentegen af in Vlaanderen. Als gevolg van landvlucht in de late 16e en tijdens de 17e eeuw werden de lonen van landarbeiders extra opgetrokken, zodat ze tijdelijk op hetzelfde niveau kwamen te liggen of zelfs uitstegen boven het loonniveau van ongeschoolde bouwvakkers in de steden. Met name voor de periode 1650-1750 was dat het geval. Een tegengestelde evolutie tekent zich af vanaf de late 18e eeuw, wanneer de overbevolking van het platteland door de crisis in de huisnijverheid heel scherp werd aanvoeld. Een drastische daling van de remuneraties voor landarbeid was het gevolg²⁴.

Deze algemene beschouwingen gelden meteen als waarschuwing bij het beoordelen en interpreteren van de weerhouden grafieken en prijs- en loonoverzichten. Partieel komen we trouwens op bepaalde beïnvloedingsfactoren terug. Belangrijker echter dan de aanpassingen die zich over korte of middellange termijn aftekenen, lijken de globale analyses van het prijs- en loonniveau per land. Een dergelijk comparatief overzicht is onmisbaar voor het begrijpen van de belangrijkste economische mutaties die zich sinds de late Middeleeuwen hebben voorgedaan en sommige landen afwisselend in een bevoorrechte en een benadeelde situatie hebben geplaatst.

Voorafgaand aan een nominale vergelijking van de prijzen en lonen, uitgedrukt in gram edel metaal, volgen we de koopkracht door het bepalen van het reëel loon²⁵. Deze sociale meter is trouwens, zoals P. Bairoch in

(22) Alleen in de mercuriaal van Parijs moest een kleine aanpassing van de graanmaat op het einde van de 16e eeuw in aanmerking genomen worden.

(23) Kenmerkend is met name de zeer snelle bevolkingsaan groei in Londen. E.A. WRIGLEY-R.S. SCHOFIELD, „The population history of England, 1541-1871”, Londen, 1981, pp. 166-170. Wat de verstedelijking in Nederland betreft, cfr. A.M. VAN DER WOUDE, „Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden, 1500-1800”, in „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, dl. 5, 1980, pp. 102-168.

(24) C. VANDENBROEKE, „De leefbaarheid...”, o.c.

(25) Een kritische evaluatie van het reëel loon geeft D. WOODWARD,

enkele ophefmakende artikels aantoonde, gemakkelijk te interpreteren als een benaderende indicator van het hoofdelijk inkomen²⁶. De omrekeningen voor Vlaanderen, Frankrijk, Engeland en de Verenigde Provinciën werden tot middenwaarden per periode van vijf jaar herleid en grafisch weergegeven. Gelijktijdig namen we een syntheses tabel op per kwart eeuw, waarbij dan de maximale afwijking per land werd aangeduid²⁷:

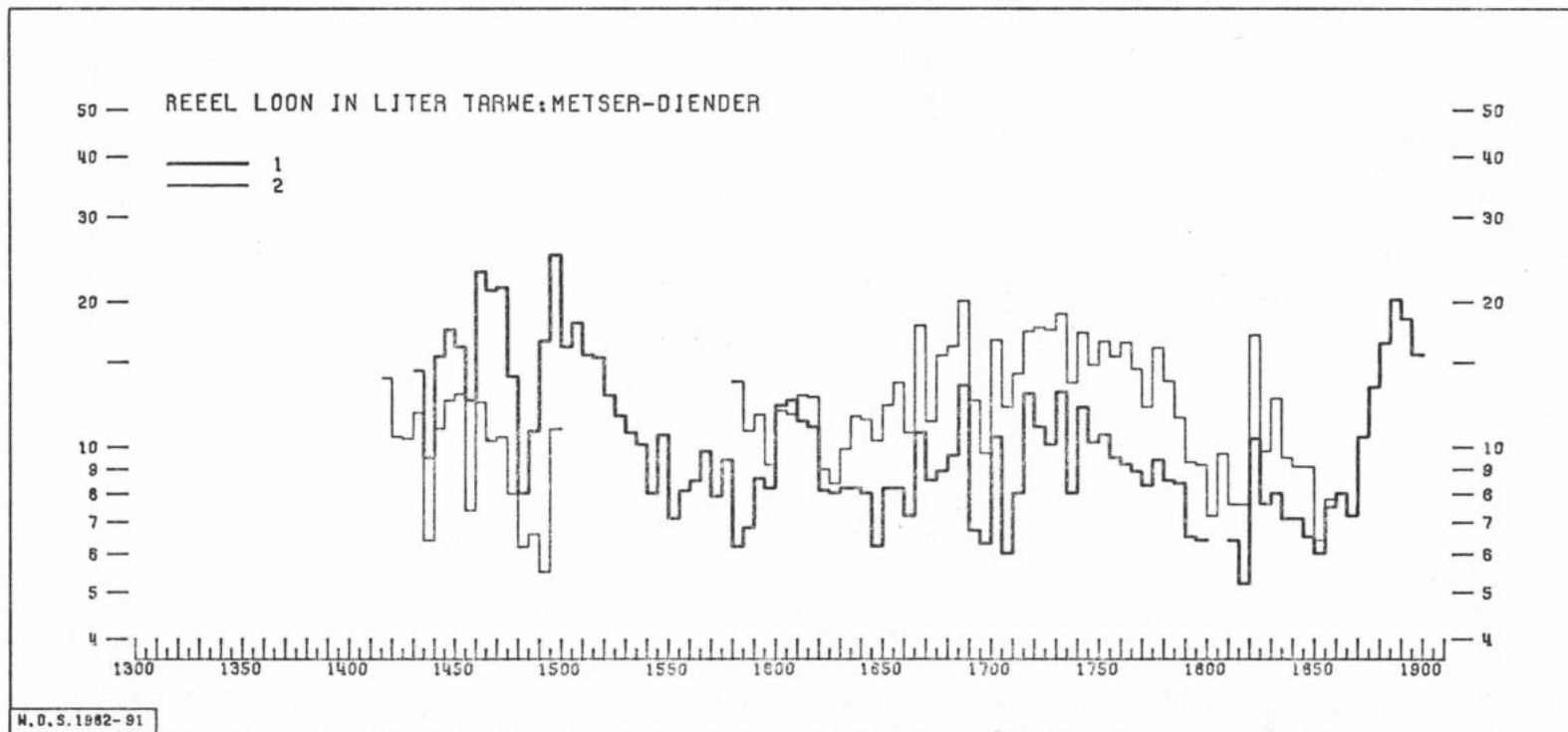
Evolutie van het reëel loon in liter tarwe (15e - 19e eeuw)

Periode	Metselaarsdiender			Ver. Prov.	Afwijk.	Landaarbeider	
	Vlaanderen	Frankrijk	Engel.			Vlaanderen	Frank.
1431-50	14,2 (3)	18,2 (1)	15,2 (2)	10,4 (4)	1,75	9,30	—
1451-75	18,8 (1)	18,4 (2)	15,3 (3)	10,7 (4)	1,75	13,24	—
1476-00	14,9 (2)	15,6 (1)	14,7 (3)	7,4 (4)	2,10	10,42	—
1501-25	15,5 (1)	13,5 (2)	13,5 (2)	—	(1,14)	12,04	10,34
1526-50	10,2 (2)	8,5 (3)	10,3 (1)	—	(1,21)	8,90	6,88
1551-75	8,3 (2)	7,6 (3)	8,6 (1)	—	(1,13)	6,80	5,49
1576-00	7,8 (2)	7,6 (3)	6,9 (4)	11,3 (1)	1,63	7,39	(3,86)
1601-25	11,0 (2)	8,9 (3)	6,1 (4)	11,6 (1)	1,90	10,27	6,31
1626-50	7,7 (2)	6,8 (3)	5,6 (4)	10,3 (1)	1,83	8,19	4,35
1651-75	8,6 (2)	8,5 (3)	6,9 (4)	13,1 (1)	1,89	10,46	5,13
1676-00	8,9 (2)	8,1 (4)	8,4 (3)	14,8 (1)	1,82	9,75	6,32
1701-25	9,7 (3)	—	10,4 (2)	15,6 (1)	1,60	10,39	7,44
1726-50	10,7 (3)	10,6 (4)	11,9 (2)	16,4 (1)	1,54	11,89	8,11
1751-75	9,3 (4)	9,5 (3)	10,2 (2)	15,0 (1)	1,61	9,25	7,02
1776-00	7,8 (4)	9,9 (2)	8,9 (3)	11,9 (1)	1,52	7,83	7,60
1801-25	7,3 (4)	12,2 (1)	9,2 (3)	9,8 (2)	1,67	6,41	—
1826-50	7,3 (4)	15,1 (1)	13,5 (2)	10,0 (3)	2,06	6,65	—
1851-75	7,8 (3)	15,7 (2)	16,1 (1)	7,1 (4)	2,26	5,58	—
1876-00	16,7 (3)	21,8 (2)	33,8 (1)	—	2,02	9,05	—
1901-14	—	27,0 (2)	40,0 (1)	—	—	—	—

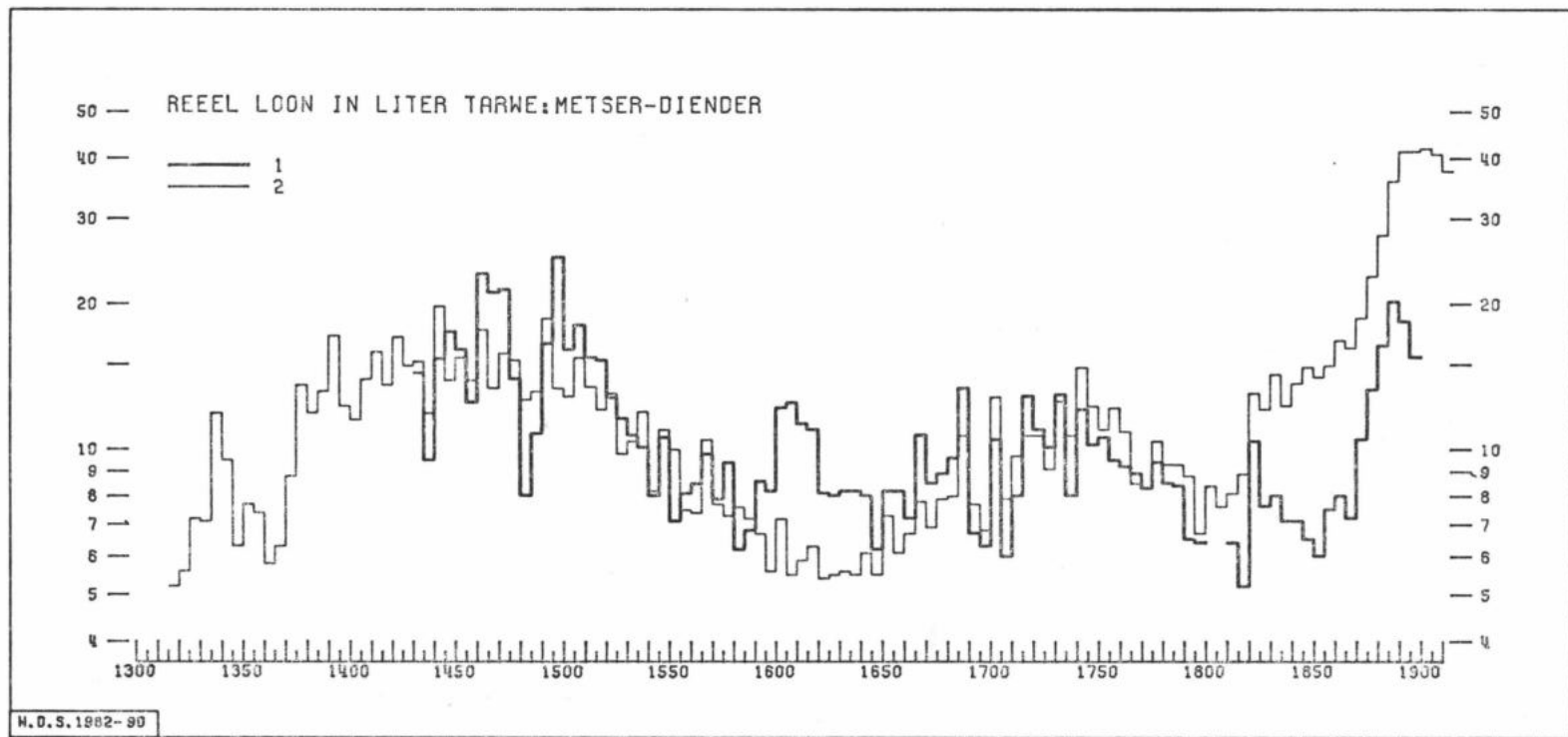
„Wage rates and living standards in pre-industrial England”, in „Past and Present”, 1981, pp. 28-45; summier komt dat ook aan de orde bij P. VILAR, „Une histoire en construction. Approche marxiste et problématiques conjoncturelles”, Parijs, 1982, p. 148.

(26) P. BAIROCH, o.c.; id., „Estimations du revenu national dans les sociétés occidentales préindustrielles et au XIXe siècle”, in „Revue Economique”, 1977, pp. 177-208; id., „Europe's gross national product 1800-1975”, in „Journal of European Economic History”, 1976, pp. 273-340.

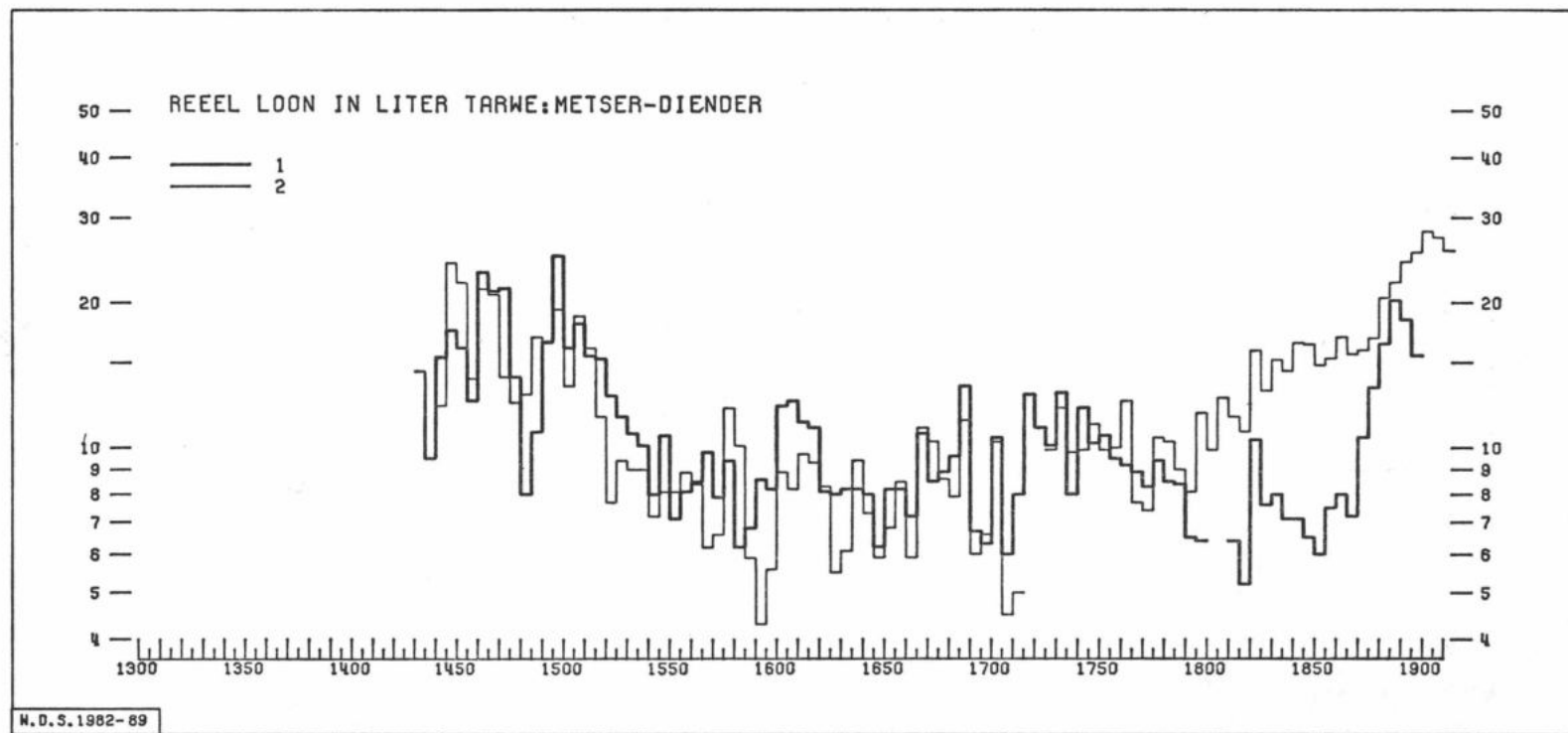
(27) Bij het aanduiden van de rangorde lieten we de landarbeiders-dagloners buiten beschouwing. De loonreeks, die naar J. FOURASTIE werd overgenomen, lijkt immers duidelijk onderschat!

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Verenigde Provinciën

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Engeland

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Frankrijk

Dit theoretisch overzicht, dat zich tot een weergave van het verdiend dagloon in liter tarwe beperkt, illustreert zeer goed de stabiliteit van de koopkracht. Anderzijds valt het op dat, bij onderlinge vergelijking, de koopkracht per land sterk kon verschillen²⁸. Bekijken we allereerst de globale evolutie, dan valt het op dat zich tijdens de beschouwde periode een drietal fasen laten onderscheiden. Met name voor de 15de en het begin van de 16e eeuw noteren we „optimale” bestedingsmogelijkheden. Eerst tegen het einde van de 19e eeuw zal dit niveau opnieuw geëvenaard worden. Dit geldt dan meer bepaald voor Vlaanderen, Frankrijk en Engeland. Ook valt het op dat de remuneraties van stedelijke arbeiders tijdens de late Middeleeuwen gevoelig boven het niveau van landarbeiders uitstegen. De relatieve welstand in de Vlaamse centra tijdens het derde kwart van de 15e eeuw werd overigens door de tijdgenoten zelf aan de orde gesteld²⁹. De periode 1525-1825 kenmerkt zich daarentegen, alvast wanneer we ons baseren op het loon van ongeschoolde bouwvakkers, als een lange rusttijd nadat zich een halvering van de koopkracht had voltrokken. Met het tweede kwart van de 19e eeuw volgt een snelle toename van de levensstandaard, meer bepaald in Engeland en in mindere mate in Frankrijk. In Vlaanderen zal de sociale aanpassing nog tot het einde van de eeuw op zich laten wachten³⁰. Een sterk afwijkend verloop tekent zich anderzijds af in de Verenigde Provinciën. Precies in de periode van de late 16e tot de late 18e eeuw is hier een relatieve voorspoed en een hoog reëel loon te onderscheiden³¹.

Een verdere uitwerking van deze basisgegevens in een sociale context bestaat in het afmeten van het loonaandeel voor levensnoodzakelijke uitgaven in de vorm van graan of brood. Hiertoe gingen we uit van een gemiddeld verbruik van 4,5 liter tarwe per gezin en dit tot het begin van de 18e eeuw. Nadien hielden we rekening met een toenemend verbruik van aardappelen³². Sterker nog dan met bovenstaande weergaven krijgen we aldus de bevestiging van de precare levensstandaard van de grote meerderheid van de bevolking tijdens het Ancien Régime en het grootste deel van de 19e eeuw (vgl. grafiek). De sociale stabiliteit van het verleden verwijst noch min noch meer naar een erg marginale levenswijze en naar een

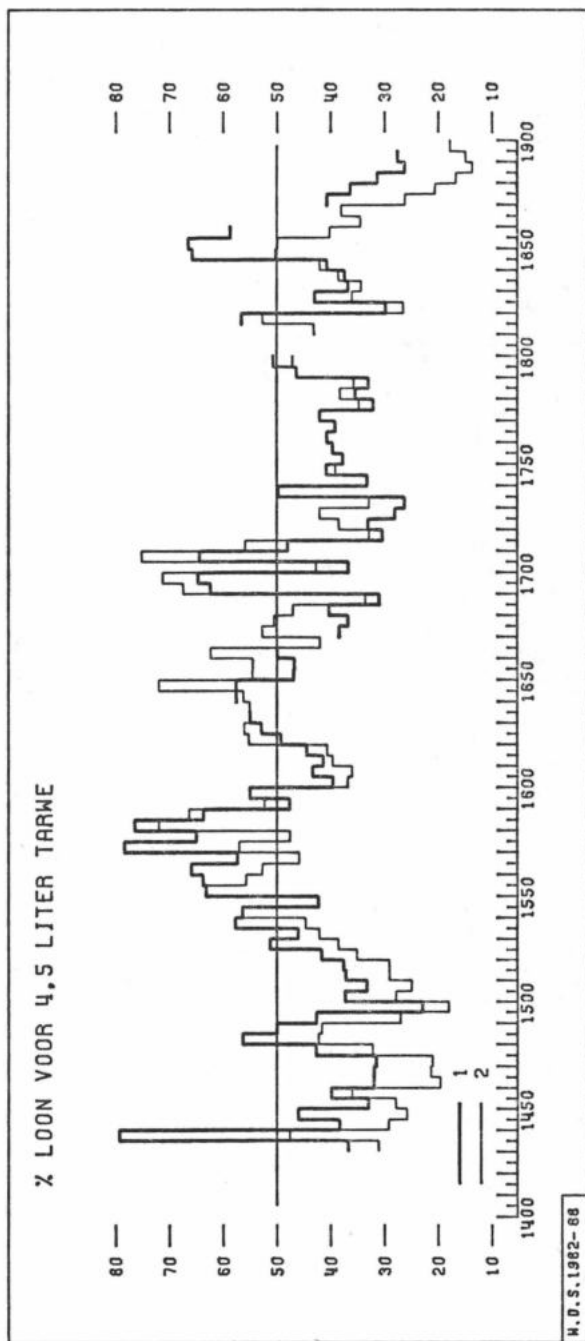
(28) Een grondige vergelijking tussen Vlaanderen en Engeland tijdens de 15e-17e eeuw werd eerder door H. VAN DER WEE uitgewerkt: „Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek”, in „Album C. Verlinden”, Gent, 1975, pp. 413-447.

(29) P. CISELET-M. DELCOURT, „Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)”, Brussel, 1942, p. 18.

(30) F. BAUDHUIN, „Belgique, 1900-1960. Explication économique de notre temps”, Leuven, 1961, p. 286.

(31) J.A. FABER, „Dure tijden en hongersnoden in preïndustrieel Nederland”, Amsterdam, 1976; L. NOORDEGRAAF, „Levensstandaard en levensmiddelenpolitiek in Alkmaar vanaf het einde van de zestiende tot in het begin van de negentiende eeuw”, in „Alkmaarse Historische reeks”, 1980.

(32) Voor de periode 1725-1840 namen we een geleidelijke daling van het graanverbruik in aanmerking. Zie C. VANDENBROEKE, „Sociale en conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14e - midden 19e eeuw)”, in „Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent”, 1979, p. 129.

bijzonder beperkt behoeftenpatroon dat eeuwenlang de grote massa typeerde³³. Men leefde duidelijk op het ritme van de schommelingen in de graanprijzen. Wie zich dag na dag zonder al te veel zorgen kon voeden, ging reeds door voor een vermogend persoon³⁴. Deze vaststellingen zijn ten andere vrij universeel en worden voor alle landen, met uitzondering van de Verenigde Provinciën, in de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw teruggevonden.

Daarnaast valt het op dat de sociale tegenstellingen per land tijdens de beschouwde periode nagenoeg constant bleven en gemiddeld genomen slechts een spreiding van 1 tot 1,8 vertoonden. Met ingang van de 19e eeuw en als gevolg van de industrialisatie krijgen we echter sterker uitgesproken afwijkingen (maximaal 2,26 in 1851-75). Vergeleken met de tegenstellingen die zich sinds de 20e eeuw tussen het Westen en de ontwikkelingslanden voordoen, blijven deze verschillen niettemin aan de lage kant³⁵.

Bij het volgen van het ontwikkelingsniveau per land sinds de 15e eeuw, springen enkele belangrijke mutaties in het oog. Zoals eerder aangestipt, vormen vooral de Verenigde Provinciën de grote uitzondering. De basisgegevens voor Zutphen, aangewend voor de omrekeningen van de 15e eeuw, wijzen op een verrassend zwakke sociale situatie in het binnenland. Gemiddeld genomen lag de koopkracht van een ongeschoolde arbeider 50 tot 100 % lager dan in de buurlanden. Daartegenover staat de „gouden eeuw”, die vanuit sociaal oogpunt vooral de periode 1650-1775 omvat. Bestendig wordt er nu de hoogste koopkracht genoteerd, met middenwaarden die ruim 50 % boven het gebruikelijke bestedingspatroon in de overige landen uitstijgen. Met het einde van de 18e eeuw en tijdens de 19e eeuw volgt een bruuske kentering³⁶. Lage reële lonen blijven er thans tot het einde van de eeuw optreden. Meteen is Vlaanderen niet langer het enige lage loonland van het Westen. Reeds sinds de late 18e eeuw genoot Vlaanderen die „ongunstige” reputatie. Tijdens de vorige eeuwen was dat echter nooit voorgekomen. Vergeleken met de koopkracht in de buurlanden, had de ongeschoolde bouwvakker in Vlaanderen steeds op een behoorlijke remuneratie kunnen rekenen³⁷. Minder was dat het geval in Engeland. Tussen 1575 en 1675 lag het reëel loon van ongeschoolde arbeiders er het laagst. Vooral tijdens de eerste helft van de 17e eeuw was de afwijking heel groot, hetgeen C. Hill toeliet te zeggen: „1620-50 were probably

(33) J. HANNES (éd.), „Consumptiepatronen en prijsindices”, Brussel, 1981, p. 7. Zie in het bijzonder de bijdrage van E. SCHOLLIERS, „Peilingen naar het consumptiepatroon in de pre-industriële samenleving”, pp. 9-20.

(34) J. FOURASTIE-B. BAZIL, „Le jardin du voisin. Les inégalités en France”, Parijs, 1980. Het begrip „être dans l'aisance” betekende o.m. voor Vauban, Turgot en A. Young dat men zoveel brood kon kopen als men maar wenste.

(35) Zie de artikels van P. BAIROCH, aangehaald in noot 25.

(36) Het valt meteen op dat voorkomen van trekarbeid, waarbij dan vooral „Hollandgänger” bedoeld zijn, tegen het einde van de 18e eeuw veel aan belang had ingeboet (J. LUCASSEN, „Beschouwingen over seizoengebonden trekarbeid naar het Westen van Nederland, ca. 1600 - ca. 1800”, in „Tijdschrift Sociale Geschiedenis”, 1982).

(37) E. SCHOLLIERS, „Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIIe siècle”, in „Album C. Verlinden”, Gent, 1975, pp. 305-330.

among the most terrible years through which the country has ever passed"³⁸. Niet minder overtuigend zijn de aanpassingen in Frankrijk. Nadat dit land een merkwaardig gunstige sociale situatie had gekend in de 15e eeuw, bleef de koopkracht tijdens de Nieuwe Tijden aan de lage kant en beneden het niveau van de meeste buurlanden. Bij een globaal overzicht van de levensstandaard in Frankrijk kon E. Le Roy Ladurie zelfs stellen: „jamais, jusqu'au XIXe siècle. le salaire ouvrier, calculé en kilogrammes de pain, ne sera aussi substantiel qu'il était vers 1450"³⁹. Vooral de landarbeiders waren er al die tijd zwaar onderbetaald (ook al moeten we in dit verband nogmaals op de onderschatting wijzen, daar de lonen van landarbeiders met de mercuriaal van Parijs worden vergeleken). Nemen we tevens de zware fiscale druk bij onze zuiderburen in aanmerking, dan kan het zeker geen verwondering wekken dat zich courant opstanden en protestbewegingen tijdens de 17e eeuw voordeden. Ook in Engeland vormde het ongunstig sociaal klimaat van de eerste helft van de eeuw trouwens de directe aanleiding tot tal van opstandige bewegingen⁴⁰.

Na deze uitweiding met betrekking tot de sociale relevantie van de loongegevens gaan we in het vervolg van het artikel meer in detail in op de nominale prijs- en loonverschillen. De wisselwerking tussen beide componenten is bekend. Bij de prijsvorming van graangewassen mogen we aannemen dat de ontwikkeling van de landbouw en de efficiëntie van de bevoorradingsmodaliteiten overeenkomstig de demografische druk een beslissende invloed zullen uitgeoefend hebben. Daarnaast nemen we dan wel aan dat bepaalde exogene factoren, zoals o.m. oorlogsomstandigheden, weersgesteldheid, fiscale druk, muntvoorraad en omloopsnelheid voor een gedeeltelijke verstoring zorgden⁴¹.

Met name voor de loonvorming is de relatie ten opzichte van de graanprijs vrij evident (cfr. ijzeren loonwet)⁴². Reeds door de tijdgenoot werd er meermaals op gealludeerd dat de kostprijs van basislevensmiddelen beslissend was voor het loonniveau: „het grove werk richt zich hier, zoals in alle fabrieken, naar den prijs van het brood"⁴³. Bij N. Bacon, die als

(38) C. HILL, „Reformation to Industrial Revolution”, Harmondsworth, 1976, p. 84; K. WRIGHTSON, „English society, 1580-1680”, Londen, 1982, p. 146; P. LEON (éd.), „Les hésitations de la croissance, 1580-1740”, Parijs, 1978, p. 464.

(39) E. LE ROY LADURIE, „Le territoire de l'historien”, dl. II, Parijs, 1978, p. 207. Een gelijkaardige beoordeling van de situatie in Engeland tijdens de 15e eeuw vinden we bij T. ROGERS, „Travail et salaires en Angleterre depuis le XIIIe siècle”, Parijs, 1897, p. 295.

(40) C.S.L. DAVIS, „Les révoltes populaires en Angleterre, 1500-1700”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1969, pp. 24-60.

(41) Een exhaustieve bespreking van de beïnvloedingsfactoren op de prijsvorming bij het begin van de Nieuwe Tijden vinden we bij M.J. TITS-DIEUAIDE, „La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle”, Brussel, 1975.

(42) „Le prix de la main-d'oeuvre et de la journée de travail doit toujours être réglé et fixé proportionnellement au prix des denrées et des marchandises” (N. HAËSENNE-PEREMANS, „La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la révolution industrielle. Un siècle de tension sociale (1730-1830)”, Parijs, 1981, p. 106).

(43) L. NOORDEGRAAF, „Sociale verhoudingen en structuren in de Noor-

handelsattaché met de Financieraad verbonden was, lezen we in 1765 : „il faut non seulement tâcher de procurer de la besogne et du travail au menu peuple, mais aussi avoir soin que le pain qui est de nécessité absolue ne surpasse point en prix la valeur de leur journée...”⁴⁴. Enkele jaren later, in 1780, wees de bekende priester Mann eveneens op de dwingende koppeling van de lonen aan de graanprijs : „que le prix de la journée de travail fût fixé en tout temps à la valeur d'un tiers d'un boisseau de froment ; par-là ses gains seroient constamment proportionnés à ses besoins”⁴⁵. Zo zouden we kunnen doorgaan met het aanleggen van een bloemlezing van citaten waarin steeds naar een primitieve en erg minimale vorm van loon-index wordt verwezen. Het sociaal-economisch raamwerk van de Nieuwe Tijden was er trouwens op gericht de lonen zo strict mogelijk aan het levensminimum aan te passen, waardoor dan een bestendige arbeidsinzet mocht verwacht worden („utility of poverty”)⁴⁶. Lage lonen moeten de arbeiders ertoe aanzetten al de tijd waarover ze beschikken in de productie in te zetten. B. Mandeville kan in die zin als woordvoerder fungeren : „faire en sorte que l'ouvrier n'ait jamais qu'une médiocre quantité d'argent, c'est l'unique moyen de le rendre industriel. Trop peu d'argent pourrait décourager certains tempéraments, et en désespérer d'autres ; mais trop rendrait les ouvriers paresseux et insolens”⁴⁷. Gans het concept van de mercantilistische theorieën was ten andere op een maximalisatie van de productie afgestemd en dit tegen een minimale kostprijs, waardoor de concurrentie tegenover het buitenland veilig gesteld werd⁴⁸. Laten we in dit verband nogmaals de tijdgenoot bij monde van N. Bacon aan het woord : „le moi en enrichir un Etat plus que l'autre, c'est de prévenir la disette pour les ouvriers et le menu peuple et ensuite leur procurer le travail à moins de fraix que leurs voisins, sans jamais charger la main d'oeuvre ni

delijke Nederlanden, 1770-1813”, in „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, dl. 10, Haarlem, 1981, p. 370.

(44) H. HASQUIN, „Les réflexions sur l'état présent du commerce, fabriques et manufactures des Pays-Bas Autrichiens (1765) du négociant bruxellois, Nicolas Bacon (1710-1779), conseiller député aux affaires du commerce”, Brussel, 1978, pp. 89-90.

(45) Abbé MANN, „Mémoire sur la question : dans un pays fertile et bien peuplé, les grandes fermes sont-elles utiles ou nuisibles à l'état en général”, in „Mémoires de l'Académie Impériale et Royale de Bruxelles”, dl. IV, 1783, p. 219.

(46) C. LIS-H. SOLY, „Poverty and capitalism”, Hassocks, 1979, p. 136: „total economic dependence ... was the best guarantee of the permanent submission of the lower classes”.

(47) Geciteerd naar A. LUWEL, „De mercantilistische idee inzake techniek en machinisme”, in „Annalen Faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen V.U.B.”, 1973, p. 274. Zie verder S.J. LEE, „Aspects of European History, 1494-1789”, Londen, 1978, p. 170 ; C. WILSON, „England's Apprenticeship, 1603-1763”, Oxford, 1965, p. 345 ; E. BOSERUP, „Evolution agraire et pression démographique”, Parijs, 1970, p. 190.

(48) R.C. WILES, „The theory of wages in later English mercantilism”, in „Economic History Review”, 1968, pp. 113-126 ; I. WALLERSTEIN, „The modern world-system. II. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750”, Londen, 1980, p. 93 ; D.C. COLEMAN, „Labour in the English economy of the seventeenth century”, in „Economic History Review”, 1955-56, pp. 292-293 ; id., „Industry in Tudor and Stuart England”, Londen, 1975, p. 13.

les matières d'aucunes impositions, afin que leurs ouvrages soient recherchés par préférence" ⁴⁹. Vandaar dan ook dat in de meeste landen een protectionistische graanpolitiek werd gevoerd ⁵⁰. Het poneren van lage graanprijzen en lage loonlasten is trouwens een universeel gegeven in de economische theorieën van de 16e en 17e eeuw, daar men de participatie in de „économie monde" in essentie van de kostprijs der afgewerkte producten afhankelijk achtte. Het is tevens in functie van het beoogde en verhoogde concurrentievermogen dat de proto-industrie, met een aanzet tot ontvluchten van de hogere loonlasten in de steden door reallocatie van de industriële activiteit op het platteland, een opvallende ontwikkeling kende ⁵¹. Deze denkwijze vinden we eveneens weerspiegeld in de populationistische doctrine zoals ze door de mercantilisten werd aangekleefd en waarbij een hoge bevolking automatisch met een productieuitbreiding tegen lagere kostprijzen werd gelijkgesteld ⁵². Door de mercantilisten werd m.a.w. heel weinig aandacht besteed aan sociale factoren, terwijl anderzijds de benadering van de economische groei erg eenzijdig en gebrekkig verliep, met een overtrokken aandacht voor het saldo van de handelsbalans. In de loop van de 18e eeuw en meer bepaald vanaf 1750-60 gaat dan ook meer belangstelling uit naar de sociale achtergronden van het groeimodel. Geleidelijk verlegt men het accent naar de ontwikkeling van de binnenlandse koopkracht, zodat loonstijgingen niet louter negatief worden beoordeeld. Meer bepaald in Engeland, waar de afzet van koloniale producten zich onmogelijk kon blijven voltrekken zonder een aanpassing van de binnenlandse koopkracht, werden de loonvorming en het loonniveau voor het eerst op een genuanceerde wijze benaderd ⁵³. Analoge accentverschuivingen zijn in de loop van de 18e eeuw in de meeste landen te onderkennen. Gelijktijdig deed de noodzaak van technologische vernieuwingen zich scherper voelen, daar de loonkosten de competitiviteit dreigden te ondermijnen. Op termijn kon zelfs de afzet van afgewerkte producten volledig wegvallen. Uit onderstaande analyse zal voldoende blijken dat de concurrentiekracht van Engeland kort na het midden van de 18e eeuw heel sterk ondermijnd was. Enkele jaren geleden werd dit, zij het overwegend op kwalitatieve gronden, nog benadrukt door C. Lis en H. Soly: „Although documentary material is fragmentary, it appears from the available information that the wages of industrial workers in France, Flanders and central Europe were lower than in England, so that these areas had a competitive advantage

(49) H. HASQUIN, o.c., p. 144.

(50) C. VANDENBROEKE, „Agriculture et Alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens", Gent, 1975.

(51) E.J. HOBSBAWM, „The crisis of the seventeenth century", in T. ASTON (éd.), „Crisis in Europe, 1560-1660. Essays from Past and Present", Londen, 1965, p. 38. Zie verder M. DOBB, „Etudes sur le développement du capitalisme", Parijs, 1969; P. MATHIAS, o.c., p. 158; C. HILL, o.c., p. 258; C. LIS-H. SOLY, o.c., p. 149.

(52) M. DOBB, o.c., p. 249.

(53) C. WILSON, o.c., p. 345; R.C. WILES, o.c., p. 113; E.J. HOBSBAWM, „Industry and Empire", Harmondsworth, 1978, p. 92; R.M. HARTWELL, „The Industrial revolution and economic growth", Londen, 1971, pp. 152-153.

which could only be overcome by structural innovation-mechanization" ⁵⁴. Wanneer we nu weten dat de industrialisatie op gang is gekomen in de arbeidsintensieve textielsector en dat precies in deze branche het loonaandeel vrij hoog opliep, kan het dilemma van het prijs- en loonverloop m.a.w. niet langer ontlopen worden ⁵⁵. Al te zeer wordt de inbreng van deze verklaringsvariabelen onderschat wanneer men in de vakliteratuur op de aanvang van de industrialisatie ingaat.

Ondertussen zijn we evenwel op ons exposé vooruitgelopen. Het is aangewezen eerst het verloop van de nominale prijzen, uitgedrukt in gram fijn zilver, van meer nabij te volgen (vgl. grafiek). Een samenvatting van deze gegevens volgt in onderstaande tabel:

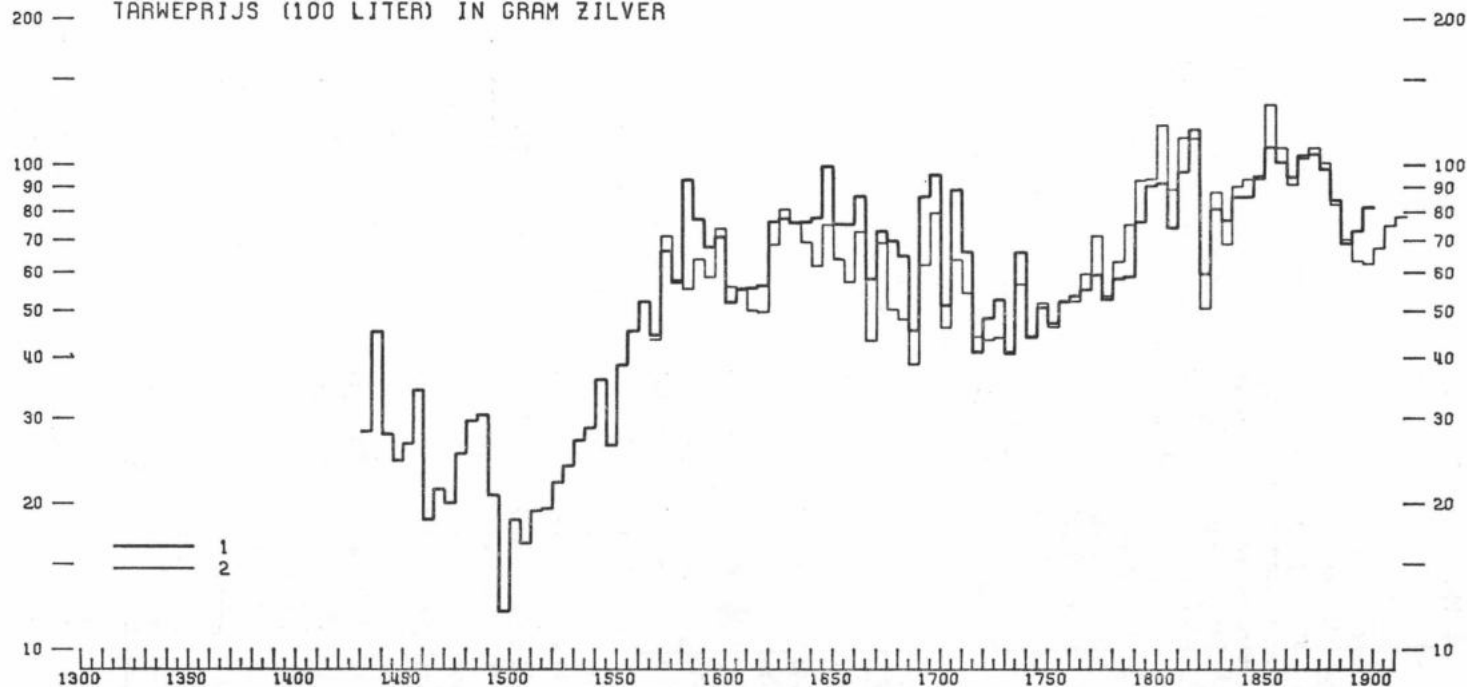
Tarweprijzen per 100 liter in gram fijn zilver

<i>Periode</i>	<i>Vlaanderen</i>	<i>Frankrijk</i>	<i>Engeland</i>	<i>Ver. Provinciën</i>	<i>Max. Afwijking</i>
1326-50	—	—	29,5	—	—
1351-75	—	—	36,4	—	—
1376-00	—	—	24,6	—	—
1401-25	—	—	26,2	—	—
1426-50	31,3 (2)	—	24,9 (1)	—	—
1451-75	24,1 (3)	20,3 (1)	22,2 (2)	—	1,18
1476-00	23,6 (3)	19,5 (1)	20,4 (2)	—	1,21
1501-25	19,1 (1)	20,6 (2)	21,8 (3)	—	1,14
1526-50	28,3 (2)	32,1 (3)	24,5 (1)	—	1,31
1551-75	49,3 (2)	57,7 (3)	33,3 (1)	—	1,73
1576-00	73,1 (3)	98,7 (4)	55,7 (1)	61,9 (2)	1,77
1601-25	59,0 (2)	73,2 (4)	63,6 (3)	55,8 (1)	1,31
1626-50	81,2 (2)	91,9 (4)	84,0 (3)	72,5 (1)	1,26
1651-75	73,4 (2)	87,3 (4)	81,3 (3)	61,2 (1)	1,42
1676-00	72,2 (3)	79,7 (4)	69,9 (2)	55,7 (1)	1,43
1701-25	59,0 (2)	67,2 (4)	66,7 (3)	50,3 (1)	1,33
1726-50	50,8 (2)	54,4 (3)	61,9 (4)	47,5 (1)	1,30
1751-75	53,4 (1)	64,5 (3)	76,5 (4)	56,4 (2)	1,43
1776-00	67,2 (1)	75,0 (2)	106,7 (4)	75,7 (3)	1,58
1801-25	88,0 (1)	95,8 (2)	151,1 (4)	97,5 (3)	1,71
1826-50	84,9 (1)	88,2 (3)	103,8 (4)	86,8 (2)	1,22
1851-75	102,7 (3)	99,8 (2)	97,6 (1)	108,9 (4)	1,11
1876-00	81,2 (3)	84,8 (4)	64,2 (1)	76,0 (2)	1,32
1901-14	—	84,1 (3)	59,2 (1)	73,6 (2)	1,42

(54) C. LIS-H. SOLY, o.c., p. 155.

(55) C. VANDENBROEKE, „Sociale en conjunkturele facetten...”, o.c. Voor een algemene benadering van de output en loonvorming in de textielsector vóór

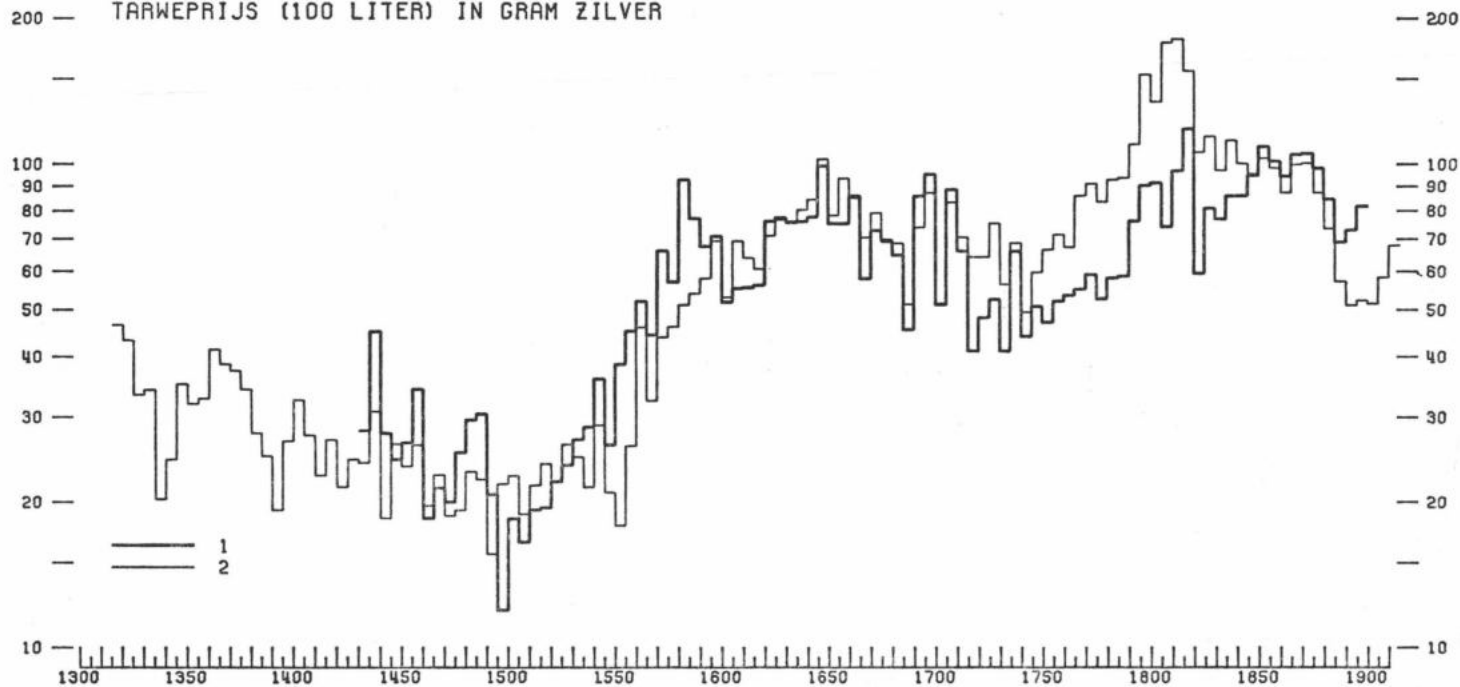
TARWEPRIJS (100 LITER) IN GRAM ZILVER

W. D. S. 1982-88

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Verenigde Provinciën

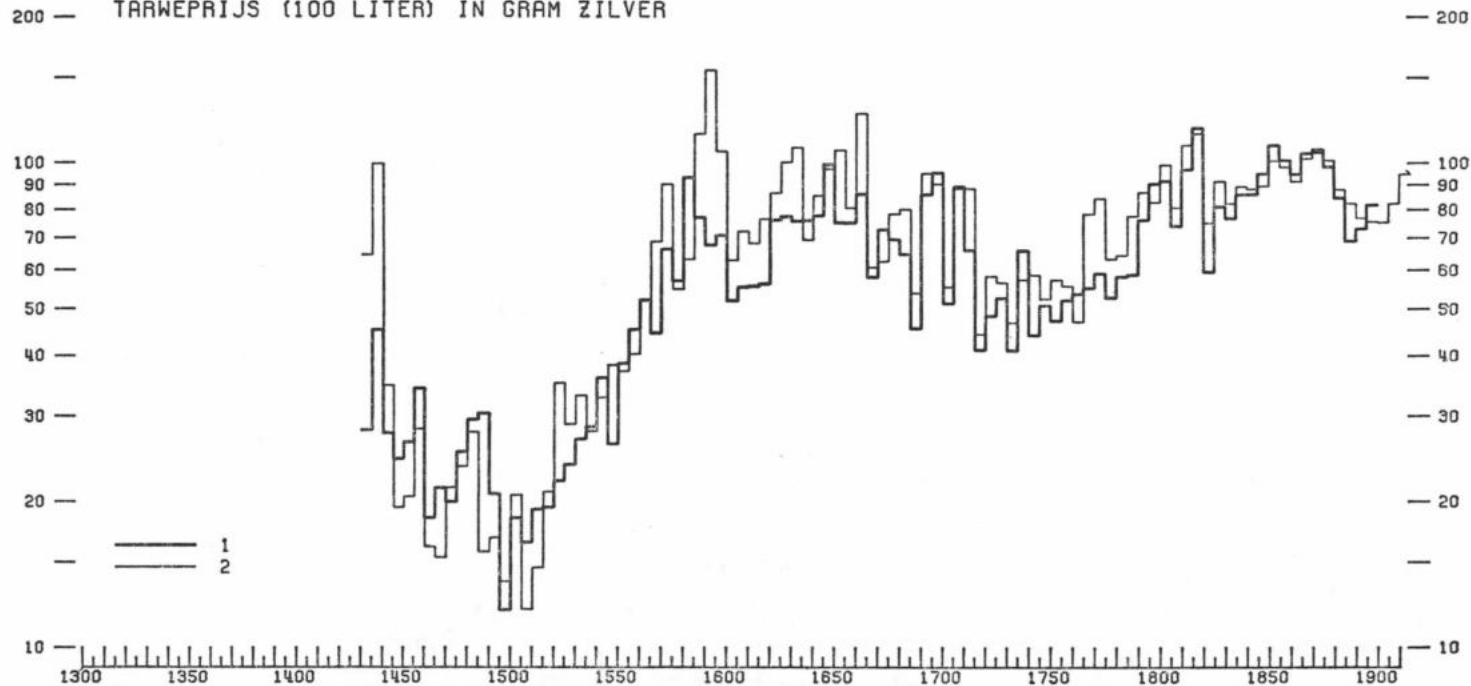
200 — TARWEPRIJS (100 LITER) IN GRAM ZILVER

W. O. S. 1982-87

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Engeland

200 — TARWEPRIJS (100 LITER) IN GRAM ZILVER

N. D. S. 1982-86

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Frankrijk

Bij het uitwerken van dit prijsverzicht was het onmogelijk met bepaalde kwaliteitsverschillen rekening te houden. We weten enkel dat het om volwaardige tarwe gaat. Alleen in de mercuriaal van Parijs werd expliciet vermeld dat extra fijne tarwe was bedoeld. Hierdoor zullen de gemiddelden wel naar boven afgerond zijn⁵⁶.

Aan de prijsevolutie over lange termijn gaan we weinig aandacht besteden. Cruciaal is immers de rol van de „prijsevolutie” van de 16e eeuw, wanneer zich door de aanvoer van edel metaal een ingrijpende opwaardering aftekende. Een analoge evolutie deed zich voor tijdens de 19e eeuw⁵⁷. Omgekeerd moet men vanaf de jaren 1870 rekening houden met massale graanimporten uit de Nieuwe Wereld, waardoor de daling van de graanwaarde in gram zilver zich laat verklaren.

Meer dan het chronologisch verloop vragen de niveauverschillen van de tarweprijzen per land onze aandacht⁵⁸. Zo valt het op dat de bevoorradings van het sterk verstedelijkte Vlaanderen tot en met de 15e eeuw heel wat problemen stelde. Het weerspiegelt zich in een hoog prijsniveau en een regelmatige aanvoer vanuit het buitenland. In meerdere beschrijvende bronnen worden de tekorten in de graanbevoorrading bevestigd. Zo meldt Maximiliaan van Oostenrijk in 1479: „dat in onsen landen van hartwaertover tcoorne... niet vuldoen noch vulstrecken en mach omme tvoetsel ende alimentatie van den volkse van denselven onsen landen...”⁵⁹. Vooral vanuit Noord-Frankrijk (Sommegebied), waar toen massale graanoverschotten werden geproduceerd, vulde men de tekorten aan. Vanaf de 16e eeuw tekende zich evenwel een radicale kentering in de graanhandel af, in die mate dat voortaan het Balticum als internationale leverancier ging functioneren en waarbij Amsterdam zich als graanstapel voor heel Noord- en West-Europa doorzette⁶⁰. Het gevolg was dat de laagste prijzen, nadat ze enkele decennia in Zuid-Engeland waren voorgekomen (1525-1600), gans de 17e eeuw door in de Verenigde Provinciën optraden. Omgekeerd merken we nu de hoogste tarweprijzen te Parijs op. In welke mate

de industriële omwenteling, cfr. F. MENDELS, „Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process”, in „Journal of Economic History”, 1972, pp. 241-261; D.C. COLEMAN (éd.), „Revisions in Mercantilism”, Londen, 1969, p. 14.

(56) Van ondergeschikt belang zijn dergelijke restricties voor Vlaanderen, waar reeds sinds de 17e eeuw een duidelijke markteenheid was bereikt. Prijsafwijkingen van 5 à 10 % tussen de verschillende markten werden er nog zelden overtroffen. Ook voor de Noordelijke Nederlanden bleven de regionale verschillen over het algemeen beperkt.

(57) P. VILAR, „Or et monnaie dans l'histoire”, Parijs, 1974.

(58) Een internationale vergelijking van de graanprijzen over lange termijn werd eerder door F. SPOONER doorgevoerd. Meer bepaald tegen het einde van het Ancien Régime werd een sterke nivellering in het prijsniveau opgemerkt („The International Economy and Monetary Movements in France, 1493-1725”, Cambridge, 1972, pp. 261-262).

(59) R. VAN UYTVEN, „Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden”, in „Belgisch Tijdschrift Filologie en Geschiedenis”, 1974, p. 1110.

(60) R. VAN UYTVEN, „Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende - zestiende eeuw)”, in „Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden”, 1972, pp. 66-69.

deze tendens tot prijsverhoging bij onze zuiderburen door een verhoogde fiscale druk beïnvloed was, is bij gebrek aan voorstudies niet volledig uit te maken. Het verband is echter duidelijk en zal later ook voor Engeland en de Verenigde Provinciën worden opgemerkt. Een intermediaire plaats kwam de Zuidelijke Nederlanden en inzonderheid het Vlaamse land toe, zodat er de aanzet tot een progressieve landbouw duidelijk in de 17e eeuw te situeren is. De lofbetuigingen die door buitenlandse agronomen en reizigers (cfr. R. Weston) ten aanzien van de intensieve bedrijfsvoering en het specifieke rotatiesysteem in Vlaanderen geformuleerd werden, zijn alvast typerend voor de gangbare mutaties⁶¹. Sterker komt het aan het licht wanneer vanaf het einde van het Ancien Régime ook de bedrijfsresultaten kwantitatief zijn af te meten. Zo valt het op dat de Zuidelijke Nederlanden tijdens de tweede helft van de 18e eeuw tot een belangrijke graanexporterende natie waren geëvolueerd, met een gemiddelde jaarlijkse uitvoer van ca. 5 % van de binnenlandse productie. Volgens schattingen voor de 16e eeuw moest daarentegen nog in 10 tot 20 % van de behoeften door import worden voorzien⁶². De bevestiging van deze radicale kentering in de bevoorradingsmodaliteiten vinden we in de prijsontwikkeling terug. Minimale graanprijzen werden tijdens de periode 1750-1850 precies op de Vlaamse markten genoteerd. Bij de achtergronden voor deze kentering moet men evenwel, behalve met de aanpassingen in de landbouwbeoefening zelf, ook rekening houden met de veranderingen in de consumptiegewoonten. Als één der eerste regio's schakelde Vlaanderen immers vanaf de late 17e eeuw op het verbruik van aardappelen over en dit op zo'n radicale wijze dat de hoofdelijke graanconsumptie tegen het einde van het Ancien Régime met een derde tot de helft was afgenomen. Deze omschakeling in de verbruikersgewoonten had dan ook een beslissende invloed op de prijsvorming⁶³. Dérial legt hier een sprekende getuigenis over af voor de jaren 1780 : „On trouve à Bruxelles des comestibles excellens et de toutes espèces ; s'ils sont chers, ils sont d'un prix très-modéré dans les autres villes. On vit cependant à Bruxelles à un tiers meilleur marché qu'à Paris et pour la moitié moins qu'à Londres et à Amsterdam...”⁶⁴.

Een opvallend contrast voor de 18e - begin 19e eeuw is verder de zeer hoge tarweprijs in Engeland. Dit beeld is totaal tegengesteld aan de 16e eeuw. Vergeleken met Vlaanderen lag de prijs er tijdelijk 60 tot 70 % hoger. De verhoogde fiscale druk sinds de 17e eeuw en waarbij de nadruk heel sterk op de verbruiksbelastingen lag, zal deze tendens mede

(61) P. LINDEMANS, „De vlaamse landbouw in het verleden”, Turnhout, 1942.

(62) C. VANDENBROEKE, „Agriculture...”, o.c., hoofdstuk II.

(63) J. CRAEYBECKX, „De Brabantse Omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?”, in „Tijdschrift voor Geschiedenis”, p. 328. Verwezen wordt naar omrekeningen die door E. Scholliers werden doorgevoerd en waarbij een prijsverschil met Frankrijk van een orde van 10-11 % wordt vooropgesteld.

(64) DERIVAL, „Le Voyageur dans les Pays-Bas Autrichiens”, Amsterdam, 1782-83, dl. I.

bepaald hebben⁶⁵. Daarnaast is er de fundamentele betekenis van de buitenlandse handel en de overvloed aan geld en edel metaal in het binnenland. Galiani doorzag heel goed de problemen van de inflatie toen hij in 1751 liet opmerken: „les hauts prix des marchandises sont le guide le plus sûr pour connaître où se trouvent les plus grandes richesses⁶⁶. Omgekeerd werd kort nadien door Dérival het lagere prijs- en loonniveau in de zuidelijke Nederlanden o.m. toegeschreven aan de beperkte geldschepping en aan de geringe muntomloop: „Il y a nombre de personnes qui imaginent que le dépôt du trésor du Souverain fait à la Chambre des Comptes, annonce l'établissement prochain d'une banque à Bruxelles qu'on y fera à l'instar de celle de Londres, mais tout le monde n'y verra pas du même oeil cet établissement: il augmentera sans doute le numéraire... mais il avilira aussi ce numéraire et par conséquent il augmentera la valeur des différens objets dont le numéraire est le signe représentatif. Le prix des denrées étant augmenté, il faudra nécessairement que le prix de la main d'œuvre augmentera aussi et par une suite naturelle, celui des productions industrielles. Ces productions ne pourront plus alors soutenir dans les marchés étrangers la concurrence des mêmes productions qui y seront apportées par les marchands des autres pays...”⁶⁷.

Het beeld nu van de hoge tarweprijzen in Engeland is enigszins verrassend, daar in de algemene literatuur vaak melding wordt gemaakt van overproductie (vgl. „gin-age”) en van vrij massale graanexporten tijdens de eerste helft van de eeuw⁶⁸. Ook de fysiocraten in Frankrijk zullen ten andere regelmatig naar het Engelse voorbeeld verwijzen bij de vertaaling van een liberale graanpolitiek met een optimale prijsontwikkeling. Hierbij had men het dan over „le bon prix”. Uit een vergelijkende prijsanalyse volgt alvast de bevestiging dat de Engelse landaristocratie een beslissende inbreng moet gehad hebben op het economisch beleid en dat zowel in de landbouw als in de graanhandel een enorme kapitaalsaccumulatie heeft plaats gevonden tijdens de 18e en de eerste decennia van de 19e eeuw. Dat trouwens de meeste kapitalen voor de beginnende industrialisatie vanuit landbouwmiddelen werden aangebracht, is reeds meermaals benadrukt⁶⁹. Niet minder treffend is echter de aanpassing van de graanpolitiek in Engeland met ingang van de jaren 1840. Eénmaal de aanzet tot industrialisatie voldoende diepgang had gekregen, werd de economi-

(65) P. MATHIAS, o.c., pp. 118-119; M. MORINEAU, „Budgets de l'Etat et gestion des finances royales en France au dix-huitième siècle”, in „Revue Historique”, 1980, pp. 319-320.

(66) Geciteerd door F. BRAUDEL, „Les jeux de l'échange”, Parijs, 1979, p. 145. Zie ook P. VILAR (o.c., p. 130), die de economische achteruitgang van Spanje eveneens aan de excessieve geldvoorraad in de 16e en 17e eeuw toeschrijft; E. VICTOR MORGAN, „A history of money”, Harmondsworth, 1969, p. 186.

(67) DERIVAL, o.c., dl. IV.

(68) Lord ERNLE, „Histoire rurale de l'Angleterre”, Parijs, 1952; P. DEANE-W.A. COLE, „British Economic Growth, 1688-1959”, Cambridge, 1967.

(69) Cfr. P. BAIROCH, „Le Tiers-Monde dans l'impasse. Le démarrage économique du XVIIIe au XXe siècle”, Parijs, 1971; C. HILL, o.c., pp. 61 en 150; P. LEON (éd.), „Inerties et révolutions, 1730-1840”, Parijs, 1978, p. 231.

sche politiek er volledig omgebogen en verloren de agrarische belangen hun traditionele voorkeursbehandeling met de afkondiging van de Anti-Corn Law League. Door het neerhalen van de douanetarieven kon de import van goedkoop Amerikaans graan nu ongehinderd plaats vinden. Meteen was het de aanzet tot een nieuwe wijziging in de prijsverhoudingen tussen de verschillende landen⁷⁰. Eens te meer vinden we de repercussies zeer goed in onze prijsanalyse weerspiegeld. In de kortste keren volgde een prijsaanpassing en met ingang van het derde kwart van de 19e eeuw was Engeland reeds veruit het goedkoopste graanland van West-Europa. België en vooral Frankrijk, waar de landbouwbelangen langer gevrijwaard en beschermd bleven, kenden op dat ogenblik een graanprijs die 30 tot 40 % boven de Engelse uitsteeg⁷¹. Een intermediaire positie werd toen door Nederland ingenomen. De voorbije decennia en meer bepaald tijdens de periode 1775-1875 waren er nochtans herhaaldelijk moeilijkheden opgetreden, zodat de duurste prijzen tijdelijk (1850-75) bij onze noorderburen werden opgetekend⁷². Met de teruggang van het aandeel in de internationale (graan)handel verloor Nederland ook zijn traditionele voorkeursbehandeling inzake bevoorradingsmogelijkheden.

Net als voor het overzicht van de prijzen hebben we ook de lonen van (ongeschoolde) bouwvakkers en dagloners-landarbeiders, om ze onderling en op nominale basis te vergelijken, in gram zilver aangeduid. Samenvattend brengt ons dat tot volgend overzicht voor de periode 1400-1914 :

Nominale lonen van metselaarsdienders en landarbeiders in gram zilver

Periode	Metselaarsdienders			Ver. Prov.	Landarbeiders		
	Vlaanderen	Frankrijk	Engeland		Afwijk. Vlaand.	Frank.	
1401-25	—	—	3,71	—	—	—	—
1426-50	4,22 (1)	3,77 (2)	3,67 (3)	—	1,15	2,91	—
1451-75	4,32 (1)	3,62 (2)	3,37 (3)	—	1,28	3,19	—
1476-00	3,28 (1)	2,93 (3)	2,94 (2)	—	1,12	2,46	—
1501-25	2,95 (1)	2,45 (3)	2,92 (2)	—	1,20	2,30	2,13
1526-50	2,84 (1)	2,73 (2)	2,48 (3)	—	1,14	2,52	2,21
1551-75	4,08 (2)	4,25 (1)	2,79 (3)	—	1,52	3,55	3,17
1576-00	5,60 (3)	6,47 (2)	3,80 (4)	7,04 (1)	1,85	5,40	3,81
1601-25	6,38 (3)	6,47 (1)	3,81 (4)	6,40 (2)	1,70	6,06	4,62

(70) P. BAIROCH, „Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle”, Parijs-Den Haag, 1976, p. 217.

(71) M.b.t. de aanpassing van de graanpolitiek in de 19e eeuw, zie F. VAN BOCXLAER, „De afschaffing van de schaalwetten op het koren in België en Engeland en hun verband met de vrijhandelsbeweging van Manchester, 1845-1846”, in „Tijdschrift Sociale Wetenschappen”, 1968, pp. 443-463.

(72) Voor het afwijkend prijsverloop in Nederland sinds de late 18e eeuw, J.M.M. DE MEERE, „Misoogst en hongersnood”, in „Tijdschrift Sociale Geschiedenis”, 1977, pp. 83-96.

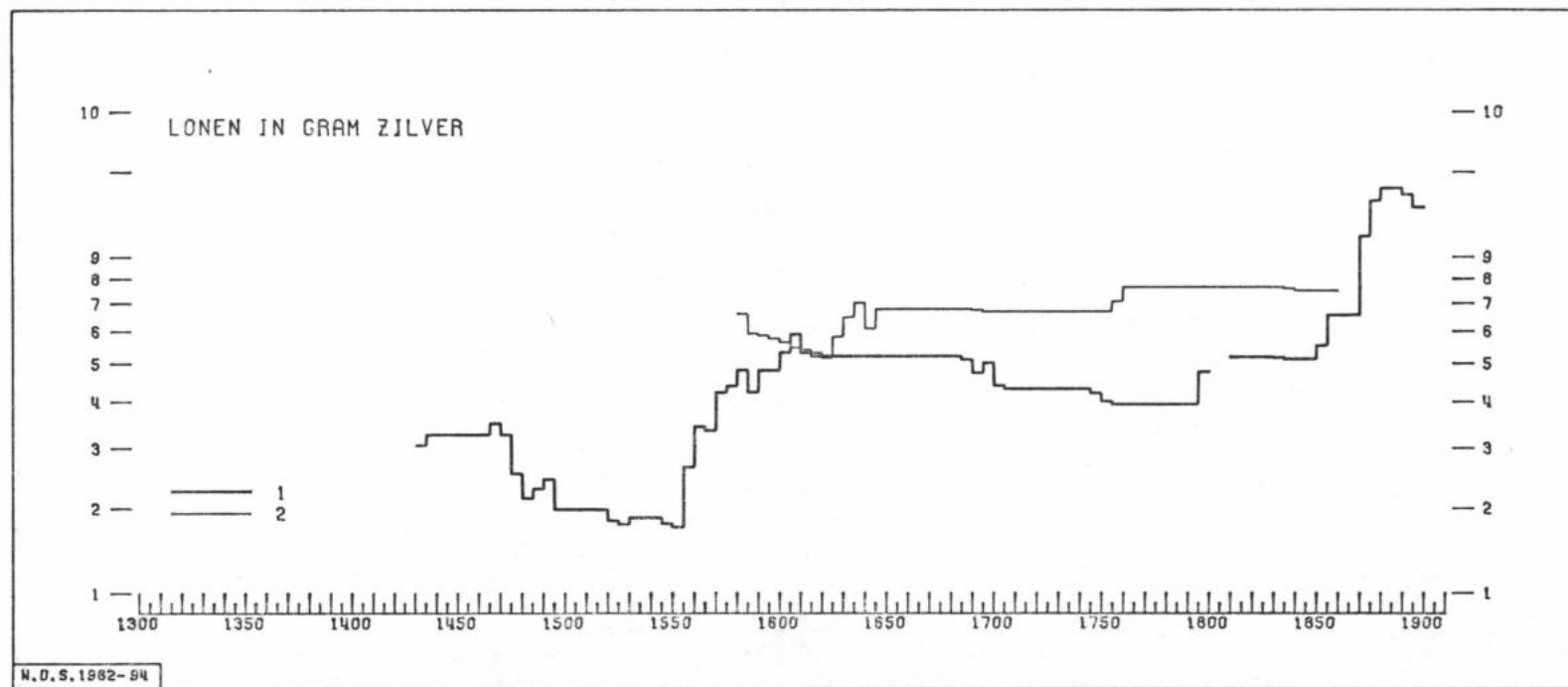
1626-50	6,20 (2)	6,11 (3)	4,76 (4)	7,44 (1)	1,56	6,65	3,97
1651-75	6,20 (3)	6,93 (2)	5,60 (4)	7,78 (1)	1,39	7,68	4,48
1676-00	6,05 (3)	6,19 (2)	5,62 (4)	7,75 (1)	1,38	7,04	5,04
1701-25	5,33 (3)	—	6,77 (2)	7,69 (1)	1,44	6,13	5,00
1726-50	5,29 (4)	5,73 (3)	7,18 (2)	7,69 (1)	1,45	6,04	4,41
1751-75	4,94 (4)	5,88 (3)	7,37 (2)	8,34 (1)	1,69	4,94	4,53
1776-00	5,10 (4)	7,40 (3)	9,19 (1)	8,65 (2)	1,80	5,26	5,70
1801-25	6,17 (4)	8,77 (2)	13,47 (1)	8,65 (3)	2,18	5,64	—
1826-50	6,14 (4)	10,26 (2)	13,91 (1)	8,58 (3)	2,27	5,65	—
1851-75	8,04 (4)	12,07 (2)	15,77 (1)	8,50 (3)	1,96	5,73	—
1876-00	13,38 (3)	14,04 (2)	20,67 (1)	—	1,54	7,35	—
1901-14	—	17,39 (2)	23,58 (1)	—	—	—	—

De maximale afwijkingen in het loonniveau doen zich respectievelijk in 1575-1625 en 1775-1875 voor. Tijdens de eerste periode was het vooral in de Verenigde Provinciën, het land dat toen aan een spectaculaire expansie toe was, dat de hoogste lonen uitbetaald werden. Zoals eerder aangestipt, is dit beeld enigszins overtrokken en wellicht minder representatief als nationaal gemiddelde. Op dat ogenblik deed zich een maximale demografische groei voor in de Verenigde Provinciën, met o.m. een massale inwijking vanuit het zuiden. Het gevolg was dat het huizenbestand in de meeste centra sterk op de vraag achter lag en dat een absolute recordactiviteit in de bouwsector zich jarenlang bleef manifesteren⁷³. De tweede periode met maximale afwijkingen was vooral door de loonontwikkeling in Engeland bepaald. Opnieuw valt het op dat deze evolutie niet uitsluitend of beter gezegd slechts tijdelijk door het prijsverloop kan bepaald zijn. Voor de periode 1775-1825/50 vinden we met name een parallel verloop tussen prijzen en lonen terug, in die zin dat de excessieve prijzen van tarwe aan de basis zullen gelegen hebben van de hoge lonen in Engeland⁷⁴. Tegen het midden van de 19e eeuw komt deze wisselwerking nochtans compleet te vervallen. Niettegenstaande het feit dat de laagste tarweprijzen zich voortaan in Zuid-Engeland laten optekenen, noteren we er toch de hoogste lonen. Het is dan ook pas op dat ogenblik dat de koopkracht in Engeland wezenlijk boven deze van het Continent zal uitstijgen⁷⁵. Een nieuwe, exogene factor komt voortaan het economisch gebeuren beïnvloeden en beheersen. Voor het eerst in de geschiedenis wordt namelijk de loonontwikkeling op een beslissende wijze door de technologische inbreng en door de verhoging van de productiviteit bepaald.

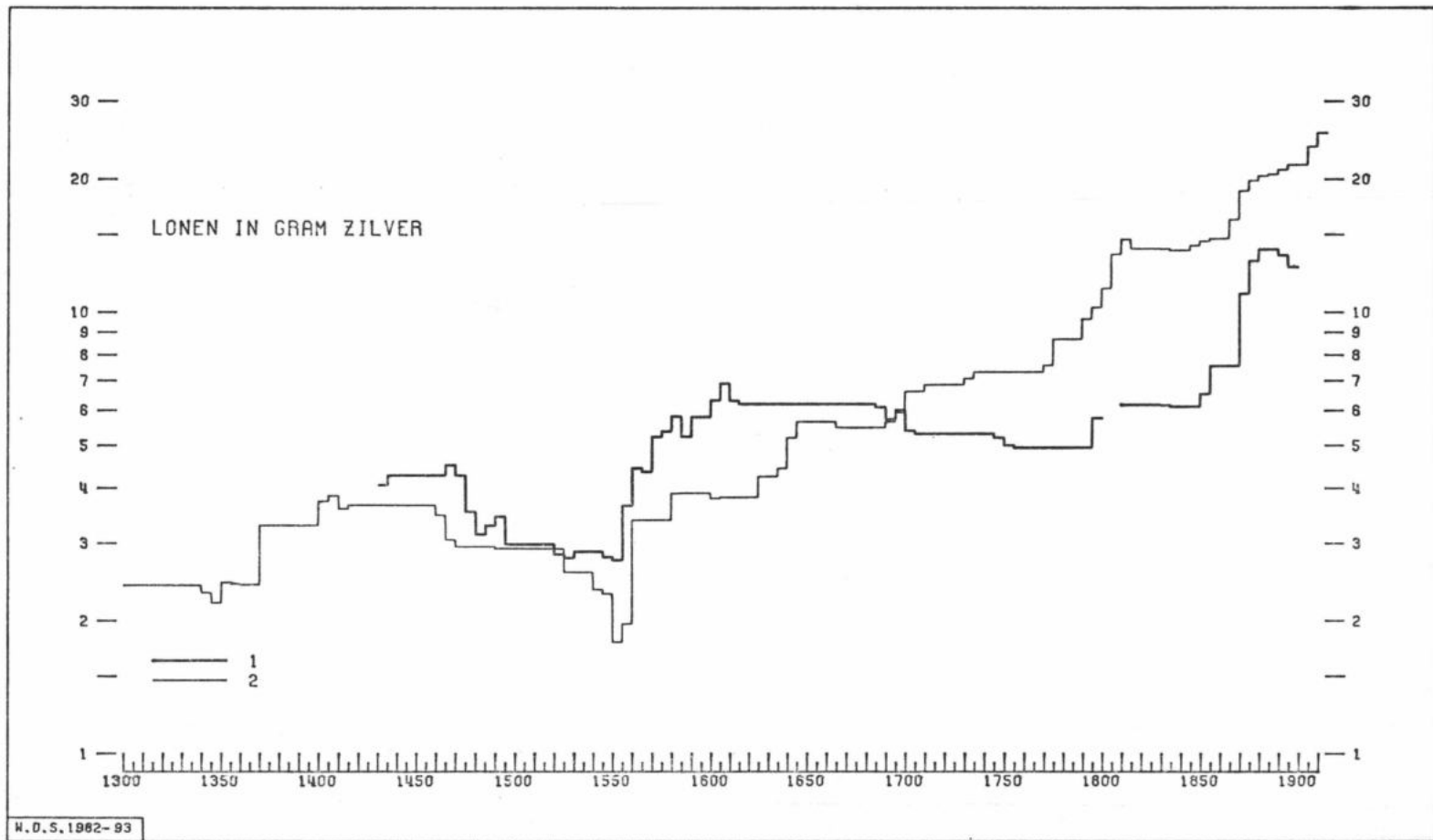
(73) L. NOORDEGRAAF, „Daglonen...”, o.c., p. 85.

(74) In die zin komt het enigszins verrassend over wanneer sommige auteurs reeds voor de 18e eeuw laten uitschijnen dat de hoogste koopkracht in Engeland zou bereikt zijn (D. LANDES, „The Unbound Prometheus. Technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present”, Cambridge, 1969, p. 47).

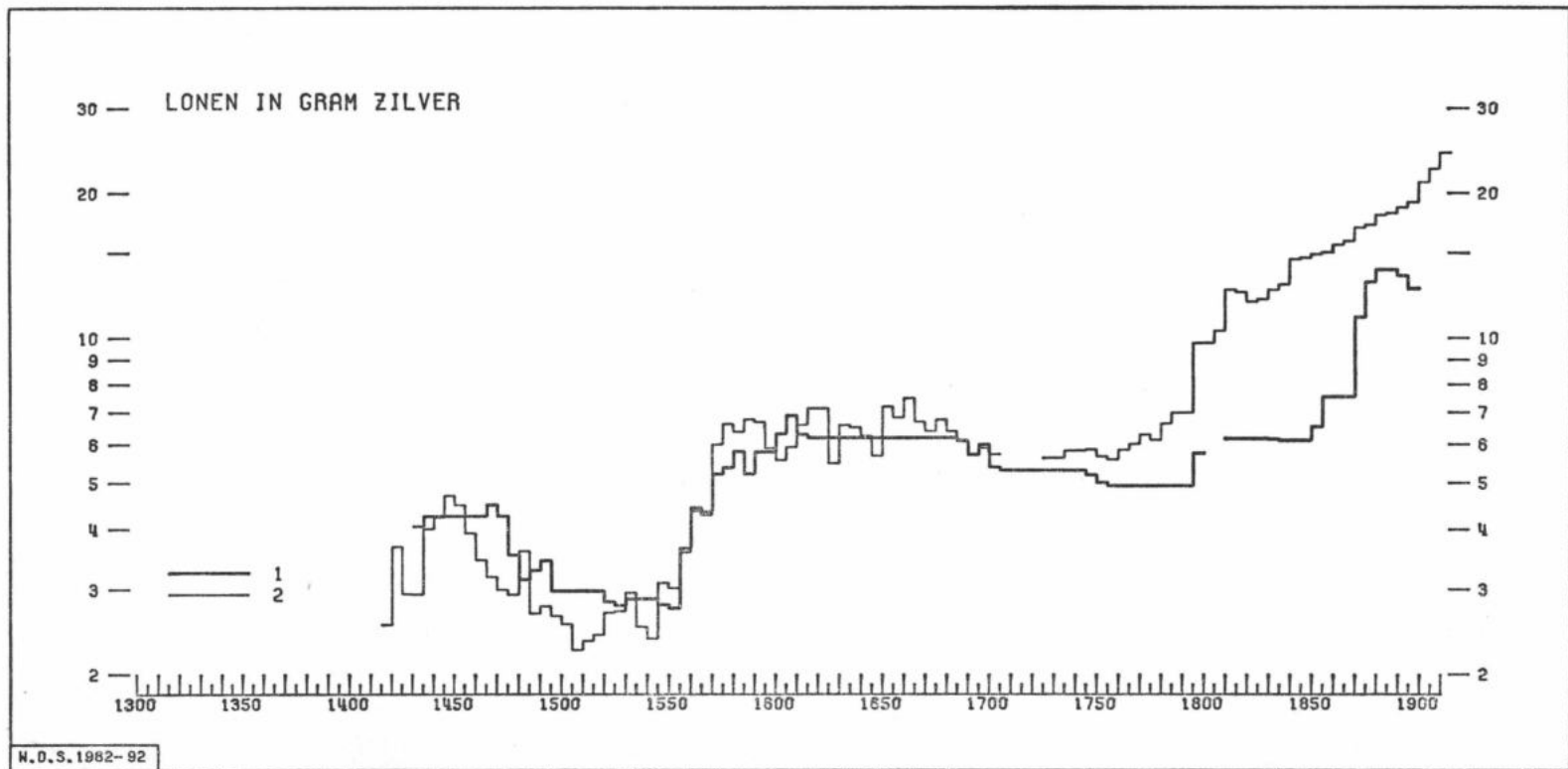
(75) R. MARX, „La révolution industrielle en Grande-Bretagne des origines à 1850”, Parijs, 1970, p. 293.

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Verenigde Provinciën

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Engeland

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Frankrijk

Dat de gunstige loonevolutie in de spitssectoren zich over alle economische activiteiten (inclusief de bouwsector) zal uitstrekken, lijkt evident. Gelijktijdig moet ook voor Engeland en dit in relatie tot de snelle en omvattende urbanisatie, een koortsachtige ontwikkeling van de bouwsector in aanmerking genomen worden ⁷⁶.

Naast deze algemene beschouwingen is het van belang nog even op de niveaoverschillen per periode in te gaan. De hoge lonen van de 15e eeuw in Vlaanderen werden reeds meermaals aangestipt ⁷⁷. Bepalend hierbij waren o.m. de latente bevoorradingsmoeilijkheden en de hoge graanprijzen; daarnaast kan wellicht de omvattende graad van verstedelijking en de sterke uitbouw van het ambachtswezen ter verklaring ingeroepen worden. Belangrijker zijn evenwel de consequenties die aan deze situatie verbonden waren. In het bijzonder denken we aldus aan het verplaatsen van het economisch zwaartepunt van Vlaanderen naar Brabant en waarbij Antwerpen in menig opzicht de rol van Brugge overnam. Naast milieufactoren (verzanding van het Zwin) lijkt de kostprijs van loonarbeid eveneens tot een heroriëntering van de economische activiteit te hebben uitgenodigd. Zo lagen de remuneraties voor ongeschoolde arbeid te Antwerpen tegen het einde van de 15e eeuw ruim 10 tot 20% lager dan te Gent of Brugge ⁷⁸. Een analoge redenering lijkt ten andere van toepassing in een internationaal kader en waarbij dan aan de toenemende concurrentie vanuit Engeland (cfr. lakenindustrie) gedacht wordt. De geringe loonkosten (—15 à —30%) moeten in elk geval een sterke prikkel gevormd hebben voor de economische expansie van Engeland (cfr. „Merchant Adventurers”). Dat deze tendens bovendien door een aangepaste economische politiek werd begeleid, beschouwen we als een bijkomend pluspunt ⁷⁹. Tegen het einde van de 15e en het begin van de 16e eeuw waren trouwens de voordelen van de lagere loonkosten, vooral dan ten opzichte van Frankrijk, grotendeels weggewerkt. Spoedig zal Frankrijk echter die lage loonkost kwijt spelen. Meer bepaald tijdens de periode 1550-1625 (vgl. „la poule au pot” van Sully) kon nochtans van een gunstige uitgangspositie gewaagd worden. De relatieve loonreducties die nadien in Frankrijk volgden en o.m. samenvielen met een verhoogde fiscale druk, vormden meteen de aanzet tot talrijke sociale woelingen. Dit wordt nog begrijpelijker wanneer we zien dat de lonen van landarbeiders (en dus van het overgrote deel van de bevolking) sterk ondergewaardeerd waren in Frankrijk. Ook Engeland kende op dat ogenblik een minder gunstig sociaal klimaat. Weliswaar lagen de graanprijzen er minder hoog (dan bijvoorbeeld in Frankrijk), maar door de extreme afvlakking van de lonen werden er eveneens spanningen in het leven geroepen. Permanent bleef Engeland zich nadien tussen 1525 en 1700 door lage loonlasten onderscheiden. Deze ontwikkeling valt er samen met een snelle demografische groei en ingrij-

(76) Voor een globaal overzicht van de toenemende urbanisatie vanaf de late 18e eeuw, cfr. P. BAIROCH, „Taille des villes, conditions de vie et développement économique”, Parijs, 1977.

(77) E. SCHOLLIERS, o.c., pp. 305-330.

(78) E. SCHOLLIERS, o.c., p. 312.

(79) J.L. BOLTON, o.c., pp. 267 en 290.

pende kenteringen op het vlak van de bezitsverhoudingen. In elk geval valt het op dat de doorbraak van Engeland tijdens de beschouwde periode als een economische grootmacht in Noord-West-Europa vooral ten koste van heel wat „sociaal” leed bereikt werd⁸⁰. Dit geldt dan meer speciaal voor de jaren 1550-1650, wanneer de Engelse lonen ruim 50 tot 60 % beneden het peil van de overige Westeuropese landen lagen. Met de late 17e eeuw ging dit „economisch” voordeel verloren. De kentering die zich toen voltrok was zelfs zo ingrijpend dat Engeland tegen het midden van de 18e eeuw reeds als het duurste loonland van West-Europa doorging. Dat zich precies op dat ogenblik de eerste aanpassingen in de loontheorieën in Engeland voordeden en dat een hoge loonkost er niet langer door alle theoretici als een nadeel voor verdere economische groei werd beschouwd, zal m.a.w. geenszins als een verrassing overkomen. Afgezet tegenover de loonevolutie aan het einde van het Ancien Régime is het de logica zelf. Bovendien moet deze kentering in relatie gezien worden met de herstructurering van de buitenlandse handel⁸¹. Ook werd nu, en dit in tegenstelling tot de heersende opinie van de mercantilisten, veel meer aandacht opgebracht voor de ontwikkeling van de binnenlandse koopkracht.

Bepaald afwijkend is de nominale loonevolutie in de Verenigde Provinciën tijdens de 17e en het grootste deel van de 18e eeuw. Terwijl de graanprijzen er hun bodemkoers bereikten, werden toch veruit de hoogste lonen uitbetaald. Vanaf het midden van de 17e eeuw springen de afwijkingen ten opzichte van het Europees gemiddelde werkelijk in het oog. In de gegeven omstandigheden is het volledig gerechtvaardigd de economische neergang van de Verenigde Provinciën na 1670-80 in ruime mate aan de excessieve loonlasten en het totaal gebrek aan competitiviteit toe te schrijven. Zelfs de huisnijverheid die in enkele minder ontwikkelde regio's in het Zuiden en het Oosten van het land tot ontwikkeling was gekomen, kon zich niet langer concurrentieel opstellen⁸². Uitblijvende investeringen en/of een gebrek aan initiatief vanwege de bezittende klassen, factoren die vaak ter verklaring voor de economische neergang sinds de late 17e eeuw in de algemene literatuur worden aangehaald, liggen hier voor de hand. Ze vormen niet zozeer de oorzaak van de achteruitgang, dan wel het gevolg van een totaal gebrek aan competitiviteit. Het blijft een open vraag waarom precies in de Verenigde Provinciën, het land met de laagste kosten van levensonderhoud, de loonlasten zo hoog opliepen? Gedeeltelijk was dit ingegeven door heffingen op het verbruik, met name in het Westen van het land. Daarnaast wordt ook de uitbouw van de welzijnssector ter verklaring aangehaald⁸³. Meerdere publicaties werden reeds rond deze thematiek uitgewerkt. De finale indruk blijft evenwel dat hier in menig opzicht van de gangbare economische wetmatigheden werd

(80) F. CROUZET, „Angleterre et France au XVIIIe siècle. Essai d'analyse comparée de deux croissances économiques”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1966, pp. 254-291.

(81) C. HILL, o.c., pp. 233 en 248; R. DAVIS, „The rise of the Atlantic Economies”, New York, 1973, pp. 90 en 298-299.

(82) J.A. FABER, o.c., p. 206.

(83) Cfr. de bijdragen die in noot 10 werden aangehaald.

afgeweken en dat de loonontwikkeling heel in het bijzonder door de lage kostprijs van het levensonderhoud werd opgetrokken. Op het eerste gezicht komt een dergelijke verklaring onlogisch over. Bij nader toezien lijkt de koppeling nochtans niet zo irreëel en allermint in tegenspraak met de geldende normen inzake arbeidsethos en arbeidsinzet. Daar het concept van de „utility of poverty” zijn bestaansgrond vond in de lage reële lonen en m.a.w. in een permanente arbeidsdwang bij ontoereikende spaarreserves, vormde omgekeerd de relatief hoge koopkracht in de Verenigde Provinciën het uitgangspunt voor een geringere arbeidsinzet (cfr. de zogenaamde luiheidsthese)⁸⁴. In de gegeven omstandigheden moesten de remuneraties buitenmatig opgetrokken worden om het arbeidsbestand blijvend aan het werk te houden. Daar de plaatselijke bevolking daar slechts partiëel op inging, werden dan ook heel wat deeltaken aan immigranten en aan seizoenarbeiders overgelaten⁸⁵. De vaak geformuleerde klachten over luiheid en gebrek aan discipline in de Verenigde Provinciën zijn best acceptabel voor de 17e en 18e eeuw. De comparatieve weergave van de prijzen en lonen sluit het voorkomen van dergelijke „kwalen” geenszins uit, te meer nog daar met de economische voorspoed van de gouden eeuw ook de bedelingsmechanismen en bijstandskassen overtalrijk vertegenwoordigd en degelijk gespijsd waren⁸⁶. De verwijten in verband met een ontoereikende inzet en arbeidsdiscipline die we in de Verenigde Provinciën over langere termijn terugvinden, manifesteren zich trouwens op korte termijn in alle pre-industriële maatschappijen. Door meerdere auteurs en in tal van situaties werd dat reeds benadrukt. We verwijzen o.m. naar W. Petty (1691) : „when corn is extremely plentiful, that Labor of the Poor is proportionably dear”⁸⁷. Gelijkaardige uitspraken voor de 18e eeuw werden onlangs door J. Meuvret belicht. Treffend is een uitspraak voor 1723 : „c'est un paradoxe de dire que, quand le pain est cher, les ouvriers sont à meilleur marché et travaillent davantage et que lorsqu'il est à bon marché ils se font payer plus cher et travaillent moins... Lorsque le pain est cher, l'ouvrier travaille pour subvenir au besoin pressant. Quand les vivres sont à bon marché, l'ouvrier se contente de travailler quelques jours...”. Evenzeer werd deze relatie onderkend voor het platteland : „dans les campagnes même, les ouvriers sont plus rares et plus chers pendant l'abondance que pendant la disette”⁸⁸. Het is ten andere treffend dat veruit de meeste loonrevindicaties geformuleerd werden wanneer de koopkracht van de bevolking toenam en dit na een bruuske daling van de graanprijzen (d.i. van het basisvoedsel). Buitengewoon interessant is ook de vaststelling dat de tijdgenoot zelf heel goed inzag dat precies in regio's met

(84) J.M.M. DE MEERE, o.c., p. 38; J. DE VRIES, o.c., p. 91.

(85) J. LUCASSEN, o.c.

(86) Op het verband tussen liefdadigheid en loonvorming ging ook N. Bacon (1765) verder in : „si longtems qu'on ne parviendra point à pouvoir exterminer ces gens sans aveu, il sera impossible d'avoir en ce país des fabriques et manufactures pour les exporter avec avantage chez l'étranger à cause que la main d'oeuvre augmentera toujours à proportion que la paresse et la commodité de la mendicité seront tolérées” (H. HASQUIN, o.c., p. 122).

(87) Geciteerd naar A. LUWEL, o.c., p. 273.

(88) J. MEUVRET, o.c., pp. 179-181 en 191.

hoge lonen en lage prijzen het grootst aantal bedeeden voorkwam. Zo stelde J. Townsend in 1786: „where the price of labour is highest and provisions are the cheapest, there the poor rates have been the most exorbitant”⁸⁹.

Gans in het bijzonder verdient tenslotte de loonontwikkeling in de 18e en 19e eeuw onze aandacht. Vooral Vlaanderen, dat in het verleden en met name in de 15e en 16e eeuw nog door een hoog loonniveau was gekenmerkt, komt op dat ogenblik als een laag loonland over⁹⁰. De wisselwerking met de prijsontwikkeling speelde hierbij lange tijd een eersterangsrol. Meer bepaald door de vroege en ruime verspreiding van aardappelen kende Vlaanderen decennia lang een vlotte bevoorrading, met als gevolg dat ook de ontwikkeling van de graanprijzen er een stabiel verloop kende dan in de meeste buurlanden⁹¹. De ontwikkeling van de landbouweconomie enerzijds en de repercussies op de loonvorming anderzijds waren van cruciaal belang tijdens de late 17e en de 18e eeuw. Net in die tijdspanne voltrokken zich immers de herstructurering van de wereldeconomie en de integratie van Amerika in de internationale handel: „l'ouverture des débouchés américains, plus encore que la croissance démographique européenne, aurait soudain sollicité la production”⁹². Gezien het toenemend aandeel van de buitenlandse handel in de economische groei van Noord-West-Europa was het m.a.w. nodig en noodzakelijk zich competitief op te stellen⁹³. Zeker in een tijdspanne dat technologische vernieuwingen omzeggens nog geen rol speelden, moest de slag om de concurrentie onmiskenbaar in het voordeel van de lage loonlanden uitvallen. Het geldt des te meer wanneer we voor ogen houden dat de voorbereidingsfase tot een industriële take-off overwegend geconcentreerd was in de sector van de „lichte” verbruiksgoederen en waarbij dan vooral aan de ontwikkeling van textiel moet worden gedacht⁹⁴. Dit alles in acht genomen en rekening houdend met de lage lonen in Vlaanderen kan de exponentiële groei van de linnennijverheid er zeker geen toeval genoemd worden. Weliswaar kan deze expansie verder in de hand gewerkt zijn door een aangepast economisch beleid en door het feit dat de afzet van Vlaams linnen tijdelijk op de Spaanse en dus indirect op de Amerikaanse markt werd begunstigd; de basiscomponent voor de snelle uitbouw van de proto-industrie in Zuid- en Binnen-Vlaanderen bestond evenwel in lage loonkosten en een competitieve prijs waartegen de

(89) Geciteerd door H. CUNNINGHAM, „Leisure in the Industrial Revolution, c. 1780 - c. 1880”, Londen, p. 21.

(90) Ten onrechte werd door I. Wallerstein op een te hoge loonkost in Vlaanderen voor de 17e eeuw gewezen, waardoor dan de economische contractie zou te verklaren zijn. Heel scherp werd reeds tegen deze foutieve veralgemeening gereageerd door J. DE VRIES, o.c., p. 85.

(91) Voor Frankrijk werd dit zeer goed aangetoond door C.E. LABROUSSE. Terwijl de prijzen van graangewassen tussen 1726-41 en 1771-89 met 62 % stegen, bleef de aanpassing van de lonen tot 26 % beperkt.

(92) P. LEON, „Les hésitations...”, o.c., p. 264.

(93) Vgl. I. WALLERSTEIN, o.c., p. 93.

(94) D.C. COLEMAN, „Industry...”, p. 13; A.S. MILWARD-S.B. SAUL, „The economic development of Continental Europe, 1780-1870”, Londen, 1973, pp. 188 en 320.

afgewerkte producten verhandeld werden. Doorheen de 18e eeuw kwam trouwens de scherpste concurrentie van andere lage loonlanden zoals Ierland, Schotland en Silezië⁹⁵. Uitgerangeerd als competitieve macht, zelfs na toepassing van een overtrokken protectionistische handelspolitiek, was daarentegen Engeland na het midden van de 18e eeuw. De excessieve loonlasten betekenden er een rem op een voortgezette economische groei. Het valt ten andere op dat zich met ingang van de jaren 1770 zowel in Frankrijk als in Engeland een tijdelijke caesuur in de buitenlandse handel aftekende en waarbij het exportsaldo duidelijk afnam in vergelijking met de vorige decennia⁹⁶. Technologische vernieuwingen waren een absolute noodzaak om de loonkosten door een verhoogde productiviteit te ondervangen. Dat die aanpassingen zich vanaf het laatste kwart van de 18e eeuw tegen een versneld tempo hebben doorgezet en tot een omvattende mutatie van het maatschappelijk gebeuren hebben geleid, is één van de meest wezenlijke pijlers van de sociale en economische geschiedenis. Opvallend is echter het feit dat bij het zoeken naar een verklaring voor de vroege industriële start in Engeland zelden naar de prijs- en loonontwikkeling wordt gekeken. In de algemene literatuur verschuilt men zich gewoonlijk achter de complexiteit van deze mutatie en achter de veelheid van factoren die in meerdere of mindere mate van belang waren bij de industrialisatie. Onder de meest geciteerde variabelen vinden we de technologische vernieuwingen, de beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen, de toename van de bevolking, aangepaste sociale verhoudingen, de ontwikkeling van de landbouw, het belang van de buitenlandse handel, het uitblijven van religieuze en/of ideologische remmingen, een grotere kapitaalvoorraad, een aangepast economisch beleid en het voorkomen van een progressief denkend ondernemerstype⁹⁷. In recente overzichten wordt bovendien heel speciaal op het belang van de binnenlandse koopkracht gewezen. Zonder nu de betekenis van deze factoren te negeren, moeten we niettemin in herinnering brengen dat de nuanceringen op het vlak van het inkomen en de reële koopkracht per land, zoals die reeds door G. King voor de jaren 1680 waren vooropgesteld, tot en met het einde van het Ancien Régime van kracht bleven. Omstreeks 1770 werd dat nog expliciet door A. Smith herhaald⁹⁸. Concreet houdt het in dat de vier „testcases” van ons onderzoek ongeveer evenwaardig waren en dat, voor zover van een rangorde kan worden gewaagd, de Verenigde Provinciën nog steeds de gunstigste sociale positie bekleedden. Daarmee is echter nog niets gezegd over het investeringsritme en de bereidheid tot investeren per land of regio. Gegeven het feit dat de inkomsten in de Engelse landbouw

(95) C. VANDENBROEKE, „Sociale en conjuncturele facetten...”, o.c., pp. 148-149.

(96) F. BRAUDEL, o.c., p. 175.

(97) P. MATHIAS, o.c., p. 11; H. PERKIN, o.c., pp. 8-10.

(98) W.A. COLE-P. DEANE, „The growth of National Incomes”, in „The Cambridge Economic History of Europe”, VI, Cambridge, 1966, pp. 3-4; E. PAWSON, „The early Industrial Revolution. Britain in the eighteenth century”, Londen, 1979, p. 218; A.C.A.M. BOTS, „Theorie en werkelijkheid: klassieke economie over economie en bevolking”, in „Economisch-Sociaal-Historisch Jaarboek”, 1979, p. 55.

al die tijd zeer groot waren, lijkt het logisch dat een bijzonder sterk drukingsmiddel zal vereist geweest zijn om investeringen in een aanverwante-alternatieve sector, in casu textiel, in overweging te nemen. Vanuit de hoek van de excessieve loonkosten die met name 50 tot 100 % hoger lagen dan in Vlaanderen, was het zoeken naar een concurrentieherstellend hulpmiddel in de vorm van technologische vernieuwingen dan ook een MUST! Van daar dat het aangewezen is meer aandacht te laten uitgaan naar een comparatieve studie van prijzen en lonen. Op die manier wordt één van de meest bepalende verklaringsvariabelen van het economisch gebeuren in het onderzoek betrokken. Ook de vroegere industriële start van België wordt vanuit diezelfde context aannemelijk, zij het dan dat hierbij een dubbele beweging te onderkennen is. Allereerst is er namelijk de spectaculaire ontwikkeling van de proto-industrie en waarbij de lage nominale lonen een garantie voor de economische groei vormden. Anderzijds werden die lage loonkosten in de huisnijverheid als afweer mechanisme tegenover de veel productievere Engelse investeringen gebruikt in de loop van de 19e eeuw⁹⁹. Het gevolg van de ongelijke concurrentieslag, waarbij nu technologische vernieuwingen tegenover een achterhaalde huisnijverheid kwamen te staan, was uiteraard een structurele crisis van de linnennijverheid in het Vlaamse land. De massale arbeidsreserve die hierdoor vrijkwam en die bovendien decennia lang in de 19e eeuw tegen onderbetaling had leren werken, bood meteen uitzicht op reallocatie van het arbeidsbestand en op een verdere uitbuiting in aanverwante en nieuwe industriële branches¹⁰⁰. Gans de 19e eeuw door trouwens zal België zijn participatie in het gewijzigde industriële en economische gebeuren meer door lage loonkosten dan door technologische innovaties blijven zoeken. Ook de uitbouw van het spoorwegnet en het beschikbaar stellen van goedkope treinabonnementen bestendigden deze tendens¹⁰¹. Niet in het minst geldt dat alles ook voor Nederland. Nadat deze mogendheid tegen het einde van de 18e eeuw volledig als economische macht was uitgeschakeld, zullen zich eerst na het midden van de 19e eeuw de eerste tekenen van een industriële réveil manifesteren¹⁰². Dit alles was echter maar mogelijk tegen een

(99) F. MENDELS, o.c.; C. VANDENBROEKE, „Sociale en Konjunkturele facetten...”, o.c.

(100) De dwingende noodzaak tot structurele aanpassingen als antwoord op technologische vernieuwingen vinden we zeer goed weergegeven bij J. SCHUMPETER: „le progrès ... implique la destruction des valeurs capitalisées dans les zones où pénètre la concurrence du nouveau produit ou de la nouvelle méthode de production. En concurrence parfaite, les investissements anciens doivent, en pareil cas, être adaptés moyennant un sacrifice, sinon abandonnés” („Capitalisme, socialisme et démocratie”, Parijs, 1951, p. 181).

(101) In de kamerzitting van 5 december 1905 haalde E. Vandervelde de ware reden aan van de goedkope spoorabonnementen: „c'est dans ce but, qui n'avait rien de philanthropique, qui avait, au contraire, un caractère purement capitaliste, que les trains ouvriers furent établis” (aangestipt door P. VAN DEN EECKHOUT, „Determinanten van het 19e eeuwse sociaal-economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolkingsklassen”, onuitgegeven doctoraat o.l.v. J. HANNES, Brussel, 1980, p. 112).

(102) J.A. DE JONGE, „De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914”, Amsterdam, 1968.

zware sociale tol. Net als België was ook Nederland op dat ogenblik immers een laag loonland geworden en in beide landen zal het sociaal réveil, dit in tegenstelling tot Frankrijk en inzonderheid tot Engeland, vrij laat komen. Vanuit die optiek bekeken is het dan ook weinig verwonderlijk dat massa's seizoenarbeiders en pendelaars vanuit Vlaanderen en Henegouwen door de beter betaalde arbeid in Noord-Frankrijk werden aangetrokken ¹⁰³. Niet minder tekenend is verder het feit dat vanaf de late 19e eeuw Engelse toeristen de Belgische kust kwamen bevolken ¹⁰⁴.

Na deze uitweiding voor de 20e eeuw kunnen we dit overzicht afsluiten. Meerdere bronnenpublicaties in verband met prijzen en lonen per land of regio werden de voorbije jaren uitgegeven. Al te weinig werd aan een integratie van deze gegevens gedacht. Dit geldt meer bepaald voor wat de loonvorming betreft. Rekening houdend met het fundamentele belang van de loonkosten als verklaringsvariabele bij het economisch gebeuren in heden en verleden lijkt een geïntegreerd en voortgezet onderzoek nochtans noodzakelijk. Behalve als hulpwetenschap bij het bepalen en afbakenen van conjunctuurgolven, vormt de studie van prijzen en lonen immers een onmisbaar hulpmiddel bij de verklaring van de economische dispariteit per land of regio en bij de grote economische breukpunten die zich hebben voorgedaan. Gelijktijdig moeten de achtergronden van deze dispariteit in de prijs- en loonontwikkeling echter met een structurele analyse benaderd worden.

(103) Y. LEQUIN, „Labour in the French economy since the Revolution”, in „The Cambridge Economic History of Europe”, VII, Cambridge, 1978, p. 300. In 1913 trokken dagelijks 50 tot 60.000 Belgen naar Noord-Frankrijk. Daarnaast werden dan nog \pm 100.000 seizoenarbeiders voor de graan- en bietenoogst genoteerd.

(104) K. VAN ISACKER, „Mijn land in de kering, 1830-1914”, Antwerpen, 1978, pp. 108-110.

EEN KWANTITATIEVE BENADERING VAN DE ARBEIDSPARTICIPATIE IN DE VLASSEKTOR

Het Land van Aalst (1738-1820)

Danny LAMARCQ

*„het vlas is den rykdom van Vlaanderen en oorzaak van de
merkelyke bevolkinge, want daer by leven ontelbaere menschen”*
J. Thys *

Het belang van de huisnijverheid in pre-industrieel Vlaanderen werd door de meeste sociaal en economisch georiënteerde historici vanuit verschillende hoeken benadrukt. Hierbij kwam het aandeel van het vlas sterk op de voorgrond. Genoemde sektor werd in de plattelandseconomie aanzien als integrerend en komplementair aan de landbouw ¹.

Deels voortvloeiend uit de diepgaande impact van de huisnijverheid binnen de plattelandssamenleving, en samenhangend met de kompleksiteit van het thema, zowel als met brontechnische moeilijkheden en onvolkomenheden, worden we in de geschiedschrijving gekonfronteerd met een tweespalt wat betreft de expansie van de vlasnijverheid, inzonderheid in de late XVIIIe eeuw. De in oudere werken overheersende mening ging ervan uit dat het einde van de XVIIIe en het begin van de XIXe eeuw gekenmerkt werden door een groeiende linnennijverheid ².

Deze zienswijze werd in de veertiger jaren van onze eeuw op de helling

(*) Met dank aan Chris Vandenbroeke en Hugo Soly.

J. Thys, *Memorie of vertoog... over het uytgeven en tot culture brengen der vage en inculde gronden in de Meyerye van 's Hertogen-Bosch*, Mechelen 1792, p. 241.

(1) J.A. Van Houtte, *Economische en sociale ontwikkeling van het Zuiden*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VII, pp. 397-398.

C. Vandenbroeke, *Sociale en conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14e - midden 19e eeuw)*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, dl. XXXIII, Gent 1979, pp. 117-174.

—, *Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17e-18e eeuw)*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, dl. XXXI, Gent 1977, pp. 151-189.

—, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Beveren 1981, passim.

J. Vermaut, *Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800)*, in: *Rollariensia. Jaarboek van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Roeselare en Ommeland*, 1974.

(2) N. Briavoinne, *De l'industrie en Belgique*, II, Brussel 1839.

H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, VI, Brussel 1929, pp. 171-172.

G. Jacquemyns, *Histoire de la crise économique des Flandres, 1845-'50*, Brussel 1929, p. 127.

J. Lewinski, *L'évolution industrielle en Belgique*, Brussel-Leipzig 1911, p. 68.

E. Dubois, *L'industrie du tissage de lin dans les Flandres*, Brussel 1900, p. 17.

gezet door de publikaties van E. Sabbe³. Recent onderzoek bracht daarentegen aan het licht dat een opnieuw aanleunen bij de vroegere auteurs aannemelijker schijnt⁴.

Onderhavige bijdrage dient gezien te worden in het kader van hoger aangehaalde problematiek. Het lag in onze bedoeling voor een welomschreven regio, nl. het Land van Aalst, aan de hand van drie momentopnamen een indruk op te doen omtrent het aandeel van de linnennijverheid in de tewerkstelling op het platteland. Hierbij ging onze aandacht minder naar omzet en produktiewaarden, noch naar prijzenreeksen of handelstrafieken. Eerder pogen we voor de respektievelijke parochies van het Land van Aalst de arbeidsparticipatie in de vlassesektor te ramen, of m.a.w. trachten we het aantal linnenwevers nader te omschrijven en af te zetten t.o.v. de bevolking.

De basis van onze benaderingstechniek wordt gevormd door een drietal tellingen, respektievelijk doorgevoerd in 1738, 1764 en 1820.

*

De nijverheidstelling van 1738 heeft betrekking op alle ambachtelijke activiteiten en diende volgens welomschreven richtlijnen op uniforme wijze te worden nagevolgd⁵. Het raadplegen van deze telling zou normaal alleen in afschrift kunnen gebeuren omdat het origineel, dokument nr. 4278 van de Raad van Financiën, tijdens de Eerste Wereldoorlog verloren ging⁶. Het probleem kon voor het Land van Aalst ondervangen worden, gezien in het Rijksarchief te Gent de oorspronkelijke verslagen van de verschillende parochies bewaard bleven⁷.

Niettegenstaande de duidelijke wenken van de omzendbrief, bleven de

(3) Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren, 95e aflevering, Brugge 1943.

Histoire de l'industrie linière en Belgique, in: Collection Nationale, 6me série, nr. 67, Brussel 1945.

Posthuum uitgegeven in 1975 door het Nationaal Vlasmuseum te Kortrijk: *De Belgische Vlasnijverheid, I: De Zuidnederlandse Vlasnijverheid tot het Verdrag van Utrecht (1713); II: Van het Verdrag van Utrecht (1713) tot het midden van de XIXe eeuw*.

(4) J. Vermaut, *Vijf variaties op het thema „De Belgische Vlasnijverheid”*, in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation', Brugge 1976, dl. CXIII, pp. 183-227.

C. Vandenbroeke, *Sociale en conjuncturele facetten...*, pp. 122-13.

C. Lis & H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen-Amsterdam 1980, p. 173.

(5) „... une liste exacte et spécifique de tous les métiers, manufactures et fabriques de quelle espece qu'ils puissent etre, sans exception qui s'exercent dans la Province de la Flandre et de former laditte liste en cinq colonnes en mettant dans la premiere les noms des métiers manufactures et fabriques, dans la seconde la nombre actuel des maitres, dans la troisième le nombre des garçons, dans la quatrième celui des apprentis et dans la cinquième celui des manouvriers des métiers ou manufactures qui en requierent et qui s'y trouvent presentement employes, ... (passage uit de omzendbrief aan de Staten van Vlaanderen, 31.3.1738).

(6) J. Vermaut, *Vijf variaties...*, p. 223.

(7) Rijksarchief te Gent, Land van Aalst, nr. 449.

antwoorden van de parochiale overheid geenszins verstoken van enige inspiratie. Dit brengt met zich mee dat de respectievelijke verslagen onderling nogal sterk uiteenlopen, wat de interpretatie van de globale telling zeker niet vergemakkelijkt. Zo vinden we voor een aantal parochies aangegeven welke beroepen er voorkomen, met opgave van het aantal meesters, knechten, leerjongens en handwerkers voor alle ambachten samen, doch we kunnen hieruit niet opmaken welke bijvoorbeeld het aandeel is van de wevers⁸. Anderzijds vinden we ook een aantal verslagen die uitgebreid ingaan op de tewerkstelling binnen hun parochie en onder meer ook aandacht schenken aan de landbouwactiviteit⁹. Bijzondere aandacht dient hierbij te worden besteed aan die parochies waarbij de vermeldingen nominatim gebeurden, wat ruimte openlaat voor verder geïndividualiseerd onderzoek¹⁰.

Naast deze opvallende varianten worden we bij een verdere verwerking van de telling geconfronteerd met moeilijkheden betreffende de nomenclatuur en de normen die gehanteerd werden. Vooral met betrekking tot de linnenweverij zijn de verschillen inzake het vermelden van knechten en leerjongens legio. Hetzelfde geldt voor de handwerkers, doch aanduidingen hieromtrent ontbreken ook bij de andere ambachten nagenoeg volledig. In de weinige gevallen dat er wel handwerkers vermeld worden, stellen we vast dat eenzelfde vlag niet steeds dezelfde lading dekt. Te Balegem spreekt men van „dorschers, booters ende hantwerckers”, te Volkegem van „cnaepen ende boevers tot de lantsneeringhe”. In Viane vinden we „werkkluyden”, te St.-Denijs-Boekel „knechten exercerende den ploegh, spae, hammer, vleghel ende zoo voorts”. Het verslag van Ronse vermeldt „de gonne hunnen cost winnende met handtwercken ghelijck waeghenmaeckers, speters, boom ende hautcappers”; voor dezelfde stad wordt verder vermeld dat de wevers „geene knechten vermoghende nochte leerlingen, hunne bedienende van hemlieden vrouwen en kinderen tot het spinnen van het gaeren ende het maecken der spoelen”. De parochiale overheid van Landskouter & Gontrode verstaat onder handwerkers van wevers hetzelfde als spinsters. Te St.-Denijs-Boekel wordt met betrekking tot de linnenweverij een onderscheid gemaakt tussen „lijneweversambachten”, „leerwevers ende spinneressen” en „wevers ende spinneressen”. Het verslag van Orroir stelt : „... le nombre de 18 hostilles à faire toilles, pour lesquels employer il est constant que journalierement 6 personnes y doivent être employer, savoir pour le moins 4 fileurs et fileuses, un faiseur d'espelle qu'on dit en flamend 'spoelmaker', et le tisseran faiseur de toille”.

Deze bloemlezing illustreert het disparate karakter van de informatie. Het is duidelijk dat een dergelijke verscheidenheid niet toelaat het aandeel van alle in de vlasnijverheid betrokken personen te reconstrueren. Een dergelijk opzet zou trouwens moeilijk te verwezenlijken zijn, rekening

(8) Het betreft hier de parochies Liefferingen, Okegem, Outer, St.-Antelinks, Voorde, Wichelen en Woubrechtgem.

(9) Balegem, Etikhove, Maarke-Kerkem, Orroir, Overboelare en Goefferinge, Roborst, Ronse, St.-Denijs-Boekel en Volkegem.

(10) Ename en Nederename, Hemelveerdegem, Liedekerke, Melden, Nukerke, Opbrakel en Viane.

houdend met het groot aantal bewerkingen die het vlas moet ondergaan vooraleer een el lijnwaad geweven is¹¹. Bovendien is bijvoorbeeld het spinnen zo verbonden met het Vlaamse platteland dat de steller van het samenvattend verslag met betrekking tot het Land van Aalst vermeldt: „Het wercken vande canten ende spinnen vande gaerens is de exercitie van meest alle de vrouwspersoonen vanden lande, ende midtsdien alhier niet opgenoemen”.

Maar zelfs indien we ons beperken tot de linnenweverij, moeten we de nodige omzichtigheid in acht nemen. Hoger aangehaalde opwerpingen in verband met het vermelden van knechten, leerjongens en handwerkers maken alvast duidelijk dat het bepalen van alle „wevers” problematisch is. Om deze moeilijkheden te omzeilen, beschikken we nochtans over een alternatief dat erin bestaat alleen rekening te houden met de „meesterwevers”.

Hierbij dienen we de omschrijving „wever” als synoniem te zien van „linnenwever”. De verslagen laten hierover weinig twijfel bestaan, getuige de gebruikte terminologie: „lijnwevers”, „lijnwaetwevers”, „wevers van lijnwaet”, „wevers van lijne laeckenen”, „wevers van lijne” en „laeckewevers”. Slechts in drie parochies vinden we aanduidingen over andere dan linnenwevers, met name 3 „fenelle ende chamoisewevers” te Strijpen, „lijnwaed ende tijckwevers” te Zottegem en één „tijckwever” te Grotenberge. Verwarring met de tapijtweverij is uitgesloten omdat dit ambacht op een duidelijk verschillende manier wordt omschreven: „tapijtwerckers”.

Het hanteren van de „meesterwevers” als meter voor de omvang van de linnenweverij binnen een parochie biedt bovendien de mogelijkheid de telling van 1738 te vergelijken met deze van 1764 en 1820. Laatstgenoemde tellingen geven immers nagenoeg alleen informatie over het aantal „meesters”¹². Een derde voordeel bestaat erin dat we onze gegevens kunnen aanvullen met inlichtingen over het aantal getouwen. Het weinige cijfermateriaal hierover voorhanden in de telling zelf, laat vermoeden dat het aantal „meesters” vrijwel samenvalt met het aantal getouwen: te Nukerke beschikken 88 meesters over 92 getouwen; te Melden vinden we 50 wevers en 51 getouwen terug. In de literatuur worden analoge vaststellingen gemaakt: weinig wevers houden meer dan één getouw in werking¹³. Voor de parochies waar de wevers niet vermeld worden, maar wel het aantal getouwen, kunnen we op die manier het aantal „meesters” benaderen¹⁴.

*

(11) Vluchtig overschouwd, ondergaat het oogstrijpe vlas de volgende bewerkingen: slijten, roten, stuiken en drogen, breken („boken”), zwingelen, kammen, hekelen, spinnen, haspelen, spoelen en weven. (cfr. J. De Brouwer, *De Staten van Goed als bron voor het leefmilieu gedurende de 17e en 18e eeuw te Haaltert en te Kerksken*, in: Het Land van Aalst, jg. XXIV, 1977, nr. 1, pp. 28-29).

(12) In 1764 wordt het aantal „metiers de tisserand” opgegeven; in 1820 vinden we het aantal „lijnweverijen” of „vlasfabrieken” terug.

(13) J. De Brouwer, *De Staten van Goed...*, pp. 36-40, noteert in de periode 1730-39 te Haaltert en te Kerksken 40 wevers en 46 getouwen.

(14) Dit geldt voor: Lemberge, Merelbeke, Orroir, Overboelare en Goefferinge en Volkegem.

De nijverheidstelling van 1820¹⁵ heeft zoals de telling van 1738 de ambachtelijke activiteit als onderwerp. Onder de hoofding „Fabrieken en werkwinkels” worden, op voorgedrukte formulieren, inlichtingen ingewonnen per gemeente. Achtereenvolgens vraagt men naar het aantal „fabrieken”, of er ja dan neen 'drijfkracht' wordt gebruikt, het aantal „werklieden” en het dagloon dat deze verdienden. Verder wordt er uitvoerig aandacht besteed aan de markt- en handelssituatie.

Deze telling verschaft ons een aantal gegevens in verband met de linnenweverij. Jammer genoeg werd het weven blijkbaar niet altijd tot de „fabrieken” of „werkwinkels” gerekend, zodat nogal wat leemten optreden: in 22 van de 102 gemeenten werden geen wevers vermeld¹⁶. Dat 1/5 van de gemeenten volledig verstoken zou blijven van enige linnennijverheid zou een grove onderschatting van die sektor inhouden. We mogen hier alvast uit onthouden dat een zeker wantrouwen bij het benaderen van deze telling gerechtvaardigd is.

Meer nog dan in de verslagen van 1738 worden we in de telling van 1820 gekonfronteerd met sterk uiteenlopende antwoorden, waarbij nadere aanduidingen betreffende de „werklieden” of knechten nagenoeg volledig ontbreken. Wanneer er toch nader gespecificeerd wordt, krijgen we formuleringen als: „zonder werklieden” en „zonder werklieden dan hunne vrouw en kinderen”. In een aantal gevallen wordt onder de rubriek „werklieden” een zelfde aantal opgegeven als er „linnenweverijen” zijn; elders komt het aantal „werklieden” overeen met het aantal getouwen.

Indien we ons beperken tot het aantal „linnenweverijen” of „vlasfabrieken”, blijft de informatie een dispaaraat karakter behouden, getuige de volgende voorbeelden. In Letterhoutem worden 49 getouwen opgegeven; hiervan zijn er „beurtelings 18 in werkzaamheid” en zijn er 59 wevers. Te Aspelare worden 72 getouwen aangegeven „die maer en werken geduerende de 6 wintermaenden, zonder werklieden dan hunne vrouw en kinderen”. Borsbeke telt 45 wevers en 31 getouwen, „bij beurte 20 in werk”. Zonnegem telt 7 wevers en 13 weefgetouwen waarvan er 4 „beurtelings in werkzaamheid” zijn. Analoge aanduidingen vinden we terug te Burst, Bambrugge en Ressegem. Het verslag van Wanzele vermeldt: „25 getouwen, in aanmerking genomen dat de 25 getouwen maar 't jaar door gebruikt wierden vóór 1814. Sedert dit tijdstip tot hedent worden dezelve wijinig meer alsoo voor eigene noodzaakelijkheid bewerkt”. Te Orroir zijn er 33 getouwen, maar slechts 10 „die weven”. In Merelbeke komen 82 weefgetouwen voor „waarvan het merendeel tegenwoordig ledig staan bij gebrek van werk”. Te Kerkem is de linnenweverij op „1/3 gekomen sedert 1814”. Wichelen telt 110 getouwen en 130 wevers., „zowel mannen als

(15) Rijksarchief te Gent, Hollands Fonds nrs. B 120 en B 121. We houden eraan hier de heer Anthony De Jongh te danken voor het doorspelen van een aantal gegevens.

(16) Dit ondanks de speciale omzendbrief die werd verspreid i.v.m. de vlasnijverheid. Zo lezen we in het verslag van St.-Lievens-Houtem: „Om te voldoen aan de vroege vervat bij de circulaire van de edele heeren staeten vanden 18den april, oprechtelijk den handel van vlas, wordt er door het bestuur deser gemeente geobserveert...”.

vrouwen". Te Massemen-Westrem hebben „het meeste deel der landbouwers" een getouw.

In de meeste gevallen wordt alleen óf het aantal „vlasfabrieken" óf het aantal getouwen vermeld; soms vinden we beide samen. Laatstgenoemde aanduidingen laten toe de verhouding wevers/getouwen te bepalen. Berekeningen in dat verband geven de volgende resultaten: 0,53 (Volkegem) à 1,04 (Heldergem) getouwen per wever, met een gemiddelde waarde van 0,94 en als modus 1 (in 11 van de 20 vermeldingen).

*

In tegenstelling tot de verslagen van 1738 en 1820 die echte nijverheidstellingen zijn, is de telling van 1764 van een totaal verschillende aard. Het betreft hier de „parochiebeschrijvingen" voor het Land van Aalst, opgesteld in opdracht van commissaris de Patin¹⁷. In deze verslagen wordt een fiscaal georiënteerde situatieschets opgehangen voor iedere parochie van het Land van Aalst. Het nr. 606 behandelt iedere parochie afzonderlijk. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan de grond (totale oppervlakte, aard van het grondgebruik, waarde van de grond), de nijverheidsgewassen (bezaaide oppervlakte, opbrengstwaarde en prijs van koolzaad en vlas), de linnennijverheid (aantal wevers en spinsters) en het aantal winkels. In een tweede rubriek behandelt de Patin de bevolking, of eerder de belastingsplichtige. Er wordt aangegeven hoeveel personen molenrecht betalen, hoeveel er „insolvable" zijn, wie in de ommestelling is opgenomen in 1764 en hoeveel „taillables" er waren omstreeks 1700 en ca. 1725. In een laatste rubriek wordt nagegaan hoe het ommestellen gebeurt en wat het aandeel ervan is in de totale belasting. Als slot wordt de financiële toestand van de betrokken parochie nader omschreven. Al deze informatie werd in het nr. 604 statistisch verwerkt. De cijfergegevens werden in verschillende tabellen samengebracht. Deze inlichtingen werden ter plaatse ingewonnen. De manier waarop dit gebeurde, kunnen we rekonstrueren aan de hand van een nota, ingesloten in het nr. 604¹⁸.

In het kader van deze bijdrage werd slechts een deel van de informatie grondig doorgenomen. Zo besteedden we bijvoorbeeld weinig aandacht aan grond- en pacht prijzen¹⁹ en aan de fiskaliteit.

Een eerste reeks gegevens heeft de teelt van de nijverheidsgewassen als onderwerp. De „tabelle relative à la culture du lin et du colsat..." geeft voor de verschillende parochies de bezaaide oppervlakte, de opbrengstwaarden en de prijs van vlas en koolzaad²⁰. Voor de verwerking van deze vermeldingen beperken we ons tot het bepalen van het aandeel van de vlas-

(17) Algemeen Rijksarchief te Brussel, Fonds Junta, Besturen en Beden, nrs. 600-609, en vnl. de nrs. 604 (statistisch) en 606 (beschrijvend).

(18) Zie bijlage 1 (Met dank aan de heer Herman Van Isterdael voor het signaleren van dit dokument).

(19) H. Van Isterdael, *Evolutie van de grond- en pacht prijzen te Okegem (17de-18de eeuw)*, in: Het Land van Aalst, jg. XXXII, 1980, nr. 5-6, pp. 195-225.

(20) Koolzaad was het meest verspreide oliehoudend gewas. Op vruchtbare, leemachtige bodems kwam het vaak samen met vlas voor.

en koolzaadkultuur. Hierbij berekenen we de procentuele verhouding tussen de bezaaide oppervlakte en de totale uitgestrektheid van de parochie.

Tabel : % aandeel van de vlas- en koolzaadteelt (1764)

	<i>min.</i>	<i>max.</i>	<i>gemidd.</i>
vlas	0,42 %	8,70 %	2,82 %
koolzaad	0,00 %	16,29 %	3,54 %

De totale vlasteelt wordt geraamd op 1845 bunder (2269 ha.), met een produktie van 384.744 „stenen”. De totale bezaaide oppervlakte koolzaad wordt geschat op 2337 bunder (2874 ha.), met een opbrengst van ca. 54.000 „zakken”²¹. Volledigheidshalve vermelden we nog dat er ca. 250 à 300 bunder (307 à 370 ha.) hop werd geteeld, wat neerkomt op 0,41 % van de totale oppervlakte. Aangenomen dat 60 à 70 % van de totale oppervlakte wordt ingenomen door akkerland²², zou de vlasteelt 3,90 à 4,30 % vertegenwoordigen; het aandeel van de koolzaadkultuur zou dan 4,93 à 5,76 % bedragen.

Voor het Schelvedepartement noteert G.C. Faipoult de volgende waarden :

Tabel : % aandeel van de vlas- en koolzaadkultuur²³

	<i>t.o.v. de totale opp.</i>		<i>t.o.v. het akkerland</i>	
	1789	jaar IX	1789	jaar IX
vlas	2,94 %	2,40 %	5,08 %	4,07 %
koolzaad	2,32 %	2,03 %	4,01 %	3,44 %

Omstreeks het midden van de XIXe eeuw wordt in Oost-Vlaanderen 5,9 % van de landbouwgrond door vlas ingenomen²⁴. Het aandeel van de koolzaadteelt belooft in de arrondissementen Aalst en Oudenaarde res-

(21) Het betreft hier zakken „Geraardsbergse maat”. Dit totaalcijfer is een raming : „... le mesure de ces sacs étant différente en plusieurs villages, le résumé additionnel de tout le nombre respectif des sacs de ces villages n'aurait pas donné un total qui fut uniforme dans toutes ses parties...”. „... en le proportionnant à celui des terres du Quartier de Boulers dont le recolte revient par bonnier à environ 23 sacs mesure de Gramont, le nombre de sacs monteroit à 54.017”.

(22) G.C. Faipoult, *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis, Documenten nr. 3, Gent 1960, p. 149, raamt in 1789 het percentage akkerland op 57,86 %.

Voor Velzeke werd in 1700 67,5 % en in 1800 69,2 % akkerland genoteerd. Cfr. D. Lamarq, *Een geïntegreerd sociaal-economisch diepteonderzoek van het platteland in Z.-Vlaanderen : De parochie Velzeke in de XVIIe-XVIIIe eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.G., 1980, pp. 233-234.

(23) G.C. Faipoult, *o.c.*, p. 149.

(24) C. Vandenbroeke, *Agriculture et Alimentation*, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, publicatie nr. 49, Gent-Leuven 1975, p. 382.

pektievelijk 6,4 en 4,0 %²⁵. We mogen aannemen dat het Land van Aalst tot de gebieden behoort waar zowel vlas als koolzaad een grote verspreiding kennen.

In hoeverre er verschillen optreden inzake de vlas- en koolzaadkultuur binnen het Land van Aalst, kunnen we aflezen uit een tweetal kaarten waarbij we per parochie het vlas- en koolzaadareaal optekenden²⁶. Het zwaartepunt van de vlasteelt situeert zich in de Baronie Boelare en in het noord-oostelijk grensgebied van het Land van Aalst. Minima vinden we terug in het Kwartier Rode, in het westen van het Kwartier Aalst en in het oostelijk grensgebied van de kasselrij. Het koolzaadareaal is het meest uitgesproken in het zuidoostelijk deel van het Land van Aalst (o.a. de Baronie Boelare). Geringere waarden noteren we in het zuidwesten, terwijl absolute minima zich in het noorden situeren.

Uitgaande van de bezaaide oppervlakte kunnen we de impact van de vlasteelt afzetten t.o.v. de totale bevolking. Wanneer we aannemen dat één ha. gemiddeld 550 kg. gehekeld vlas oplevert²⁷, belooft de totale vlasproductie in het Land van Aalst 1.247.950 kg. De 22.392 huishoudens, gemiddeld samengesteld uit 5 leden, wat neerkomt op een totale bevolking van 111.960 inwoners²⁸ hebben om de eigen behoeften te dekken elk 6 pond vlas nodig²⁹. De totale behoefte bedraagt dus 671.760 pond of 302.292 kg. Dit maakt dat de vlasproductie de interne behoeften overstijgt met 945.658 kg., of anders uitgedrukt: in de totale productie draagt het aandeel van de interne behoeften 24,22 %, terwijl $\frac{3}{4}$ ervan voor export beschikbaar is. De verslagen van de Patin leren ons dat er in 1764 in het Land van Aalst 8047 weefambachten („metiers”) werkzaam zijn. Aangenomen dat de totale productie gelijkmatig verdeeld zou zijn, beschikt elk ambacht over 155,08 kg. of 344,3 pond gehekeld vlas. Nu is er om één el linnen te weven $\frac{3}{4}$ pond gekamd vlas nodig³⁰. De geproduceerde grondstof zou derhalve volstaan voor het weven van 460 el linnen per „ambacht”; verminderd met 10 à 15% blijft hiervan 410 el over. Uit de literatuur weten we dat gedurende de tweede helft van de XVIIIe eeuw een doorsnee wever gemiddeld 2 uur werkt aan één el linnen. Als voltijdse bezigheid levert die modale wever 8 à 10 arbeidsuren per dag³¹. Met een dergelijk arbeidsritme zou de grondstofvoorraad volstaan voor 91 à 102 weefdagen. Hieruit kunnen we besluiten dat, in de veronderstelling dat alle wevers full-time huisnijverheid bedrijven, de vlasproductie amper zou volstaan om $\frac{1}{3}$ tot $\frac{1}{2}$ van hen continu aan het werk

(25) Idem, p. 421.

(26) Zie bijlage 2 en 3.

(27) E. Dubois, *L'industrie du tissage...*, p. 34.

(28) Dit bevolkingscijfer slaat alleen op de parochies waarvoor we de nodige vermeldingen terugvonden. Het gaat hier dus niet om de totale bevolking van het Land van Aalst; onder meer de steden Aalst, Geraardsbergen en Ronse zijn in onze waarde niet begrepen.

(29) C. Vandenbroeke, *Agriculture...*, p. 380.

(30) C. Vandenbroeke, *Agriculture...*, p. 379. Deze waarde dient voorzichtigheids-halve vermeerderd te worden met 10 à 15 %, rekening houdend met de verliezen aan grondstof tijdens het weven.

(31) C. Vandenboeke, *Facetten...*, p. 126.

te houden. Nu blijkt uit meerdere vaststellingen dat de huisnijverheid in ruime mate een aanvullende activiteit was, waarbij meer bepaald geweven werd in de naar landbouwnormen „dode” (winter-)maanden. Aanduidingen hieromtrent vinden we terug voor 1738, 1764 en 1820. De volgende citaten maken dit duidelijk :

- Overboelare en Goefferinge (1738) : „84 getauwen dewelcke des win(s)ters meest geuseert worden ende der somers seer weynig”.
- Gentbrugge (1764) : „On n'y comte que 17 metiers de tisserants auxquels les habitants ne travaillent pour la plus part que pendant l'hiver”
- Woubrechtgem (1764) : „15 metiers de tisserans sont continuellement employées outre quelques autres qui le sont peu”
- St.-Maria-Oudenhove (1764) : „200 metiers, dont un moitié n'est employé que peu”
- Robort (1764) : „40 metiers dans quelques uns ne sont employé que pendant l'hiver”
- Michelbeke (1764) : „60 metiers. Plusieurs de ces metiers seroient peu employés sinon en hiver”
- Aspelare en Idegem (1820) : „de weefgetouwen en werken maer gedurende de 6 wintermaanden”.

De verslagen van Etikrove en Maarke-Kerkem (1764) maken het mogelijk het aandeel van de voltijdse wevers nader te omschrijven. Eerstgenoemde parochie vermeldt 89 „meester-lijnewevers” (55 %) en 73 „huyshoudende personen doende het lijneweven ende landtsneiringhe” (45 %). Te Maarke-Kerkem vinden we precies de omgekeerde verhouding, nl. 76 meesterwevers (45%) en 92 wevers-boeren (55%). In deze parochies zou dus grosso modo de helft van de wevers permanent en uitsluitend van de huisnijverheid leven. In hoeverre we deze situatie mogen veralgemenen, blijft echter de hamvraag. Wel dient erop gewezen dat beide parochies een erg hoog percentage wevers kennen (55 en 67 % van het aantal huishoudens).

Rekening houdend met de hoger uitgewerkte hypothese kunnen we alvast aannemen dat er in het Land van Aalst een aanzienlijke vlasimport moet plaatsgrijpen teneinde de getouwen regelmatig op gang te houden. In de verslagen van de Patin vinden we in dat verband de volgende aanduidingen :

Tabel : verhouding tussen vlasproduktie (P) en -verwerking (V) ³²

	$P < V$	$P = V$	$P > V$
aantal vermeld.	91	16	20
%	71,65	12,60	15,75

(32) In bijlage 4 werd voor elke parochie de verhouding tussen de vlasproduktie en de vlasverwerking in kaart gebracht.

Bijna $\frac{3}{4}$ van de parochies verwerken meer vlas (weven en spinnen) dan ze zelf verbouwen. Slechts 16 % van de lokaliteiten kweken meer vlas dan nodig om hun wevers en spinsters van de nodige grondstof te voorzien. Voor laatstgenoemden geldt de opmerking: „... quant au lin, les mannans le vendent (la plus part) vers ou simplement peigné...”³³.

Voor een zestal parochies wordt in de verslagen opgegeven hoeveel vlas de wevers en spinsters verwerken. Te Denderhoutem en te Hundelgem wordt tweemaal meer vlas verwerkt dan plaatselijk geoogst, te Haaltert en Kerksken 3 maal meer, te Oordegem en te Smetlede 4 maal meer en te Lemberge $\frac{1}{3}$ meer. In Wijlegem wordt daarentegen slechts $\frac{1}{4}$ van de oogst verwerkt. Deze aanduidingen laten ons toe, naar analogie met hoger gevolgde methode, bij benadering te berekenen hoeveel arbeidsdagen deze vlasvoorraad dekt. Hierbij gaan we uit van de veronderstelling dat alle grondstof tot linnen gegeven wordt. Verder nemen we aan dat er 8 à 10 uur per dag gewerkt wordt. We komen tot volgende resultaten: Denderhoutem, 72 à 90 dagen; Wijlegem, 60 à 75 dagen; Hundelgem, 96 à 120 dagen; Haaltert en Kerksken, 108 à 135 dagen; Lemberge, 144 à 180 dagen en Oordegem-Smetlede, 173 à 216 dagen. Deze waarden bevestigen het deels aanvullend karakter van de linnennijverheid in het Land van Aalst.

Een tweede reeks gegevens uit de verslagen van de Patin heeft betrekking op het aantal wevers en spinsters. Onder de hoofding „Fabriques de toilles” wordt voor ieder parochie het aantal „metiers de tisserants” opgegeven. Daarnaast vinden we in de „parochiebeschrijvingen” nog tal van inlichtingen, inzonderheid over het spinnen.

Het spinnen is blijkbaar enorm sterk vertegenwoordigd, en dit in nageoeg alle parochies van het Land van Aalst. Voor meerdere lokaliteiten wordt opgemerkt „qu'il ne se feroit guerres plus de toilles que se qu'ils en consume”, terwijl er gelijktijdig op gewezen wordt: „mais les mannans s'emploient davantage à filler”³⁴.

De verslagen bevatten weinig kwantitatieve gegevens; alleen voor het Land van Zottegem wordt het aantal spinsters vermeld. Om deze waarden te evalueren moeten we ze in relatie brengen tot de bevolking, of meer bepaald tot de vrouwelijke bevolking, want zowel uit de tellingen van 1738, 1764 en 1820 als uit de literatuur, blijkt dat het vlasspinnen in hoofdzaak een vrouwelijke aangelegenheid was.

Gebruik makend van de demografische gegevens voor het Scheldepartement kunnen we het aandeel van de vrouwelijke populatie ouder dan 10 jaar op ca. 37 % van de totale bevolking schatten³⁵. Wanneer we deze verhouding toepassen op het bevolkingscijfer door de Patin zelf opgetekend, kunnen we het procentueel aandeel van de spinsters t.o.v. de vrouwelijke bevolking bepalen. Dit geeft de volgende resultaten:

(33) De Patin, verslag van de parochie Rozebeke.

(34) Ressegem en Borsbeke, Woubrechtgem, Leupegem, Meilegem, Nederzwalme, Welle, Teralfene, Haaltert en Kerksken, Lombeek en Moorsel.

(35) G.C. Faipoult, *o.c.*, pp. 25-26. Het Scheldepartement telt in 1789 585.609 inwoners, waarvan 298.539 of 50,98 % vrouwen. De leeftijdsgroep ouder dan 10 jaar telt 426.821 personen, waarvan 50,89 % vrouwen of 217.593 individuen. Deze 217.593 personen vormen 37,16 % van de totale bevolking.

Tabel : % spinsters t.o.v. de vrouwelijke bevolking (1764)

	aantal spinsters	% spinsters
Erwetegem	380	93,60
Godveerdegem	100	96,15
Grotenberge	175	86,21
St.-Goriks-Oudenhove	200	75,52
Strijpen	200	59,52
Velzeke	200	37,88
Wijnhuize	65	83,33

Met uitzondering van de parochie Velzeke is veruit de meerderheid van de vrouwen als spinster bedrijvig. Een dergelijke grote verspreiding van de vlaspinnerij vinden we ook in de tellingen van 1738 en 1820. Wat de eerstgenoemde telling betreft, wezen we hoger reeds op de ruime vrouwelijke participatie in de vlassector. Ter aanvulling kunnen we nog vermelden dat in de parochie Teralfene 100,00 % van de vrouwen spint, in Erembodegem 79,24 % en in Gontrode en Landskouter 90,91 %. Gelijklopende aanduidingen vinden we in de nijverheidstelling van 1820. Te Gavere wordt het spinnen beoefend „in alle huishoudens sonder onderscheyd”, te Semmerzake door $\frac{2}{3}$ van de bevolking. De steller van Lede merkt op : „Vóór 1814 was bijna het gansche deel der bevolking van het vrouwelijk geslacht gebruikt tot het vlasspinnen en hekelen, wel te verstaen buyten den noodigen tijdt tot het bebouwen der landen”. Dezelfde situatie geldt voor Impe waar „bijna al het vrouwvolk” spint, en te Wanzele : „den nombre van spinneressen en kan niet nauwkeurig aangewezen worden aangezien om zoo te zeggen het gansche deel der bevolking van het vrouwelijk geslacht spinneressen zijn”.

Dat de spinsters de wevers numeriek overstijgen hoeft weinig verwondering te wekken, vermits meerdere spinsters nodig zijn om één wever van de nodige grondstof te voorzien. Aanduidingen in dat verband vinden we in het verslag van Orroir (1738), waar wordt opgemerkt dat er minstens 4 spinsters en 1 spoelmaker nodig zijn om één getouw draaiend te houden³⁶.

Afgaande op de vermelding van spinnewielen e./o weefgetouwen in de Staten van Goed, kunnen we aannemen dat het vlasspinnen in ruime mate op de verkoop was gericht.

(36) Deze verhouding tussen spinsters en wevers vinden we terug in de waarden van G.C. Faipoult. Het Schelvedepartement telde ca. 1800 101.033 spinsters en 21.821 wevers, of 4,63 spinsters per wever. (G.C. Faipoult, *o.c.*, p. 165).

Tabel : % Staten van Goed waarin spinnewielen (S) e./o. weefgetouwen (G) vermeld worden

	S	G	S+G
Haaltert en Kerksken ³⁷			
1700-1749	79,3	59,7	48,6
1750-1759	84,0	71,1	61,0
Lede ³⁸			
1706-1755	80,4	47,9	38,6
1756-1795	80,4	49,9	40,5

Niet alleen overtreft het aantal huishoudens waar gesponnen wordt het aantal wevers, maar bovendien spitst een niet onbelangrijk deel van de wevers (ca. 10%) zich uitsluitend toe op het weven, zonder zelf (gedeeltelijk) in de eigen garensbehoefte te voorzien. We mogen derhalve voor het Land van Aalst aannemen dat „veel boerinnen met hun dochters en hun meiden het vlas sponnen dat de boer spinklaar had bewerkt, om het achteraf aan de wevers te verkopen” ³⁹.

De verslagen van de Patin geven in de derde plaats een antwoord op de vraag : waar worden de geweven stukken in de handel gebracht? Voor elke parochie vinden we aangegeven in welke stad de surplus-productie van de wevers wordt verkocht. Hierbij stellen we vast dat we binnen het Land van Aalst een aantal regio's kunnen afbakenen, rekening houdend met de hoofdcentra van de linnenhandel (Gent, Aalst, Geraardsbergen, Oudenaarde en Ronse). Het noordwestelijk deel van de kasselrij is afgestemd op Gent, het noordoosten op Aalst, het zuidoosten op Geraardsbergen en het zuidwestelijk gebied op Oudenaarde en Ronse. Tegelijkertijd komen nog een aantal (voor het Land van Aalst) minder belangrijke centra voor, m.n. Ath, Brussel, Dendermonde, Edingen, Kortrijk, Lessen, Lokeren, Ninove en Zottegem.

Meerdere parochies zijn gelijktijdig georiënteerd op verschillende markten. Zo verkopen de wevers van Roborst hun stukken te Oudenaarde, Geraardsbergen, Zottegem en Ath. Bij het vergelijken van de afstand tussen de parochie waar de stukken geweven worden en de stad waar ze verkocht worden, varieert deze van 5 tot 25 km. De maximale afstand bedraagt, op enkele uitzonderingen na, hoogstens 15 à 20 km. Dit is nagenoeg 30 à 40 km. (heen en terug), of 6 à 8 uur gaans, de limiet van een dagreis te voet : „Met den koepon van 40 kg. op den rug trokken onze moedige kerels 's morgens weg om 's avonds thuis te komen” ⁴⁰.

(37) J. De Brouwer, *De Staten van Goed...*, p. 40.

(38) J. De Brouwer, *Aanvullende familiale bedrijvigheden te Lede, vóór de Franse Revolutie*, in : *Het Land van Aalst*, jg. XIV, 1962, nr. 6, p. 274.

(39) M. Ryckaert, *De huisweverij te Zomergem*, in : *Appeltjes van het Meetjesland*, nr. 24, 1973, p. 160.

(40) H. Buyse, *Uit het dorpsleven te Velzeke voor en na de laatste eeuwwisseling*, in : *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, XXIV, 1980, p. 51 (overname uit de doktrale skriptie : *Het dialect van Velzeke. Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor in de Germaanse Philologie aan de Universiteit van Gent* (1929)).

Het meest opmerkelijk gegeven bestaat uit de geografisch erg beperkte aanwezigheid van „kutsers”. Deze reizende kooplieden gingen ter plaatse de geweven stukken opkopen, aan een gereduceerde prijs, om ze vervolgens zelf in de stedelijke marktcentra van de hand te doen ⁴¹. Uit de verslagen blijkt dat deze „kutsers” uitsluitend voorkomen in het noordwestelijk deel van de kasselrij, dus in het gebied dat in hoofdzaak op de Gentse markt was gericht. Slechts in een tiental parochies wordt hun aanwezigheid vermeld ⁴².

Rekening houdend met enerzijds hoger genoemde gegevens en met anderzijds de weefgraad, kunnen we nagaan in hoeverre de weefgraad van een parochie verband houdt met de nabijheid van een marktcentrum. Met andere woorden, neemt de weefgraad toe naarmate de parochie dichterbij een marktcentrum ligt?

Een indicatie dienaangaande kunnen we terugvinden door de weefgraad te berekenen van respectievelijk de parochies grenzend aan een marktcentrum en de lokaliteiten grenzend aan genoemde parochies.

Tabel : weefgraad (1764)

<i>regio</i>	<i>aangrenzende gemeenten</i>	<i>grenzend a.d. aangrenzende gemeenten</i>	<i>(dekenaat)</i>
Ronse	76,3 %	44,8 %	46,2 %
Geraardsbergen	55,8 %	43,5 %	45,7 %
Aalst	13,6 %	26,5 %	17,0 %

Voor de regio's waar het zwaartepunt van de linnenweverij zich bevindt, met name het zuidelijk deel van het Land van Aalst, blijkt er een verband te bestaan tussen de omvang van de weefgraad en de ligging t.o.v. het marktcentrum.

Voor het Aalsterse, een gebied met een geringere weefgraad, blijkt dit niet op te gaan.

*

Bij het bepalen van de omvang van de linnenweverij is, behalve de aanduidingen omtrent het aantal wevers, een vrij degelijke kennis van het bevolkingscijfer vereist. Een procentuele verhouding tussen het aantal wevers en de totale bevolking is immers de aangewezen weg om vergelijkingen in tijd en ruimte door te voeren. Gegevens over het bevolkingscijfer vinden we echter niet terug in de telling van 1738, noch in deze van 1820, zodat we bijkomende bronnen moeten raadplegen.

(41) „Toutes ces toiles sont vendues au marché de Gand par des marchands qui parcourent le pays, nommé 'Keutsaters' (De Patin, verslag van Scheldewindeke).

(42) Lemberge, Moortsele, Melsen, Bottelare, Munte, Landskouter, Scheldewindeke, Dikkelvenne, Paulatem, St.-Maria-Latem, Welden en Hermelgem.

Voor het begin van de XIXe eeuw stelt dit weinig problemen omdat we beroep kunnen doen op gepubliceerd cijfermateriaal. Zo vinden we in de *'Mémorial administratif de la Flandre orientale'* van 1821 de bevolkingscijfers voor 1818 terug⁴³.

Gelijkaardige gegevens ontbreken in de pre-statistische periode nagenoeg volkomen, wat met zich meebrengt dat voor de verwerking van de telling van 1738 bijkomend archiefonderzoek zich opdringt. Eén van de meest relevante alternatieven vormen de kommunikantencijfers. Het aantal personen dat aan de paasplicht voldeed, werd door de parochiale overheid vrij systematisch bijgehouden en aan de deken, tijdens diens jaarlijks bezoek, medegedeeld. Het doornemen van de dekanale verslagen laat derhalve toe voor elke parochie het aantal kommunikanten te achterhalen. Deze tijdrovende bezigheid kunnen we, wat het Land van Aalst betreft, omzeilen, gebruik makend van de publikatie van J. De Brouwer⁴⁴. Hierin vinden we voor de dekenaten Aalst, Oosterzele-Oordgem en Ronse het aantal kommunikanten in 1738; voor het dekenaat Geraardsbergen slaan de gegevens op 1739⁴⁵. Dit cijfermateriaal dient omgerekend te worden. Omstreeks 1710-'29 zouden de kommunikanten 63,3% van de totale bevolking omvatten; dit percentage is in de jaren 1740-'59 opgelopen tot 67,3%⁴⁶. Voor 1738-39 achten we het raadzaam een tussenwaarde (65%) te hanteren.

De verslagen van de Patin bevatten, in tegenstelling tot de nijverheidstellingen wel informatie aangaande de totale bevolking. Met name wordt het aantal personen die *maalgeld* betalen, opgegeven, evenals het aantal minder-goeden die hiervoor vrijstelling genieten. Vermits deze belasting slaat op alle inwoners, met uitzondering van de zuigelingen (— 1 jaar) en de nader gespecificeerde armen, krijgen we hier nagenoeg het totale bevolkingscijfer⁴⁷. Deze veronderstelling wordt bevestigd wanneer we de verhouding bepalen tussen dit bevolkingscijfer en het aantal parochianen die in de *ommestelling* werden opgenomen. Laatstgenoemden vallen in de meeste parochies vrijwel samen met het aantal huishoudens die de parochie telt. Met uitzondering van enkele alleenstaande armen (2,7% van het totaal aantal huishoudens), stemde het aantal „omgestelden” te Velzeke in 1793 overeen met het aantal huishoudens⁴⁸. We menen dat, de uitbestede armen terzijde gelaten, in de modale parochie van het Land van Aalst,

(43) onder de hoofding „population de 1818”.

(44) J. De Brouwer, *Demografische evolutie van het Land van Aalst, 1570-1800*, Pro Civitate, Historische Uitgaven, reeks in-8°, nr. 18, Brussel 1968.

(45) Idem, pp. 162, 178, 191 en 207.

(46) C. Vandenbroeke, *Prospectus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen*, in: Société d'Emulation”, CXIII, 1976, p. 27. (De gegevens met betrekking tot de periode 1730-'40 ontbreken. Ook in de publikatie van J. De Brouwer vonden we voor genoemde periode geen verhoudingen terug).

(47) De armen werden vrijgesteld in 1615. Vóór 1749 waren alle kinderen jonger dan 6 jaar vrijgesteld; daarna werd de leeftijdsgrens teruggeschoefd tot 1 jaar (cfr. *Placcaetboek van Vlaanderen*).

(48) D. Lamarco, *Een poging tot sociale stratifikatie in een Zuidvlaamse plattelandsparochie: Velzeke in de tweede helft XVIIe en de XVIIIe eeuw*, in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, 27, (1982) ter perse.

alle huishoudens in de ommestelling werden opgenomen. Wie onvermogen was en derhalve vrijstelling behoefde, werd later aangeduid. Een bevestiging hiervoor vinden we in de parochierekeningen, waarbij in de uitgavenpost, onder de hoofding „remisen” de personen worden opgesomd die de ommestellingsbelasting niet kunnen betalen. Zo vermeldt de steller van de parochierekening van Nukerke: „... item den rendant brengt alhier noch voor remisen de settynghen die de naerschreven personen schuldigh sijn over d'ommestellinghe danof alhier wordt gherekent dewelcke niet recouperlijck en sijn ter causen van hunne grootte armoede ende insolventhede”⁴⁹. Van dezelfde aard is een formulier aangehecht aan de ommestelling van Schorisse: „Dit naevolghende sijn de personen die ter causen van haerlieden armoede hemlieden quoten inde ommestellinghe tot Schorisse ghedaen de 24 7bre 1677 ... niet en connen betaalen...”⁵⁰. Dat de personen die niet op een uitbating gevestigd zijn, maar slechts een huis bewonen, ons zouden ontglippen⁵¹ gaat niet op voor de gemiddelde parochie van het Land van Aalst. Getuige hiervan de frekwente vermelding van „ménages qui n'ont peu ou point de terres à cultiver” of „ménages qui n'ont que leurs demeures (et quelques verges de terres)”, zonder dat in die gevallen huishoudens voorkomen die niet in de ommestelling werden opgenomen. In een twaalfstal parochies (ca. 9 % van het totaal aantal vermeldingen) omvatten de ommestellingen niet alle huishoudens, maar werd een gedeelte van de behoeftige bevolking hierin niet opgenomen⁵².

Ook in deze parochies worden niet alle „landlozen” vrijgesteld. Zo vinden we in het verslag van Maarke-Kerkem: „... 31 ménages qui ne sont pas compris dans le rôle de contisation ... il s'y trouve au surplus environ 30 ménages qui ne cultivent aucune terre et ne sont cotisé que pour les chaumieres qu'ils occupent...”. Het aantal huishoudens die niet omgesteld worden bedraagt 1,56 à 10,76 % van het totaal aantal huishoudens, met een gemiddelde waarde van 5,94 %. De waarden van Wieze en Edelare werden hierbij niet in aanmerking genomen⁵³.

De ommestellingen laten toe het aantal huishoudens te bepalen. Door de verhouding tussen het bevolkingscijfer en de omgestelden te berekenen, bekomen we bijgevolg het aantal leden per huishouden.

(49) Rijksarchief te Ronse, O.G.A., Melden-Nukerke, nr. 147.

(50) Rijksarchief te Ronse, O.G.A., Schorisse, nr. 119.

(51) M. Secelle, *Sociaal-economische polarisatie-criminaliteit en oproer in de beerlijkheid Nevele in de XVIIIe eeuw*, R.U.G., onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1981, p. 19.

(52) Baaigem, Hofstade, Welden, Wieze, Edelare, Maarke-Kerkem, Schelderode, Vurste, Dikkelvenne, Hermelgem, Nederzwalm en St.-Maria-Latem.

(53) De waarde voor Edelare (40 vrijgestelden en 30 niet-vrijgestelden) dient o.i. als een verschrijving te worden beschouwd. We zouden dan krijgen: 30 niet-vrijgestelden en 4 vrijgestelden.

Tabel : dichtheid per huishouden (1764) ⁵⁴

<i>regio</i>	<i>n</i>	<i>x</i>
dekenaat Aalst	18	4,35
dekenaat Geraardsbergen	34	4,98
dekenaat Oordegem	40	4,99
dekenaat Ronse	36	5,24
andere	6	4,42
Land van Aalst	134	4,92

In 1764 bedraagt het gemiddeld aantal leden per huishouden 4,92. Deze waarde ligt in de lijn van wat we in de literatuur terugvonden. C. Vandenbroeke vermeldt voor het platteland in Vlaanderen : 1740-'49 : 4,73 leden, 1750-'59 : 5,29 en in 1760-'69 : 5,31 ⁵⁵. J. De Brouwer geeft de volgende verhoudingen : Erembodegem (1754) : 4,92, Balegem (1755) : 5,80, Deftinge (1786) : 5,03, Goefferinge (1786) : 4,85, Onkerzele (1786) : 4,93, Overboelare (1786) : 4,88 en Schendelbeke (1786) : 5,25 ⁵⁶.

Een tweede manier om de waarde van de Patins cijfermateriaal te evalueren, bestaat erin het aantal huishoudens te berekenen aan de hand van kommunikantencijfers. Voor 1764 kan dit echter minder nauwkeurig dan voor 1738 omdat alleen in de dekenaten Aalst en Oordegem gegevens voorhanden zijn voor 1764. Voor het dekenaat Geraardsbergen moeten we ons tevreden stellen met kommunikantencijfers in 1757 en 1775, voor Ronse respectievelijk in 1747 en 1772 ⁵⁷. Bij het omrekenen van deze waarden werd een verhouding van 66,2 % kommunikanten ⁵⁸ en een dichtheid van 5 leden per huishouden gehanteerd. Wanneer we het aldus bekomen aantal huishoudens per parochie vergelijken met de Patin, komen we tot de volgende vaststelling : op basis van kommunikantencijfers telt het Land van Aalst 22.141 huishoudens ; op basis van de verslagen van 1764 tellen we 20.925 huishoudens. Dit maakt dat beide waarden t.o.v. mekaar een afwijking van 5,81 % vertonen ⁵⁹. Rekening houdend met het aantal bewerkingen dat het oorspronkelijke cijfermateriaal onderging, samen met het hanteren van een gemiddelde waarde voor het percentage kommunikanten en voor de dichtheid van de huishoudens, is een dergelijke afwijking als gering te beschouwen en derhalve een bevestiging van de representativiteit van de gevolgde methode.

*

(54) In deze cijfers werden de steden Aalst, Geraardsbergen en Ronse niet opgenomen.

(55) C. Vandenbroeke, *Prospectus...*, p. 8.

(56) J. De Brouwer, *Demografische evolutie...*, p. 122-125.

(57) Idem, pp. 165, 178, 192 en 208.

(58) C. Vandenbroeke, *Prospectus...*, p. 27.

(59) De bekomen waarden hebben alleen betrekking op die parochies waarvoor zowel kommunikantencijfers als gegevens uit de Patin bekend zijn (118 vermeldingen).

Voor het Land van Aalst beschikken we over drie momentopnamen, waarbij we enerzijds het totaal aantal huishoudens kennen, en anderzijds vrij goed ingelicht zijn over het aantal huishoudens die weven. Bijgevolg kunnen we de weefgraad procentueel uitdrukken t.o.v. de totale bevolking. Genoemde informatie wordt in bijlage afgedrukt⁶⁰. Voor de verschillende parochies vermelden we achtereenvolgens het aantal huishoudens, het aantal weefambachten en de procentuele verhouding tussen beide, of m.a.w. het percentage huishoudens waar geweven wordt. Deze drie cijferreeksen worden weergegeven voor respectievelijk 1738, 1764 en 1820. Bij het aantal huishoudens in 1764 wordt onderscheid gemaakt tussen de resultaten op basis van kommunicantencijfers en deze op basis van ommestellingen.

De globale beschouwing van deze gegevens laat toe de volgende tabel op te stellen :

*Tabel : % huishoudens waar geweven wordt (Land van Aalst)*⁶¹

	1738	1764 A	1764 B	1820
a	30,51 % (n=96)	33,87 % (n=120)	35,94 % (n=128)	31,67 % (n=64)
b (n=40)	33,72 %	32,52 %	33,85 %	29,56 %

Het Land van Aalst als geheel beschouwend, was het aandeel van de huishoudens waar geweven wordt t.o.v. het totaal aantal huishoudens, tussen 1738 en 1820 nagenoeg doorlopend van eenzelfde orde van grootte. Ongeveer één derde van de huishoudens op het zuidoostvlaamse platteland had één of meer getouwen en was permanent of deeltijds in de linnenweverij actief.

Wanneer we de b-waarden in een andere vorm gieten, kunnen we de evolutie van de componenten „huishouden” en „weefambachten” afzonderlijk volgen.

Tabel : evolutie van het aantal huishoudens en van het aantal „weefambachten”

	1738	1764	1820
aantal huishoudens	100	120,97 à 125,91	154,21
aantal huishoudens waar geweven wordt	100	121,44	135,20

(60) Bijlage 5.

(61) De a-waarden hebben betrekking op alle vermeldingen. De b-waarden betreffen alleen de parochies waarvoor doorlopend, d.w.z. zowel in 1738, 1764 en 1820, informatie gekend is. „n” duidt het aantal vermeldingen aan.

De evolutie van het aantal huishoudens waar geweven wordt, vertoont een gestage toename tussen 1738 en 1820. De groei is het hoogst in de periode 1738-1764, wanneer het aantal weefambachten met 21 punten stijgt. In de daaropvolgende halve eeuw is de groei teruggeschoefd tot ca. 14 punten. We mogen derhalve beamen dat de industriële expansie danig uitgesproken bleef tot en met de eerste decennia van de XIXe eeuw⁶². Een snelle toename van het aantal textielarbeiders was hiervan het logisch gevolg⁶³. Deze trend laat verder toe aan te nemen dat de totale lijnwaad-productie op het platteland verdubbelde tussen 1700 en 1790⁶⁴.

Het toetsen van het bevolkingsverloop aan de evolutie van de linnenweverij, toont aan dat beide een nagenoeg parallel beeld vertonen tussen 1738 en 1764. In de daaropvolgende periode is er daarentegen een gevoelige discrepantie merkbaar. Tegen 1820 is het stijgingsritme van de linnenwevers duidelijk aan het achterna hollen op de bevolkingstoename. Met andere woorden, tussen het vierde kwart van de XVIIIe eeuw en het begin van de XIXe eeuw wordt een verzadigingspunt bereikt, waarbij de bevolkingstoename te snel evolueert ten opzichte van de voorhanden zijnde middelen⁶⁵. Dit zou betekenen dat de „schokbreker-functie” van de linnennijverheid⁶⁶ reeds in het laatste kwart van de XVIIIe eeuw aan elasticiteit moest inboeten.

De toenemende bevolkingsdruk, gevolg van een gunstige demografische structuur, samen met een afgeremde groei in de linnenweverij, leidt tot een groter wordende werkloosheid. Gekoppeld aan een beginnende ontwrichting van de traditionele agrarische maatschappelijke verhoudingen, mede veroorzaakt door de opbloei van de huisnijverheid in het tweede en derde kwart, werkt dit een stijging van het aantal bezitlozen in de hand. Anderzijds heeft dit tegelijk repercussies voor de linnennijverheid, waar het groeiend potentieel aan arbeidskrachten een dalende renumneratie per geleverde prestatie in de hand werkt.

In welke mate deze algemene trend geldt voor alle regio's van het Land van Aalst, kunnen we achterhalen door de evolutie van de weefgraad te bepalen voor de verschillende dekenaten van de kasselrij. We nemen deze gebiedsomschrijving als basis omdat op die manier het Land van Aalst ingedeeld wordt in vier gebieden, m.n. een noordwestelijk stuk (dekenaat Oordegem), een noordoostelijk stuk (Aalst), het Zuidwesten (Ronse) en het zuidoosten (Geraardsbergen).

(62) C. Vandenbroeke, *Facetten...*, p. 155.

(63) Idem, p. 169.

(64) C. Lis & H. Soly, *o.c.*, p. 173.

(65) Cfr. L. Dhondt, p. 25: „Incidenteel reeds vroeger maar vooral vanaf omstreeks 1785, merkt men dat de limieten van de ontwikkeling van hetgeen we als een model van *l'industrie de la pauvreté* omschrijven, bereikt waren”, in: L. Dhondt en M. Frederick-Lilar, *Het culturele leven in onze provincies in de 18de eeuw. Oost-Vlaanderen. Van de „republiek van de Elyseese velden” tot „Arm Vlaanderen”*, Gemeentekrediet van België, Driemaandelijks Tijdschrift, 36e jaar, nr. 139, jan. 1982, pp. 15-42.

(66) C. Vandenbroeke, *De leefbaarheid op het platteland in Vlaanderen, 15e-19e eeuw*, Bijdragen tot de Geschiedenis, 64e jg., 1981, p. 144.

Tabel: weefgraad in de verschillende dekenaten van het Land van Aalst

<i>regio</i>	1738	1764 a	1764 b	1820
Aalst	21,23 % (n=12)	15,94 % (n=16)	17,03 % (n=16)	40,21 % (n=5)
Geraardsbergen	35,14 % (n=28)	39,51 % (n=32)	45,71 % (n=37)	28,34 % (n=13)
Oordegem	28,73 % (n=33)	29,67 % (n=32)	31,47 % (n=37)	30,99 % (n=25)
Ronse	33,18 % (n=21)	46,09 % (n=36)	46,23 % (n=36)	33,42 % (n=18)
rest	(n=2)	(n=4)	(n=6)	(n=3)
Land van Aalst	30,51 % (n=96)	33,87 % (n=120)	35,94 % (n=128)	31,67 % (n=64)

De weefgraad is duidelijk niet gelijklopend in de verschillende dekenaten. Tot 1764 bevindt het zwaartepunt zich in de zuidelijke helft (Ronse en Geraardsbergen). Oordegem neemt een middenpositie in, terwijl het Aalsterse ver achterop hinkt.

Wat de evolutie betreft, stellen we vast dat in de zuidelijke regio's de weefgraad sterk toeneemt tussen 1738 en 1764. Omstreeks 1820 is de weefgraad daar echter teruggelopen tot het niveau van 1738. Het dekenaat Aalst toont een totaal ander beeld: de weefgraad neemt er af tussen 1738 en 1764, maar is er tegen 1820 enorm gestegen. Ook hier neemt Oordegem een intermediaire plaats in, waarbij we doorheen de periode een vrij gelijklopende weefgraad opmerken.

Of deze afwijkingen verband houden met de bevolkingsevolutie, is op basis van ons materiaal voorlopig moeilijk uit te maken. Wanneer we, onder voorbehoud gezien het soms beperkt aantal test-cases, de bevolkingsevolutie binnen de respectievelijke dekenaten tussen 1738 en 1820 volgen, komen we tot volgend schema:

Tabel: bevolkingsevolutie

	1738	1764	1820	1738-'64	1764-1820
Aalst	100	113	152	+13	+39
Oordegem	100	118	153	+18	+35
Geraardsbergen	100	121	152	+21	+31
Ronse	100	129	154	+29	+25

In relatie tot de hoger omschreven evolutie van de weefgraad, zou er een korrelatie te onderkennen vallen tussen de weefgraad- en bevolkingsevolutie. Met name blijken in de periode 1738-'64 de dekenaten met de grootste bevolkingstoename (Ronse en Geraardsbergen) tevens de hoogste

aanwas van de weefgraad te kennen. De regio's met een geringere bevolkingsgroei (Oordegem en Aalst) vertonen een minieme toename, respectievelijk afname, van de weefgraad. Een analoge situatie is merkbaar in de periode 1764-1820 : Aalst kent de grootste bevolkingsstijging en tevens de gevoeligste toename van de weefgraad...

Om meer diepgaande gegevens met betrekking tot de aard, de impact en de onderliggende krachten van de linnenweverij mogelijk te maken, moeten we voor elke parochie afzonderlijk, een aantal vergelijkingen doorvoeren. Het Land van Aalst is o.i. immers te uitgestrekt en te heteroog om op basis van globale gegevens en een handvol cijfers al te voortvarende besluiten te trekken. De omvang van het Land van Aalst is van zulkdanige aard dat de verschillen qua evolutie in de respectievelijke parochies mekaar opheffen wanneer we de kasselrij in haar geheel beschouwen. Deze faktor kwam trouwens hoger reeds tot uiting, wanneer we vaststelden dat de globaal genomen vrij konstante weefgraad, een merkelijk afwijkend beeld gaf bij de opsplitsing van het cijfermateriaal volgens de dekenaten. Het volgen van de evolutie per parochie lijkt ons derhalve aangewezen. Hierbij trachten we de linnenweverij te relateren aan de bevolkingsevolutie, de dichtheid van het huishouden en het vlasareaal. De in bijlage 5 opgenomen waarden dienen als uitgangspunt.

In de eerste plaats gaan we na in hoeverre er enig verband bestaat tussen de weefgraad en de omvang van de vlasteelt. M.a.w. onderzoeken we of er aanduidingen voorhanden zijn die erop wijzen dat het vrij algemeen geldend is dat bijvoorbeeld in een parochie waar veel geweven wordt, ook veel vlas wordt geteeld. Hiertoe bepalen we de lineaire korrelatiecoëfficiënt tussen het vlasareaal en de weefgraad. We maken twee reeksen. In een eerste reeks gaan we uit van de bezaaide oppervlakte vlas. De verschillende parochies worden volgens de grootte van het vlasareaal, d.w.z. de procentuele verhouding tussen de bezaaide oppervlakte vlas en de totale oppervlakte van de parochie, geordend (van klein naar groot) en in klassen gegroepeerd. Naderhand wordt voor elke parochie de weefgraad opgetekend. Bij het samenstellen van de tweede reeks ordenen we de parochies volgens de weefgraad. Ook hier onderscheiden we een aantal klassen. Vervolgens wordt voor elke parochie het korresponderend vlasareaal aangegeven.

Tabel : korrelatie tussen weefgraad (1764) en vlasareaal (1764)

a) uitgaande van het vlasareaal			b) uitgaande van de weefgraad		
$r = + 0,77^{67}$			$r = + 0,27$		
vlasareaal	n	weefgraad	weefgraad	n	vlasareaal
-1,0 %	11	29,31 %	-10,0 %	13	2,17 %
1,00-1,50 %	16	29,97 %	10,0-15,0 %	13	2,72 %
1,51-2,00 %	18	17,11 %	15,1-20,0 %	12	4,37 %
2,01-2,50 %	17	32,52 %	20,1-25,0 %	14	2,63 %
2,51-3,00 %	13	43,33 %	25,1-30,0 %	12	1,81 %
3,01-3,50 %	10	39,05 %	30,1-35,0 %	6	3,33 %
3,51-4,00 %	12	47,65 %	35,1-40,0 %	15	2,57 %
4,01-5,00 %	17	32,44 %	40,1-50,0 %	20	2,73 %
+ 5,0 %	9	52,17 %	+ 50,0 %	18	3,55 %
totaal	123	35,10 %	totaal	123	2,93 %

Globaal genomen, kennen de parochies met het grootste vlasareaal tevens de hoogste weefgraad. Wanneer we daarentegen de weefgraad op de ordinaat plaatsen, is het verband merklijk minder sprekend, zoniet verwaarloosbaar.

We mogen aannemen dat de wevers, voor zover mogelijk, voor de eigen bevoorrading trachten in te staan of proberen hun grondstof ter plaatse aan te kopen. Tekenend voor de motivatie is in dat verband volgend citaat : „... door de schaersheyt van het vlas 't gone hier te lande ghewonnen wordt als oock omme dieswille dat als wanneer sij hun vlas moeten coopen, nauwelijcx meer en sullen ontfanghen van een stuck lijnwaet als hun het vlas cost...”⁶⁸.

De linnenweverij is in het land van Aalst echter dermate verspreid dat de meeste parochies hierin slechts in (zeer) geringe mate slagen. Hoger gaven we dienaangaande overtuigende cijfers.

Genoemde situatie ligt mede aan de basis van de grotere diskrepantie wanneer we uitgaan van de weefgraad. Omdat in een gegeven lokaliteit slechts binnen bepaalde grenzen aan het opdrijven van de vlasproduktie kan gedacht worden, vermits het leeuwenaandeel van het landbouwareaal gereserveerd werd voor de graan- (en aardappel-) teelt, vertoont de korrelatie uitgaande van de weefgraad een grotere afwijking. Bijgevolg is

(67) r is de lineaire korrelatiekoefficiënt, berekend volgens de formule :

$$r = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

„ r ” varieert van -1 tot $+1$. Hoe dichter men de 0 -waarde benadert, hoe geringer de korrelatie. Een maximaal positieve korrelatie heeft als waarde $+1$; een maximaal negatief verband heeft een waarde -1 .

(68) Nijverheidstelling 1738, verslag van Roborst.

het op basis van onze gegevens moeilijk uit te maken welke faktor stimulerend werkte: beïnvloedde de vlasteelt de linnenweverij of zette de uitbouw van de vlasnijverheid aan tot het opdrijven van de vlasproductie?

In tegenstelling tot de Landen van Waas en Dendermonde, teeltcentra bij uitstek, waar de vlaskultuur geen respons vond onder vorm van een uitbouwen van de plaatselijke nijverheid⁶⁹, valt in het Land van Aalst immers een relatie tussen produktie en verwerking te onderkennen.

Een tweede test bestaat in het korreleren van de weefgraad (1764) en de dichtheid van de huishoudens.

Tabel: korrelatie tussen de weefgraad (1764) en de dichtheid van de huishoudens (1764)

a) uitgaande van de weefgraad			b) uitgaande van de huishoudens		
r = + 0,85			r = + 0,90		
weefgraad	n	leden/bb	leden/bb	n	weefgraad
0 -10,0 %	9	4,76	-3,00	1	24,66 %
10,1-15,0 %	13	4,01	3,00-3,50	4	28,62 %
15,1-20,0 %	13	4,41	3,51-4,00	9	21,06 %
20,1-25,0 %	14	4,88	4,01-4,50	16	24,97 %
25,1-30,0 %	10	4,64	4,51-5,00	34	33,94 %
30,1-35,0 %	8	4,53	4,51-4,75	21	31,92 %
35,1-40,0 %	15	5,06	4,76-5,00	13	37,17 %
40,1-45,0 %	10	5,09	5,01-5,50	30	46,08 %
45,1-50,0 %	12	5,27	5,01-5,25	12	38,35 %
50,1-70,0 %	9	5,19	5,26-5,50	18	52,59 %
+ 70,0 %	9	5,51	5,51-6,00	14	55,03 %
totaal	122	4,90	+6,00	14	43,12 %
			totaal	122	37,43 %

Er blijkt een merklijk positief verband te bestaan tussen de weefgraad en de omvang van de huishoudens, en dit in beide richtingen. De parochies met het meest uitgebreide gemiddelde huishouden vertonen ook de hoogste weefgraad, en omgekeerd. Analoge bevindingen vonden we terug in de historisch-demografische vakliteratuur, waar gesteld wordt dat Oost-Vlaanderen, samen met de arrondissementen Brugge en Tielt, op het einde van de XVIIIe- begin XIXe eeuw de hoogste dichtheid van de huishoudens bezat. Genoemde streken worden verder gekenmerkt door een ver doorgedreven uitbouw van de vlas- en kantnijverheid, zodat een verband tussen beide moet onderkend worden⁷⁰. Chris Vandenbroeke stelt dat deze samenhang moet verklaard worden in functie van het pauperisatie-

(69) C. Vandenbroeke, *Agriculture...*, p. 369.

(70) C. Vandenbroeke, *Prospectus...*, p. 13.

proces en de ontoereikende vestigingsmogelijkheden in deze dichtbevolkte regio's ⁷¹.

Specifiek wat het Land van Aalst betreft, noodzaakt een verder ingaan op deze samenhang een diepgaande kennis van de structuur van de huishoudens. Met name dient nagegaan te worden welke de elementen zijn die een huishouden vormen. Met betrekking tot Zuid-Oost-Vlaanderen wordt in dit verband de nadruk gelegd op een drietal karakteristieken ⁷². Op het einde van de XVIIIe eeuw werd deze streek gekenmerkt door ekstreem lage huwelijksfrekwenties en een grotere proportie weduwen en weduwnaars. Verder valt een geringe bezetting van dienstpersoneel op. Het type-huishouden bestond voor 85 à 86 % uit gezinsleden.

Een onderverdeling per socio-professionele groep toont aan dat de opname van dienstpersoneel (en verwanten) vooral bij de landbouwers voorkwam (37,6 % van deze huishoudens hebben inwonend dienstpersoneel), gevolgd door de ambachtslui - handelaars - vrije beroepen (24,6%). Bij de dagloners-textielarbeiders is dit gebruik weinig ingeburgerd (4,2%) ⁷³.

Rekening houdend met deze gegevens kunnen we alvast ten dele een aantal aspecten van hoger opgegeven tabel nader omschrijven. Uitgaande van de dichtheid van de huishoudens bleek namelijk dat de korrelatie met de weefgraad niet langer gevolgd werd in de groep met meer dan 6 leden. Een dergelijk parochiaal gemiddelde dient toegeschreven te worden aan een grotere proportie dienstpersoneel of inwonende verwanten. Blijkens de demografische vaststellingen impliceert dit een ruimer aandeel van de (grotere) boeren, wat op zijn beurt een lagere weefgraad verklaart. De parochies met een gemiddeld huishouden kleiner dan 3 à 3,5 leden, moeten geïnterpreteerd worden als lokaliteiten met een afwijkende bevolkingsstructuur. Het betreft hier, met uitzondering van Denderwindeke (1172 inw.), kleine tot zeer kleine dorpen: Vurste (405 inw.), Impe (327), Paulatem (188) en Neigem (161 inw.). Een mogelijke verklaring voor de „ongezonde” demografische verhoudingen in deze kleine parochies kan gezocht worden bij een emigratiesaldo. Alvast voor Impe wordt dit bevestigd ⁷⁴. Deze 'landvlucht' zou ten dele hogere proporties aan weduwen, weduwnaars en celibatairen in de hand werken, een bevolkingslaag die in mindere mate van de eigen uitbating kan bestaan en zijn heil dient te zoeken in de huishouding, wat ten dele de (iets) hogere weefgraad kan verklaren.

Met een derde test trachten we de bevolkingsevolutie in relatie te brengen met de evolutie van het aantal huishoudens dat weeft.

(71) idem.

(72) C. Vandenbroeke, *Bevolkingsstructuur en gezinstypologie in Zuid-Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Regiem*, in: *Handelingen van de Geschieden Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, dl. XVIII, 2e afl., Oudenaarde 1976.

(73) C. Vandenbroeke, *Bevolkingsstructuur...*, p. 282.

(74) J. De Brouwer kwam tot een emigratiesaldo door het afwegen van een hypothetische bevolkingsgroei (berekend op basis van de jaarlijkse geboortecoëfficiënt) aan de resultaten van o.a. de telling van 1796, cfr. *Geschiedenis van Impe*, O.V.V. K.G., voorlichtingsreeks nr. 19, Gent 1958, pp. 57-58 en 60.

Tabel: korrelatie tussen de evolutie van het aantal huishoudens dat weeft („wevers”) en de bevolkingsevolutie

A/ 1738-1764

1. uitgaande van de wevers			2. uitgaande van de bevolking		
evol. 'wevers'	n	bev. evol.	bevol. evol.	n	evol. 'wev.'
$r = + 0,60$			$r = - 0,03$		
— -25 %	14	17,85 %	- 0 %	15	16,76 %
—25- 0 %	21	15,55 %	0-10 %	17	51,10 %
0-40 %	19	13,51 %	10-20 %	14	15,55 %
40-80 %	15	16,71 %	20-30 %	22	44,81 %
80-150 %	12	19,21 %	30-50 %	13	64,73 %
+150 %	6	21,13 %	+50 %	6	-21,20 %
Totaal	87	17,00 %	Totaal	87	38,25 %

B/ 1764-1820

1. uitgaande van de wevers			2. uitgaande van de bevolking		
evol. 'wevers'	n	bev. evol.	bevol. evol.	n	evol. 'wev.'
$r = + 0,54$			$r = + 0,50$		
— -50 %	10	16,88 %	-10 %	10	16,15 %
—50- 0 %	10	27,44 %	10-20 %	10	-27,30 %
0-40 %	11	22,22 %	20-30 %	16	64,02 %
40-60 %	9	35,99 %	30-50 %	13	51,79 %
60-100 %	10	37,71 %	+50 %	13	45,54 %
+100 %	12	25,07 %			
Totaal	62	27,05 %	Totaal	62	31,10 %

C/ 1738-1820

1. uitgaande van de wevers			2. uitgaande van de bevolking		
evol. 'wevers'	n	bev. evol.	bevol. evol.	n	evol. 'wev.'
$r = + 0,43$			$r = + 0,40$		
—50 %	6	56,71 %	0-30 %	8	-30,48 %
—50—25 %	4	56,26 %	30-50 %	11	70,11 %
—25- 0 %	6	35,70 %	50-60 %	9	71,98 %
0- 50 %	5	44,71 %	60-100 %	10	93,75 %
50- 100 %	9	54,55 %	+100 %	5	-29,65 %
100- 150 %	5	65,09 %			
+150 %	8	68,55 %	Totaal	43	42,34 %
Totaal	43	55,60 %			

Het berekenen van de evolutie van het aantal huishoudens waar geweven wordt, betekent niet hetzelfde als het bepalen van de evolutie van de weefgraad. In het eerste geval onderzoeken we hoe het aantal weefambachten gedurende een bepaalde periode toe- of afneemt. De verhouding tussen het aantal weefambachten in de twee referentiedata, geeft ons de procentuele evolutie van het aantal huishoudens waar geweven wordt. Het bepalen van de evolutie van de weefgraad zou neerkomen op een vergelijken van het percentage wevers in een bepaalde periode, m.a.w. de verhouding tussen het aantal wevers en de totale bevolking. In dat geval wordt het element „bevolking” reeds in onze waarde opgenomen. Precies dit element moet ervan losgekoppeld worden, vermits we de factoren „weven” en „bevolking” onderling willen vergelijken.

De waarden in de bovenstaande tabel laten een geringe, in bepaalde gevallen onbestaande, korrelatie tussen „weven” en „bevolking” uitschijnen. Bij het interpreteren van hoger genoemde gegevens moeten we echter rekening houden met een belangrijke storende faktor, nl. de bestaande weefgraad.

Tabel : korrelatie tussen de bestaande weefgraad en de evolutie van het aantal huishoudens waar geweven wordt

1. weefgraad 1738 ($r = -1,00$)			2. weefgraad 1764 ($r = -1,00$)		
weefgr. 1738	n	evol. v.b. aant. wevers 1738-1764	weefgr. 1764	n	evol. v.b. aant. wevers 1764-1820
			0-20 %	14	112,10 %
0-20 %	21	57,37 %	20-30 %	15	59,27 %
20-40 %	39	46,75 %	30-40 %	14	51,07 %
40-60 %	23	31,02 %	40-50 %	11	— 3,93 %
+60 %	4	14,25 %	+50 %	6	—45,45 %
Totaal	87	38,28 %	Totaal	60	26,87 %

Het verband tussen de bestaande weefgraad en de verdere evolutie van het aantal „wevers” is volkomen negatief. Naarmate de bestaande weefgraad groter is, wordt de procentuele toename van het aantal „wevers” in de daarop volgende periode geringer.

Wat meteen opvalt zijn de duidelijke verschillen tussen de periode 1738-'64 en 1764-1820. In eerstgenoemde jaren kennen alle parochies een toename van het aantal wevers. Bij een lage weefgraad (—20 %) wordt een maximale stijging (ca. 57 %) genoteerd; vervolgens progressief afnemend om bij een hoge weefgraad (+60 %) nog met ca. 14 % toe te nemen. De periode 1764-1820 vertoont een meer extreme evolutie. Verterkend bij de parochies met een lage weefgraad (—20 %) waar een ver-

dubbeling van het aantal „wevers” optreedt (ca 112 %), valt de toename in de volgende groepen (weefgraad 20-40 %) terug tot ca. 50 à 60 %. In de regio's met een hoge weefgraad (+40 %) zien we bovendien dat het aantal „wevers” afneemt. Deze terugval is aanvankelijk miniem — ca 4 % bij een weefgraad 40-50 % — maar neemt hoge proporties aan bij een weefgraad hoger dan 50 % : —45 %.

De korrelatie tussen de bestaande weefgraad en de verdere evolutie van het aantal „wevers” laat alvast vermoeden dat de groei van de linnenweverij binnen bepaalde grenzen verloopt. Rekening houdend met een toename van de bevolking met circa 17 % mogen we in de periode 1738-1764 aannemen dat zelfs in de regio's met een ver doorgedreven linnennijverheid een verdere uitbouw van de protoindustrie plaatsvindt. In de daaropvolgende periode wordt daarentegen reeds een beginnende saturatie merkbaar. Meer nog, tussen 1764 en 1820 treedt een soort nivellerende tendens op, waarbij een aanzienlijke toename van het aantal „wevers” in de minst „geïndustrialiseerde” streken samenvalt met een daadwerkelijke achteruitgang van de linnennijverheid in de parochies met een hoge weefgraad.

Deze „kompenserende trend” kan grotendeels geografisch vertaald worden. Eerder wezen we reeds op de afwijkende evolutie tussen het zuiden (dekenaat Aalst) en het noorden (Ronse en Geraardsbergen) van de kasselrij.

Het hoger geschetste verband tussen de bestaande weefgraad en de verdere evolutie van het aantal weefambachten heeft een niet geringe weerslag op de bruikbaarheid van ons cijfermateriaal. Het maakt een directe vergelijking van de bevolkingsevolutie met de evolutie van het aantal „wevers” nagenoeg onmogelijk. Om dit te ondervangen berekenen we de samenhang tussen beide, rekening houdend met de bestaande weefgraad, wat volgende resultaten oplevert.

Tabel : bevolkingsevolutie t.o.v. de evolutie van het aantal „wevers”, rekening houdend met de bestaande weefgraad

1°. 1738-1764

<i>weefgraad</i> 1738	<i>bevolkings- evolutie</i>	<i>n</i>	<i>evol. 'wevers'</i>
0-20 %	—20 %	10	29,29 %
	+20 %	11	73,75 %
20-40 %	—20 %	23	43,51 %
	+20 %	16	52,61 %
+40 %	—20 %	13	17,48 %
	+20 %	14	38,86 %
Totaal		87	38,25 %

2°. 1764-1820

<i>weefgraad</i> 1764	<i>bevolkings- evolutie</i>	<i>n</i>	<i>evol. 'wevers'</i>
0-20 %	—20 %	6	85,92 %
	+20 %	9	156 70 %
20-40 %	—30 %	15	43,07 %
	+30 %	15	63,37 %
+40 %	—20 %	8	—46,21 %
	+20 %	9	7,84 %
Totaal		62	31,16 %

Tabel : evolutie van het aantal „wevers” t.o.v. de bevolkingsevolutie rekening houdend met de bestaande weefgraad

1°. 1738-1764

<i>weefgraad</i> 1738	<i>evol. 'wevers'</i>	<i>n</i>	<i>bevolkingsevol.</i>
0-20 %	—0 %	9	15,71 %
	+0 %	12	17,15 %
20-40 %	—0 %	15	11,20 %
	+0 %	24	12,26 %
+40 %	—0 %	11	22,16 %
	+0 %	16	24,56 %
Totaal		87	16 72 %

2°. 1764-1820

<i>weefgraad</i> 1764	<i>evol. 'wevers'</i>	<i>n</i>	<i>bevolkingsevol.</i>
0-20 %	—100 %	8	22,26 %
	+100 %	7	24,38 %
20-40 %	—50 %	19	34,42 %
	+50 %	11	32,89 %
+40 %	—50 %	7	20,02 %
	+50 %	10	25,35 %
Totaal		62	27,59 %

In deze cijfers vinden we een bevestiging van wat we tot nog toe terugvonden. Binnen elke „weefgraad-klasse” korrespondeert de evolutie van de huishoudens met deze van de weefambachten. Zelfs indien we vooropstellen dat een te gering aantal sub-groepen per „weefgraad-klasse” werd onderscheiden, menen we een representatieve statistische benadering te bezitten. Een verder opsplitsen van de gegevens zou, meer dan nu, afbreuk doen aan de betrouwbaarheid van de cijfers, rekening houdend met een al te gering aantal test-cases per groep.

*

Onze gegevens samenvattend, moeten we alvast stellen dat de weefgraad binnen een gegeven gemeenschap samenhangt met en bepaald wordt door meerdere factoren. In het bijzonder dient gewezen op de korrelatie tussen de weefgraad enerzijds en het vlasareaal, de omvang van de huishoudens en de bevolkingsevolutie anderzijds.

Naast deze globale karakteristieken moeten we evenzeer wijzen op de sterk uiteenlopende waarden binnen het Land van Aalst. De uitgestrektheid van de kasselrij lag mede aan de basis van een opsplitsing van onze gegevens. Een aanvankelijk vooropgestelde indeling volgens de dekenaten — in dit geval verantwoord gezien dit als het ware neerkomt op een in vier-gelijke-delen-splitsen van de kasselrij — liet een grondig verschil uitschijnen tussen de „noordelijke” en „zuidelijke” regio's. Deze diskrepantie vormde een eerste indikator in verband met de aangehaalde problematiek. Met name vonden we reeds hier een verband tussen bevolkingsevolutie en weefgraad. Samen met de hoger genoemde relaties kwam dit nog sterker tot uiting bij een onderzoek per parochie.

De omvang van de weefgraad — een derde van de huishoudens beschikte over minstens één getouw — beklemtoont de niet weg te cijferen impact van de proto-industriële activiteit op het platteland in de behandelde periode. Niettemin dient in dat verband de nadruk gelegd op de sterke parochiale verschillen. Zowel in 1738 als in 1764 en 1820 vonden we een weefgraad terug variërend van quasi nihil tot meer dan 80 %. Dit toont eens te meer de noodzaak tot een diepgaand en op een ruimer gebied berustend onderzoek aan en wijst op het gevaar al te voortvarende conclusies te trekken afgaande op een paar lokale cijfergegevens. Tegelijk vormen deze parochiale verschillen een waarschuwing voor het zonder meer aannemen en toepassen van globale resultaten op een kleinere entiteit.

BIJLAGE 1

Declaratie ende verclaeringhe die bij desen is doende Pieter Joannes Van Damme ghesworen landtmeter, costumier ende prijsers inden Lande van Aelst, op welcke manniere hij sijn heeft ghebesoigneert in het vervullen de agenda in elcke respectie prochie vanden voors. Lande, principelijck in het prijsen ende wardenen de goederen in de voorn. prochien inghevolghe de commissie aen hem ten dien effecte verleent bij de Edele Heeren de Ghedeputteerde van de voorn. twee steden ende Lande van Aelst, soo volght.

Inden eersten hebbe mij in elcke respectie prochie gheinformeert naer de houdste ende bequamste wethauderen ende daer van ten meerderen deele twee bij een ghe-roepen ende van hun ghevraeght de weirde van de goederen ghelegghen onder hunne juredictie soo van landen, bosschen als meerschen, elcx particulier in drij classen, te weten de beste, mediocre ende sleegghste, sonder aen aen hun danof eenigh light ofte kennisse te gheven tot welcken eynde ofte insight het selve wiert ghevraeght nietjeghenstaende elck daer naer informeerde (dan alleenelijck seggende dat het van mijne kennisse niet en was) ende alsoo den prijs ende weirdije van de goederen in differente classen volghens hunne declaratie opghestelt, mitsgaeders de voordere vraegen bijde gemelde agenda breeder ghespecificeert.

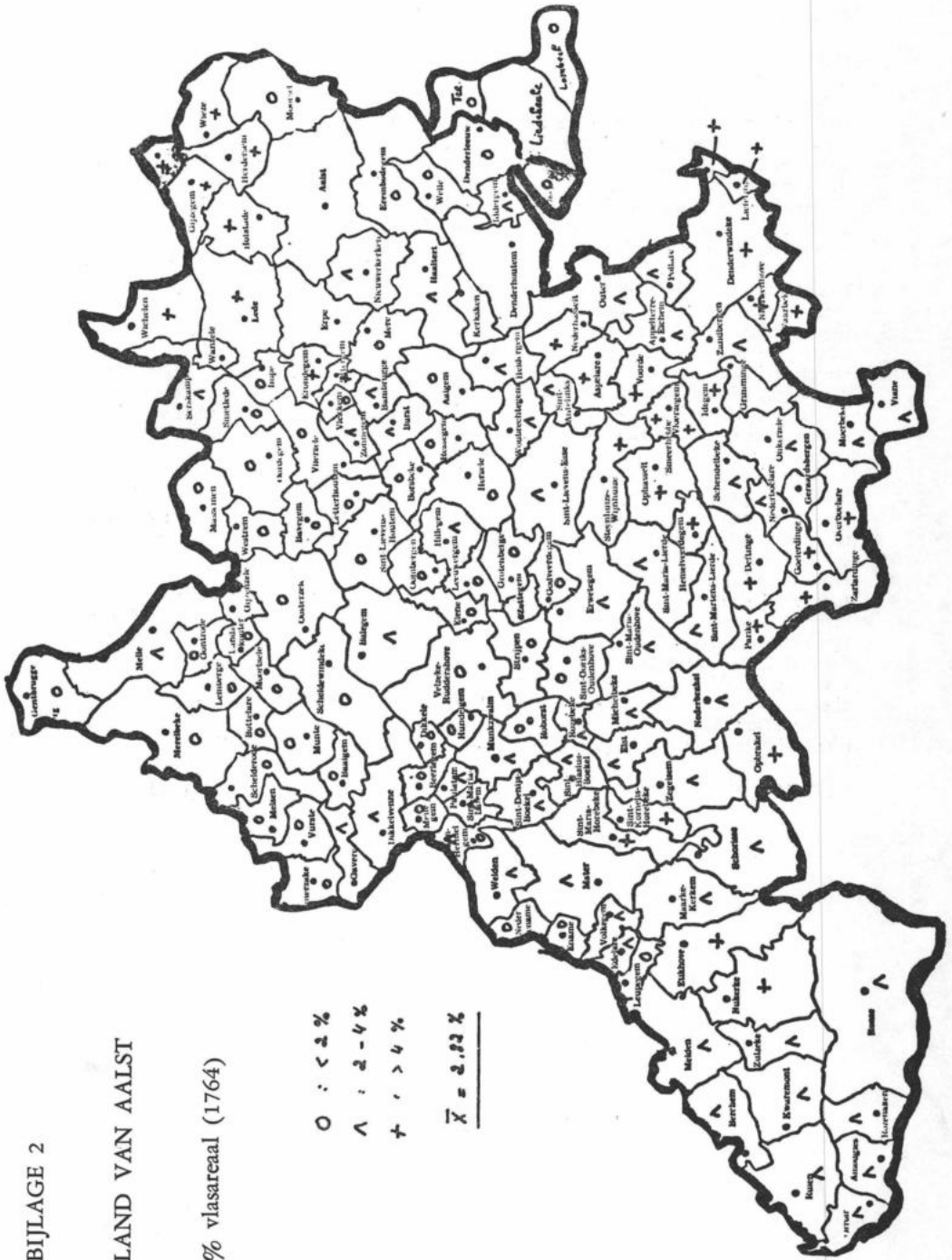
Ten tweeden dickwijls ondervindende ende bemerckende dat de voorn. wethauderen den voors. prijs ende weirdije niet ghetauwelijck en declareerden als meestendeel gheinclineert sijnde om de selve weirde veel minder op te gheven als deselve effectivelijck was, om door te favorizeeren hunne prochien so sij mijnden, hebbe mij in sulcken ghevalle altijd gheinformeert aen andere particuliere persoonen inde selve prochien mitsgaeders inde aengheleghene.

Inghevolghe welcke informatie ende oock naer examinatie inghevolghe mijne kennisse ende wetenschap, de weirdije van dien int'nette hebbe ghestelt.

Eyndelinghe naer alle het ghone voorsthreven op de respectie prochien alsoo ghe-daen ende volbracht sijnde, hebbe alle deselve weirdijen in eene generaele ghe-vought ende aldaer de prochien die volgens mijne kennisse te leege in prijs waeren gheaugementeert ende andere vermindert om alsoo te gheraecken tot eene egaliteyt ende meritte van elcx weirde alles ter goedere trauwen sonder hooghluycninghe ofte disimulatie ter welcken dese hebbe gheteckent desn 19e 8bbre 1768.

P J. Van Damme

(Algemeen Rijksarchief te Brussel, Fonds Junta, Besturen en Beden, nr. 604).

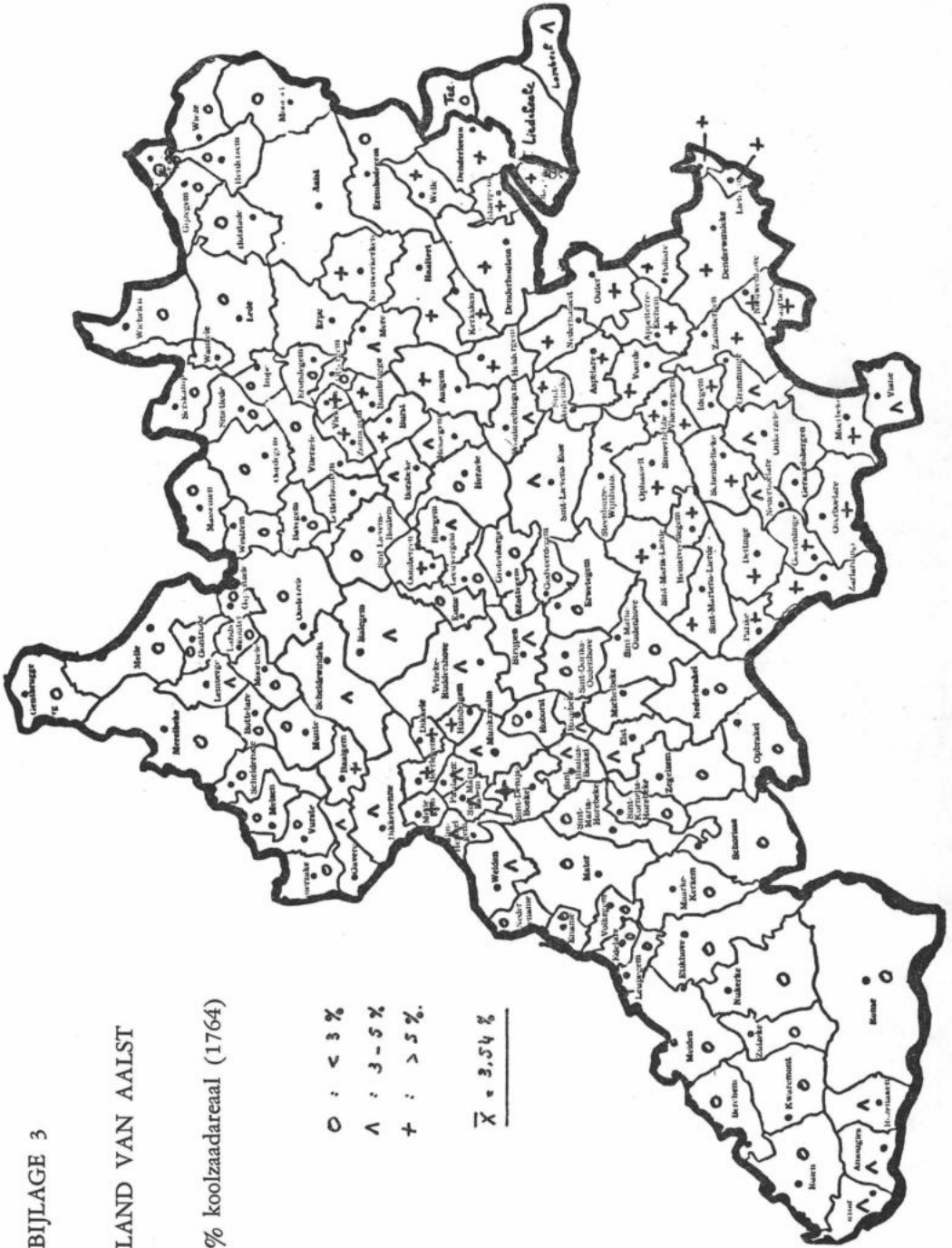

BIJLAGE 3

LAND VAN AALST

% koolzaadareaal (1764)

- : < 3%
 - △ : 3-5%
 - + : > 5%
-
- $\bar{x} = 3,54\%$

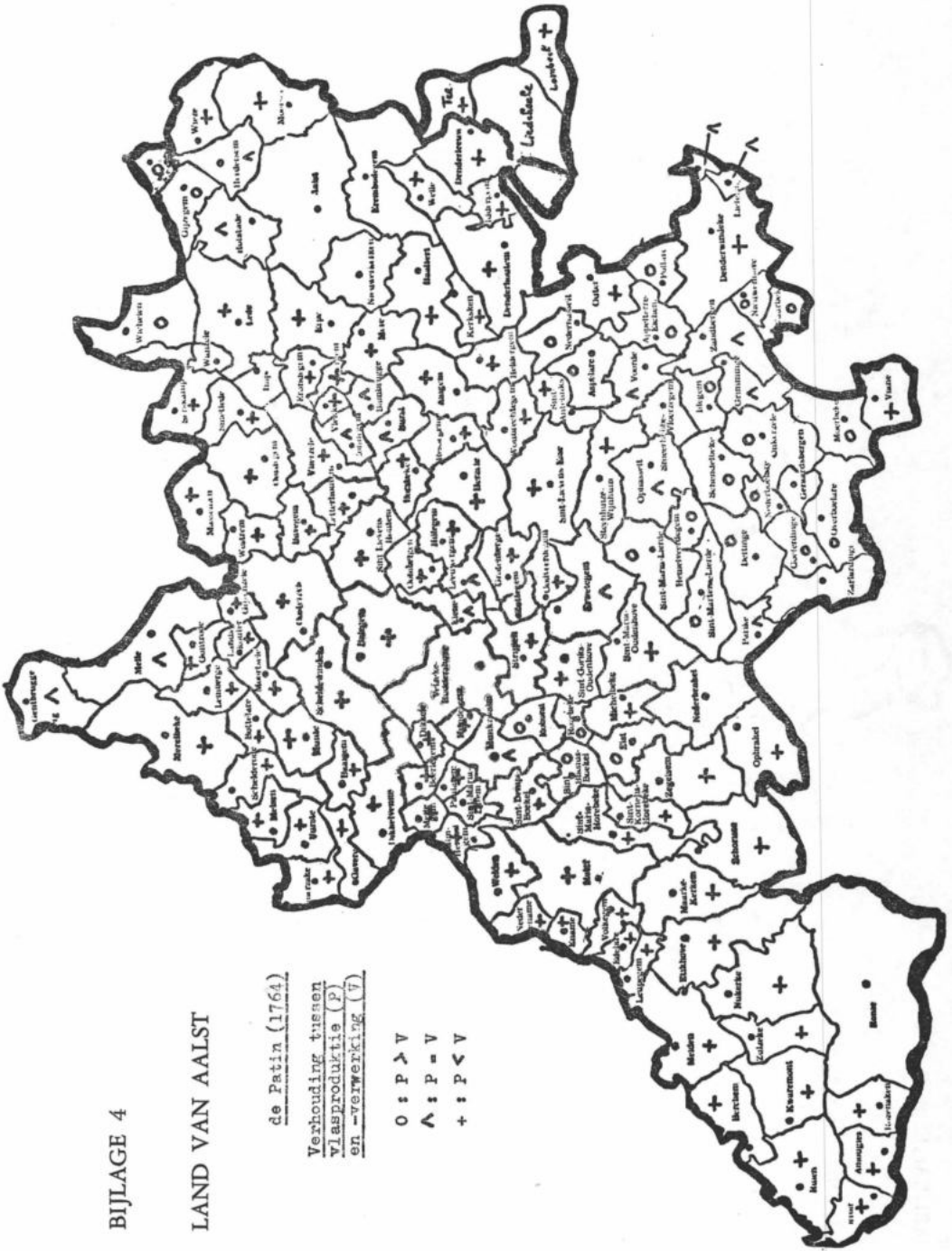
BIJLAGE 4

LAND VAN AALST

de Patin (1764)

Verhouding tussen
 vlasproductie (P)
 en -verwerking (V)

O : P > V
 ^ : P = V
 + : P < V

BIJLAGE 5 WEEFGRAAD IN HET LAND VAN AALST

A. Dekenaat Aalst

<i>parochie</i>	<i>aantal huishoudens</i>			<i>aantal métiers</i>			<i>% métiers</i>			
	1738	1764	1820	1738	1764	1820	1738	1764	1820	
Denderleeuw	217	240/264	316	50	20	..	23,04	8,33/ 7,58	
Erembodegem	341	420/426	500	41	12	..	12,02	2,86/ 2,82	
Erpe	229	300/261	364	95	100	60	41,48	33,33/38,31	16,48	
Gijzegem	105	129/120	164	..	10	7,75/ 8,33	
Haaltert	279	390/	501	691	..	200	463	37,59/39,92	67,00
Kerksken	124	142/	144	144	30	25	44	31,25	23,25/22,52	30,56
Heldergem	96	108/111	144	144	13	20	8	12,04	15,75/17,24	5,30
Herdersem	108	127/116	151	151	..	30	11,11/11,81
Hofstade	211	270/254	312	312	30	25	..	26,79	16,67/20,49
Iddergem	112	150/122	127	127	..	80	220	13,68/16,16	35,09
Lede	434	585/495	627	627	47	30,32/.....
Liedekerke	155	180/234	123	"300"	..	50,83/.....
Mere	242	330/286	380	380	10	25,64/35,71
Mespelare	37	39/ 28	9	5	..	2,42	1,19/ 1,21
Moorssel	372	420/412	426	426	..	60	20,00/20,76
Nieuwerkerken	248	300/289	361	361	4	4	..	3,92	3,70/ 3,48
Teralfene	102	108/115	41	25	..	33,06	17,01/17,01
Welle	124	147/147	197	197	2	1	..	1,08	0,47/ 0,60
Wieze	186	215/167	237	237						

(33)

ARBEIDSPARTICIPATIE IN DE VLASSEKTOR

171

B. Dekenaat Geraardsbergen

<i>parochie</i>	<i>aantal huishoudens</i>			<i>aantal métiers</i>			<i>% métiers</i>		
	1738	1764	1820	1738	1764	1820	1738	1764	1820
Appelterre-Eichem	146	177/160	223	29	18	..	19,86	10,17/11,25
Aspelare & Nederhasselt	248	301/311	375	103	99	134	41,43	32,89/31,83	35,73
Deftinge	174	231/217	264	83	93	154	47,70	40,26/42,86	58,33
Denderhoutem	341	519/435	546	66	200	..	19,35	38,54/45,98
Denderwindeke	279	291/352	470	20	65	..	7,17	22,34/18,47
Grimminge	31	50/ 57	81	5	7	..	16,13	14,00/12,28
Hemelveerdegem	50	57/ 56	66	27	18	..	54,00	31,58/32,14
Idegem	99	171/116	198	25	32	52	25,25	18,71/27,59	26,26
Moerbeke	112	144/120	169	35	38	..	31,25	26,39/31,67
Onkerzele	64	108/	180	..	47/43,12
Nederboelare	3	.../	109	..	47/43,12
Nederbrakel	341	450/471	645	174	400	..	51,03	88,89/84,93
Neigem	39	45/ 49	47	6	7	..	15,38	15,56/14,29
Okegem	93	120/ 70	98	..	9	7,50/12,86
Opbrakel	263	390/332	387	102	259	46	38,78	66,41/78,01	11,89
Ophasselt	137	181/177	187	45	35	..	32,85	19,34/19,77
Outer	144	188/186	262	..	65	92	34,57/34,95	35,11
Overboelare & Goefferinge	174	.../230	341	84	142	..	48,28/61,74
Parike	81	121/ 85	142	53	75	..	65,43	61,98/88,24
Pollare	63	100/ 87	103	14	35	12	22,22	35,00/40,23	11,65
Schendelbeke	105	130/125	186	30	56	..	28,57	43,08/44,80
St.-Artelinks	74	135/117	150	..	25	26	18,52/21,37	17,33
St.-Lievens-Esse	279	375/284	365	86	70	..	30,82	18,67/24,65
St.-Maria-Lierde	198	260/218	284	105	100	45	53,03	38,46/45,87	15,85
St.-Maria-Oudenhove	221	302/310	352	126	200	..	57,01	66,23/64,52

<i>parochie</i>	<i>aantal huishoudens</i>			<i>aantal métiers</i>			<i>% métiers</i>		
	<i>1738</i>	<i>1764</i>	<i>1820</i>	<i>1738</i>	<i>1764</i>	<i>1820</i>	<i>1738</i>	<i>1764</i>	<i>1820</i>
St.-Martens-Lierde	155	205/165	188	84	100	20	54,19	48,78/60,61	10,64
Steenhuiize	218	294/...	324	17	24	150	7,80	8,16/.....	46,30
Smeerebbe	17	22/ 29	49	4	11	15	23,53	50,00/37,93	30,61
Vloerzegem	35	49/ 37	57	6	15	11	17,14	30,61/40,54	19,30
Viane	133	210/173	222	55	126	..	41,35	60,00/72,83
Voorde	93	135/106	175	..	40	29,63/37,74
Waarbeke	17/18	34/	137	10	30	..	12,50	27,52/27,03
Nieuwenhove	62	75/	111	..	15	16,48/15,00
Woubrechtgem	76	91/100	112	..	60	48	21,54	35,71/37,97	24,00
Zandbergen	130	168/158	200	90	142	..	58,06	62,28/67,62
Zarlardinge	155	228/210	258

C. Dekenaat Oosterzele-Cordegem

<i>parochie</i>	<i>aantal huishoudens</i>			<i>aantal métiers</i>			<i>% métiers</i>		
	1738	1764	1820	1738	1764	1820	1738	1764	1820
Baaigem	81	.../ 69	113	16	26	38	19,75/37,68	33,63
Balegem	344	450/417	477	75	168	..	21,80	37,33/40,29
Borsbeke	77	90/198	279	20	12	98	12,99	6,67/ 6,06	35,13
Ressegem	77	90/							
Bottelare	155	102/ 85	158	18	30	..	5,16	29,41/35,29
Burst & Bambrugge/202	290	84	20	67/ 9,90	23,10
Zonnegem	37	39/							
Dikkele	40	45/ 40	49	14	12	21	35,00	26,67/30,00	42,86
Elene	81	93/152	192	34	26	48	23,78	15,48/17,11	25,00
Leeuwergem	62	75/							
Erondegem & Ottergem	156	192/188	241	36	45	61	23,08	23,44/23,94	25,31
Erwetegem	217	244/232	310	72	125	200	33,18	51,23/53,88	64,52
Gijzenzele/ 53	86	18	30	22/56,60	25,58
Landskouter & Gijzenz.	112	126/.../.....
Landskouter & Gontrode/118	149	59	61/51,69
Landskouter & Gontrode & Gijzenzele	174	207/171	235	77	91	..	44,25	43,96/53,22
Godveerdegem	38	72/ 75	96	12	25	60	31,58	34,72/33,33	62,50
Grotenberge	93	103/114	142	17	16	30	18,28	15,53/14,04	21,13
Herzele	195	240/236	285	20	30	130	10,26	12,50/12,71	45,61
Hillegem	156	195/151	159	41	70	37	26,28	35,90/46,36	23,27
Hundelgem	62	69/ 66	88	..	15	21,74/22,73
Impe	..	105/ 95	117	..	70	40	66,67/73,68	34,19
Lemberge	45	60/ 42	80	12	10	20	26,67	16,67/23,81	25,00
Letterhoutem	93	../110	167	30	40	59	32,26/36,36	35,33
Massemen	125	150/							
Westrem	71	94/205	...	87	60	110	44,39	24,39/29,27

<i>parochie</i>	<i>aantal huishoudens</i>			<i>aantal métiers</i>			<i>% métiers</i>		
	1738	1764	1820	1738	1764	1820	1738	1764	1820
Melle	217	300/278	331	..	74	24,67/26,62
Merelbeke	192	268/286	380	123	20	..	64,06	7,46/ 6,22
Moortsele	68	111/ 71	83	22	28	40	32,35	25,23/39,44	48,19
Munte	76	.../ 85	133	37	45	..	48,68/52,94
Oombergen	68	83/ 83	101	25	21	27	36,76	25,30/25,30	26,73
Oordegem/341	337	..	75/21,99
Oordegem & Smetlede	257	300/.../.....
Oosterzele	350	420/344	456	109	232	..	31,14	55,24/67,44
Schelderode	68	78/106	147	40	50	..	58,82	64,10/47,17
Scheldewindeke	240	292/235	365	75	100	175	31,25	34,25/42,55	47,95
Semmerzake	90	114/113	136	41	40	"150"	45,56	35,09/35,40
Serskamp	70	87/ 80	10	11,49/12,50
St.-Goriks-Oudenhove	136	159/174	164	40	80	25	29,41	50,31/45,98	15,24
St.-Lievens-Houtem	170	.../230	274	76	60	68	44,71/26,09	24,82
Strijpen	155	180/168	235	34	65	..	21,94	36,11/38,69
Velzeke-Ruddershove	279	360/275	432	71	24	..	25,45	6,67/ 8,73
Vlierzele	170	199/189	287	30	50	128	17,65	25,13/26,46	44,60
Bavegem	81	108/108	158	20	30	43	24,69	27,78/27,78	27,22
Vurste	46	90/128	132	30	36	16	65,22	40,00/28,13	12,12
Wanzele/...	25/.....
Wichelen	465	540/478	648	..	75	130	13,89/15,69	20,06
Zottegem	254	346/...	310	3	..	6	1,18/.....	1,94
Bevegem/...	...	10	8/.....

D. Dekenaat Ronse

<i>parochie</i>	<i>aantal huishoudens</i>			<i>aantal métiers</i>			<i>% métiers</i>		
	1738	1764	1820	1738	1764	1820	1738	1764	1820
Amengijs	125	131/292	336	100	40	23	80,00	30,53/13,70	6,85
Beerlegem									
Paulatem	115	115/ 41	60	11	12	..	25,22	26,09/20,00
Dikkelvenne	174	180/240	264	18	18	37	23,56	33,33/24,66	50,68
Welden	136	163/184	244	41	60	150	23,56	33,33/25,00	56,82
Ename				..	60	95	36,81/32,61
Nederename	143	172/175	132	..	30	17,44/17,14
Elst				..		62		72,09
Etikhove	155	169/147	179	83	53	76	53,55	31,36/36,05	42,46
Maarke-Kerkem	294	360/303	420	162	300	..	55,10	83,33/99,01
Mater	250	272/288	336	168	250	..	67,20	91,91/86,81
Meilegem	411	480/401	594	..	200	41,67/49,88
Melden	42	49/ 53	58		
Michelbeke	198	232/217	300	11	10	21	26,19	20,41/18,87	36,21
Munkzwalm	140	163/120	160	76	100	..	38,38	43,10/46,08
Nederzwalm	118	184/127	154	70	60	19	50,00	36,81/50,00	11,88
Hermelgem				..	30	16,30/23,62
St.-Maria-Latem				21	15	..			40,54
Leupegem	170	196 37	50	34	25	39	48,24	40,82 31,25	60,94
Nukerke				27	40	38			42,55
Berchem	79	87/ 79	155	27	40	38			33,93
Roborst	350	376/352	432	13	12	..	16,46	13,79/15,19
Wijlegem	232	270/252	330	88	350	..	25,14	93,09/99,43
Rozebeke				..	55	20,37/21,83
				38	40	..	(82,61)	45,45
	124	154 88	106	..					
				5	3	..	(71,43)	34,42 21,43
				..	10		18,87
			

parochie	aantal huishoudens			aantal métiers			% métiers		
	1738	1764	1820	1738	1764	1820	1738	1764	1820
Rozenaken	96	118/ 98	162	39	25	36	40,63	21,19/25,51	22,22
Ruien	181	195/243	392	66	40	..	36,46	20,51/16,46
Schorisse	381	455/407	520	..	300	65,93/73,71
St.-Blasius-Boekel	167	227/108	130	..	12	16	22,91/11,11	12,31
St.-Denijs-Boekel	167	227/112	169	50	40	46	(58,82)	22,91/35,71	27,22
St.-Kornelis-Horebeke	132	413/148	166	..	70	86	47,22/47,30	51,81
St.-Maria-Horebeke	242	413/312	337	..	125	155	47,22/40,06	45,99
Kwaremont	195	208/169	315	78	60	..	40,00	28,85/35,50
Volkegem	122	127/ 81	109	30	25	34	35,25	27,56/30,86	31,19
Edelare	122	127/ 70	48	13	10	4	35,25	27,56/14,29	8,33
Zegelsem	219	244/271	323	..	125	51,23/46,13
Zulzeke	141	171/107	169	48	50	..	34,04	29,07/46,73
Orroir/ 61	137	18	15	10/24,59	7,30
Ronse	1333	1575/1384	1965	320	"2000"	..	24,01/.....

E. Andere parochies

Borchtlombeek/ 71	...	11	5/ 7,04
Gavere	112	156/163	178	18	14	41	16,07	8,97/ 8,59	23,03
Gentbrugge	...	129/192	17	13,18/ 8,85
Liefferinge/ 20	32	..	3/15,00
Melsen-Wassene	43	57/ 53	93	25	32	8	58,14	56,14/60,38	8,60
Aaigem & Vlekkem	...	252/292	336	100	40	23	15,87/13,70	6,85

FISCALE OCTROOIEN EN PACHTEN TE GENT NA 1750 * (DEEL I)

door

P. LENDERS

Tegen het einde van het Ancien Régime vermeerderd en versterkt de centrale overheid haar tussenkomst in het leven van de gewestelijke en stedelijke administraties. Terzelfder tijd nemen ook de ondergeschikte besturen hun taak meer ter harte, o.m. nemen zij een aantal opdrachten van publieke aard zelf ter hand. Dit komt duidelijk tot uiting en treft in Vlaanderen misschien het meest in het domein van de fiscaliteit en bij het innen van de taksen. Wellicht gebeurt deze evolutie niet alleen onder druk van Brussel, maar spelen algemeen-Europese gedachtenstromingen en de ontwikkeling van eigen land hier een rol.

Het zich sterker affirmeren van de regering op regionaal en lokaal vlak was niet noodzakelijkerwijze gebaseerd op veranderingen van grondwettelijke aard zoals in Vlaanderen in 1754-1755, ook niet steeds op nieuwe regeringsprincipes zoals die van het verlichte despotisme. In een aantal gevallen was de nauwere inmenging van de regering slechts de resultante van een activeren van sluimerende instellingen die — vooral in de Spaanse tijd — tot formalisme vervallen waren en een nieuwe, aangepaste inhoud kregen. Interessante voorbeelden van deze revalidatie van de overheidstussenkomsten zijn de vorstelijke vergunningen of octrooien voor het heffen van belastingen in steden en op het platteland en de tussenkomst van de regering in de inning der accijnzen via het onderzoek en de goedkeuring van de pachtcontracten.

Beide instellingen — fiscale octrooien en pachten — beroerden vóór 1750 de regering praktisch niet. Formalistische toestemmingen werden zonder moeite of onderzoek gegeven. Het gebeurde zelfs dat de instem-

(*) *Gebruikte afkortingen*: ALA: Archief van het Land van Aalst in het Rijksarchief te Gent; BN: *Biographie Nationale éditée par l'Académie royale de Belgique*. 39 dln., Brussel, 1866 en vlg.; CAPB: Chancellerie Autrichienne des Pays-Bas in het Algemeen Rijksarchief te Brussel; CGG: Conseil du gouvernement général in het Algemeen Rijksarchief te Brussel; D: decreet; G.R.: Geheime Raad (Oostenrijkse periode) in het Algemeen Rijksarchief te Brussel; JAS: *Jointe des administrations et des affaires des subsides*, in het Algemeen Rijksarchief te Brussel; NWB: *Nationaal Biografisch Woordenboek*. 8 dln., Brussel, 1964 en vlg.; OPBA: *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens*, 3e série, 1700-1794. 15 dln., Brussel, 1860-1936; P: Extrait de Protocol of consulte; *Pl.v.Vl.*: *Placcaertboeken van Vlaanderen*. Dl. III, 2 vol., Gent 1685. Dl. IV, 3 vol., Brussel, 1740. Dl. V, 2 vol., Gent, 1763. Dl. VI, 3 vol., Gent, 1786; RK: Rekenkamer berustende in het Algemeen Rijksarchief te Brussel; *R.v.Vl.*: Raad van Vlaanderen berustend in het Rijksarchief te Gent; SAG: Stadsarchief te Gent; SEG: Secrétaire d'état et de guerre berustend in het Algemeen Rijksarchief te Brussel; *St.v.Vl.*: Staten van Vlaanderen berustend in het Rijksarchief te Gent.

ming van de vorst voor een nieuw fiscaal pachtcontract niet eens gevraagd werd. Vanaf het midden van de achttiende eeuw kwam daar verandering in. De centrale overheid werd zich meer bewust van haar taak tegenover de gemeentelijke en gewestelijke besturen.

Die bewustwording van de regeringsinstanties werd na korte jaren gevolgd door een activering van de rol der ondergeschikte besturen. In de schepenbanken uit zich de meer actieve inzet van de magistraat en zijn groeiende inmenging in het openbare leven, soms ten koste van de gerechtelijke taken zoals te Brugge in 1765¹. Deze laatste komen meer en meer in de handen van de groep pensionarissen, die hiervoor het voorbereidende technische werk doen. Op deze algemene evolutie bij de ondergeschikte besturen wijzen o.m. de speciale attributies, die sommige schepenen in hun stad krijgen zoals te Brussel, te Namen, te Bergen, de tussenkomst van regionale en lokale gezagsinstanties bij veepestepidemieën, hun zorg voor het pauperisme, voor de organisatie van een vernieuwd gevangeniswezen, voor de aanleg van steenwegen e.d. Karakteristiek is in Vlaanderen tevens het aansturen op een verlaten van de fiscale pachten en het in eigen handen nemen van het innen der taksen.

Deze bijdrage wil een gevalstudie zijn, toegespitst op Gent. Wij zouden ons daarbij willen beperken tot één aspect van de stedelijke administratie: de fiscale octrooien en pachten. Het verlengen van de vergunning taksen te heffen en de inningswijze raakten veelal de fiscaliteit niet inhoudelijk, maar zijn toch niet zonder belang om de evolutie van het bestuur te onderkennen. Te Brussel liet de regering zich vanaf 1764 helpen door een technische commissie, de Junta voor Besturen en Beden. Ook te Gent richtte het College van de Keure een dergelijke commissie op: de drie „comités” die elkaar vanaf 1769 opvolgden. Dit waren commissies, die de zorg voor de financiën en de fiscaliteit toegewezen kregen en een grote technische vaardigheid ontwikkelden.

1. DE FISCALE OCTROOIEEN

Aan de basis van de stedelijke of gewestelijke fiscaliteit lag in de Zuidelijke Nederlanden steeds een vorstelijke vergunning. Zij werd geschonken in een octrooi. In het algemeen was een octrooi het verlenen van een recht, dat ressorteerde onder de domaniale of regale macht van de soeverein. Privileges, genaden, exempties en vergunningen van allerlei aard werden op deze manier verleend. Men kent octrooien voor het aanleggen van steenwegen en kanalen, voor het zich toeëigenen van goederen door een dode-hands-instelling, voor het inleggen van regelmatige vervoerdiensten, het introduceren van nijverheden, het toepassen van uitvindingen, het aangaan van leningen door openbare besturen, genaden bij rechterlijke uitspraken enz. Fiscale octrooien waren toelatingen, in naam van de vorst geschonken, om belastingen te heffen, die gestemd waren door gevestigde en als representatief beschouwde lichamen van staten,

(1) Y. VANDENBERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten. De Reacties van de Bruggelingen in de Revolutietijd (1780-1794)*. Brussel, 1972, blz. 4.

steden, kasselrijen of dorpen. Zulke octrooien waren nooit algemeen, doch steeds specifiek, d.w.z. dat zij de accijnzen en hun aanslagvoet duidelijk omschreven. De Junta voor Besturen heette ze dan ook in verband met Gent: *le répertoire des revenus de la ville de Gand au point qu'il renferme un tarif des droits que la ville lève sur la plupart des denrées qui font l'objet d'un commerce de consommation quelconque*². Zij werden slechts voor een beperkte tijdsduur verleend, maar konden steeds verlengd worden. De reden van deze beperking lag vooral in het „recognitierecht” (*reconnaissance*), een eenmalig of jaarlijks te betalen som geld, die de erkenning betekende van de vorstelijke soevereine macht en haar blijvend recht van toezicht³.

De machtiging om bepaalde rechten of accijnzen te heffen lag ook steeds vervat in de „acte-acceptatie” van de bede. Deze acte-acceptatie was de vorstelijke aanvaarding van de door de Staten gestemde bede. Hierin werden eventueel de politieke voorwaarden ingewilligd die door de Staten gesteld waren voor het inleveren van de bede. Tevens werd de vergunning verleend om de nodige gelden via taxatie — of desgevallend via ontlening — te heffen. Hiervoor werd niet steeds een „recognitiegeld” bepaald⁴.

1.1. Octrooien en fiscaliteit te Gent

De stedelijke fiscaliteit bestond in belangrijke mate uit onrechtstreekse taken of accijnzen. Te Gent sloegen de voornaamste consumptiebelastingen op bier, wijn en brandewijn, op vlas, vis, zout en tabak, op textiel, hout en steenkool, op invoer in de stad van alle produkten, die niet in de stad vervaardigd waren (het pondgeld), op het emigreren van personen en hun bezittingen (het issuerecht), e.d. Deze laatste heffing werd weleens als een rechtstreekse belasting aangezien. De heffing van deze taken werd door een vorstelijk octrooi toegestaan. Zij heetten daarom „*deniers d'octroi*”.

Daarnaast bestonden er belastingen op gebouwen en eigendommen: het huisgeld. Daar met de opbrengst van deze taks de bede moest be-

(2) JAS 762 : P 27 april 1772.

Bij de bezetting van ons land door Franse troepen is een van de belangrijke inlichtingen die gevraagd worden een copij van het fiscaal octrooi der steden. Cfr. ordonnantie van Lodewijk XV van 10 januari 1747 in OPBA, dl. VI, blz. 286-287.

(3) Zie E. POULLET, *Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794*. Brussel, 1875, blz. 428 en 474-475. Een synthetisch overzicht over de fiscale octrooien vindt men bij L.P. GACHARD, *Notices historiques sur l'ancienne législation concernant les octrois*, in J.B. NOTHOMB, *Rapport sur les octrois communaux*, dl. IV, Brussel, 1845, blz. 11 sqq.

(4) Door het reglement van 19 september 1614, art. 5, was een fiscaal octrooi zonder tijdslimiet geschonken aan de Staten van Vlaanderen: *Les moyens ayant présentement cours audit pays ... seront continués pour la levée des deniers nécessaires au payement de nos dites aides et autres nécessités dudit pays.* Pl.v.VI., dl. V, blz. 347. De stad Kortrijk kreeg de bevestiging van een dergelijk onbeperkt recht in 1754: „*On continuera de lever tous les droits, accises et impositions qu'on est accoutumé de lever ... sans qu'ils auront besoin d'autre octroi que le présent règlement.*” *Ibid.*, dl. V, blz. 425. Gent genoot dit voordeel niet.

taald worden, werd de heffing toegestaan door de „acte-acceptatie” van de bede.

De stad Gent had natuurlijk nog andere inkomsten, waarvoor geen vergunning nodig was, zoals de opbrengst uit het gebruik van stedelijke eigendommen, van het recht op vissen in de stadswateren, van het verkopen van officiën, van boeten door de schepenbank uitgesproken enz...

De stedelijke fiscaliteit van Gent vond haar oorsprong ver in de middeleeuwen. Het octrooi van 1504 geeft een overzicht van de waaier der „imposten”. De zestiende eeuw, o.m. de jaren 1540 en 1543, zag de invoering van nieuwe accijnzen. In het begin van de zeventiende eeuw — in 1613 en 1621 — was de belastingsdruk verzwaaard en voor sommige accijnzen verdubbeld. Deze aanpassingen waren de uitdrukking van de last, die de Tachtigjarige Oorlog meebracht. Nadien, tijdens de oorlogen met Frankrijk, waren weer nieuwe heffingen ingevoerd⁵.

In menig opzicht was de zeventiende eeuw een tijd van slordig en nalatig bestuur. Bijdehandse burgers lieten op deze onvolkomenheden, vooral wanneer het hun fiscale verplichtingen betrof. Circa 1670 waren een aantal onder hen in processen met de stad gewikkeld. Zij weigerden accijnzen te betalen onder het beding dat de heffingen ongeoorloofd waren, omdat er geen verlenging van de octrooien aan de vorst was aangevraagd. Op dat ogenblik kende Gent nog meerdere fiscale octrooien, die de heffing van een enkele accijns of van een bepaalde groep taken toelieten en, zoals men weet, was de vorstelijke vergunning essentieel voor de inning van de belastingen. Onder de druk van deze omstandigheden werden alle stedelijke taxaties in één document samengebracht en opgenomen in het vorstelijk octrooi van 15 oktober 1672. Dit moest de stad een *sanatio in radice* bezorgen en beantwoordde aan een plan van rationalisatie. Het moest voorkomen dat de stad in de toekomst de verlenging van een of andere heffing zou vergeten aan te vragen. Het had een looptijd van twaalf jaar.

De achttiende-eeuwse fiscaliteit ging voor het grootste deel terug tot de regeling van 1672. Vanaf 1683-1684 had de stad de hernieuwing van haar octrooi meestal voor een duur van 15 jaar bekomen⁶. Zo was op 20 oktober 1744 het stedelijk fiscaal octrooi voor vijftien jaar verlengd met terugwerkende kracht tot 1742. Ook nu nog moest een administratieve slordigheid hersteld worden! Een nieuwe verlenging voor 15 jaar werd op 9 juli 1757 verleend. De jaarlijks te betalen recognitie bleef daarbij vastgesteld op fl. 600, „*un taux infiniment bas*” oordeelde in 1772 de Junta der Besturen⁷.

(5) Zie de historiek van de Gentse fiscaliteit in JAS 781: *Etat de la situation de la ville de Gand*. Zie ook JAS 779: P. 8 maart 1765.

(6) L. MONTIGNY, *Notice historique sur les impôts communaux de la ville de Gand avant l'occupation française*. In J.B. NOTHOMB, o.c., dl. IV, blz. 374-376. Zie ook JAS 778.

(7) JAS 762: P 27 april 1772; 778: octrooi 20 oktober 1744, *Generaele Lijste van alle Geëxempteerden*. G.R. 276 B: P. 18 december 1745. Het recognitierecht, dat Gent jaarlijks moest betalen, en erg gematigd was, vergelijkte men met dat van de Staten van Vlaanderen, die elk jaar een erkenningsrecht van fl. 100.000 moesten

Niet alleen de stad Gent maar ook de centrale overheid had zich in deze aangelegenheid nalatig getoond. Heel wat verlengingen waren geruime tijd na het verstrijken van het vorig octrooi uitgevaardigd met een rechtvacuüm als gevolg. Maar er waren ergere dingen gebeurd: er waren gewoonten ingeslopen waarmee een bewuste soevereine macht geen vrede kon nemen. In sommige vorstendommen als Brabant, Gelder, Henegouwen was het zo ver gekomen dat de provinciale justitieraden toelating gaven tot het heffen van taksen. Zij deden dit weliswaar in naam van de vorst, maar buiten de participatie of het medeweten van de regering. De Junta voor de Auditie van de Rekeningen (1749-1764) en nog meer de Junta voor Besturen en Beden trokken deze zaak tot zich en herstelden veel knoeiwerk of onachtzaam toezicht. Zij werkten dan voor de Geheime Raad, die de expeditie van de beslissingen bleef bewaren⁸.

1.2. De verlenging van de octrooien na 1749 in een nieuw perspectief

Vanaf 1749 — het jaar van de oprichting van de Junta voor de Auditie van de Rekeningen — werd de vernieuwing van de octrooien een gelegenheid, die de regering aangreep om de fiscale wetgeving van stad en gewest naar inhoud en vorm te onderzoeken. Gent ondervond dit bij de vernieuwing van zijn octrooi in 1757.

1.2.1. Het octrooi van 1757

Te Gent, evenmin als elders, was de formulering van de fiscale wetgeving vóór het midden van de achttiende eeuw zo duidelijk dat zij geen afwijkende interpretatie toeliet. Sommige belastingsplichtigen hadden zich met veel acribie en spitsvondigheid op de studie van de fiscale wetgeving toegelegd. In bepaalde gevallen weigerden zij de accijsrechten te betalen en beriepen zich hiervoor op de tekst van de stedelijke ordonnanties. Hun verzet sloeg veelal op kleinigheden of onduidelijkheden. Zo waren inadequate uitdrukkingen voor de stad meer dan eens een bron van problemen. Daar de stedelijke belastingspachters de interpretatie van de onwilligen niet aanvaardden, waren er heel wat processen ontstaan, waarbij de recalcitrante burgers hun stelling nog al eens met succes verdedigden. Aanvankelijk had de stad gereageerd door aan de regering een speciale bekrachtiging te vragen van alle heffingen. Dit was o.a. haar houding nog geweest in 1755, maar dit had geen klaarheid gebracht⁹.

betalen. Zie P. PYCKE, *Réponse aux réflexions sur les finances de la Flandre*, RUG, Bibliotheek, hs. 2894, fol. 2. Het Land van Aalst moest bij verlenging van zijn fiscaal octrooi voor 70 jaar in 1755 een globale storting doen van fl. 100.000. Zie JAS 56, fol. 36. Het stadje Bouvigne moest eerst 1/100, daarna 1/50 als *reconnaissance annuelle* betalen. Zie JAS 25, fol. 100-101, 116.

(8) Over de betwisting tussen de Geheime Raad en de Raad van Financiën betreffende de bevoegdheid voor het verlenen van fiscale octrooien zie L.P. GA-CHARD, *o.c.*, blz. 25-28.

(9) G.R. 276 A: P 6 september 1755.

In 1755 was echter raadsheer H. de Wavrans (1716-1776) van de Raad van Vlaanderen tot regeringscommissaris voor de controle van de stedelijke boekhouding benoemd. In 1757, bij de vernieuwing van het stedelijk fiscaal octrooi, werd hem door de regering om advies gevraagd. Hij wees er in zijn antwoord op dat de stad met onnoemelijk veel rechtsgedingen over duistere punten zat en er veel geld mee verloor. De regeringscommissaris stelde daarom zeer concrete verduidelijkingen voor en vroeg ze op te nemen in het octrooi. Zij betroffen geen verandering in de fiscaliteit doch alleen ophelderingen van duistere punten betreffende het kraangeld, het boterrecht, de kaasaccijns, de taks op het varkensveevoeder, het z.g. swijnaete, en het pondgeld. In Brussel werd de tekst van de heffingen dan ook zorgvuldig geamendeerd. Bij de hernieuwing van het octrooi in 1757 was de fiscale wetgeving van Gent uit-gegroeid tot een document van 101 bladzijden.

Wat stedelijke functionarissen niet aankonden wegens hun al te exclusieve juridische opleiding en belangstelling, werd nu gerealiseerd door een buitenstaander, controleur van de Gentse financiën en fiscaliteit, die daartoe gedelegeerd was door de centrale regering, raadsheer H. de Wavrans. Voor de rest was het octrooi van 1757 zeer traditioneel: het verlengde de vergunning voor het heffen der taksen met 15 jaar¹⁰.

1.2.2. De octrooien van 1772, 1773 en 1774

Bij de volgende verlenging der taksheffing was er in de stad zelf reeds heel wat voorbereidend werk gedaan. Zij greep plaats in de periode, die in de Gentse geschiedenis bekend staat als die der comités of commissies voor financiën.

Men kent er drie die elkaar opvolgen: een commissie voor de inventarisatie van instellingen en toestanden (1769-1770), een voor de hervorming van de financiën (1771-1780) en een voor het beheer der stedelijke gelden (1780-1788). De eerste commissie was samengesteld uit een kleine groep actieve schepenen met als opdracht een inventarisatie van de stadsmiddelen en het opstellen van een diagnose. Voorschepen Vilain XIII (1712-1777) had hierin het middel gezien om de rationalisatieplannen van de in 1768 aangestelde magistraat in goede banen te leiden. Hij herinnerde zich dat hij in 1754-1755 met veel succes iets dergelijks op provinciaal niveau ondernomen had. De gevolmachtigde minister von Cobenzl vond het een ideale oplossing en had door het decreet van 4 augustus 1769 de instelling van deze commissie laten bevestigen. Het werk, dat deze commissie op een bewonderenswaardige wijze realiseerde, ligt vooral vervat in de *Mémoire des députés des échevins de la Keure de*

(10) G.R. 276 B: de Wavrans aan Geheime Raad 8 mei 1757. P 22 juni 1757 en dossier. Vijftien jaar later waren alle onduidelijkheden nog niet verdwenen en fiscaal Dierickx zou opnieuw adviseren: „Il est très intéressant au bien être de la ville qu'il y a une règle claire sur l'étendue et les bornes des droits et impôts, qui lui sont accordés, pour faire cesser tous les procès et difficultés qu'elle a dû essuyer en différentes occasions à cet égard." G.R. 276 B. Over H. de Wavrans zie J. LEFEVRE in B.N.. dl. 37, blz. 827-829.

*Gand, nommés en conséquence du décret de Son Altesse Royale du 4 août 1769*¹¹.

Eenmaal het rapport opgesteld, was de taak van de inventarisatiecommissie ten einde. Enkele maanden nadien, in 1771, bekwam Vilain XIII van het college van de Keure dat een nieuwe commissie werd opgericht met als doel de voorgestelde hervormingen te realiseren. Zij bestond uit dezelfde drie schepenen, en werd aangevuld door twee andere. Bij decreet van 5 februari 1774 keurde de regering de commissie goed. Zij zou een doorslaggevende rol spelen in de sanering van de Gentse financiën¹². Toen haar taak in 1780 volbracht was, werd zij opgeheven. In haar plaats kwamen in het college van de Keure vier schepenen, die elk leider werden van een departement: financiën, personeel, openbare werken en documentatie. Zij vergaderden regelmatig in commissie¹³.

Tijdens de woelige maanden vóór de Brabantse Revolutie werd ook deze instelling opgeheven. Wel moesten enkele schepenen controle uitoefenen op de boekhouding, maar zij mochten hierover niet meer gemeenschappelijk beraadslagen. Het resultaat was dat het financieel beheer weer verviel tot de toestanden van vóór 1769 en dat men bij de Restauratie tot heroprichting van gespecialiseerde schepenambten besloot¹⁴.

Reeds in 1769-1770 had de inventarisatiecommissie de aandacht gevestigd op de vervaldatum van het fiscale octrooi, nl. 1772. Zo kwam het dat de stad zich al vroeg tot de regering wendde om een verlenging van de fiscale heffingen te bekomen. Zij had een looptijd van 15 tot 20 jaar aangevraagd. Normalerweise stelde deze periode geen problemen. Nu verliep de vergunning echter niet meer met dezelfde vanzelfsprekendheid van voordien. Sinds de Junta der Besturen was opgericht, werden alle soortgelijke aanvragen met grote nauwkeurigheid onderzocht. Bijkomende informatie werd gevraagd over een aantal punten. Tenslotte werd de verlenging slechts voor één jaar toegestaan.

De reden van deze terughoudendheid lag niet bij enig wantrouwen t.o.v. het Gentse stadsbestuur, maar wel bij de vaste overtuiging dat de nieuwe regeringscommissaris, raadsfiscaal J. Dierickx (1721-1798)¹⁵, zijn syntheserapport over Gent binnen afzienbare tijd zou indienen en de Junta op de hoogte zou brengen van de Gentse toestanden en structuren.

(11) JAS 779: P 4 augustus 1769 en dossier. SAG 102/33, n° 53; 107/25, fol. 171-191; 527/2 en 3. Zie ook M. HEINS, *Gand, sa vie et ses institutions*, dl. II, Gent, 1918, blz. 141 en 148-149; V. FRIS, *Histoire de Gand*, Gent, 1930, blz. 274 vermeldt de commissie van 1769 niet. Over J.J.P. Vilain XIII zie P. LENDERS in NBW, dl. II, blz. 909-915.

(12) OPBA, X, blz. 463.

(13) OPBA, XI, blz. 445-446.

(14) OPBA, XIII, blz. 159. JAS 764: D 18 maart 1788; 786: P 5 mei 1794. C.G.G. 2021: P 24 maart 1788 en dossier.

(15) Over raadsfiscaal J.F.X. Dierickx zou een nieuwe biografie nuttig zijn. Men zie inmiddels: O. DE KERCHOVE DE DENTERGHEM in B.N., dl. 6, blz. 57-58. Kaunitz getuigde van hem dat hij de beste fiscaal der Nederlanden was, maar *d'une santé peu robuste*. Hij was zeer rijk en kende zijn dossiers heel goed. Ofschoon zijn Frans niet zo zuiver was, had men hem gepolst over een bevordering naar de Geheime Raad te Brussel. Hij bleef echter liever te Gent. Zie CAPB 468: P 4 mei 1769. SEG 1954: Vilain XIII aan Cobenzl 25 januari 1770.

De raadsfiscaal was immers sinds 1765 raadsheer H. de Wavrans opgevolgd in zijn controlefunctie. Aan de hand van dit verslag hoopte de Junta de Gentse fiscaliteit inhoudelijk en vormelijk te kunnen herzien en een nieuw octrooi te kunnen opstellen.

Inmiddels was aan de fiscaal een interim-advies gevraagd betreffende de voorlopige verlenging van het oude octrooi. Deze had in zijn antwoord summier enkele punten aangeraakt en laten horen dat dit slechts een voorlopig standpunt betekende. Hij vermeldde erin dat de inventarisatiecommissie voorstellen tot verbetering had gedaan, maar hij heette haar project onvoldoende doordacht „*pas assez digéré*”. De voorstellen sloegen daarbij vooral op technische verbeteringen van het vigerend systeem zoals de aanslagprocedures en de invoering van het innen in eigen beheer in plaats van door verpachting. Zij raakten niet aan de echte beleidsopties. De commissie had bv. niet onderzocht waarom bepaalde accijnzen werden geheven, welke hun weerslag was op de ontwikkeling van handel, nijverheid en landbouw, welke objectieven moesten gesteld en welke criteria aangewend¹⁶. Dierickx zag hier voor de regering een belangrijk punt van interventie. Hij vond dat kleine accijnzen, waarvan de administratie veel te duur uitviel, door een enkele aanslag moesten vervangen worden. Correcties moesten doorgevoerd worden met het oog op de ontwikkeling van een vrije binnenlandse markt. In tegenstelling tot zijn voorganger, H. de Wavrans, vond Dierickx dat de Gentse fiscaliteit een erge rem betekende op de ontwikkeling van een nationale economie.

Het leek hem best voorlopig niets essentieels aan de Gentse fiscaliteit te veranderen, geen aanpassing van heffingen, geen wijziging van getaksede produkten e.d.¹⁷. De vrije conversie van renten, die de stad moest doorvoeren, vereiste volgens hem een uiterste terughoudendheid. Want als de renteniers achterdocht kregen — eventueel door valse geruchten beïnvloed — betreffende de bronnen van inkomsten van de stad, zouden zij in groten getale de reductie van de intrestvoet weigeren.

In 1772 werden dus alleen maar enkele tekstverbeteringen ingelast en een voor-de-stad-Gent-gunstige clause geschrapt. In de vorige octrooien had de vorst immers de stedelijke magistraat steeds gemachtigd de aanslagvoet te verminderen. Deze toegeeflijkheid dateerde van 1672¹⁸. De clause was toen in het octrooi opgenomen, omdat men zowel te Brussel als te Gent van mening was dat de stedelijke fiscaliteit te drukkend was. Maar perspectieven van vermindering van belastingdruk werden

(16) *Quelques frappantes que soient ces améliorations ... elles consistent dans la régie des revenus et dans la forme de direction plutôt que dans le radical de la perception*, zo formuleert de Junta der Besturen haar oordeel. Men had ze te weinig op hun economische weerslag onderzocht. „*Les impositions de la ville de Gand retombent sur trop de branches de commerce pour ne pas le gêner*”. JAS 762 : P 27 april 1772.

(17) In dit perspectief werden ook verzoeken afgewezen zoals bv. de huidevetters deden. Zij vroegen vrijstelling van pondgeld op grondstoffen als huiden en schors, die voor hun bedrijf nodig waren en in de stad moesten ingevoerd worden. Pas vanaf 1783 zou men met dergelijke verzoeken rekening houden. JAS 762 : Verzoekschrift van de huidevetters s.d., P 27 april 1772.

(18) L. MONTIGNY, *o.c.*, blz. 381.

in de Belgische gewesten zelden of nooit gerealiseerd. Fiscaal Dierickx wees de Junta op deze clausule en stelde voor ze te schrappen. Zo'n machtiging gaf aan de stad te veel vrijheid, vond hij. Zodra het met de stedelijke financiën enigszins beter ging, zou de magistraat immers bekommerd zijn om de belastingdruk te verminderen. De schepenen dachten er dan niet aan, zo argumenteerde de fiscaal, dat Gent verplichtingen had t.o.v. de bede, waartoe de stad al lang niets meer bijdroeg. Zij hielden het financieel beheer liever in een precaire toestand om niet tot de bede te moeten bijdragen¹⁹.

Het daaropvolgende jaar, 1773, stond men echter geen stap verder in de kennis van de Gentse toestanden. Fiscaal Dierickx had zo'n drukke bezigheden dat de Junta de hoop had opgegeven ooit een eindverslag over zijn controletaak te krijgen. Hij werd dan ook als regeringscommissaris bedankt en vervangen door raadsheer L.J. de Gheus († 1794) van de Raad van Vlaanderen. Alle hoop werd nu op de nieuwe commissaris gesteld. Zijn functie was immers meer en meer tot een permanent toezicht op het stadsbestuur uitgegroeid. Daarom werd het octrooi weerom met slechts één jaar verlengd. Zowel voorschepen Vilain XIII als fiscaal Dierickx waren het daarmee eens²⁰.

In 1774 was het de officieel erkende hervormingscommissie, die namens de stad onderhandelde aangaande de verlenging van het fiscaal octrooi. Zij drong aan op een looptijd van minstens drie jaar. De Junta aarzelde: zou het verwachte rapport van commissaris de Gheus niet weldra volledige informatie brengen over het beheer en de instellingen van de stad Gent? Uiteindelijk besliste zij toch te voldoen aan het verzoek: de commissie zou het als een blijk van vertrouwen vanwege de regering ervaren en erdoor in haar taak worden aangemoedigd²¹.

1.2.3. De octrooien van 1777 en volgende jaren

Na het verloop van deze vergunning werden de fiscale octrooien regelmatig voor drie jaar verlengd: in 1777, 1780, 1783, 1786, 1789. In 1792 werd een verlenging van zes jaar voorzien...²². Men kwam echter

(19) JAS 761 en 762: P 27 april 1772 en dossier. Er zijn interessante bemerkingsen in de minuut van dit protocol, die niet in het origineel zijn overgenomen.

(20) De Junta was heel ontevreden over het uitblijven van het rapport van de overbelaste Dierickx. Nijdig noteerde zij dat zij wegens het uitblijven van dit document gedwongen was geweest *de proposer l'établissement d'un comité chargé de cet objet*. Hiermee bedoelde zij de Gentse commissie voor „*le rétablissement des affaires de la ville de Gand*”. Had de regeringscommissaris zijn taak goed volbracht, dan had de Junta al een studie kunnen maken van de Gentse fiscaliteit. JAS 762: P 20 april 1773. G.R. 277 B: D 25 april 1773. Blijkbaar mocht alleen vanaf dit jaar de Junta der Besturen vrij haar mening naar voor brengen in de consulte. Het jaar ervoor had de sekretaris voor staat en oorlog haar alleen belast met het opstellen van het decreet ter verlenging.

(21) JAS 762: P 20 april 1774. G.R. 277 B: D 29 april 1774.

(22) L.P. GACHARD, *o.c.*, blz. 61-62. JAS 74, fol. 126-128; 761: P 15 april 1777; 763: P 13 maart 1780, P 18 april 1783, P 24 maart 1786, P 26 september 1792 en dossiers; 784: D 1 april 1784. G.R. 277 B: octrooi 26 april 1777; 278 A: octrooi 24 maart 1780 en 18 april 1783; 278 B: octrooi 3 april 1786 en 3 oktober 1792. C.G.G. 643: memorie 30 januari 1789.

— afgezien van wat wij verder nog zullen vermelden — tot geen enkele grondige fiscale hervorming. Zo'n diep ingrijpen zou aan de Franse bezetting voorbehouden blijven. Toch ligt tot aan de Brabantse Omwenteling de reden van de triënnaliteit van de octrooien, bij de verwachte herziening van de fiscaliteit, te Gent zowel als elders. De duur van de vergunning was daarbij steeds dezelfde als die van de fiscale pachten²³. Dit was een eis van elementaire voorzichtigheid: bij een ingrijpende hervorming zou er immers spontaan een prijsaanpassing van de pachten gebeuren. Zo wilde men de betwistingen en processen vermijden, die een van de schaduwzijden van het pachtstelsel waren en zich steeds voordeden bij verandering in de fiscale heffingen. Schreef reeds niet in 1755 de Gentse voorshepen in dit verband dat 'n wijziging van de fiscaliteit tijdens een pacht „ferait naitre un embarras et l'on serait obligé d'ouvrir la porte à des indemnités qui n'ont été que trop fréquentes ci-devant et toujours pernicieuses à l'état, parce que l'importunité et la faveur décident souvent de la justice de pareilles demandes”²⁴?

Op het einde van de jaren zeventig was de Junta der Besturen trouwens zelf nog niet in het reine met de criteria van een fiscale hervorming. Wel kwam in haar verslagen steeds de bekommernis naar voor, de vrijheid van goederenverkeer in het binnenland niet meer te laten belemmeren door taksen of tolleren. Ook stelde zij regelmatig voorop dat de fiscaliteit moest aangepast worden aan de noden van het economische leven. Zo drongen de ideeën van het liberalisme stilaan door bij de bewindvoerders. Toch werd er niets grondigs veranderd, ook niet toen in 1780 de formulering van de accijns op de kaas en van het pondgeld op het lijnwaad scherper gesteld werden²⁵. Deze correcties waren slechts een voorlopige hulp, noteerde de Junta, en wilden helemaal niet vooruitlopen op de algemene herziening.

Later, in de loop van de jaren tachtig, zou men wel enkele voorzichtige aanpassingen kennen. Zij werden door Brussel aan Gent en aan andere besturen opgedrongen en gebeurden onder de druk van een intensere handelsactiviteit en van evoluerende opvattingen.

Naarmate de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1776-1783) vorderde en handel en vervoer in de neutrale Nederlanden toenamen, kwam immers de verzuchting tot afschaffing van alle belemmeringen van de binnenlandse handel sterker naar voren. Het aantal verzoekschriften van handelaars aan de regering zijn daarvan een sprekende uiting. In betrekking tot Gent drong men sterk aan op het vrijmaken van de doorvaart op de verbinding van Oostende naar Leuven, Brussel en Antwerpen en op de verbinding Oostende-Doornik. De Brusselse groothandelaars traden bij deze actie bijzonder op de voorgrond en kregen ruime

(23) Principiële beslissing in JAS 762 : P 20 april 1774.

(24) J. VILAIN XIII, *Réflexions sur les finances de la Flandre*, Gent, 1755 blz. 263.

(25) Ofschoon er bv. reeds sprake is van de afschaffing van het recht op het lijnwaad, wordt de formulering alleen verduidelijkt. Zo er voorheen stond *ici vendue* wordt de tekst nu *venant en ville vendue ou pour être vendue*. JAS 74, fol. 126-128 ; 763 : P 13 maart 1780.

steun van de Staten van Brabant. Ook de Kamer van Koophandel van Gent was erg bij de zaak betrokken en drong bij het stadsbestuur aan op vrij transitio. Van alle zijden vroeg men afschaffing van de passagerechten op steenkool, zout, vlas, lijnwaad en hennep.

De Junta der Besturen was gevoelig voor deze actie. Haar objectieven stemden overeen met de persoonlijke overtuiging van de jonge auditeurs. De oprichting van het *Comité du commerce maritime* (1781) was voor de Junta een duidelijk bewijs van de groeiende groothandel. In 1783 kwam de Junta klaar met een eerste studie over de stedelijke en gewestelijke fiscaliteit. Zij stelde voorop dat de stedelijke en gewestelijke passagerechten moesten verdwijnen, welke naam zij ook droegen: tollén, lastgeld, pondgeld, *soixantième* e.a. Men zou deze eventueel kunnen vervangen door zwaardere heffingen op de consumptie van luxegoederen zoals wijnen.

Datzelfde jaar werd de stad Gent op de vingers getikt, omdat de magistraat, onwillig als hij in deze zaak was, al meer dan een jaar in gebreke was gebleven betreffende een advies over de afschaffing van de stedelijke passagerechten. Het vernieuwde octrooi van 1783 maakte daarom voorbehoud inzake de wijziging van de fiscale wetgeving²⁶. Het stipuleerde zelfs uitdrukkelijk dat het pondgeld, het lastgeld en de tollén nog slechts gedurende drie maanden mochten geheven worden en dan konden afgeschaft worden, ten minste voor zover ze de doorvoer belastten.

Het hoort niet tot de opzet van deze studie in te gaan op de mutaties van de fiscaliteit in de Oostenrijkse Nederlanden. Met het oog op de *liberté du commerce et la facilité de l'approvisionnement* werden in de loop van 1783-1785 op meerdere plaatsen verlichtingen van het pondgeld en van andere passagetaksen doorgevoerd. Ook het issuerecht werd afgeschaft. Voor Gent werd ook een verlichting van de taks op de bouwmaterialen gedecreteerd²⁷. Tot deze partiële maatregelen bleef de fiscale hervorming beperkt.

In de latere jaren werd het fiscale octrooi voor Gent niet meer gewijzigd.

1.3. Besluit

Het verlenen van allerlei vergunningen, octrooien geheten, ressorteerde tijdens het Ancien Régime onder de soevereine macht van de vorst. Het is begrijpelijk dat de machtiging tot fiscale heffingen en tot leningen hem op een bijzondere wijze geïnteresseerd hebben. Toch werden de fiscale octrooien aanvankelijk achteloos en slordig behandeld. Zowel de formulering

(26) Wel had de stad Gent op het verzoek van 25 maart 1782 geantwoord dat de Staten van Brabant en de stad Brussel ook passagetaksen hieven. Op 1 april 1783 vroeg de regering welke die taksen waren en drong zij daarbij opnieuw aan op advies betreffende de Gentse transitorechten. JAS 763: P 18 april 1783; 784: P 4 april 1783, D 1 april 1783. G.R. 278 A: octrooi 18 april 1783.

(27) OPBA XII, blz. 365-366, 378-380. G.R. 273 A: D 17 juli 1779; 278 A: P 4 april en 28 juli 1783, D 27 augustus 1783; 278 B: P 8 november 1784, 7 maart en 13 juni 1785. JAS 775: P 26 mei 1783.

van de vergunning als de stiptheid van de uitvaardiging werden verwaarloosd.

De tweede helft van de achttiende eeuw kende een bewustworden en een nauwgezet uitoefenen van de vorstelijke prerogatieven. Dit kwam ook tot uiting in de betrekkingen tussen de centrale regering te Brussel en de stad Gent. De fiscale aangelegenheden werden te Brussel steeds zorgvuldiger behandeld. De Junta voor Besturen en Beden kwam voortaan tussen in de heffingen en bereidde een meer aangepaste fiscaliteit voor. Sinds de middeleeuwen was immers de stedelijke en gewestelijke fiscaliteit onder de druk van zware oorlogsomstandigheden of andere beroeringen op een weinig rationele wijze gegroeid. Pas tijdens de lange vredesperiode na het Verdrag van Aken (1748) kon de regering het haastig opgebouwde, geïmproviseerde werk overzien en probeerde zij tot criteria van een goede fiscaliteit te komen, om die dan aan gewesten en steden op te dringen.

Anderzijds kende ook de stad Gent een bewustwording, die tot in het domein van de fiscale octrooien merkbaar is. Een nieuwe bekommernis kwam tot uiting in de oprichting en in het werk van commissies voor financiën en in een specialisatie van schepenen binnen het college van de Keure. Toch bleef in de magistratuur steeds een zekere weerstand tegen vernieuwing voortbestaan.

De evolutie van de fiscaliteit, en meer bepaald van de fiscale octrooien liet ons toe een blik te werpen op de rol van de regeringsmacht in het stedelijke leven en de betekenis van haar vergunningen voor de accijnzen en voor de belastingplichtigen.

2. DE FISCALITEITSPACHTEN

De vergunning taksen te innen werd door de stedelijke overheid steeds met zorg benut. Het inkomen van de openbare besturen hing immers in belangrijke mate af van de fiscale heffingen. Toch werd er tot nog toe in de Gentse historiografie weinig aandacht aan besteed. De octrooien en de getakseerde consumptiegoederen lijken vóór 1770 alleen de openbare sector te interesseren en de consumenten weinig te beroeren. Helemaal juist is deze indruk nochtans niet, denken wij maar aan het ontduiken van de accijnzen. Weliswaar wordt er aanvankelijk slechts één klacht herhaaldelijk gehoord: de zwaardere taxatie in de steden — te Gent zowel als elders — maakt er het leven duurder en de concurrentie met het platteland onmogelijk. Slechts na 1770 gaan duidelijke stemmen op voor een coördinatie van het fiscale stelsel en worden de klachten talrijker over bepaalde heffingen, die een commerciële ontplooiing hinderden.

De wijzen waarop de taksen werden geïnd, lijken de openbare mening meer beroerd te hebben dan de fiscale aanslag zelf. Het innen gebeurde in heel wat Vlaamse besturen via de privé sector, door verpachting. Hieromtrent stuitte men op heel wat reacties: niet alleen vanwege de belastingplichtigen maar ook vanwege de bevoorrechten, die van de aanslag vrijgesteld waren. Deze laatste groep roerde zich vooral, wanneer zij zich in haar privileges bedreigd waande. Omstreeks het midden van de eeuw was de inningsmethode in West-Europa een voorwerp van salondiscussies

en van geschriften. De stille reactie in de vorm van ontduiking werd zelden besproken, ofschoon zij in de achttiende eeuw een hoogtepunt zou bereikt hebben.

De discussie over de beste methode voor de inning der accijnzen was ook te Gent een gespreksthema voor de goeude standen. In de achttiende eeuw is het bij het verstrijken van elke pachtovereenkomst opgeflakkerd. De inning was ook ter sprake gekomen bij de hervorming van de stedelijke financiën in 1734, maar zonder praktisch gevolg. In 1769-1770 had de inventarisatiecommissie de zaak weer te berde gebracht. Zij had haar standpunt omstandig verdedigd in haar eindrapport.

Wij zouden in dit tweede deel willen ingaan op deze problematiek, die in de context van de Oostenrijkse Nederlanden al te weinig behandeld werd²⁸. Welke standpunten werden te Gent verdedigd? Welke evolutie kende de inning der belastingen? Hierbij zullen wij op de verpachtingsvoorwaarden moeten ingaan, een kijk nemen in de wereld en de mentaliteit van de pachters, de aanbesteding van de uitbating der fiscaliteit volgen en ten slotte de overgang naar eigen beheer meemaken tijdens de regering van Jozef II.

2.1. Enkele begrippen

Om de nodige klaarheid te brengen in een nogal technische uiteenzetting is het goed enkele termen en begrippen te verduidelijken, die weleer in de kringen van de fiscalisten gemeengoed waren. Wij bedoelen hiermee de begrippen eigen beheer (*régie*), pacht s.s. (*ferme*) en pacht s.l. of admotiatie (*admodiation*) en abonnement.

De *regie* was de rechtstreekse inning van de taksen door ambtenaren van de overheid. Het incasseren van de verschuldigde gelden zowel als het aanslaan van de burgers gebeurde onder de verantwoordelijkheid van de overheid. Alleen wanneer er ten gevolge van ernstige administratieve tekortkomingen fouten werden gemaakt, kon de ambtenaar aansprakelijk gesteld worden.

De *pacht* was een contract door een zakenman aangegaan om op eigen risico en desnoods met eigen personeel, voor een overeengekomen som, bepaalde belastingen te innen of andere verplichtingen van de overheid uit te voeren (bv. het uitbetalen van intrest). De pachter maakte winst of verlies naargelang de opbrengst van de fiscaliteit de overeengekomen som overtrof of niet bereikte. Beide saldi waren uitsluitend zijn persoonlijke aangelegenheid. De pachter had het recht beslag te leggen op goederen, die in fraude geïmporteerd of geconsumeerd werden en op eigen risico processen in te spannen bij betwistingen. Dit contract werd in principe bij openbaar opbod aan de meest biedende toegekend en was gedurende een bepaalde tijd rechtsgeldig. Ofschoon de pachter openbare functies uitoefende en een zekere coërcitieve macht bezat, genoot hij nooit het

(28) De uitgebreide studie van F. DE POTTER, *Gent van den oudsten Tijd tot Heden*, 7 dln., Gent, 1882 sqq. gaat er bv. helemaal niet in op.

statuut van ambtenaar of officier. Wel genoot hij een zekere bescherming vanwege de overheid.

De *admodiatie* was een nevenvorm van de pacht. Zij werd ook bij openbare aanbesteding toegekend, maar voorzag een verdeling van de winst tussen pachter en overheid²⁹. Om te kunnen nagaan of de ontvangen gelden de pachtprijs overtroffen, moest de overheid toegang hebben tot de boekhouding van de pachter. De pachter-admodiateur deed daarom voor de inning beroep op ambtenaren, die door de overheid aangesteld waren, maar door de pachter vergoed werden. De admodiatie was veelal een overgangsstadium van pacht naar eigen beheer en werd al een „pacht bij wijze van regie” (*ferme par forme de régie*) of „geregeerde verpachtinghe” geheten. Om zijn belangen veilig te stellen werd in het contract vermeld dat de pachter recht had op „regiekosten” ter vergoeding van zijn werk en dat van zijn helpers. Dit bedrag moest veelal van de bruto-ontvangsten afgetrokken worden, want de pachtprijs sloeg op het netto-inkomen. In het pachtcontract kon ook aan de overheid een aandeel toegekend worden van boeten en verbeurdverklaringen. Maar in dit geval was zij verplicht tot de proceskosten bij te dragen.

Bij een admodiatie bleef het verlies uitsluitend ten laste van de pachter. Het contract voorzag dat, in geval van vennootschap, alle deelgenoten het verlies solidair moesten dragen. Wanneer er echter verlies gemaakt werd, probeerde de pachter steeds te bekomen dat de overheid deze geheel of ten dele op zich nam. Hij baseerde zich daarvoor op het gemengde regime van het contract en deed een beroep op de analogie van de winstverdeling. Evenzeer als de pachter s.s. kon hij dan tegen de overheid procederen op grond van onvoorziene hindernissen zoals oorlog of bezetting, verbod van jeneverstoken bij slechte oogsten en graanschaarste, afwezigheid van het garnizoen uit een garnizoenstad d.i. van soldatenconsumenten e.d. Daarom voorzagen de achttiende-eeuwse contracten meer en meer nauwkeurig deze eventualiteiten³⁰.

Ten slotte was er de ambtelijke inning, vooral in de vorm van het *geïnteresseerd overheidsbeheer* (*la régie intéressée*). Hier was er van uitbesteding geen sprake meer. De leiding van inning had, evenals het ondergeschikt personeel, het statuut van ambtenaar. De pachters werden „regisseurs” of „directeurs”. Veelal waren deze regisseurs afzetbaar en werd hun ambt niet koopbaar gesteld. Voor de uitvoering van de taak werden premies voorzien, wanneer de globale ontvangst een streefcijfer bereikte. Deze regeling moest hun inzet en creativiteit stimuleren en kon uitgedrukt

(29) Voorstanders van de admodiatie beschreven deze vorm van pacht als volgt: „Il me semble qu'il est plus sur de convenir d'abord avec les entrepreneurs d'une régie d'un prix fixe en leur allouant une somme pour leur régie et de stipuler ensuite avec eux une gratification sur ce qu'ils feront rentrer en sus de leur engagement. Lorsque les revenus publics se perçoivent sous cette forme mixte, on est assuré d'un fond considérable, ce qui convient toujours. Car si l'industrie des fermiers fait valoir l'impôt au delà de ce qu'on espérait, c'est l'état qui jouit de la plus grande partie de ce bénéfice.” J. VILAIN XIII, *Réflexions sur les finances de la Flandre*, Gent, 1775, blz. 262.

(30) In de verdere tekst houden wij ons aan de algemene term van pachter. In de Gentse context slaat dit woord steeds op een pachter-admodiateur.

worden in minimum- en maximumwedden. Zij werd af en toe herzien en hierbij werd rekening gehouden met de economische omstandigheden en de mutaties in de fiscaliteit.

Abonnements (abonnements, accords, rachats) waren fiscale overeenkomsten, waarbij veelal de inning van een taks aan een corporatie of een groep van mensen met een homogene status werd toegewezen in ruil voor een forfaitaire som. Soms kon ook een enkeling met de overheid een akkoord afsluiten voor een bepaalde accijns. Het doel van de overheid was steeds het uitschakelen van dure controles door een minnelijke schikking³¹. Het opzet van de groep, gilde, corporatie of enkeling was een mildere taxatie bekomen. In dit geval had er geen openbare aanbesteding plaats. Het initiatief kwam steeds van belastingplichtigen. Deze stelden voor de heffing van een bepaald accijns in hun kring of in hun beroepsbezigheid te verzorgen zonder enige medewerking of controle van de overheid. De verantwoordelijken van de groep of de individuele personen sloten daartoe een steeds hernieuwbare overeenkomst af, waarin de globale netto som van de taks werd vastgelegd. Te Gent liet het college van de Keure de onderhandelingen hierover steeds door de pachters voeren en keurde achteraf het akkoord goed. Zo voorkwam het betwistingen vanwege de pachters over hun pachtprijs³².

Bij abonnements kan men niet echt van een pacht spreken. De Franse term *rachat*, vrijkoop, is op zichzelf reeds duidelijk. Men treft deze overeenkomsten ook bij eigen beheer aan. Wij zullen ze daarom niet in onze verdere uiteenzetting betrekken. Alleen willen wij in het kort wijzen op het bestaan van enkele fiscale akkoorden te Gent.

De stad kende abonnements voor de vleestaks en de jeneveraccijns. Zij waren gebaseerd op overeenkomsten, met de geëigende beroepsvereniging aangegaan. Daarnaast waren er de abonnements van de „kraankinders” voor het reep- en kraangeld en van de meelhandelaars voor hun waren. Om het risico te beperken werden deze akkoorden jaarlijks herzien zoals voor de jeneverstokers of voor drie jaar afgesloten bij de vernieuwing van de fiscale pacht. Sommige groothandelaars hadden zelfs een abonnement voor het pondgeld. Een forfaitaire som stelde hen dan praktisch vrij van het stedelijk invoerrecht³³.

Soms hoorde men bedenkingen en klachten over de geringe opbrengst van de afgekochte rechten. Zo bracht de jenevertaks te Gent beduidend minder op dan te Brussel, Antwerpen, Namen en Bergen. Dan rees de vraag of men niet beter zo'n akkoord afschafte en de inning op de gewone

(31) Voor de Gentse jeneverstokers werden de overeenkomsten als volgt omschreven: „*accords ... ensuite desquels ceux-ci payent une somme déterminée pour tel nombre de mesures de braie qu'ils s'engagent de distiller pendant l'année.*” JAS 774: Mémoire mei 1772.

(32) SAG 107/26, fol. 56-57. Men had de indruk dat de pachters bij deze onderhandelingen steekpenningen aannamen: SAG 527/4: *Observations sur la régie* en 527/17: memoire aan H. de Wavrans 3 juli 1771.

(33) JAS 787: *Mémoire des députés des échevins de la Keure de Gand nommés en conséquence du décret de Son Altesse Royale du 4 août 1769*, fol. 29-31. Dit document berust ook in SAG 527/2 en 4.

wijze deed, zoals in 1772 werd voorgesteld³⁴. Er werd ook wel eens geopperd dat er geen legale basis voor dergelijke overeenkomsten bestond. Anderzijds waren de beroepsverenigingen er onmiddellijk bij om verbrekking van het akkoord te vragen, wanneer de verkoop minder vlotte. Dit deden o.m. de jeneverstokers, wanneer tijdens de Beierse successieoorlog het garnizoen uit de stad was weggetrokken³⁵. Soms krijgt men echo's over hoogoplopende ruzies binnen de beroepsvereniging over de beste onderlinge verdeling van de belastingen³⁶. Probleemloos waren de abonnementen niet. Geen der beide contracterende partijen was er in alle omstandigheden gelukkig mee.

De aanleiding tot het aanvragen van een abonnement is verhelderend voor bepaalde maatschappelijke geplogenheden. In de jaren zeventig waren zowat alle wijnhandelaars te Gent op fraude betrappt en beboet. Zij lengden de wijn aan en ontdoken een groot deel der accijnzen. De controle had veel geld gekost en de handelaars voelden zich op een blijvende manier bedreigd in hun oneerlijk bedrijf. In 1775 bood zich een groep van vijf invoerders-groothandelaars aan om de inning van de wijnaccijnzen bij hun collega's door te voeren. Zij stelden de overheid een afkoopbedrag voor dat £ 823 hoger lag dan de gemiddelde jaaropbrengst in 1760-1774. Aan het voorstel was natuurlijk als *conditio sine qua non* verbonden dat de stad geen enkele controle meer zou uitoefenen op de wijnhandel of wat daarvoor doorging. Aanvankelijk wees de magistraat het aanbod af. Na lange onderhandelingen kwam hij tenslotte op zijn beslissing terug en gaf zijn toestemming tot het akkoord³⁷.

Van een enigszins andere aard waren de abonnementen voor kloosters en andere geestelijke instellingen. Zij waren voor deze kerkelijke groepen een middenweg tussen de (bedreigde of afgeschafte) vrijstelling en de volledige belastbaarheid³⁸. Maar ook hier bleef het hoofddoel de begunstiging van de groep of van de eigen onderneming, terwijl de overheid er een middel in zag om zonder kosten de ontduiking te beperken.

Tenslotte zij opgemerkt dat in de steden de pacht vooral voorkwam bij de inning van de verbruiksaccijnzen. De taksen op eigendommen en woningen werden zelden uitbesteed. Te Gent werd het innen hiervan (de „huisgelden”) steeds in eigen beheer gehouden. Ook in Frankrijk hadden de koninklijke pachters niets te maken met de heffing van de *taille*³⁹.

(34) JAS 764 : Memorandum 17 mei 1772. Als de berekening die hier voorkomt, juist is, bracht de jeneveraccijns in 1771-1772 fl. 13.455 op. Zonder abonnement zou de opbrengst fl. 87.179-8-0 geweest zijn. Een beduidend verschil !

(35) JAS 766 : P 16 augustus 1779.

(36) SAG 107/26, fol. 56-57.

(37) JAS 771 : P 2 juni en 14 augustus 1775, 29 november 1776, 17 juni en 26 december 1777, 30 augustus 1779 en volumineuze dossiers. SAG 107/46 : P 16 februari 1776.

(38) G. BIGWOOD, *Les impôts généraux dans les Pays Bas Autrichiens*, Leuven, 1900, blz. 318-319.

(39) Te Antwerpen en in de Brusselse voorsteden werd de inning van de huisgelden soms wel verpacht. Cfr. G. BIGWOOD, *o.c.*, blz. 149. Sommige Vlaamse kasselrijen hadden ook de pacht van *tailles* gekend. Het Anjou-regime had ze afgeschafte om koninklijke ontvangers in de plaats te stellen en daarbij geargumenteed vanuit de „grootte abusen ende fauten, dewelcke dagelyckx zijn overcommende door

2.2. Pacht of eigen beheer: de discussie in het Westen

In het Ancien Régime was het uitbesteden van de inning der accijnzen aan privé personen of ondernemingen geen uitzonderlijk verschijnsel. Het hoort thuis bij een meer algemeen verspreide vorm van openbaar bestuur: het delegeren, ja het afwentelen van een aantal overheidstaken. Het uitoefenen van een aantal openbare functies werd dan ten dele of geheel uit de hand gegeven en aan aannemers van de privé sector toevertrouwd. Dit kon slaan op het organiseren van een legermacht en dan deed de overheid een beroep op huurtroepen onder de leiding van condottieri, op het slaan van munt in de muntateliers, op de organisatie van de douanen, op het bewaken van gevangenen, het geven van onderwijs e.a.⁴⁰.

Vóór 1749 werd in de Zuidelijke Nederlanden de uitbating van de muntateliers te Antwerpen en te Brugge in pacht gegeven. De aannemer was er niet altijd gelukkig mee en leed soms groot verlies⁴¹. Ook de uitbating van de douanerechten werd een tijdlang verpacht. Maar dit leidde tot zoveel problemen, — opzegging van een contract inclus —, dat men al vlug voor eigen beheer opteede⁴². In de Anjoutijd (1700-1706) was ook de uitbating van de vorstelijke domeinen verpacht. In „West-Vlaanderen” ging deze uitbatingsvorm na 1715 nog heel lang verder. Zelfs de inspectie der steenwegen, de zorg voor de nodige onderhouds- en herstelwerken werd aan de barreelhouders in pacht gegeven⁴³. De overheid reserveerde zich veel minder taken dan men soms in de twintigste eeuw vermoedt.

Voor de fiscaliteit is de Brusselse regering zeer lang voorstander geweest van de pacht als beste inningsvorm. Het graafschap Vlaanderen was steeds het uitverkoren terrein van het pachtrecht. Men mag echter niet zó ver gaan als P. Harsin, die beweerde dat de pacht er vóór de Franse Revolutie het enige stelsel was⁴⁴. In het begin van de achttiende

de personen, dewelcke by verpachtingh aenveerden den ontfanck van de omme-
stellingen ende settingen, dewelcke binnen elcke prochie worden gedaen”. Op 6
oktober 1706 werd de oude toestand hersteld. Zie *Pl.v.Vl.*, IV, 259-260, 490-499,
515-523, 540-554.

(40) In 1756 werd bv. het pachtcontract van de cipier van het huis van hechtenis van de Raad van Vlaanderen wegens misbruiken verbroken. Voortaan zou een bewaker van overheidswege benoemd worden. Deze ambtenaar zou om zijn functie uit te oefenen elk jaar fl. 24 aan de staat moeten betalen. Zie O.P.B.A., dl. VIII, blz. 7.

(41) V. JANSSENS, *Het Geldwezen in de Oostenrijkse Nederlanden*, Brussel, 1957, blz. 70 en 98-99. Het kon gebeuren dat een overheidslichaam als de Staten van Vlaanderen zich aanbood voor deze pacht. De verpachting van de muntslag vond men circa 1749 in de hoogste kringen alles behalve gepast: „*la ferme des hôtels de monnaies si odieuse...*”. SEG 1664: D 5 en 20 april 1749 en dossier. Dit soort beoordelingen werd de aanleiding voor de overschakeling naar eigen beheer.

(42) G. Bigwood, o.c., blz. 271-277.

(43) Men was in Vlaanderen zelfs fier over de regeling betreffende de steenwegen, die men de meest moderne heette van de Oostenrijkse Nederlanden. Zie P. PYCKE, *Réponse aux réflexions sur les finances de la Flandre* (RUG. Bibliotheek hs. 2894), fol. 13.

(44) P. HARSIN, *Les finances publiques belges sous l'Ancien Régime*. In *Histoire des finances publiques*, dl. I, Brussel, 1950, blz. 10-11.

eeuw had dit regime nog een grote impuls gekregen van de Anjou-regering. Alleen Brabant had zich toen met succes weten te verzetten tegen een algemeen opdringen van het pachtstelsel⁴⁵. In de meeste vorstendommen was na 1715 de pacht stilaan geëvolueerd naar eigen beheer. Dit was gebeurd tegen de zin van de centrale overheid, die in de jaren 1730 nog geprobeerd had de pacht tot algemeen systeem te verheffen voor het collecteren van de accijnzen. De Staten van Henegouwen en Namen hadden in 1744 de regie van de regering afgedwongen. De Staten van Vlaanderen hadden ze definitief ingevoerd in 1755 naar aanleiding van de hervorming der Staten. „West-Vlaanderen” had het overheidsbeheer mogen doorvoeren in 1771, ofschoon deze overgang nog zeven jaar tevoren door Kaunitz was afgewezen⁴⁶.

Zo de pacht de oudere vorm van inning der accijnzen was, hangt haar ontstaan in belangrijke mate samen met de onmacht van de overheid om het steeds belangrijker financieel en fiscaal gebeuren methodisch te organiseren en te controleren. Het verpachten van de inning had voor de overheid een dubbele betekenis. Zij huurde in de privé sector het management van de fiscale exploitatie en verzekerde zich terzelfder tijd tegen het risico van dalende ontvangsten, daar zij op voorhand het inkomen kende en dit dus niet moest begroten⁴⁷. In een aantal gevallen was zelfs nog een deel in de winst van de pachters bedongen, zodat zij niet totaal verstoken bleef van het voordeel bij stijgende ontvangsten. Tenslotte — en dat was een niet te misprijzen voordeel — kon de overheid beroep doen op voorschotten van ontvangsten.

In de achttiende eeuw was deze onmacht in financiële aangelegenheden geen evident verschijnsel meer en werd de inning via verpachting overal in Europa erg becritiseerd. Frankrijk was het land, dat veelal model stond voor de verpachting van de fiscaliteit, alhoewel zij er heftig werd bestreden. De grote coërcitieve macht, die privé-personen bezaten, was een van de grote bezwaren, die de tegenstanders aanvoerden. De pachters

(45) Dit wil niet zeggen dat men in Brabant nergens het pachtregime kende. Antwerpen bv. had reeds vroeg in de zeventiende eeuw de pacht verlaten wegens de vele processen met de aannemers. Circa 1653 kende de stad een aarzeling, zodat men sindsdien een dubbel regime kende: voor sommige taksen werd de heffing verpacht, voor andere onder eigen beheer doorgevoerd. In 1702-1706 en in 1739 poogde men er opnieuw een algemene pacht door te duwen. Telkens mislukte de onderneming. Zie R. BOUMANS, *Het Antwerpse Stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing*, Brugge, 1965, blz. 111.

(46) G. BIGWOOD, *o.c.*, blz. 168-174. CAPB 454: Kaunitz aan Maria-Theresia 29 november 1764; 455: Cobenzl aan Kaunitz 15 november 1764 en Cobenzl aan Maria-Theresia 13 december 1764. Betreffende de incidenten, die in Vlaanderen tijdens het ministerie van Botta Adorno bij de verlenging van de pachtverplichting veroorzaakt werden, zie J. LAENEN, *Le ministère de Botta Adorno dans les Pays Bas Autrichiens*, blz. 99.

(47) Daar de overheid het begroten moeilijk aankon, wentelde zij haar onzekerheid af op de pachter. Dit laatste komt pittig tot uiting in de pachtvoorwaarden van de stad Kortrijk: „*La ferme se donne au hasard et risque comme pour un jet de file*”. (Reglement van 7 augustus 1754 en geannexeerde verpachtingsvoorwaarden in *Pl.v.Vl.*, dl. V, blz. 452. Zie ook art. 12 van het Gentse pachtcontract in Bijlage). Tegen alle risico's is de overheid verzekerd: „*la ville parait annuellement assurée d'une somme fixe*”. JAS 763: Gent aan Raad van Financiën 10 oktober 1786.

waren immers geen vorstelijke ambtenaren of officieren. Montesquieu sprak zich tegen de pacht uit in zijn *Esprit des lois*. Een andere Fransman, Pesselier, was voorstander van de verpachting en antwoordde op al de argumenten van Montesquieu in de *Encyclopédie*. In 1780 zou het eigen beheer met Necker een eerste triomf en een gedeeltelijke realisatie kennen⁴⁸.

Op het einde van de Zevenjarige Oorlog, in 1763, was Europa verdeeld tussen pacht en regie. Moderne regeringen als die van Groot-Brittannië, de Verenigde Provinciën, Pruisen en Zweden hadden het eigen beheer ingevoerd. Zuidelijke gebieden als de Italiaanse staatjes, sommige Zwitserse kantons en Frankrijk kenden het pachtstelsel⁴⁹.

Ook in ons land werd de discussie gevoerd over de voordelen van pacht en regie. Als voordeel van de verpachting — ook in de vorm van admodiatie — zag men het feit dat de overheid van meet af aan wist welke som zij zou incasseren en dus geen rekening moest houden met wisselende inkomsten. „*On est toujours à même par là de connaître le véritable produit et la juste valeur des branches admodiées*”, zo redeneerde men te Brussel⁵⁰. De gezagdragers waren daarenboven goed gediend voor de toepassing van de fiscale wetgeving: de pachters hadden er immers alle voordeel bij hun ontvangsten op te vijzelen. Veelal waren de pachters bereid aan de concessie-verlenende overheid voorschotten te geven tegen een redelijke intrest. Overheidspersonen hadden soms nog andere argumenten. Het gebeurde nl. dat de pacht meer opbracht dan de regie. Dat was o.m. de ervaring van de Staten van Vlaanderen geweest, die in 1740-1743 de regie tijdelijk hadden ingevoerd. De ervaring was zo ongelukkig geweest dat onenigheid in de Deputatie ontstaan was en uiteindelijk de pacht werd heringevoerd⁵¹. Een bijkomende, maar zelden vernoemde reden, waarom overheidspersonen voorstander waren van de verpachting waren de „commissiegelden”, de *pots de vin*. Bij elk nieuw contract werden deze uitbetaald aan de leden van de concessie verlenende overheid. Volgens de intendant van Vlaanderen, burggraaf de Vlieringhe, bedroegen zij in het begin van de achttiende eeuw 2 tot 4% van de bedongen jaarsom. Graaf de Bergeyck slaagde er niet in dit gebruik uit te roeien. In 1744 ontvingen bv. de leden van de magistraat van Aalst bij de afsluiting van het pachtcontract elk fl. 183. De jaarlijkse pachtsom bedroeg er fl. 43.999⁵². Door de Staten van Vlaanderen werd hiervoor jaarlijks fl. 14.750 uitgetrokken, ook nadat de pacht reeds was afgeschaft⁵³.

(48) Y. DURAND, *Les fermiers généraux au XVIIIe siècle*, Parijs, 1971, blz. 48-50.

(49) Y. DURAND, *o.c.*, blz. 51-52.

(50) JAS 762: P 30 maart 1765.

(51) CAPB 369: P 6 juni 1743.

(52) ALA 87: P 19 juni 1744. J.H. DE CROONENDALE DE VLIERINGHE, *Memoire sur l'état historique du gouvernement des Pays Bas*, Handschrift 919bis, Algemeen Rijksarchief te Brussel, fol. 54-56.

(53) J. VILAIN XIII, *o.c.*, blz. 51: „*a titre de présence au passage de la ferme des prédicts moyens courants par an*”. Bij de hervorming van de Staten in 1755 wordt deze vergoeding afgeschaft. Men blijft echter nog fl. 3244 uitkeren aan de afgevaardigden van steden en kasselrijen als zitpenning. Zie P. PYCKE, *o.c.*, fol. 59.

De nadelen van de pacht, zo vonden de voorstanders, moest men er maar op de koop bijnemen. Deze sloegen op de methodes van de pachters, die de belastingplichtigen soms zonder veel omhaal uitpersten en niet aarzelden de verpachtende overheid bij veranderende omstandigheden een proces aan te doen voor futiliteiten. De pacht bracht ook mee dat de overheid wegens de winstneming van de exploitant een kleinere som ontving dan wanneer zijzelf de ontvangst ter hand nam en dat zij geen zicht had op de werkelijke besteding van de regiekosten, die de pachter-admодiateur bedongen had.

De voorstanders van het eigen beheer brachten van hun kant argumenten van fundamentele aard naar voor. Openbare functies moesten onderscheiden worden van privé, winstgevende ondernemingen. Zij hoorden thuis bij de dienstverlening, die in de hand van de overheid moest blijven. In de regie waren de uitvoerders van de fiscale wetgeving ambtenaren, die alle ontvangsten onmiddellijk boekten en ter beschikking van de overheid stelden. Als ondergeschikten van de uitvoerende macht waren zij erg soepel, konden alle nieuwe richtlijnen opvolgen en hielpen zo betwistingen en nodeloze processen vermijden⁵⁴.

Wat over de soepelheid van de ondergeschikte officieren naar voor werd gebracht, was allemaal zeer waar, te waar zelfs. Tegenstanders van de regie verweten dit systeem nl. partijdigheid in de perceptie van de taks: vooral stedelijke of lokale overheidspersonen lieten al eens hun verwanten of kennissen bevoordelen bij de betaling van de accijnzen. Dat was een „soepelheid”, die men bij een pachter niet tegenkwam.

De Europese discussie had de Nederlanden en bijzonder Vlaanderen niet onberoerd gelaten. Door allerlei omstandigheden was zij regelmatig geactiveerd. Ook de Franse bezetting (1745-1749) tijdens de Oostenrijkse Successie-Oorlog had daartoe bijgedragen. In 1750 was de discussie bijzonder actueel geworden: de gevolmachtigde minister Botta Adorno had nl. de Staten van Vlaanderen bedreigd de inning van de provinciale taksen gewoon tegen hun zin in pacht te geven. Men wist te Brussel dat de meerderheid in de Staten de voorkeur gaf aan eigen beheer⁵⁵.

Naar aanleiding van de hervorming van de Staten van Vlaanderen, in 1754-1755, was het dilemma pacht-regie een der thema's geweest, die in het openbare forum aan bod waren gekomen. De voorzitter van de Staten van Vlaanderen had in zijn studie over de toestand van de provinciale financiën, „*Réflexions sur les finances de la Flandre*”, het probleem vrij uitvoerig behandeld. Hij had onomwonden het Franse pachtstelsel verworpen en zijn voorkeur voor de regie te kennen gegeven. „*Ceux qui se déclarent pour la régie disent que c'est l'administration d'un bon père de famille qui lève lui-même avec ordre et économie les revenus, que l'état épargne ces profits immenses qui enrichissent ordinairement les fermiers et au peuple les spectacles de ces fortunes subites, que la régie écarte les*

(54) J.E. BOSHER, *French Finances 1770-1795. From Business to Bureaucracy*. Cambridge, 1970, blz. 121, 136-137, 174.

(55) SEG 1944: Nota van Karel van Lorreinen aan Maria-Theresia (1750). G.R. 237: Pycke aan Botta Adorno 31 maart 1751.

vexations, et les oppressions qui ne sont que trop ordinaires dans les fermiers, dont l'âme mercénaire ne pratique aucun ménagement"⁵⁶. In zijn *Réponse aux réflexions sur les finances de la Flandre* had pensionaris P. Pycke (1721-1779) zijn politieke tegenstander op dat punt niet aangevallen. Dit wijst op een grote consensus in beide kampen. De Statenpensionaris had zelfs betoogd dat de oude Deputatie al lang voor de regie gewonnen was: „*Plusieurs expériences, le produit des fermes dans le précédent siècle et les différentes admodiations dans celui-ci — avec les difficultés, inconvénients et procès sans nombre qu'elles ont occasionnés — ont constaté la préférence en faveur de la régie, lorsqu'on est bien attentif à s'assurer de bons et fidèles régisseurs et contrôleurs, dûment soumis et bridés par la vigilance continuelle des députés*"⁵⁷.

De Statenvoorzitter had weliswaar een principiële concessie gedaan aan de Britse economist Charles Davenant (1656-1714), die had betoogd dat het gemengde regime van de admodiatie het beste was voor de overheid. Theoretisch was dat juist, had Vilain XIII geoordeeld, maar in de praktijk was het systeem niet flexibel genoeg om wijzigingen in aanslag en taksering toe te laten⁵⁸. Daarom hadden de Staten van Vlaanderen unaniem voor de regie geopteerd.

De regeringsmilieus waren niet even eensgezind. Ofschoon wij niet de overtuiging van elk der regeringsleden kennen, lijkt het wel vast te staan dat de kanselier Kaunitz en gevolmachtigd minister Cobenzl tegenstander waren van het eigen beheer⁵⁹. De jongere generatie, in het bijzonder de leden van de Junta der Besturen, waren voorstanders. Zij zullen na 1764 mede hun stempel drukken op de binnenlandse politiek.

De afwijzing van de regie te Brussel had steeds iets te maken met het wantrouwen t.o.v. de eerlijkheid van de plaatselijke overheidspersonen. Niet het gebrek aan competentie in leiding en management schrikte Cobenzl af, wel het favoritisme van de gezagdragers, dat leidde tot bevoordeling van vrienden en kennissen. Karel van Lorreinen had daarover in 1749 in een officieel rapport betreffende de leden van de Staten van Brabant geschreven: „*Ils ont au surplus l'agrément d'user de connivence, quand bon leur semble, envers leurs parents ou amis, auxquels ils veulent faire participer une exemption qui ne leur serait pas due. C'est là presque un mal général dans ces provinces, où la considération particulière l'emporte sur celle qui intéresse le royal service et le bien être de l'état.*"⁶⁰. Ook Vilain XIII realiseerde zich dat naast fiscale fraude vooral de partij-

(56) J. VILAIN XIII, *o.c.*, blz. 261. P. LENDERS, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende Eeuw*. Brussel, 1956, blz. 137-138.

(57) P. PYCKE, *o.c.*, fol. 152-153.

(58) J. VILAIN XIII, *o.c.*, blz. 262. De Staten van Vlaanderen keerden wel terug tot de verpachting voor niet-fiscale uitbatingen. Zo werd de uitbating van de bootdienst Gent-Brugge en het bedienen van bruggen, overzetboten en sluisen opnieuw verpacht „*pour faire augmenter les revenus et diminuer les frais de régie qui sont immenses*". J. VILAIN XIII, *o.c.*, blz. 49, 107, 114, 120, 127.

(59) C. DE VILLERMONT, *La cour de Vienne et de Bruxelles au XVIIIe siècle. Le comte de Cobenzl, ministre plénipotentiaire aux Pays Bas*. Parijs-Brussel, 1925, blz. 53 en 128.

(60) CAPB 392: relation 8 november 1749.

dige inning het overheidsinkomen bedreigde en dat dit favoritisme heel ver kon gaan : „*Les importunités, les égards, les faveurs, la piété, la compassion feront le même désordre. Les régisseurs sont dans la dépendance. Une recommandation de chaque député par tour pour des amis détruira le droit entier en moins d'un an.*” Daarom had hij als voorzitter van de Staten van Vlaanderen de directeurs van de fiscaliteit een onafhankelijke, eerlijke inning opgelegd en hun de waarborg gegeven : „*Ils seront autorisés à faire leurs devoirs sans égards aux recommandations ou faveurs.*”⁶¹.

In dat verband is de opluchting van de Junta der Besturen begrijpelijk, wanneer in de jaren zestig de stad Geraardsbergen was overgegaan van pacht naar eigen beheer. De magistraat had de inning van de stedelijke rechten opgedragen aan de directeurs van de provinciale fiscaliteit. Zij waren niet alleen technici, maar ook — en vooral — sterk genoeg om weerstand te bieden aan alle favoritisme of drukking van schepenen en pensionarissen. De Junta wenste dat men in alle stedelijke administraties op deze mensen een beroep zou doen voor de fiscale heffingen. Dan zou de overgang naar eigen beheer geen probleem vormen⁶².

Bij de discussie over pacht en regie hadden de Staten van Vlaanderen in 1755 ook oog gehad voor een ander probleem : de medewerking van het ondergeschikt personeel. Een ambtenaar of officiehouder nam weleer gemakkelijk een autonome houding aan vanaf het ogenblik dat hij door aankoop eigenaar van zijn officie geworden was. Dat hield een bedreiging in voor een eerlijke inning en moest dus verdwijnen. Van al hun personeelsleden, commiezen, ontvangers, bedienden en „garden” eisten de Staten een correcte en onderdanige houding. Zij konden niet dulden dat men op een of andere wijze een machtspositie zou uitbouwen zoals de pensionarissen gedaan hadden. „*Qu'ils apprennent à se soumettre. Ils sont en charge pour servir et obéir et non pas élevés pour commander à leurs supérieurs.*” De Statendeputatie verwachtte „*une exactitude extrême de tous ceux, qui sont subordonnés à l'administration, à qui l'on a confié le pouvoir exécutif.*”⁶³

De discussie over pacht en eigen beheer bracht Vlaanderen in éénklank met de vooruitstrevende Westeuropese ideeën. Verreweg de meesten waren voorstander van fiscale heffing in overheidsbeheer en verwierpen de pacht. De discussie legde daarbij in ons land een accent, dat men niet overal ontmoette : zowat iedereen was bang voor favoritisme en partijdige inning⁶⁴.

(61) J. VILAIN XIII, *o.c.*, blz. 264. Ook fiscaal Dierickx ziet in de autonomie van de admodiateur een voordeel : hij is niet totaal onafhankelijk zoals de pachter s.s. („*Le fermier n'était point subordonné ... se croit seul maître de sa ferme*”) en ook niet totaal afhankelijk zoals de directeur. „*L'admodiation ... est un correctif des deux extrémités*”. JAS 762 : Dierickx aan Raad van Financiën 26 maart 1762.

(62) JAS 54, fol. 134-137.

(63) J. VILAIN XIII, *o.c.*, blz. 199.

(64) De stellingname van de Vlaamse raadsfiscaal in 1765 hield rekening met de eigen toestanden : „*f'estime que la régie par elle-même est la forme de perception la plus avantageuse aux administrations, la moins sujette à des vexations et par conséquent la moins onéreuse au public. Mais pour qu'on puisse espérer ces effets il y a deux conditions essentiellement requises : 1° que les régisseurs et préposés*

2.3. Het Gentse Standpunt : eigen Beheer

Het is begrijpelijk dat Gent als hoofdstad van Vlaanderen niet buiten de discussie over pacht en regie is gebleven. Haar politieke en ambtelijke milieus moeten daar regelmatig over gepraat hebben.

In 1734 was aan de stad de pacht opnieuw opgelegd. Artikel 34 van de grote hervormingsordonnantie van 6 november 1734 luidde : „*généralement tout ce qui appartient à la ville soit donné en ferme au plus offrant*”. Tegen corruptie en onbekwaamheid was volgens de strenge regeringscommissaris J. Bervoet (1678-1757)⁶⁵ de pacht het veiligste verweermiddel. In opdracht van de regering had hij de stedelijke administratie in een nieuwe stijl gevisiteerd en een omvangrijk rapport opgesteld. Artikel 53 van het door hem opgestelde reglement voorzag de overgang naar het admodiatieregime, maar verlangde hiervoor de toelating van de vorst⁶⁶. Gent kende dit regime trouwens reeds sinds 1699, maar had, hoe wonder het ook moge klinken, tijdens het Anjoubewind (1700-1706) tijdelijk moeten overschakelen naar eigen beheer⁶⁷. Pas in 1708 was de stad naar de admodiatie weergekeerd en bewaarde ze ook na 1734.

De discussie bij de hervorming van de Staten van Vlaanderen kan de magistraat en de stedelijke ambtenaren te Gent niet onberoerd gelaten hebben. De voornaamste antagonisten waren immers voorschepen Vilain XIII en eerste pensionaris Pycke. Betreffende de inning der taksen waren zij het echter eens, zoals wij zagen.

Na de discussie in de geschriften van de twee politieke tegenstanders en hun consensus ten nadele van de pacht zal het misschien verwonderen dat Gent de admodiatie behield. Weliswaar genoot dit systeem vanwege de voorschepen een theoretische voorkeur en gold het ook praktisch als het beste overgangsregime naar eigen beheer. In 1756, bij het verstrijken van de oude pacht, was de magistraat van mening dat de stedelijke accijnzen nog steeds niet opbrachten wat men redelijkerwijze kon verwachten. De heffing moest eerst verbeterd worden onder het meer kortade admodiatieregime. Pas daarna wilde men naar regie overschakelen⁶⁸.

De daaropvolgende jaren bleef de stad trouw dit standpunt verdedigen en bij de regering aandringen op het toestaan van inning der taksen in eigen beheer, evenwel zonder succes. Wij komen er op terug bij de besprekingen der driejaarlijkse verpachtingen.

soient gens entendus, actifs et zélés pour l'intérêt public ; 2° que ceux qui sont chargés de la surintendance agissent par le même esprit. Or il est de notoriété publique que les premiers sont rares et, si on en trouve, ils sont régulièrement matés par ceux qui en ont la surveillance. Car il est quasi impossible que dans un magistrat urbain... ils agissent tous par un même esprit pour le bien public." JAS 762 : Die-riekx aan Raad van Financiën 26 maart 1765.

(65) J. BRITZ in B.N., dl. II, blz. 347-348.

(66) OPBA, dl. V, blz. 1-20.

(67) J.E. NEVE, *Gand sous l'occupation de Louis XIV*. Gent, 1929, blz. 113-115 en 283-286.

(68) SEG 1947: Cobenzl aan Sandelin 27 februari 1756. JAS 778: P en D 17 april 1756 en dossier.

In 1769 was de oprichting van de inventarisatiecommissie een nieuwe gelegenheid om duidelijk stelling te nemen. In haar eindrapport wijdde de commissie een hoofdstuk aan de problemen van de inning. Het was betiteld *Observations sur la régie*. Hierin verkondigden de schepenen als hun overtuiging dat het eigen beheer te verkiezen was boven de pacht s.s. en zelfs boven de admodiatie. Zij brachten daartoe een zevental beschouwingen naar voor, de ene al wat meer ter zake dan de andere en vonden een bevestiging in de besturen, die de regie reeds ingevoerd hadden.

De commissie argumenteerde o.m. dat bij verpachting nooit naar de bekwaamheid van de pachter en zijn vennoten werd gekeken. Alleen het hoogste bod telde⁶⁹. Zo'n houding was alles behalve conform de principes van een goed bestuur. De pachter huldigde daarentegen een standpunt, dat met het algemeen belang niet de minste rekening hield. Daar zijn contract maar over drie jaar liep en zijn enige bekommernis was er een flinke stuiver aan te verdienen, wilde hij er in die korte periode alles uithalen wat maar mogelijk was. Bij hogere ontvangsten was de pachter — aldus de commissie — steeds de natuurlijke beneficiaris: er waren jaren dat de pachters over de zestien duizend gulden verdiend hadden, boeten en verbeurdverklaringen niet meegerekend. Bij onvoldoende ontvangsten slaagde de pachter er wel op een of andere manier in een regeling te doen treffen, die hem ontsloeg van de laatste uitkeringen aan de stad, die dan uit zijn eigen zak moesten komen. In de praktijk was het risico voor de overheid dus niet zo voortreffelijk afgewenteld als de voorstanders van de pacht beweerden. Tenslotte zou volgens de commissie het eigen beheer goedkoper uitvallen dan de pacht: het zou aan de stad hooguit drie duizend gulden kosten, — daar waar de pachters fl. 5400 bedongen als regiekosten —, de ontvangen gelden zouden onmiddellijk ter beschikking staan van de stedelijke financiën, boeten en verbeurdverklaringen zouden, afgezien van een premie voor de aanbrengrer of bekeurder, integraal aan de stad komen. Zelfs, zo vond de commissie, zouden reglementen en stedelijke verordeningen beter worden nageleefd⁷⁰.

De hervormingscommissie, die in 1771 werd opgericht en, zoals men weet, grotendeels uit dezelfde leden bestond als de inventarisatiecommissie, nam de standpunten en conclusies van haar voorganger integraal over, ook inzake de inning der accijnzen. Het zou echter nog duren tot 1786, vooraleer de Brusselse instanties wilden instemmen met overgang naar eigen beheer⁷¹.

(69) „C'est en quelque sorte diffamer une personne que de la rejeter dans une vente publique". JAS 778: *Mémoire ... 1769*, fol. 31-32.

(70) *Ibid.*

(71) Te Aalst, Blankenberge, Geraardsbergen, Nieuwpoort en in het Land van Aalst schakelde men vroeger over naar regie. Dit was soms al tijdens de Zevenjarige Oorlog gebeurd. De Junta der Besturen volgde de omschakeling steeds nauwlettend. Te Geraardsbergen, zo noteerde zij met vreugde, waren de inkomsten met fl. 5600 omhoog gegaan, een voor het stadje belangrijke som. In het Land van Aalst kende men in de nochtans ongunstige jaren 1762-1765 de hoogste inkomsten van de eeuw op de periode 1753-1756 na. Zie JAS 26, fol.86-89; 53, p 29 oktober 1771; 54, fol. 134-137, 214-235; 55, fol. 16-17, 39-40, 152-162; 56, fol. 38. Brugge maakte de overschakeling naar eigen beheer mee in 1784, d.i. praktisch op het zelfde ogenblik als Gent. Oudenaarde kende in 1789 nog steeds het pachtstelsel.

De omschakeling werd, zoals wij nog zullen zien, vertraagd door het feit dat de regering voor een zo belangrijke en berooide stad als Gent een zorgvuldige voorbereiding nodig achtte. Niet alleen had men een actieve en betrouwbare directeur nodig, hij moest ook de Gentse fiscaliteit door en door kennen. De stedelijke commissie van financiën moest tevens ingewerkt zijn in de administratie en in de wetgeving.

2.4. De Pachtovereenkomsten

Vooraleer wij de evolutie van de fiscale pachten te Gent nader ontleden, moeten wij ingaan op de algemeen geldende voorwaarden van de pachtovereenkomst en de omstandigheden van de uitbating. De beschrijving die G.T. Mathews en Y. Durand brengen van de vorstelijke pachten in Frankrijk, geldt immers niet steeds voor de Gentse toestanden⁷². Tevens moeten wij een blik werpen op de kleine wereld van de aannemers van fiscale pachten, die — zoals de overheid het verwachtte — mekaar beconcurrerden bij de openbare aanbesteding.

In deze studie beperken wij ons tot de grote fiscale pachten en laten de kleine verpachtingen ter zijde als deze van visserijrechten, van de stokhouderschappen voor de openbare verkopen, van de „baergie” of bootdienst Gent-Zelzate, het veerpont te Zelzate e.d. Deze verpachtingen zijn trouwens van een gans andere aard en hebben meestal weinig te maken met de fiscale wetgeving. Tevens wijzen wij er op dat het bundelen van alle accijnzen tot één aanbestedingspakket slechts met verloop van tijd tot stand gekomen is net zoals de unificatie van de fiscale octrooien. Dat gebeurde echter na 1672; het Anjou-bewind (1700-1706) droeg daar heel wat toe bij. Het innen van het lastgeld op de Sassevaart bleef echter tot in de jaren tachtig los zweven: het werd nu eens bij het grote fiscale pakket gevoegd, dan weer niet.

In het algemeen omvatte een fiscaal contract steeds twee delen:

1. het object van de overeenkomst: „de middelen en innecomen der stadt by publique admodiatie uyt te geven” zoals het in 1754 te Kortrijk of, „alle de stadsrechten ende middelen hiernaer gespecificeert” zoals het in 1765 te Gent geheten werd. Dit deel nam de fiscale wetgeving in 't kort op, overeenkomstig de terminologie van het octrooi, en vermeldde alle taken waarvan de inning verpacht werd⁷³.

2. de taak van de pachter of de wijze van uitbating volgens „de conditien hiernaer geïnsereert”. Drie deelaspecten waren hierbij van bijzonder belang: de voorwaarden van aanbesteding en aanvaarding, de exploitatie en de afrekening.

Niet zelden bevatten de vorstelijke ordonnanties betreffende het stedelijk bestuur richtlijnen over de verpachting van de taken. Soms werd zelfs de tekst van het pachtcontract in dergelijke ordonnanties opgenomen. Het

(72) G.T. MATHEWS, *The royal general farms in the eighteenth Century*. New York, 1958. Y. DURAND, *Les fermiers généraux au XVIIIe siècle*. Parijs, 1971.

(73) Zo de duidelijkheid dit vereiste, werd te Gent kopij beloofd van de originele tekst uit het octrooi.

verwondert dan ook niet dat de grote „reglementen” voor Gent — die van 1672 en van 1734 — een aantal artikels gewijd hebben aan de verpachting van het stedelijk inkomen. Zij hebben echter niet de tekst van het contract *ne varietur* voorgeschreven. Het reglement van 1672 insisterde op de openbaarheid van de aanbesteding en de toewijzing aan de hoogstbiedende en op de waarborgen die de pachter moest schenken vóór de aanvaarding van de exploitatie. Het verbod het stadsbestuur enige vermindering toe te staan op de pachtprijs zonder toelating van de vorst ⁷⁴.

Het reglement van 1734 urgerde de verplichting alle inkomsten te verpachten en benadrukte dat de toewijzing van de aanbesteding moest gebeuren door het volledige college van de Keure. Het „regelde” de commissiegelden ofte *pots de vin*, en legde de administratiekosten ten laste van de pachter. Concreet bracht dit mee dat de „wijngelden” niet meer aan de leden van de stadsmagistraat uitgekeerd werden. Zij moesten rechtstreeks in een der beide stadskassen gestort worden. De regiekosten werden wel vergoed uit de ontvangens belastinggelden, maar werden afgetrokken van de bruto ontvangen som. De pachtprijs sloeg op een netto bedrag ⁷⁵.

Zoals men kan verwachten, vertonen in Vlaanderen de pachtcontracten onder elkaar veel overeenkomst. Men kan dit al onmiddellijk opmaken uit de gepubliceerde teksten, zowel die van de kleinere pachten zoals die van het maalgeld van Vlaanderen (9 april 1688) of van het bierrecht en de veetaks in het Land van Aalst (23 januari 1692), als die van de globale verpachtingen zoals die van „West-Vlaanderen” (23 mei 1737) of van de stad Kortrijk (7 augustus 1754) ⁷⁶. Wel merkt men een verschil tussen die van de zeventiende en die van de achttiende eeuw. Deze laatste zijn preciezer en minutieuzer geworden. Wellicht hebben minder prettige ervaringen de overheid gedwongen tot nauwkeuriger omschrijvingen van plichten en rechten der beide partijen ⁷⁷.

De voorwaarden van het contract waren vroeger steeds door de magistraat op autonome wijze vastgesteld. „*Les conditions de l'admodiation n'ont pas été décrétées par Votre Majesté*”, getuigt het college van de Keure in 1762, „*elles ont toujours été dressées par le seul magistrat, qui y a fait successivement les diminutions, changements et augmentations qu'il a trouvé convenir pour le bien de la ville suivant les occurences survenues*”

(74) *Pl.v.Vl.*, dl. III, blz. 262-sqq.

(75) OPBA, dl. V, blz. 1-20, vooral art. 50-57, 103 en 120. De wijngelden waarop de magistraat vóór 1734 recht had, bedroegen in het jaar van de aanbesteding 1/100 van de bier- en wijntaksen en 1/30 van de overige rechten. In de jaren dat er geen aanbesteding plaatshad, waren zij ook verschuldigd, maar lagen dan lager.

(76) *Pl.v.Vl.*, dl. IV, blz. 974-981, 1124-1130. OPBA, dl. V, blz. 171-178; dl. VII, blz. 307, noot 2.

(77) Raadsfiscaal Dierickx omschrijft ze als volgt: „*La plupart des articles ont été concus et successivement insérés ensuite des observations que les prédécesseurs des suppliants avaient faites sur la forme de la perception, l'économie et la meilleure direction des droits de la ville afin de prévenir les difficultés et les procès, qui paraissent avoir été mus ci-devant ... Quelques-uns de ces articles ne contiennent qu'un rafraichissement des ordonnances et décrets ... émanés relativement à différentes branches desdits droits.*” JAS 762: Dierickx aan Raad van Financiën 26 maart 1765.

ou selon les circonstances du temps. Aucun décret ni règlement, pas même celui de 1734, n'ont ôté au magistrat cette confiance et autorité légitime"⁷⁸. De stad Gent kon dus — zoals de overige stedelijke overheden — ook wijzigingen aan het contract aanbrenge. Voorwaarden en wijzigingen mochten echter niet in strijd zijn met de vorstelijke ordonnances van 1672 en 1734. De amenderingen sloegen vooral op het eerste deel van de overeenkomst: de wijzigingen van de fiscale wetgeving, de aanpassingen, die het gevolg waren van rechterlijke uitspraken inzake betwistingen of die gewoon onduidelijkheden in de wetgeving wilden voorkomen. Maar ook in het tweede deel van het contract kon men wijzigingen aanbrenge. Men kon de pachters b.v. een nauwere stedelijke controle op hun uitbating opdringen. Men kon zelfs tersluiks beogen de kansen van een bepaalde kandidaat te verhogen, zoals in 1762 gebeurde⁷⁹.

De veranderingen die door de magistraat werden aangebracht of althans goedgekeurd, konden echter door de regering verbroken worden. In de tweede helft van de achttiende eeuw zal het centrale gezag meer en meer het initiatiefrecht van de stad indijken en dit naar zich trekken. Wij komen daar verder nog op terug.

De Gentse pachtcontracten werden nooit in de Plakkaatboeken opgenomen. Daarom nemen wij de tekst van 1765 in bijlage op. De bespreking van de pachtvereenkomst, die hieronder volgt, zal regelmatig naar deze bijlage verwijzen.

Het was de gewoonte dat een pachtvereenkomst werd aangeaan tussen het stadsbestuur en een „compagnie”, een tijdelijke vennootschap „*une compagnie qui se forma pour cela*”, zoals het in een eigentijds document heette. Normalerweise eiste de stad Gent een vereniging⁸⁰ van drie tot vijf personen (bijlage art. 9). Zo had zij bij falng of financiële problemen meer verhaal. Ook de aannemers hadden voordeel bij de spreiding van de risico's, daar het om grote sommen ging. De leden van de vennootschap mochten geen buitenlanders zijn; zij mochten ook geen stedelijke officieren zijn, tenzij men een substituut in zijn ambtelijke plaats stelde. Het is onder die voorwaarden dat men nog al eens fiscaliteitsambtenaren ziet toetreden tot de compagnie (art. 34).

Een van de vennoten was de „principael”, de directeur of woordvoerder van de compagnie, in Frankrijk *doyen* geheten⁸¹. Allen waren echter actief

(78) G.R. 276 B: Gent aan Geheime Raad 11 mei 1762.

(79) Over de veranderingen schrijft Gent: „*Ces changements consistent où à donner des éclaircissements convenables à quelques parties d'où il pourrait résulter des plaintes ou doléances, où à informer les admodiateurs des décrets portés pendant ce terme relativement aux droits de la ville afin de s'y conformer, ou des sentences rendues dans les tribunaux relativement aux mêmes objets, ou enfin dans la suppression de quelques employés et de leurs gages, le tout dans la vue d'introduire autant d'ordre et d'économie dans la perception des droits de la ville qu'il soit possible*”. G.R. 276 B: Gent aan Geheime Raad 11 mei 1762.

(80) JAS 761: P 14 oktober 1786.

(81) Y. DURAND, o.c., blz. 115. In 1762 wil de stad in het pachtcontract een verandering invoeren betreffende het minimum aantal vennoten. Na klacht van de kandidaat-pachters wordt haar dat door de regering verboden: G.R. 276 B: P 17 mei 1762 en D 21 mei 1762.

in het bedrijf. Een *sleeping partnership* kwam zelden voor en had dan af te rekenen met de ontevredenheid van de stedelijke overheid⁸². De samenstelling van de vennootschap veranderde gemakkelijk, doch buiten de aanvulling omwille van een sterfgeval gebeurde dit steeds bij het verstrijken van een pachtcontract.

Men weet praktisch niets over het *contrat de société* of over de statuten van zo'n vennootschap. Evenmin zijn wij ingelicht over de interne regelingen en afrekeningen tussen de vennoten⁸³. Wel is bekend dat betwistingen tussen vennoten niet zelden voorkwamen. Deze brachten al eens het uiteenvallen van een compagnie mee, het samengaan van een ontevreden vennoot met een concurrerende kandidaat-pachter en natuurlijk langlopende processen zoals in 1762 en 1772⁸⁴. Zo wij ook niet op de hoogte zijn van de wijze waarop de berekeningen gedaan werden voor het vastleggen van de som, die men bij het openbaar bod naar voor bracht, toch weten wij wel dat onenigheden hierover tot het uitreden van een vennoot konden leiden, zoals gebeurde in 1786⁸⁵.

De procedure van de aanbesteding der pacht was minutieus geregeld en toonde veel gelijkenis met deze van de verkoop van ambten. Eenmaal de toelating van de regering voor de verpachting bekomen, werd een openbare oproep gedaan door kennisgeving of „Laet weten” aan het publiek. Dit werd traditiegetrouw op een aantal plaatsen in de stad geafficheerd⁸⁶. Hierbij werd o.m. meegedeeld waar men kon inzage nemen van het voorstel van overeenkomst en waar en wanneer de openbare aanbesteding plaats had.

Het voorgestelde contract omvatte een gedetailleerde uiteenzetting van de fiscale wetgeving en de voorwaarden van de exploitatie in een 35-tal artikels. Ook was er de tekst van de af te leggen eed in opgenomen.

De openbare zitting voor de toewijzing had plaats op de vastgestelde dag. De procedure van de aanbesteding eiste dat de kandidaten aanwezig of althans vlug bereikbaar waren en op voorhand een ondertekend bod op schrift hadden ingediend. Het voorgestelde bedrag moest hierin in letters — en niet alleen in cijfers — voorkomen. Het was voldoende dat de vennootschappen zich bij het opbieden door een mandataris lieten vertegenwoordigen en zich pas bij de toewijzing kenbaar maakten. Na de

(82) G.R. 276 B : Gent aan Geheime Raad 11 mei 1762.

(83) In 1772 verneemt men dat in de compagnie De Moerloose het aandeel van de directeur op 50 % was gesteld en dat van beide vennoten op 25 %. Deze ongelijke verdeling had haar verklaring: de oude vennoten hadden zich afgekeerd van de compagnie en de beide nieuwe vennoten waren onbekenden in de branche. Raadsfiscaal Dierickx verzette zich echter tegen deze ongelijkheid en bewam verandering. JAS 762 : Dierickx aan de landvoogd 18 april 1772.

(84) *Ibid.* De magistraat had daar zijn mening over: „*Ces sortes de sociétés ne doivent pas se conformer à la pluralité et ainsi un seul personnage peut déranger l'union et l'harmonie si nécessaire pour le bien de la ville.*” G.R. 276 B : Gent aan Geheime Raad 11 mei 1762.

(85) JAS 763 : P 14 oktober 1786.

(86) De oproep moest aangeplakt worden aan de zeven stadspoorten, aan de vier voornaamste parochiekerken, aan het stadhuis en aan het Gravensteen, op de Kouter, de Vismarkt en de Korenmarkt. Zie SAG 144/107.

kennisname van het eerste bod verliep de zitting ongeveer op dezelfde wijze als nu bij de openbare verkopen. Men begon met het mondeling opbieden. Een document van 1762 geeft ons nauwkeurig weer hoe stromannen tegen elkaar opboden en hoe er uiteindelijk twee nog met telkens 50 pond en daarna met 10 pond verhoogden. De geldigheid van deze procedure werd achteraf betwist wegens wijzigingen in het contract. De aanbesteding werd door de regering verbroken. Een nieuwe zitting bracht circa duizend pond per jaar meer op⁸⁷.

Na de vastlegging van de hoogste inzet, moest de opbiedende stroman de namen van zijn opdrachtgever en van de vennoten of „partioniers” bekend maken. Daarop trok de magistraat zich terug en onderzocht de nieuwe elementen van het dossier: de hoogte van het bod en de titels van de pachters. „*Il faut envisager dans cet objet le personnel des aspirants et le montant de leurs soumissions*”, heette het⁸⁸. Hiermede beduidde men dat de moraliteit van de pachters evenveel belang had als het bod dat zij deden. Pas nadat het college van alles kennis had genomen en over de betrouwbaarheid van de hoogste bidders van gedachten had gewisseld, besliste het over de toewijzing. Deze werd maar effectief na de controle van de borgstelling en na de eed. De waarborg bedroeg fl. 30.000. Hij moest aan de stad worden afgedragen en bracht 3 3/7 % netto op. De som werd gewoonlijk als leenpand of *engagère* overgenomen en dus aan de voorgangers in de pacht uitbetaald. Naast deze som moesten nog andere bezittingen als borg gesteld worden. Indien de kandidaat-pachters niet het vertrouwen kregen van de magistraat of indien de borgstelling niet voldeed, kon men de pacht aan de tweede hoogste inzetter toewijzen of tot een nieuwe aanbesteding overgaan (art. 4-8 en 11)⁸⁹.

De eed der pachters was langer en meer gedetailleerd dan deze der ambtenaren bij hun indiensttreding (art. 1 en 2). Hij begon met gehoorzaamheid aan kerk, vorst en stad en met de belofte van „neersticheyt” bij de uitoefening van de taak. Verder sloeg de eed op het feit dat de kandidaten geen steekpenningen gaven om de pacht te bemachtigen en dat geen naam van vennoten of andere geïnteresseerden verzwegen was. De pachters beloofden zich strikt te houden aan de officiële tarieven van de aanslag en ook op hun eigen consumptie accijnzen te betalen. Zij zouden zich houden aan het contract, waarvan zij de voornaamste stipulaties moesten reciteren⁹⁰.

Het contract legde de aannemers een aantal verplichtingen op. Deze sloegen op de eerste plaats op het personeel. Voor de inning der accijnzen moesten de pachters een beroep doen op stedelijke fiscale ambtenaren, ont-

(87) G.R. 276 B: actum 4 mei 1762 en P 17 mei 1762 en dossier. De inzetters zijn stromannen, één „procureur” en een „chirurgijn”, die geen vennoten blijken te zijn. De aanbestedingsprocedure van de belangrijke pacht voor „West-Vlaanderen” was heel verschillend. Zij wordt beschreven in OPBA, dl. V, blz. 178.

(88) JAS 761: P 20 april 1773.

(89) In 1772 werd Charles de Brauwer uit de compagnie De Moerloose verwijderd omdat hij zijn aandeel in de borgstelling niet kon opbrengen. JAS 762: Dierickx aan Starhemberg 13 april 1773.

(90) Tekst van eed in JAS 762.

vangers, poortklerken e.d. Een andere oplossing lijkt trouwens onmogelijk haalbaar, want dit zou het telkens aanwerven van nieuw personeel omvatten, dat de nodige betrouwbaarheid en technische kennis bezat. Het moet anderzijds voor het stedelijk personeel niet zo prettig geweest zijn om de drie jaren andere opdrachtgevers te krijgen, mensen voor wie alleen ontvangst en opbrengst telden en die zich niet zoveel om hen bekommerden. Zo bleven de stadsambtenaren „officieren”, d.i. bezitters van een officie met een dubbele afhankelijkheid, van de pachters voor hun optreden en van de stad voor de rekenschap van hun boekhouding. De pachter kreeg ook de beschikking over 16 „stadswakende mannen” of pandoeren. Zij waren een aanvulling van zijn eigen personeel, — waarover verder, — en brachten het aantal wachters op 69. Deze regeling maakte wel duidelijk dat de overheid vooral het management, het bedrijfsbeleid kocht en voor de uitvoering van de opdracht haar medewerking verleende. Het was dus niet strikt noodzakelijk dat de pachters specialisten waren van de Gentse fiscale wetgeving. In feite kenden ze die veelal niet zo goed. De stedelijke officieren die de inning deden, hadden daarentegen een lange ervaring. Dit samenwerken met het stedelijk personeel bracht mee dat de pachters nooit een stuiver van de ontvangsten in handen kregen. Raadsfiscaal Dierickx vestigde de aandacht van de nieuwe gevolmachtigde minister Adam von Starhemberg hierop: „*Les admodiateurs n'ont aucun manieiment des deniers. La recette se fait par les officiers préposés par le magistrat*”⁹¹. Wel droegen zij de verantwoordelijkheid, het risico.

Om haar belangen veilig te stellen mocht de compagnie ook eigen personeel in dienst nemen: bedienden, controleurs of „garden”. De overeenkomst voorzag in het aantal werknemers waarop zij recht had: vijf „ronde garden” en 48 „gemene garden”. De eersten circuleerden in de stad, de tweeden werden geplaatst bij de poorten, de vesten of elders. Elke maand kregen zij een nieuwe plaats of een andere ronde toegewezen om alle vertrouwdsheid met ontduikers en smokkelaars te voorkomen. Hun namen moesten aan de stedelijke overheid meegedeeld worden (art. 19-21).

Beide personeelsgroepen werden door de pachter betaald. Hiervoor werd vanaf 1756 een forfaitaire som in de overeenkomst voorzien, die onder de hoofding „regiekosten” bij de berekening van de netto-ontvangsten werd afgetrokken van het globaal bedrag der geïnde gelden.

Het pachtcontract bevatte nog een aantal andere stipulaties betreffende de exploitatie. Het was de aannemers van de fiscaliteit verboden de inning der taksen verder te verpachten aan onderaannemers⁹². Geen van hen

(91) JAS 762: Dierickx aan Starhemberg 18 april 1772. Zie ook JAS 780: verslag van regeringscommissaris de Gheus 9 mei 1776. 'n Andere keer luidde het: „*les admodiateurs de la ville ne touchent aucun denier de leur admodiation. Les receveurs des droits d'icelle sont obligés de vider chaque mois leur caisse et d'en porter directement les deniers au trésorier de la ville et au commis des moyens communs*”. G.R. 276 B: Gent aan Geheime Raad 11 mei 1762.

(92) Over onderaannemers is heel wat te vinden in de archieven, o.m. volgende beschouwing betreffende de toestand te Brussel: „*Il est en quelque manière impossible qu'un admodiateur général connaisse la nature de tous les moyens qu'il afferme. Ce défaut l'oblige à des sousfermes et par là à ne point mettre le dernier*”

mocht handel drijven in waren, waarop stedelijke accijnzen geheven werden. Het was hun niet toegestaan aan iemand vrijdom van belasting te geven. Hun kantoor moesten zij vestigen in stadsgebouwen, bij voorkeur in het stedelijk entrepôt, het Pakhuis op de Korenmarkt. Daar moesten zij affiches uithangen, die in het Vlaams en in het Frans volledige gegevens brachten over de fiscale aanslagen te Gent. Voor alle drukwerk moesten de pachters zich daarbij richten tot de stadsdrukker (art. 3, 14-19).

Ofschoon de pachters geen overheidspersonen waren, stonden zij onder een speciale bescherming van de vorst en beschikten zij over een bepaalde coërcitieve macht. Bij overtreding van de fiscale wetgeving mochten zij beslag leggen en tot „parate executie” overgaan tot een jaar na het verloop van de pacht. Zo nodig moesten zij een „sterke hand” krijgen van de politionele instanties, zoals een ordonnantie van 23 mei 1726 het uitdrukte voor de Staten van Vlaanderen⁹³. De pachters traden dan op in naam van de stedelijke overheid en konden verbeurd verklaarde goederen openbaar laten verkopen. Wie niet betaalde, konden zij door de rechtbank laten veroordelen. Zoals de stadsambtenaren moesten zij, evenals hun personeel, op hun woord geloofd worden (art. 22, 26-29).

Het zal niemand verwonderen dat naast de beschikkingen betreffende personeel en exploitatie, een heel stel regelingen van financiële aard uitgewerkt en in de pachtvereenkomst opgenomen waren. Zij sloegen natuurlijk in eerste instantie op de geboden pachtprijs en de winst van de pachter, maar strekten zich verder uit tot andere financiële verplichtingen, de borgstelling, de weerslag van een wijziging van de fiscale wetgeving en de eventualiteit van een verlieslatende exploitatie.

De pachtsom sloeg op een netto-bedrag. In het contract stond dat het bedrag „suyverlyck” aan de stad moest overgedragen worden. Dit betekende dat van de ontvangsten gelden twee soorten bedragen moesten afgetrokken worden: de regiekosten en een som van vijfhonderd pond, die de Staten van Vlaanderen elk jaar aan de stad overmaakten opdat de „garden” van de pachter ook zouden letten op het ontduiken van de provinciale belastingen (art. 32 en 33). Artikel 33 van het contract in bijlage omschrijft deze regiekosten: zij omvatten niet alleen de uitgaven aan personeel en uitbating, maar ook het recognitiegeld en een cessie van 1% aan de armenkas. Wij vermeldden reeds dat deze regiekosten forfaitair op fl. 5400 waren vastgelegd. Pas na het aftrekken van deze beide bedragen werd de netto-ontvangst vastgesteld. Wat dan boven de pachtprijs uitging, heette de „excessentie”.

Eenmaal dat pachter en overheid het eens waren geworden over de pachtprijs, moest de aannemer zich houden aan een aantal beschikkingen betreffende de winst en de opbrengst van boeten en verbeurdverklaringen.

prix à la ferme générale. Ce double désavantage entraîne bien des inconvénients et il arrive tôt ou tard un dérangement d'affaires, qui retombe par contre coup sur la ville". JAS 255, P 29 mei 1779.

(93) *Pl.v.Vl.*, dl. VI, blz. 1072. *OPBA*, dl. IV, blz. 45.

Het hoorde tot de wezenheid van het admodiatiecontract dat de overheid haar aandeel bedong in de exploitatiewinst (art. 33). Met de personeelsregelingen, die wij hierboven uiteengezet hebben, viel het de stad Gent licht vast te stellen wanneer de ontvangsten de pachtsom overtroffen en hoe hoog het bedrag van de winst beliep. Tussen 1750 en 1786 schommelde het aandeel van de stedelijke overheid in de winst tussen $\frac{2}{3}$ en $\frac{14}{15}$. De eerste wijzigingen hielden verband met de toewijzing van de boeten en verbeurdverklaringen en deden het aandeel van de stad in de winst dalen van $\frac{9}{10}$ tot $\frac{2}{3}$. Daarna steeg de deelname in de winst tot $\frac{14}{15}$ en wijst de ontwikkeling erop dat men reeds heel dicht bij eigen beheer stond.

Aanvankelijk had de pachter recht op alle boeten en verbeurdverklaringen. Daarin lag zijn voornaamste bron van inkomsten. Het is echter onmogelijk bij benadering weer te geven wat dit opbracht. Ook tijdgenoten konden het niet. Wel moest hij dan de proceskosten dragen. Dit veranderde in de loop van de jaren. Zeker vanaf 1765 — wellicht reeds vanaf 1762 — kreeg hij slechts $\frac{2}{3}$ van de boeten en verbeurdverklaringen. Het overige derde ging naar zijn wachters of naar de stedelijke politie, de „stadswakende mannen” (art. 27). In 1768 werd de verdeelsleutel nogmaals gewijzigd: een derde bleef aan de pachters, een derde ging naar de stad en een derde naar de wachters of de politie. Maar vanaf dat jaar moest de stad tussenkomen in de helft van de proceskosten en viel haar aandeel in de winst van $\frac{9}{10}$ op $\frac{2}{3}$ ⁹⁴.

De pacht van de Gentse fiscaliteit was voor de aannemers meestal geen slechte zaak: de exploitatiewinst lag veelal hoog. Hun berekeningen en begrotingen waren zo secuur, dat niettegenstaande de continue stijging der pachtprizen de winstmarge gemiddeld rond de £ 4.000 tot £ 5.000 schommelde. Voorschepen Vilain XIII berekende eens dat de drie pachters voor het jaar 1771-1772 een som van netto £ 1607 konden verdelen als hun aandeel in de opbrengst. Het netto overschot op de pacht prijs bedroeg dat jaar £ 4822: hiervan ging $\frac{1}{3}$ naar de pachters en $\frac{2}{3}$ naar de stad. De pachters trokken bovendien nog $\frac{1}{3}$ van de boeten en verbeurdverklaringen en hiervan was het netto bedrag nog niet bekend. Voor hun werk en voor de uitbatingskosten hadden de pachters daarbij nog fl. 5480 in rekening mogen brengen ten titel van regiekosten⁹⁵.

Gedurende de halve eeuw, die wij overzien, maakten de pachters slechts éénmaal verlies. Dit gebeurde in 1773-1774: het tekort bedroeg slechts £ 241. De vennoten van de compagnie De Wulf waren nochtans geen vreemden in de branche. Zij hadden een wat meer riskant bod gedaan om de overname van de pacht af te dwingen: de sprong opwaarts was een der hoogste van de eeuw geweest en bedroeg £ 3100. Toch hadden zij hun berekeningen niet zo roekeloos gedaan, de daarop volgende jaren konden dat bewijzen. Het mali was te wijten aan uitzonderlijke omstandig-

(94) G.R. 277 A: Dierickx aan Raad van Financiën 9 april 1768, D 18 april 1768.

(95) JAS 762: P 11 mei 1773.

heden. Slechte weersomstandigheden en langdurige overstromingen hadden in het voorjaar van 1774 een aanzienlijke vertraging van allerlei aanvoer veroorzaakt. Zo waren er o.m. weinig schepen uit Frankrijk en Engeland aangekomen. Daar veel kelders onder water stonden, was er ook weinig bier gebrouwen. In het totaal zouden er te Gent in die maanden een vierduizend werknemers zonder bezigheid en inkomen gevallen zijn. De pachtende vennootschap liet natuurlijk niet na aan te dringen op tussenkomst van de stad in de geleden schade en dit op een dubbele wijze: 1° door de terugbetaling van het geleden verlies, 2° door een bijkomende vergoeding voor het gratis volbrachte werk in de zin van fl. 500 per vennoot, die vanaf het dienstjaar 1774-1775 contractueel voorzien waren. Op het eerste verzoek werd door het college van de Keure onmiddellijk negatief gereageerd: de zin van de pacht bestond er juist in dat niet de overheid, maar wel de privé aannemer het risico van het verlies op zich nam. Bij de bespreking van de zaak lieten sommige schepepen niet ten onrechte opmerken dat, indien bv. de wijn met een grote vertraging was aangekomen, de taks alleen met vertraging zou betaald worden en dat de pachters het volgend jaar een des te hoger boni zouden hebben. De tweede vraag wilde de magistraat in alle billijkheid regelen. Hij was immers erg tevreden over het keurige werk van de aannemers. Met goedvinden van de Junta der Besturen werd hun uiteindelijk toegezegd dat aan de vraag naar compensatie voor het werk een nieuw onderzoek zou gewijd worden op het einde van de pachtvereenkomst voor 1774-1777, die aan dezelfde compagnie voorbehouden werd. Misschien kon er dan een produktiviteitspremie af.

Enige vergoeding werd echter nooit uitgekeerd. In 1776-1777, het laatste jaar van de triënnale pacht, liep de exploitatiewinst op tot £ 7650: het inkomen dat de pachters hieruit trokken, werd als een voldoende compensatie gezien⁹⁶.

Eénmaal in de loop van de halve eeuw kregen de pachters geen aandeel in de winst zonder dat zij een verlies moesten aanzuiveren. Dit gebeurde in 1750-1751 en was te wijten aan de voorwaarden van het contract. Dit stipuleerde dat een deelname in de winst alleen maar voorzien was, wanneer de „excessentie” de pachtprijs met £ 3000 overtrof. Welnu de pachters bereikten wel de pachtprijs, £ 39.000, maar niet de nodige £ 42.000. Zij moesten zich dat jaar tevreden stellen met de opbrengst van de boeten en wellicht ook met een deel van de regiekosten. Toch was hun pachtcontract uiteindelijk winstgevend: het liep immers over drie jaar in tegenstelling tot het eenjarig contract van 1773-1774.

De pachters genoten enkele bijkomende voordelen, waarvan de betekenis moeilijk becijferbaar is. Zij waren steeds vrijgesteld van inkwartieringen. Zij werden ook niet gecontroleerd door de vorstelijke auditeurs: alleen de ambtenaren waren voor hun boekhouding en voor het afdragen van het geld verantwoordelijk verschuldigd aan de overheid. Anderzijds kon de uitbetaling van het aandeel in de winst, waarop de pachters contractueel recht hadden, soms lang op zich laten wachten. Vóór de

(96) JAS 761: A 20 april en 11 november 1774, P 22 april 1777.

oprichting van de Junta der Besturen beliep dit wachten gewoonlijk negen tot twaalf maanden, nadien was dit steeds minder dan zes maanden ⁹⁷.

Het ligt niet in de bedoeling alle wijzigingen in de pachtovereenkomsten te onderzoeken. Alleen de belangrijkste aanpassingen zullen verder vermeld worden. De pachters wisten dat zij zich moesten houden aan de eisen, die in het contract gesteld werden en slechts een minimaal optreden ten voordele van de stad omvatten. Daar de inning gebeurde met de medewerking van de concessieverlenende overheid en haar officieren, zetten de pachters zich in het algemeen niet meer voor de stad in dan strikt nodig was. Zij boden bv. geen hulp aan het stedelijk personeel voor het in orde brengen van hun rekeningen en dat werd hun wel eens kwalijk genomen. De pacht werd immers vooral aangezien als een noodhulp voor het gebrek aan organisatie- en ondernemingstechnieken in de openbare sector. Wanneer er uitzonderlijk meer hulp of belangstelling was, werd dit graag in de verslagen genotuleerd. Zo gebeurde het dat in 1772 één der pachters aan de voorschepen een reeks bemerkingsen over de Gentse fiscaliteit overmaakte „*des réflexions judicieuses au sujet des abus qu'il avait observé s'être glissés dans quelques parties desdits revenus*” ⁹⁸. Heel onbaatzuchtig was deze belangstelling niet: bij de imminente overgang van pacht naar regie werkte de auteur zich immers in de aandacht van het college als kandidaat-directeur!

Zo de pachters hun inzet ten bate van de stad tot het strikte minimum beperkten, dan betoonden zij des te meer ijver voor hun eigen belang. Dat kon tot het oneerlijke gaan. De betaling van het stadspersoneel in dienst van het belastingwezen diende als verantwoording van de regiekosten. In 1768 kwam men tot de ontdekking dat de pachters de wedden van overleden of geschorste officieren zelf opstreken „*en se servant à cet effet de fausses quittances*” ⁹⁹. Maar hiermee treden wij in de kleine wereld van de fiscaliteitsuitbaters en daarover volgt meer in paragraaf 2.5.

In het algemeen waren de pachters goed af bij de uitbating der Gentse fiscaliteit. Het beste bewijs vindt men in het feit dat allen zich op het einde van hun contract tot de overheid gewend hebben om hun overeenkomst verlengd te zien voor een nieuwe periode van drie jaar. Dit moest natuurlijk gebeuren zonder bekendmaking en openbare aanbesteding en, zo mogelijk, zonder verhoging van de pachtprijs. Telkens

(97) Bevel tot betaling van aandeel der pachters in de exploitatiewinst gebeurde voor het fiscale jaar

1756-1757	op 9 maart 1758
1757-1758	op 9 april 1759
1758-1759	op 27 september 1759
1760-1761	op 4 januari 1762
1761-1762	op 30 december 1762
1762-1763	op 29 december 1763
1763-1764	op 24 december 1764
1764-1765	op 19 december 1765
1765-1766	op 14 augustus 1766
1766-1767	op 8 oktober 1767.

Zie SAG 450: jaarrekeningen.

(98) JAS 762: Dierickx aan landvoogd 18 april 1772.

(99) G.R. 277 A: Dierickx aan Geheime Raad 17 april 1768. JAS 762: P 18 april 1768.

richtten zich de schepenen van de Keure tot de centrale overheid om dit verzoek te steunen en ontslagen te worden van de aanbestedingsprocedure. Alleen in 1768 deden zij dit niet: toen liep immers tegen de directeur van de compagnie een gerechtelijk onderzoek. De argumentatie van de stad was hiervoor steevast dat men de pachters in functie goed kende en er voordeel bij had met hen te kunnen blijven samenwerken en dat anderszids de pachters zelf vertrouwd waren met de heffing der accijnzen.

Buiten de bijzondere jaren 1756-1759 werd het verzoek steeds afgewezen door de regering¹⁰⁰. Men was er zich in Brussel van bewust dat deze steun van de magistraat uitsluitend berustte op de goede menselijke relaties, die de directeur van de compagnie door allerlei kleine en grote attenties had weten te realiseren met de tenoren van het college van de Keure. Een verlenging was bovendien onwettig en had alleen het privébelang van de pachter op het oog. Fiscaal Dierickx drukte zich onomwonden in zijn advies aan de Junta der Besturen op volgende wijze uit: verzoeken tot verlenging vanwege de pachters „*tendent uniquement à leur propre et privé avantage: ou pour se récupérer des pertes qu'ils auraient prétendument essuyées ou pour prévenir celles à faire*”¹⁰¹. Vanaf de jaren zeventig kwam echter een ernstiger argument naar voor: het voorbereiden van de overname van de inning door de stad en het eigen beheer. Daarom was in 1771 en 1772 de Junta der Besturen het eens dat dezelfde pachters aanbleven, weliswaar slechts voor één jaar en in 1772 mits een verhoging van de pachtprijs. In 1773 wees de Junta iedere verlenging zonder openbare mededinging af. Een nieuwe compagnie nam de pacht over en bood daarvoor £ 3100 meer. Vanaf 1774 werden deze pachters steeds in hun opdracht bevestigd — eventueel met een verhoging van pachtsom — totdat de regie werd ingevoerd.

2.5. De Wereld der Pachters

Wat voor mensen waren de aannemers van fiscale inningen? De mooie studie van H. Coppejans-De Smedt betreffende de Gentse burgerij handelt niet over hen¹⁰². De inventarisatiecommissie van 1769-1770 merkte op dat zij niet hoorden tot de klasse van de gegoede burgerij, die de „respectability” van de achttiende eeuw uitmaakte: *Il est presque sans*

(100) In 1756 had de magistraat regeringscommissaris de Wavrans weten te overtuigen van het aanhouden van dezelfde pachters. In het perspectief van een overgang naar eigen stadsbeheer had hoofdpachter P. Motte toegezegd een betere opbrengst te zullen realiseren van een aantal accijnzen, wier rendement tot dan toe niet schitterend was. Een gewone verlenging was het niet, want P. Motte had een hoger bod gedaan; het was eerder een toewijzing zonder openbare aanbesteding. De Junta voor de Auditie van de Rekeningen aanvaardde het voorstel zonder enig argument. Het protest van een andere kandidaat-pachter werd niet aanvaard: JAS 778: P 17 april 1756 en dossier.

(101) JAS 762: Dierickx aan Geheime Raad 26 maart 1765.

(102) H. COPPEJANS-DE SMEDT, *Bijdrage tot de studie van de gegoede Burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw*. Brussel, 1952, blz. 63 vermeldt wel een J.B. Van Goethem die in 1776 mede-oprichter wordt van een suikerraffinaderij. Het is niet duidelijk of hij te identificeren is met de pachter, die wij verder zullen ontmoeten.

exemple qu'une personne de faculté et de bien ait regardé ou tenté d'être admodiateur"¹⁰³. Toch bereikten zij een grote omzet en realiseerden hoge winsten. Dit alles doet vermoeden dat zij wellicht een aparte groep en een eigen wereldje vormden.

2.5.1. Beroepsmilieu en waardering

De pachters waren mensen van eigen bodem en eigen streek, avontuurlijke *brasseurs d'affaires*, ja soms ondernemende gokkers. J.B. De Moerloose, die de Gentse fiscaliteit uitbaatte van 1765 tot 1773, was „fabrikant” van kammen geweest en heette later handelaar in steenkool en tabak¹⁰⁴. J.B. Van Goethem, die de inning verzorgde in 1759-1762 en 1773-1786, was huidevetter en dreef een groothandel in oud-linnen en lompen, die hij naar de Hollandse papierindustrie uitvoerde. „*Un homme entreprenant*”, die al eens in falings was geweest, zo typeert hem raadsfiscaal Dierickx¹⁰⁵. Willem Liedts was koopman te Gent en te Oudenaarde. Hij wordt na zijn dood in 1773 in dezelfde pachtersvennootschap opgevolgd door zijn zoon Jean. Wellicht zijn beiden verwant met de ondernemende en weinig scrupuleuze zakenman Willem Liedts, die in zijn bedrijvigheid te Oudenaarde door L. Dhondt werd beschreven¹⁰⁶. Charles de Brauwer, pachter-vennoot in 1772-1773, werd alleen als handelaar vermeld. Ook hij had al eens 'n falings meegemaakt¹⁰⁷. Kandidaat-pachter Lieven Haeck was koopman geweest¹⁰⁸. De collega's van de provinciale belastingen waren mannen uit hetzelfde milieu, zoals blijkt uit recente publikaties¹⁰⁹. Hun levenswandel veranderde niet wanneer zij bij de overgang van de fiscaliteit der Staten van admodiatie naar eigen beheer, van pachter naar regisseur evolueerden.

(103) JAS 787 : *Mémoire* van 1769, fol. 31-32.

(104) JAS 762 : P 20 april 1773. G.R. 277 A : Anonieme mémoire s.d. en *Réflexions* s.d.

(105) JAS 762 : P 18 april 1768. G.R. 276 B : P 17 april 1765, *Transaction* 30 juni 1760.

(106) „*Jean Liedts, fils de feu Guillaume*” JAS 762 : nota op verzoekschrift Willem Liedts en Philippe De Wulf 17 april 1772.

Willem Liedts van Oudenaarde hield zich met veel kredietbusiness bezig. Zijn broer Laurent was brouwer en werd te Oudenaarde pachter van de stadsrechten. Zie L. DHONDT, *De Vernieling van het „Gouvernement” op 8 maart 1790*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Oudenaarde*, 1978, dl. 18, blz. 361 sqq. Zie ook R.v.VI., 27.589.

(107) JAS 762 : Dierickx aan Starhemberg 18 april 1772, P 20 april 1773.

(108) Lieven Haeck beweerde dat hij zich dertig jaar voordien uit het zakenleven terugtrok en van zijn fortuin leefde „*à son aise et avec bonheur*”. Maar zijn getuigenis wordt tegengesproken door de magistraat, die schreef dat de tegenkandidaten (met J. Liedts als „principael”) „*sont infiniment plus avantagés de la fortune*”. Zie JAS 763 : Verzoekschrift van L. Haeck 7 september 1786, Keure aan Raad van Financiën 30 september 1786.

(109) L. DHONDT, *o.c.*, blz. 330 sqq. beschrijft de handels- en financieactiviteiten van P. F. Schepers, die al op 25-jarige leeftijd in de exploitatie van de fiscaliteit getreden was. Na de overgang van pacht naar regie was hij directeur (ook „regisseur”) van de provinciale fiscaliteit geworden, zonder dat er veel veranderde in de mentaliteit bij de uitbating van de taksen.

Het is klaarblijkelijk uit een ondernemende en nog niet met veel achting omringde klasse van zakenlieden, dat de aannemers voortkwamen. Een aantal van hen komt men daarbij op verschillende plaatsen tegen als pachter der accijnzen. Het is een reden te meer om te spreken over het wereldje van de pachters.

J.B. De Moerloose slaagde erin de fiscale pacht te bekomen te Brugge. Inmiddels ondernam hij te Gent het nodige om de inning opnieuw in handen te krijgen, na uitgeschakeld te zijn door een bijzonder hoog bod van een concurrent¹¹⁰. Pieter Motte, pachter te Gent van 1750 tot aan zijn dood in 1758, had reeds tien jaar voordien dezelfde opdracht bekomen in het Land van Aalst¹¹¹. Staf Nicolle, pachter in 1746-1750, komt men ook te Aalst en op andere plaatsen tegen¹¹². Analoge toestanden kende men in de administratie van de Staten van Vlaanderen. Pachter Rigauts, die bij de overgang van pacht naar regie directeur van de provinciale belastingen was geworden, kreeg de leiding van de fiscale inningen van meerdere besturen in handen: Geraardsbergen, Nieuwpoort, het Land van Aalst. Alleen slaagde hij er niet in zijn zoon te associëren in zijn directeurschap: de ambtenarij was geen pachtvennootschap, vond de Statedeputatie¹¹³.

De kleine wereld van de fiscaliteitspachters had bij het publiek geen goede naam. Het is niet zonder reden dat het pachtcontract een volledig artikel wijdde aan het recht op goede behandeling en verbod hen te „injurieren ofte qualyck te tracteren” (art. 29). De stad Gent verklaarde daarbij dat zij onder de bijzondere „protectie ende sauvegarde” van de vorst stonden. Ook elders komt men dergelijke clausules tegen¹¹⁴. Zo wij geen concrete feiten van afpersing of onrechtvaardige behandeling van belastingplichtigen kunnen voorleggen, toch lijkt het wel duidelijk dat de pachters het niet altijd zo nauw namen met de eerlijkheid tegenover de overheid. Sommigen van hen waren bekenden van het gerecht en hadden de reputatie smokkelaars en belastingontduikers te zijn; zij aarzelden dan niet ambtenaren om te kopen. Wellicht is hier ook een

(110) JAS 763: P 16 oktober 1786. C.G.G. 2021: P 8 december 1788.

(111) ALA 87: Actum 28 mei 1744. Misschien was hij ook een van de vier „régisseurs” van de provinciale fiscaliteit. Zie SEG 1953: de Stoop aan Cobenzl mei 1769, Vilain XIII aan Cobenzl 13 mei 1769.

(112) ALA 87: Actum 26 mei 1744. Hij was — buiten de pachtperiode — te Gent ontvanger van de wijnrechten en van het adem- en bodemgeld. Is Robert Nicolle, die in het begin van de achttiende eeuw pachter was een verwant? Zie J. NEVE, *o.c.*, blz. 113, 283, 285. En Frans Nicolle, die provinciaal en stedelijk fiscaal ambtenaar was in de jaren 1750-1770? G.R. 276 B: dossier bij brief van Gent 23 juli 1767.

(113) JAS 54, fol. 134-137, 214-235; 55, fol. 16-17, 39-40, 152-162; 56, fol. 38. In 1762 is hij kandidaat voor de pacht te Gent. G.R. 276 B: P 17 mei 1762.

(114) Zo te Kortrijk in pachtvoorwaarden van 7 augustus 1754. *Pl.v.Vl.*, dl. V, blz. 450-471. Er zijn ons uit deze periode geen spotlieders op pachters of schimp-partijen bekend, zoals die in Frankrijk wel voorkwamen, ook geen plunderingen van woningen zoals te Brussel in 1657, 1661 en 1675 gebeurden ten nadele van de pachters Gaspard Thonis, André Van der Haeghen („den Wael”) en Henri Bertrand.

oud spreekwoord bewaarheid, dat zegt dat de knapste stropers de beste jachtwachters worden. En dat was misschien wel nodig voor een land, waarvan de Gentse voorschepen Vilain XIII schreef : „*Personne n'ignore la facilité et la disposition de ce peuple à la fraude.*”¹¹⁵.

Het is opvallend hoe graag de kandidaat-pachters mekaar openbaar van onrechtmatige handelingen beschuldigden in de periode, die een nieuwe fiscaliteitsaanbesteding voorafging. Hun bedoeling was duidelijk : degenen, die zich als concurrent opstelden, te doen uitschakelen als aanvaardbare pachters. De wraking door de centrale overheid liet de overblijvenden toe de pacht aan een lagere prijs in de wacht te slepen. In 1762 slaagde een groepje er op die wijze in de uittredende pachter J.B. Van Goethem te doen uitsluiten. Bij vorstelijk decreet van 21 mei 1762 werd de man onaanvaardbaar verklaard. Al genoot hij nochtans de voorkeur van de magistraat, zijn verweer kon niet baten. De vorst had hem immers bestempeld als „*un transgresseur très qualifié de ses edits*”¹¹⁶!

2.5.2. Het optreden van twee hoofdpachters

Het is verhelderend voor de kennis van deze kleine wereld even de dossiers op te slaan van twee voorname pachters : J.B. De Moerloose en J.B. Van Goethem¹¹⁷. Meer dan 'n kwart eeuw, van 1759 tot 1789, waren zij elkaars concurrent voor het bekomen van de pacht. Zij waren aan elkaar gewaagd : in deze periode was een van beide steeds hoofd- of medepachter of stille financier van de pachtende compagnie, ook al hadden nog anderen medegedongen bij de openbare aanbesteding. De stad hield hen beiden dan ook in eer. Wanneer de ene de algemene pacht bewam, hield zij voor de andere, althans tot in 1773, een troostprijs in reserve : de pacht van de graanmolen en van het lastgeld. Heel keurig was dit spel niet, maar wel nuttig voor de goede betrekkingen¹¹⁸. De beide con-

(115) J. VILAIN XIII, *o.c.*, blz. 280.

(116) G.R. 276 B : P 21 april 1762 en 17 april 1765, Magistraat van Gent aan Geheime Raad 11 mei 1762 en dossier.

(117) De Moerloose en Van Goethem bestrijden elkaar, waar zij maar kunnen. In 1772 bv. maakt De Moerloose ruzie met zijn twee associés Liedts en De Wulf en zet ze uit zijn „compagnie”. Prompt trekken de beide heren naar Van Goethem om met hem een pachtersvennootschap te vormen.

Alleen in 1762-1765 kreeg geen van beide officieel de pacht. Van Goethem was door de regering als aanvaardbare pachter gewraakt. Het is echter waarschijnlijk dat de gewraakte kandidaat in het geheim achter de nieuwe compagnie stond, die de pacht bewam. De plechtige verklaring van een der vennoten van deze nieuwe compagnie dat hij de vennootschap Van Goethem verlaten had is juist, maar sluit niet uit dat Van Goethem de spil was of althans geïnteresseerd in de nieuwe vennootschap. Wij weten met zekerheid dat Van Goethem in 1765 de drijvende kracht was achter de compagnie Lieven Haeck, die er dan echter niet in slaagt de pacht te bekomen. In 1772 richtte Van Goethem openlijk zelf een pachtvennootschap op. Deze compagnie zou nochtans niet zijn naam, maar die van zijn associé De Wulf dragen. JAS 762 : Verzoekschrift van De Moerloose 1 april 1772, Dierickx aan Starhemberg 18 april 1772, P 22 april 1772.

(118) Overeenkomstig art. 65 van het reglement van 1734 had het lastgeld bij het pondgeld moeten gevoegd worden na de dood van de titularis. De poortklerken en de ontvanger van het pondgeld weigerden echter dit supplementaire werk

currenten gedroegen zich echter als kemphanen, die elkaar niet konden luchten en mekaar het licht van de zon niet gunden. Zelfs de Junta der Besturen was op de hoogte van de *animosité qu'il y a entre les deux compagnies*¹¹⁹.

J.B. De Moerloose was niet alleen zakenman, hij was ook stedelijk ambtenaar. Als „staatmaker” van de rechten op het bier was hij belast met het toezicht op de bieraccijnzen. Bij het gerecht stond hij opgetekend als smokkelaar: hij had o.m. vorstelijke invoerrechten ontdoken. Niettemin was hij daarna nog door de regering benoemd tot „*inspecteur des droits de sa Majesté dans le département de Gand*”!¹²⁰

In 1767-1768, tegen de tijd van de vernieuwing van de pacht werd hij met een nieuwe beschuldiging bedacht vanwege zijn concurrent Van Goethem: hij hield *boutique ouverte* in koopwaren, die aan stadstaksen onderworpen waren. Dit druiste in tegen zijn eed als pachter en in zijn pachtcontract (art. 15) was daarvoor een boete van fl. 1000 voorzien. Ook zou hij valsheid in geschriften gepleegd hebben.

De Moerloose ontkende de beschuldigingen niet direct. Hij verdedigde zich met te wijzen op zijn verdiensten als pachter. Tijdens de duur van zijn contract was hij bijzonder succesvol geweest bij de bestrijding van

erbij te nemen. In het begin van 1756 had de regering haar goedkeuring gehecht aan de benoeming van een aparte ontvanger en het verder bestaan van de lastgeldadministratie. G.R. 276 B: Verzoekschrift van Gent met apostille van 5 januari 1756. In het kader van deze betwisting had de magistraat deze accijns buiten de algemene pacht gehouden.

(119) JAS 761: P 20 april 1773. Enkele voorbeelden mogen dit duidelijk maken. In 1773 had de compagnie De Wulf met Van Goethem als vennoot opnieuw de pacht veroverd met steun van de Junta der Besturen en tegen het advies van de eerste schepenen en de raadsfiscaal. Dezen hadden voordien tweemaal de pacht van De Moerloose mogen verlengen zonder openbare aanbesteding. Enkele maanden na de aanvang van de pacht diende de compagnie een klacht in tegen De Moerloose als stedelijk fiscaal ambtenaar, nl. staatmaker der bierrechten. Er was met de staatmaker geen akkoord te bereiken „in het vriendelijke”. De commissie van Financiën werd gepraagd hem te gaan inspecteren. Een verslag van dit bezoek, getekend door twee schepenen en De Wulf, berust in het Gentse stadsarchief. Ook al was niet alles perfect in orde, er was geen voldoende reden om De Moerloose af te zetten. Zie SAG 107/46: Actum 20 december 1774 en 13 september 1776; 107/48: Verslag 16 september 1776.

In 1779 poogde de compagnie De Wulf opnieuw De Moerloose uit zijn ambt te doen ontzetten. De man was dan pachter te Brugge geworden en leed aan jicht. Regeringscommissaris De Grave was voor het standpunt van Van Goethem en de compagnie De Wulf gewonnen: onmiddellijk afzetten. De klachten betroffen nu vooral de „substituut”, die het werk deed. Deze was een arbeider van De Moerloose's kammenfabriek, „*un étranger d'une condition très sobre*”, Van Laer. De Junta der Besturen werd erbij betrokken, maar ook nu slaagde het manöver niet. JAS 761: P 10 februari 1779; 765: De Grave aan Raad van Financiën 25 januari 1779. In 1781 werd er uiteindelijk dan toch een controleur naast de staatmaker geplaatst. De eerste titularis van dit nieuwe ambt heet Jacques Simon, „*homme de probité et de capacité*”. JAS 765: D 29 mei 1781 en dossier. Verder zullen wij nog zien hoe De Moerloose, in de periode dat hij de pacht bezat, tegen Van Goethem ageerde als pachter van het lastgeld.

(120) Het werk liet hij uitvoeren door een knecht, die zijn substituut heette in het officie. Als vorstelijk inspecteur beschikte hij over zestien personeelsleden *avec bandouilières aux armes de Sa Majesté*. G.R. 277 A: Rekest 11 april 1768.

de fraude. Men zou hem zelfs „*le fléau des fraudeurs*” geheten hebben. Wijselijk voegde hij er niet aan toe dat verbeurdverklaringen en boeten het grootste deel van zijn inkomen uitmaakten en dat elke verstandige pachter zo zou handelen. Hij deelde wel mee dat een aantal kooplieden erg boos op hem waren.

In zijn verdedigingsschriften viel hij zelfs hooggeplaatsten aan, van wie hij vermoedde dat zij de aantijgingen niet ongaarne zagen. Hierbij kwamen pittige details naar voor betreffende de Gentse „respectability”. Zo vermeldde De Moerloose dat hij, kort voordat de eerste klachten waren ingediend, de weelderige karos van de schoonzuster van de onderbaljuw, baron de Heems, had doen aanslaan. De staatsiewagen was uit Parijs op frauduleuze wijze ingevoerd. De onderbaljuw zou dan ook in zijn nopjes geweest zijn met het onderzoek, dat hij moest instellen, en de gerechtelijke vervolging. Ofschoon een personeelslid van De Moerloose werd aangehouden, werd de zaak later geklasseerd¹²¹.

Nog andere, minder fraaie gegevens leren ons de man kennen. Valsheid in geschriften was hem niet vreemd, zoals wij reeds zagen in verband met de vervalste kwitanties. Ten gevolge van de vele betwistingen rondom zijn persoon was hem de pacht van 1768-1771 slechts toegekend bij decreet van 17 mei 1768. Hij was daardoor in de pachtersopdracht bevestigd, die hij reeds uitoefende sinds 1765. Volgens het nieuwe contract had de stad recht op $\frac{1}{3}$ van de verbeurdverklaringen en boeten. Op 25 mei was hem gevraagd om met ingang van 1 mei een staat op te maken van de hiervoor bekomen bedragen. 1 mei was nl. de datum waarop de nieuwe pacht in voege ging. De Moerloose antwoordde boud dat het hem onmogelijk was deze lijst op te stellen en hield alle geïnde gelden voor zich¹²².

Op een ander ogenblik ontmoet men hem in een duistere zaak als schoonzoon van een stadsambtenaar, de poortklerk van de Brugsepoort J.B. Lancsweert. Na het overlijden van deze man op 9 november 1769 probeerde zijn weduwe met alle juridische middelen — en die waren talrijk tijdens het Ancien Régime — en tegen alle logica in, dit officie voor zich te behouden. Aan het klerkschap was immers een gratis woonst verbonden. Het is bijna onnodig te zeggen dat zij hierbij gesteund werd door haar schoonzoon, die dan juist pachter der stedelijke accijnzen was. Het aanporren tot onredelijk verzet en tot onwil had natuurlijk iets te maken met een plagerij ten laste van een vennoot van J.B. Van

(121) Schepen Van Crombrugge wordt beschuldigd van deelname aan de fraude van De Moerloose. JAS 762 : P 17 mei 1768. G.R. 277 A : Anonieme memoire s.d., *Réflexions* door J.B. De Moerloose en Verzoekschrift van 11 april 1768, Dierickx aan Geheime Raad 17 april 1768, P 27 april 1768. Achter de actie moet Van Goethem gezeten hebben, want naderhand merkt de Junta op : „*par des intrigues et des cabales il (Van Goethem) n'avait pu faire exclure les anciens admodiateurs*” JAS 762 : P 17 mei 1768.

Als gevolg van de klachten benoemt de stad een controleur om het gedrag van de pachters na te gaan. De taak van deze man wordt omschreven in G.R. 277 A : Dierickx aan Raad van Financiën 9 april 1768 en D 18 april 1768.

(122) SAG 107/25, fol. 110-111, en 527/17 : Mémoire aan H. de Wavrans 3 juli 1771. Hierin klaagt De Moerloose dat men zijn schoonmoeder verdacht maakte. Betreffende betwistingen over de pacht 1765-1768 zie *R.v.Vl.* 34.178.

Goethem, Pieter Slock, die op deze wijze jarenlang werd weerhouden van het inbezitnemen van de woning en de uitoefening van de lucratieve functie¹²³.

Pachter De Moerloose kon zich echter heel overtuigend en vlot voordoen tegenover de overheidsinstanties. Als men zijn geschriften leest, zou men zich bijna laten meeslepen door zijn heilige verontwaardiging over het optreden van smokkelaars, die hij „*cette peste de l'état*” heet. Hij maakte dan op tijdgenoten zo'n goede indruk dat in 1773 zelfs voorschepenen Vilain XIII en raadsfiscaal Dierickx hem persoonlijk steunden, toen hij voor een nieuw pachtcontract £ 3000 minder bood dan een concurrerende compagnie, waarin Van Goethem vennoot was. De Junta der Besturen stak er echter een stok voor, zodat De Moerloose de pacht zag ontsnappen. Hij ging dan zijn geluk elders proberen en slaagde erin in 1778 te Brugge de pacht te bekomen voor £ 22.000. De roep, die hij er meekreeg, was niet erg gelukkig „*fourbe bien caractérisé*” of ook nog „*celui-ci a la réputation d'être peu solvable*”¹²⁴.

Pachter J.-B. Van Goethem moest niet onderdoen voor zijn collega en concurrent. Raadsfiscaal Dierickx typeert hem als *fameux fraudeur de profession*. Eerste pensionaris Pycke gebruikte analoge termen. De man had gewoon douane-ambtenaren omgekocht¹²⁵. In 1762 werd hij door de regering van alle nieuwe pacht uitgesloten. Vennoten, die de maatregel voelden aankomen, zorgden er voor tijdig aan de overheid te laten weten dat zij de compagnie verlaten hadden wegens het schandelijk gedrag van de directeur¹²⁶. Van Goethem zelf had ook tijdig geprobeerd iets te ondernemen om het tijt te keren. Hij was er zich bewust van dat ontkennen niet meer kon baten. Daarom had hij het op een akkoord gegooid met de gerechtelijke overheid met als voorwaarde dat de vervol-

(123) De weduwe werd door alle rechtbanken afgewezen: de schepensbank van Gent, de Raad van Vlaanderen, de Grote Raad van Mechelen. Daarop wendde zij zich tot de regering, waar zij wel wat steun vond. Op deze wijze hield weduwe Lancsweert Pieter Slock weg van de uitbating van het officie van poortklerk, dat deze voor een hoge prijs gekocht had. Intussen was haar zoon Jean Lancsweert als vierde vennoot in de pachterscompagnie De Moerloose opgenomen. Zie JAS 769: P 16 mei 1770, 27 augustus 1771, 23 juli 1773, 17 september en 22 oktober 1773 en volumineuze dossiers o.a. *Mémoire pour Chr. P. Slock s.d.* G.R. 277 B: Gent aan Geheime Raad 28 maart 1772, D 6 november 1773. J. d'HANE DE TERVAERENT, *Handboek*, dl. I, hs. 15626 van Gentse Universiteitsbibliotheek, blz. 141-142 en 166.

(124) JAS 762: P 11 mei 1773; 693: de Stoop aan Limpens 13 januari 1781. G.R. 273 A: P 15 oktober 1785 en 6 december 1786, D 9 november 1785. *R.v.Vl.* 27.429 en 27.430.

(125) R.F. 3914: Pycke aan Cobenzl 14 juni 1762. JAS 762: P 18 april 1768. *R.v.Vl.* 23.370.

(126) Vennoot P. Van der Bruggen bv. verklaart Van Goethem te verlaten en in een nieuwe vennootschap te treden met W. Liedts. Om de lange samenwerking met Van Goethem te doen vergeten en een goede indruk te maken bij de regering, beschuldigt hij de oud-pachter Heye (1756-1759) van concrete fraudefeiten tijdens zijn exploitatie. Zie G.R. 276 B: P 21 april en 7 mei 1762. Hij zelf was echter geen haar beter. In 1754 had hij geweigerd het innen van het lastgeld samen te voegen met dat van het pondgeld. Het reglement van 1734 schreef dat voor vanaf de dood van de titularis, zoals wij reeds zagen. In 1765 ging hij failliet: hij was op dat ogenblik ontvanger van het pondgeld. SAG 107/24, fol. 237.

ging niet zou doorgaan. In een door hem ondertekend document bekende hij schuld en beloofde te verklaren welke personen hij omkocht en hoe de fraude gebeurde. Hij zou daarenboven geen oud-linnen of lompen meer uitvoeren zonder vergunning. Hij aanvaardde tevens een som van fl. 7000 cour. te betalen plus de gerechtskosten¹²⁷. Zulke transactie stond echter bijna gelijk met een veroordeling, ook al ontliiep de beklagde een gerechtelijk vonnis, en was hem ten dele genade geschonken. De regeling kon dan ook het uitsluitingsdecreet van 1762 niet afwenden¹²⁸.

Van Goethem was er echter de man niet naar om de strijd op te geven. Met alle middelen poogde hij nadien zijn dossier uit te zuiveren, door de transactie en het decreet te doen verdwijnen en eerherstel te bekomen. Hij deed daartoe een knappe vondst. Hij bekleog zich bij de regering dat drie van zijn elf kinderen, een zoon en twee dochters, in het klooster wilden treden, doch overeenkomstig het kerkelijk recht als afstammelingen van een vader *notoriae infamiae* niet aanvaard werden. Het verzoekschrift aan Brussel was goed georchestreerd: meerdere schepenen loofden op dat ogenblik zijn kwaliteiten als pachter: *connaissance, capacité, activité* enz. Sommigen richtten een persoonlijk schrijven aan leden van de Geheime Raad. Zelfs de strenge raadsfiscaal Dierickx was hem gunstig gezind en adviseerde de regering voor het uitschrijven van *des lettres de restitution*. Die werden hem uiteindelijk bezorgd bij decreet van 20 april 1765¹²⁹.

Al onmiddellijk werd de man opnieuw actief in de pachtbusiness. Nog datzelfde jaar maakte het college van de Keure de graanmolen en het lastgeld opnieuw los van de algemene pacht om de uitbating ervan bij onderhandse acte aan Van Goethem te schenken. Na 1768 mocht hij deze pacht behouden. Dat jaar blijkt hij de ziel te zijn van een nieuw opgerichte pachtersvennootschap met Lieven Haeck als directeur en met procureur Simoens en poortklerk Pieter Slock als leden. Van Goethem bleef er officieel buiten, maar reisde voor hen naar Brussel¹³⁰. Daar probeerde hij rapporteur Massez van de Junta der Besturen met honderd pond om te kopen...! Onnodig is het vermelden van de reactie: de leden van de Junta waren onkreukbaar en deelden niets onmiddellijk mee. Geen pacht dus voor de beschermelingen van iemand die opnieuw heette „*ci-devant fraudeur de profession et qui par ses fraudes et pour avoir suborné les employés de Sa Majesté a essayé ... une action fiscale*”. Meer nog: „*il est publiquement soupçonné de continuer la fraude*”¹³¹. Ofschoon men de man te Brussel nog lang bleef wantrouwen, slaagde hij

(127) G.R. 276 B: Transaction 30 juni 1760.

(128) Het is bevreemdend dat de Gentse magistraat spijs dit alles twee vennoten zocht voor de verlaten Van Goethem om hem toch de pacht te kunnen geven. G.R. 276 B: dossier bij P 11 mei 1762.

(129) G.R. 276 B: P 17 april 1765, D 20 april 1765 en dossier: derde schepenen d'Hane de Leeuwerghem aan H. de Wavrans 28 maart 1765.

(130) „*compagnie à la tête de laquelle était selon le bruit public le nommé Van Goethem, quoique son nom n'y soit point.*” Met het bekomen van de pacht wilde hij bewijzen dat er op zijn gedrag geen enkele vlek meer rustte. Zie JAS 762: P 17 mei 1768.

(131) G.R. 277 A: P 27 april 1768. JAS 762: P 17 mei 1768.

er in 1773 in voor de compagnie De Wulf de pacht te bemachtigen. Hijzelf was maar gewone vennoot, maar had Ph. De Wulf en J. Liedts weten los te weken uit de compagnie De Moerloose, die hij als zijn voor-naamste concurrent aanzag. Verder had hij bekomen dat de Junta der Besturen geen rekening hield met de bezwaren van de stedelijke magistraat en de raadsfiscaal. Hij deed een gewaagd bod: £ 3100 meer dan het jaar ervoor, zoals wij reeds vermeldden. De regering verklaarde het aanvaardbaar¹³².

Tot 1786 bleef Van Goethem pachter. Was hij veranderd? In elk geval werd na een jaar de exploitatie van de compagnie De Wulf door iedereen geprezen voor de bekomen resultaten. In 1786 trok hij zich terug uit de groep na een ernstig meningsverschil met zijn beide partners: het bod, dat zij deden, lag naar zijn mening te hoog¹³³.

2.5.3. Gedragingen van andere pachters

Van andere pachters zijn meestal minder kleurrijke buitensporigheden bekend. Toch gingen er niet velen vrijuit. Typisch voor het milieu lijkt het geval van de reeds vermelde Pieter Slock. In 1768 was hij lid geworden van een compagnie, die onder de impuls van J.B. Van Goethem tot stand was gekomen, maar de pacht niet verkreëg. De man was sinds 1748 poortklerk aan de Muidepoort. Na de dood van J. Lancsweert, de schoonvader van zijn concurrent J.B. De Moerloose, stelde hij zich kandidaat voor zijn opvolging als poortklerk aan de Brugse poort. Voor de koop van dit ambt had hij £ 935 geboden. Welnu het inkomen van de poortklerk bedroeg er in 1750-1770 gemiddeld slechts £ 115 per jaar. P. Slock moet niet meer zo jong geweest zijn en dus niet meer in staat op een eerlijke manier de hoge koopsom terug te winnen. Fiscaal Dierickx heette het bedrag „*une somme exorbitante*”. Hij vond Slock in verband met het gekochte ambt „*suspect de l'acquérir avec des vues frauduleuses et de s'en indemniser par des récompenses secrètes aux dépens de ses principaux*.” Toen in 1771 de moeilijkheden in verband met zijn aanstelling voortduurden, deed Slock een nieuw bod bij de magistraat: hij zou de stad duizend gulden betalen, indien de stad hem het poortklerkschap voor zes jaar wilde toevertrouwen: „*Marque certaine*”, noteerde hierbij voorschepen Vilain XIII; „*qu'il est assuré qu'on peut y voler et qu'on y vole*”. De fiscaal vond: „*le dit Slock a la réputation d'être fraudeur de profession*”. Eerlijkheidshalve voegde hij echter aan deze vaststelling toe dat hij geen enkel duidelijk bewijs in handen had, maar alleen ernstige verdenkingen na onderzoeken in smokkelzaken. Dat alles nam niet weg dat Slock in 1773 toch bezit kon nemen van een tweede poortklerkfunctie. De compagnie waarvan hij deel uitmaakte, zou echter nooit de pacht bekomen, ook al had zij een kenner van de Gentse fiscaliteit —

(132) JAS 762: P 25 april en 11 mei 1773. Zowel eerste schepen Vilain XIII als fiscaal Dierickx wantrouwen Van Goethem, maar leggen zich neer bij de tussenkomst van de gevolmachtigde minister. Zie SEG 1956: Vilain XIII aan Starhemberg 29 april 1773. JAS 762; Dierickx aan Starhemberg 13 april 1773.

(133) JAS 763: P 14 oktober 1786.

en wellicht ook van de ontduiking — tussen haar vennoten. Later betrok Van Goethem hem niet meer in de onderneming¹³⁴.

Het lijkt erop dat zo wat iedereen in het pachterswereldje ontduiker was in de jaren 1750-1770. Pieter Motte, pachter in de jaren 1750, werd tien jaar na de pacht beschuldigd van fraude in zijn functie. Hoe hij daarbij tewerk ging wordt in de gerechtelijke documenten uitvoerig beschreven¹³⁵.

Willem Liedts was betrokken in een smokkelzaak van zeepinvoer¹³⁶. Ph. De Wulf, sinds 1727 „contre-boekhouder” van de bierrechten en pachter in 1765-1772 en 1774-1779, werd door fiscaal Dierickx beschreven als onbetrouwbaar en door J.B. De Moerloose in een schrijven aan raadsheer H. de Wavrans als „*uniquement guidé par l'appât du lucre*”. De Junta bleek al vóór deze vermelding op de hoogte van zijn oneerlijk optreden. Toch kreeg hij als principael driemaal het pachtcontract¹³⁷.

Het ging zelfs zover dat sommige kandidaat-pachters op voorhand aan fiscaal Dierickx om informatie vroegen over de „*trucs*”, die de pachters benutten om zich te verrijken. Misschien wilden zij als echte ondernemers dit in hun kostprijs of bod verrekenen, zoals de reeds vermelde Pieter Slock deed. Zo'n consultatie van de fiscaal betekende echter bij de duivel te biechten gaan¹³⁸! Dat de schepenen van de Keure niet altijd zo kieskeurig waren, getuigt hun steun aan pachter P. Vander Bruggen, die op het einde van het tweede pachtcontract (1759-1765) een bankroet zou doormaken. Over hem vond de Geheime Raad: „*il est indécent aux échevins de la Keure de protéger un pareil sujet et de vouloir lui confier par préférence les intérêts de la ville.*”¹³⁹. Onvoorzichtig genoeg had de stad hem vóór de faling toegelaten zijn waarborg als stedelijk officier terug te trekken, een som van meer dan fl. 25.000¹⁴⁰.

Deze moraliteitsstudie kan men voor elk van de pachters voortzetten aan de hand van de gerechtelijke archieven. De Raad van Vlaanderen bevat bv. een aantal bundels over sommigen van hen. Maar ook degenen, die geen dossier hebben, komen er niet zo fraai uit. In een verslag van de nauw toeziende fiscaal Dierickx, — die tevens regeringscommissaris was voor de stad Gent, — worden alle pachters zonder onderscheid beschuldigd van oneerlijke praktijken. De fiscaal signaleert aan de Junta als courante praktijk concrete inbreuken op het pachtcontract. Zo verkochten de pachters veelal in het geheim de aangeslagen goederen zonder daar-

(134) JAS 769 : Dierickx aan landvoogd 13 mei 1770, Dierickx aan Raad van Financiën 9 augustus 1771, P 27 augustus 1771, P 2 februari en 23 juli 1773 en dossiers. G.R. 277 B : Gents magistraat aan Geheime Raad 28 maart 1772. SAG 107/26, fol. 132-133.

(135) Oneerlijk optreden bij een aangeslagen schip : G.R. 277 A : Dierickx aan Raad van Financiën 9 april 1768. JAS 43, fol. 24, P 18 april en 21 juni 1768.

(136) R.v.Vl. 27.589.

(137) JAS 762 : Dierickx aan Starhemberg 18 april 1772 en 13 april 1773. SAG 527/17 : Mémoire van De Moerloose aan H. de Wavrans 3 juli 1771.

(138) JAS 762 : P 18 april 1768.

(139) G.R. 276 B : P 17 mei 1762.

(140) SAG 107/24, fol. 237.

voor de verschuldigde stadsrechten te betalen, in strijd met art. 27 van het contract. Tegen art. 14 in, sloten zij zonder medeweten van de stad akkoorden af met kloosters of beroepsverenigingen. Zij benutten hun personeel om zelf beter te kunnen frauderen enz. De fiscaal stipte ook het onredelijke aan van de regeling van art. 26-27, die aan de pachters de mogelijkheid bood een minnelijke schikking te treffen met de smokkelaars of tot gerechtelijke vervolging over te gaan zonder enige ruggespraak met de stedelijke overheid. Hiermee werd alleen het privé-belang gediend in een aangelegenheid, die essentieel tot het openbaar domein behoorde. Ten slotte wees de Vlaamse magistraat op de zeer deficiënte machtsuitoefening van het vaste, stedelijke personeel. Niet alleen de pachters schoten te kort, ook de officieren van de stad, die in hun dienst stonden. De ontvangers hielden veelal het geld langer achter of gaven zich over aan oneerlijke praktijken, omdat niemand hen namens de stad controleerde¹⁴¹. Het rapport van Dierickx zou aanleiding zijn tot het oprichten van een controle-ambt, waarop wij verder nog terugkomen.

Spijts zijn dubieus optreden, had het wereldje van fiscale aannemers heel wat contacten met de meest respectabele leden van de ambtsadel. Dit blijkt o.m. uit de vele interventies van de schepenen ten hunnen gunste. Wij kennen ook heel wat aanbevelingen, opdat hun beschermelingen niettegenstaande een lager bod de pacht zouden toegewezen krijgen. Een principaal van een pachtcompagnie, Ph. De Wulf, zag zijn zoon zelfs opgenomen in het milieu van de ambtsadel: in 1764 werd Jan-Filip stadspensionaris te Oostende en in 1779 in zijn vaderstad Gent.

2.5.4. Veranderende attitudes (1778 en vlg.)

Wie een onderzoek doorvoert over de levenswijze en de gedragingen van de Gentse pachters, wordt verrast door een kentering, ja een radicale wijziging. Zo sterk is de mutatie, dat zij op het eerste gezicht bijna onverklaarbaar lijkt. Tot 1768 hoort men over de pachters talloze klachten. Dat jaar vormt een hoogtepunt: in de archieven van de Raad van Vlaanderen berust zelfs een hele portefeuille over de pacht van 1765-1768. Enkele jaren later, vanaf 1772-1774 leest men veel lof, dikwijls over dezelfde personen die voordien van onregelmatigheden beticht werden. Wij moeten daar ook even op ingaan.

In 1774 heette het dat de compagnie Ph. De Wulf, met J.B. Van Goethem als vennoot, zich gedroeg „avec toute l'exactitude possible”¹⁴².

(141) „J'observerai d'abord que les amendes et les confiscations que l'article 27 attribue en entier à l'admodiateur le laissant le maître absolu de transiger, de faire des accords et conventions ou de les poursuivre en justice, comme il le trouve le plus convenable à ses intérêts privés, sans être à ce sujet subordonné au magistrat ou à un surveillant impartial, sont une source continuelle de vexations ... conduite au fond abusive ... Il y a un autre article dont les admodiateurs abusent, ce sont les abonnements, qu'ils font au sujet du paiement des droits avec les distillateurs d'eau de vie de grain, les couvents ou autres, sans l'intervention d'une personne, qui puisse le contrôler et veiller qu'il ne s'y glisse ou ne s'y commet rien de préjudiciable à la ville.” JAS 762: Dierickx aan Raad van Financiën 9 april 1768.

(142) JAS 761: P 23 september 1774.

Drie jaar later, bij het eind van de pachtperiode, noteert de Junta met verwijzing naar de Gentse commissie van financiën: „*Le comité se répand en éloges ... sur la conduite des admodiateurs actuels, sur leur intelligence, leur probité et nommément sur les bonnes qualités du nommé De Wulf*”¹⁴³. Enkele jaren later heet een pachter, L. De Vliegheer, „*assidu à son devoir*”¹⁴⁴. Na een ononderbroken reeks van slechte appreciaties volgt nu een even ononderbroken reeks van positieve beoordelingen, van waardering en lof¹⁴⁵. Raadsfiscaal en Junta waren nochtans dezelfde gebleven. De gunstige beoordeling moet op een kentering in het optreden der pachters gebaseerd zijn. Hoe deze ommekeer verklaren?

De verandering is wellicht toch niet zo verrassend als zij op het eerste gezicht lijkt. Zij was natuurlijk geen spontane reactie van de pachters, geen berouw omtrent het benutten van de mogelijkheden van het verleden. Voor wie echter de geschiedenis van het Gentse stadsbestuur van nabij kent, komt de kentering niet onverwacht en ligt de verklaring ervan voor de hand.

In 1768 was een nieuwe magistraat geïnstalleerd. Hieruit waren de schepenen verwijderd, die het voordien al te duidelijk hadden opgenomen voor ontduikers en smokkelaars. Een commissie was in het college van de Keure gevormd voor de studie van fiscaliteit en instellingen: de inventarisatiecommissie. Heel bijzonder was naast de pachters en het stedelijk financiepersoneel een controleur aangesteld. Toen de taak van de inventarisatiecommissie ten einde was, had men haar vervangen door een hervormingscommissie van vijf schepenen. Samen ondernamen dezen een weinig populaire sanering van de financiën. Zij volgden van nabij de uitbating van de fiscaliteit en bereidden de regie voor¹⁴⁶. De gewijzigde belangstelling van de magistraat en zijn permanente controle via een ijverige commissie deden de pachters voorzichtiger optreden. Het perspectief van de aanstelling van de besten onder hen tot directeur of regisseur van de stedelijke fiscaliteit deed hen bovendien meer plichtsgetrouw handelen: vanaf 1772 beloofde voorschepen Vilain XIII het directoraat van de stedelijke accijnzen en hun inning aan de meest verdienstelijke en betrouwbare.

(143) JAS 762: P 15 april 1777.

(144) JAS 763: Gent aan Raad van Financiën 10 oktober 1786.

(145) In 1782 getuigt pensionaris Corthals: „*La perception de nos droits va, on ne peut pas désirer mieux. Le sieur Liedts, le premier admodiateur, s'acquitte avec beaucoup d'activité de son devoir sans que personne s'en plaint.*” JAS 782: Corthals aan Limpens 29 januari 1782. Zie nog verder getuigenissen in JAS 763: magistraat aan Raad van Financiën 30 september en 10 oktober 1786. Wij kwamen slechts één afwijkende beoordeling tegen: deze van regeringscommissaris raadshoofd van Gheus. Op 9 mei 1776 rapporteerde hij dat Gent nood had aan „*des personnes entendues en matière de régie et de perception de droits, à quoi les admodiateurs actuels de la ville de Gand ne sont aucunément propres, n'ayant ni les connaissances ni l'activité et encore moins, à ce que je crois, la bonne volonté requise.*” Zijn rapport bevatte echter zo'n vreemde stellingnamen en partijidge adviezen, dat hij na enkele dagen werd afgezet. Zie JAS 780: Verslag van de Gheus 9 mei 1776, P 24 mei 1776.

(146) Analoge instellingen worden ook elders opgericht, bv. te Brugge en te Kortrijk. Zie Y. VANDENBERGHE, o.c., blz. 4-5. OPBA, dl. X, blz. 354-355.

Datzelfde jaar nog, diende een vennoot van pachter De Moerlose een verslag in over misbruiken in de Gentse accijnsheffingen¹⁴⁷. Dit bracht de hoofdpachter ertoe zijn beide vennoten De Wulf en Liedts te beschuldigen van oneerlijke praktijken en ze uit zijn compagnie uit te sluiten¹⁴⁸. Deze namen weerwraak: in 1773 bood De Wulf samen met zoon Liedts (vader was intussen overleden) en de roerige Van Goethem £ 3100 meer dan De Moerlose wilde inzetten. Onder druk van Brussel zag voorschepen Vilain XIII — en met hem de hervormingscommissie — af van zijn bezwaren tegen de persoon van de hoogstbiedenden, vooral tegen die van Van Goethem. Zo bekwamen zij de pacht¹⁴⁹.

In de loop van 1773-1774 gedroeg de vennootschap De Wulf zich bijzonder correct en voorbeeldig. Zij konden op een jaar tijd de opbrengst van zowat alle accijnzen aanzienlijk doen stijgen. Zij bleven dan ook de pacht bewaren. De eerste stap in de overgang naar de regie werd gezet: zij kregen vanaf 1774 een beperkter aandeel in de winst nl. nog 1/15 maar daarnaast een vaste jaarwedde: fl. 500¹⁵⁰. In 1786 zou Jean Liedts de eerste directeur van de fiscaliteit worden en meteen stedelijk ambtenaar.

De aannemers van fiscale inningen hoorden in Vlaanderen thuis in een groep van durvende financiers. Zij waren harde werkers en maakten van alle gelegenheden gebruik om zich te verrijken. Zij waren zelden industriëlen, maar vaker vertegenwoordigers van ondernemers uit de tertiaire sector. Niet zelden waren zij officiehouders en financiële ambtenaren. De lakse controle van de overheid gaf aanleiding tot het inzetten van weinig orthodoxe middelen om aan geld te geraken. Hun voornaamste inkomen zou, naast die van de zelf ondernomen fraude, afkomstig geweest zijn van boeten en verbeurdverklaringen. Tijdgenoten hebben deze bedragen nooit kunnen evalueren.

De strengere controle van de overheid en het afnemende favoritisme van de magistraat zouden stappen worden in de richting van het innen in eigen beheer en zouden de weinig scrupuleuze pachters tot meer correcte gedragingen brengen.

Terwijl in Frankrijk de *fermiers royaux* tot de zeer gegoede standen behoorden, was dat in Vlaanderen niet zo. De pachters moeten er ruim geld verdiend hebben. Over hun consumptiepatroon en cultuur is ons nog weinig bekend.

(Vervolgt)

(147) JAS 762: Dierickx aan landvoogd 18 april 1772.

(148) JAS 762: Verzoekschrift van De Moerlose 1 april 1772.

(149) JAS 762: P en D 11 mei 1773. SEG 1956: Vilain XIII aan Starhemberg 29 april 1773.

(150) G.R. 277 B: D 29 april 1774. JAS 761: P. 23 september 1771; 762: P. 20 april 1774; 780: Verslag de Gheus 9 mei 1774. SAG 107/27, fol. 76-77, 81-82.

LITERATUUR, PERS EN POLITIEK, EEN RELATIE
(Gent 1848 - 1869) *

door

Marc REYNEBEAU

Op zijn sterfbed, in 1883, bekleog Hendrik Conscience zich er over dat „*l'intolérance politique la plaie de ce siècle*” was ¹. Het kan thans vreemd toeschijnen dat een romanschrijver, die in zijn boeken, zo zegt men toch, de werkelijkheid steeds placht te idealiseren, zich tot in zijn laatste ogenblik met het toch wel zeer aardse gebeuren van de politiek bezig hield. Vandaag de dag schijnen politiek en literatuur daarentegen veeleer gescheiden werelden te zijn, zonder veel onderling contact ².

In het midden van de vorige eeuw lag dit evenwel anders. Men kan met name een hechte relatie tussen literatuur en politiek vaststellen. Daarbij dient nog een derde factor in het geding te worden gebracht: de pers, die vaak als de veruitwendiging van deze relatie fungeerde. De beoefenaars van politiek, journalistiek en literatuur waren niet zelden dezelfde personen. Deze overlappingsen waren onder meer het gevolg van het feit dat een activiteit op het ene vlak, vaak een betrokkenheid op het andere vlak impliceerde.

Het tijdvak 1848-1869 is voor Gent een relevante periode om deze verhouding na te gaan, omdat het een overgangperiode is op het gebied van literatuur, politiek en pers.

*

Op het politieke vlak ³ is 1848 een uitermate belangrijke datum, niet in de eerste plaats omwille van de reeks revolutionaire opstanden die dat jaar in gans Europa uitbraken, en waarvan de repercussie in België eerder beperkt was, maar vooral omwille van de toen doorgevoerde kiesrechtuitbreiding. Door de koppeling van het kiesrecht aan het bedrag van betaalde directe belastingen, bleef het aantal kiesgerechtigden beperkt. Vóór de kiescijsverlaging van 1848 behoorden de kiezers grotendeels tot de adel en vooral de hogere burgerij. In 1848 werd de kiescijs drastisch

(*) De oorspronkelijke versie van deze bijdrage werd als referaat uitgesproken op het Internationaal Colloquium „Gent en de Literatuur”, Rijksuniversiteit Gent, november 1978.

(1) Geciteerd bij M. Gijsen, „Let op uw laatste woord”, in: *Kunst en Cultuur*, V-10, 1 mei 1972, p. 3.

(2) Cf. S. Van den Bremt, „Politiek en poëzie”, in: *Kreatief*, XII-3/4, oktober 1978, pp. 2-17.

(3) Voor het politieke kader beperken we ons hier tot een overname van de krachtlijnen uit M. Reynebeau, „De kiescijsverlaging van 1848 en de politieke ontwikkeling te Gent tot 1869”, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XI, 1980, pp. 261-306.

verlaagd, van 100 frank tot 42,32 frank (voor gemeenteraadsverkiezingen), waardoor het electoraat bijna verdubbelde, van 1819 kiesgerechtigden in 1847 tot 3482 het jaar daarop. Deze nieuwe kiezers behoorden grotendeels tot de lagere middenklasse: ambachtsslui, kleine nijveraars en zelfstandigen, of wat men in die tijd vaak als „neeringdoenden” aanduidde.

Deze sociale diversiteit tussen „oude” en „nieuwe” kiezers zou zich spoedig ook electoraal vertalen. In 1854 al werd het sinds lang heersende liberale gemeentebestuur aan de dijk gezet en vervangen door een coalitie, waarvan het programma precies voor een groot deel bestond uit de eisen van de kleine burgerij, die vooral op fiscale en administratieve kwesties betrekking hadden. Naast de kleine burgerij hadden voornamelijk de zogenaamde gematigde liberalen een plaats gevonden in deze coalitie. Deze fractie binnen het Gentse liberalisme verzette zich tegen de voor hen te radicale lijn die door de leidinggevende „partij”-instanties op stedelijk én nationaal vlak werd gevolgd in hun streven naar een laïcisering van de maatschappij. Als derde coalitie-„partner” moeten hierin nog de klerikalen vermeld worden, die altijd tot de oppositie hebben behoord en zich wellicht meer uit opportunisme dan overtuiging bij de coalitie hadden aangesloten. Het gebrek aan cohesie dat het onvermijdelijke gevolg moest zijn van deze heterogene samenstelling, leidde in de jaren 1856-57 tot electorale nederlagen, waarna de liberale associatie het beleid weer in eigen handen nam.

Naar het einde van de jaren 1850 toe doet een nieuwe factor zijn intrede in het politieke spectrum: het radicalisme. Dit is een verzamelnaam voor zeer diverse groepen met zeer specifieke belangen en eisen: flaminganten, democraten, de arbeidersbeweging, anti-centralisten, voorstanders van vrijhandel, anti-katholieken, enzovoorts. Zowat het enige vlak waarop deze groepen radicalen elkaar vonden was de afkeer van de traditionele partijensrijd, die immers slechts een exponent was van het belangenconflict tussen de hoogste bevolkingslagen, tussen liberalen en klerikalen, zoals dit vóór 1848 het geval was. Met de kiescijnsverlaging was er in wezen niets veranderd in het proces van politieke machtsvorming en -hantering. Er ontstond een kloof tussen de evolutie van de politieke praxis en die van haar sociaal-economische achtergrond, meer bepaald de sociale samenstelling van het kiezerskorps. De frustraties die hieruit voortvloeiden kristalliseerden zich in het radicale eisenpakket.

Alhoewel de radicale beweging in de jaren 1857-1863 een reële bedreiging vormde voor de (liberale) machthebbers, slaagde men er toch niet in een breed „eenheidsfront” van zowel katholieke als vrijzinnige radicalen op poten te zetten⁴. De bestaande politieke groeperingen verstrakten hun posities met respectievelijk het ultramontanisme en het antikatholicisme, twee denkrichtingen die diametraal tegenover elkaar stonden, en als dusdanig volledig in de lijn lagen van het traditionele politieke conflict tussen

(4) Een voorbeeld van het mislukken van zo'n poging is het zogenaamde Vlaamsch Verbond; zie M. Reynebeau, „Het Vlaamsch Verbond als politiek experiment (Gent, 1861-1862)”, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCVI, 1981, 3, pp. 491-508.

klerikalen en antiklerikalen. Deze politieke polarisatie leidde tot een breuk in het openbare leven, waardoor de introductie van het radicale conflict-model onmogelijk werd gemaakt, omdat dit model het oude conflict volledig negeerde.

De nieuwe kiezers werden in deze polarisatie meegesleurd, waardoor een radicale politieke partij geen kans meer maakte. Binnenin deze radicale groep zag men ook een scheuring ontstaan langs de klerikaal-antiklerikale breuklijn. Goedschiks of kwaadschiks moesten de radicalen zich maar inschakelen in de grote partijen. Wie daarbuiten stond, wie bewust geen keuze wilde maken tussen klerikaal en liberaal, stond politiek-electoraal volledig in de marge. Wie zich in deze positie bevond, richtte zijn aandacht voortaan voornamelijk naar de niet-kiesgerechtigde massa. Politiek optreden nam voor hen in de eerste plaats de vorm aan van propagandistische, „volksopvoedende” en bewustmakende actie aan de basis. De grondslag hiervoor was al vóór 1860 gelegd geworden, toen de radicalen nauw samenwerkten met de eerste Gentse arbeidersverenigingen.

In 1869 was de liberale partij tot een gesmeerd lopende electorale machine uitgebouwd, waarbinnen een belangrijke radicale linkervleugel trachtte haar eisen aan bod te laten komen. De klerikalen werkten hard aan de uitbouw van een brede politieke en maatschappelijke organisatie, die zou uitlopen op de uitbouw van een katholieke „zuil”.

*

Dit politieke kader zou de ontwikkeling op persgebied in hoge mate determineren, meer bepaald in het licht van de wording van de kleine burgerij tot een electoraal belangrijke groep.

In het revolutiejaar 1848 zouden er in Gent een hele trits radicale bladen en blaadjes het licht zien ⁵. Dit werd mogelijk doordat in dat jaar de belasting op het krantepapier, het zogenaamse dagbladzegel, werd afgeschaft ⁶ waardoor kranten goedkoper konden verkocht worden en minder kapitaalkrachtige groepen zich ook kranten konden aanschaffen. Met de snelle liquidatie van de revolutionaire beweging van 1848 zouden ook haar persorganen vlug verdwijnen. Enkel de financieel krachtige (en op een kleinburgerlijk publiek gerichte) *De Broedermin* bleef bestaan en werd al rond 1854 een liberaal orgaan.

Een goedkopere pers maakte ook een Nederlandstalige pers mogelijk. Zoals in het hele negentiende-eeuwse Vlaanderen bestond in Gent de bijzondere culturele situatie van de tweetaligheid. Een bovenlaag van machthebbers was Franstalig, de grote meerderheid van de bevolking sprak evenwel Nederlands, of liever een Vlaams dialect, een in het publieke leven

(5) Voor de Gentse pers, zie vooral: E. Voordeckers, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*, Leuven-Parijs, 1964 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdrage 35).

(6) Cf. T. Luyckx, *Een halve eeuw zegelbelasting op de Belgische pers (sept. 1797 - mei 1848)*, Brussel, 1956 (Med. Kon. Vl. Ac. Wet. Lett. en Sch. K. van België, Klasse der Lett., XVIII, nr. 4). Hierin wordt vermeld dat het dagbladzegel 30 à 40 % van de kostprijs van een krant uitmaakte (p. 14).

in hoge mate gemarginaliseerde taal. Een Nederlandstalige dagbladpers behoorde vóór 1848 niet tot de mogelijkheden, vooral omdat kranten, onder meer omwille van de zegelbelasting, uitgesproken luxeproducten waren, die financieel buiten het bereik van de Nederlandstaligen bleven. In de jaren 1850 kwam hier, door het goedkoper worden van de pers, verandering in; rond 1854 werd een Nederlandstalige, zesmaal per week verschijnende krant een haalbare zaak⁷. Deze pers recruteerde zijn lezerspubliek essentieel bij de middenklasse — volksbladen in de echte zin van het woord zouden pas enkele decennia later verschijnen.

In het licht van het electorale belang van de kleine burgerij kreeg de Nederlandstalige pers een groot politiek gewicht: de kranten werden in de jaren 1850 dan ook propagandistisch belangrijk⁸. De partijen zouden daarom een grote aandacht besteden aan de perssector, temeer daar mag aangenomen worden dat de pers als het belangrijkste medium voor politieke propaganda fungeerde.

De greep van de liberale partij op de haar gunstig gezinde pers is flagrant in de jaren 1856-59⁹, precies in die jaren waarin het voor de partij zo gevaarlijke radicalisme zijn invloed liet gelden. In de redacties werden partijgetrouwe journalisten gearacheteerd, al te zelfstandige of te populaire kranten verdwenen en werden vervangen door bladen met volgzaam redacties. Zo verging het ook *De Broedermin*, die in 1859 werd vervangen door de, de partij slaafs navolgende, krant *De Stad Gent*. Tegelijk werd het Franstalige, in 1856 gestichte zusterblad van *De Broedermin*, *L'Echo des Flandres*, aan de controle van de liberale associatie onderworpen en in 1864 door de partijkrant *Le Journal de Gand* opgeslorpt. Nog altijd in 1859 verdween het zeer populaire satirische blad *Baes Kimpe*.

De klerikale partij, die steeds politiek verdeeld was gebleven tussen een conservatieve en een meer gematigde liberaal-katholieke groep, en zich in de jaren 1850-60 reorganiseerde met het radicale ultramontanisme als richtlijn¹⁰, hechtte eveneens een groot belang aan haar pers. In 1852 fuseerden de liberaal-katholieke *Journal des Flandres* en de conservatieve *Organe des Flandres* tot *Le Conservateur*. Toen dit laatste blad kort daarop na een schandaal verdween, ontstond in 1853 *Le Bien Public*, een kwalitatief hoogstaande krant, die in nauw overleg met het bisschoppelijk paleis werd geredigeerd. In 1856 werden de twee Nederlandstalige

(7) H. Gaus, *Pers, kerk en geschreven fictie. Groeioproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent, 1836-1860)*, Brugge, 1975 (R.U.G., Werken uitgeg. door de Fac. Lett. en Wijsbeg., 158e afl.), p. 118; H. Gaus, „Literatuur en kunst 1844-1895”, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, Haarlem, 1977, p. 191 e.v.; R. Van Eenoo, „Pers 1841-1873”, in: *ibid.*, pp. 184-190.

(8) Cf. L. Huvonne, *Proeve tot typologie van de negentiende-eeuwse Gentse journalist*, Gent, 1973 (R.U.G., onuitg. lic. verh.), p. 279 e.v.

(9) Een belangrijke bron hiervoor is het dagboek van P. Voituren (Universiteitsbibliotheek Gent, Hs. 2901).

(10) Cf. E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme*, Leuven, 1972 (Univ. te Leuven, Werken op het gebied van de Gesch. en de Filol., 5de reeks, dl. 8).

katholieke kranten, *Den Vlaming* en *Het Vaderland* samengevoegd tot *Het Vlaemsche Land*, dat evenwel het blad van de plattelandsclerus zou worden. De klerikalen zouden pas eigen Vlaamse kranten voor de stad oprichten wanneer hun „zuil” voldoende uitgebouwd was, te beginnen op het niveau van de hoge bourgeoisie (met *Le Bien Public*), later gericht op de kleine burgerij, met *De Vlaemsche Leeuw* (1864), de *Godsdienstige Week van Vlaanderen* (1868) en *Het Fondsenblad* (1871), waarmee het „Werk van de Vlaemsche Katholieke Druipers” van kanunnik Verschueren van start ging, met als voornaamste exponent het eerste zogenaamde „centenblad”, *De Gentenaar* (1879).

Daartussen stonden dan de radicale bladen. Vanaf 1856 verscheen de flamingantische *Beurzen-Courant*, die evenwel wegens haar oppositie tegen het doctrinaire liberalisme en haar katholieke inspiratie al na een jaar de invloed van de algemene politieke polarisatie onderging en in de klerikale hoek terecht kwam, zoals dat trouwens ook de kleinburgerlijke en anti-doctrinaire *Le Nouvelliste de Gand* overkwam. Daarnaast waren er nog een aantal radicaal-liberale bladen, die de liberale partij tot wat meer aandacht voor radicale eisen trachtten te bewegen.

*

In dit kader wordt aan literatuur gedaan. Een aantal kenmerken van deze literatuur en van zij die haar voortbrengen, maken de invloed van dit kader zo belangrijk.

Vooreerst is er het feit dat de literatuur en, bij uitbreiding, de totaliteit van de geschreven fictie, hoofdzakelijk via de pers, in de vorm van krantefeuilletons, tot de lezer kwam¹¹.

Daarnaast is er nog de kwestie van het tweetalige Vlaanderen, de sociale gelaagdheid daarvan, en de zogenaamde Vlaamse beweging.

De Vlaamse emancipatiestrijd was tot rond 1850 een louter literaire beweging. Een Nederlandstalige literatuur was bijna per definitie een Vlaamsgezinde literatuur, zoals dat trouwens ook voor de pers gold. In de jaren na 1850 zal de Vlaamse beweging een element van de politiek-electorale strijd zijn, vooral in het kader van het radicalisme. Daarbij dient aangestipt dat de Vlaamse beweging grotendeels werd gedragen door mensen uit de kleine burgerij¹², zoals dat ook voor de literatuur het geval was. De groep Vlaamse literatoren bestond rond het midden van de 19de eeuw voor 57% uit overheidsambtenaren, waarvan bijna de helft in het onderwijs werkzaam was, 19% werkte als zelfstandige of als beoefenaar van een vrij beroep, 10% was actief in de pers, 6% in de nijverheid, waarnaast men nog 5% handwerkers telde en 3% was zonder beroep¹³. Het overwicht van de kleine burgerij is opvallend. Het aandeel van de literatoren uit de krantenwereld lag in Gent beslist hoger dan dit Vlaamse

(11) H. Gaus, *op. cit.*, p. 205.

(12) Cf. M. Reynebeau, „Nationalisme en romantische literatuur in Vlaanderen, 1830-1850”, in: *De Vlaamse Gids*, LXII-5, sept.-okt. 1978, pp. 76-85.

(13) H. Gaus, *art. cit.*, p. 198.

gemiddelde van 10 %, zeker als men rekening houdt met het aantal mensen dat slechts occasioneel voor een krant werkte.

Aan de pers en aan het geschreven en het gesproken woord in het algemeen werd een groot belang gehecht in de emancipatiestrijd¹⁴. Steeds hebben flaminganten ernaar gestreefd een eigen blad uit te geven. Ruimschoots bekend is de mislukte poging met het Brusselse dagblad *Vlaamsch België* in 1844¹⁵. In Gent was F.A. Snellaert in 1848 druk in de weer om een eigen krant te stichten, die evenwel niet van de grond kwam¹⁶. De liberale flaminganten rond Julius Vuylsteke hebben er eveneens voor geijverd over een eigen persorgaan te beschikken, tot ze er in 1868 in slaagden het een jaar vroeger opgerichte neutrale weekblad *Het Volksbelang* voor het liberalisme te annexeren¹⁷.

Het is tevens opmerkelijk welk een bloeiend amateurtheater er in Gent leefde, terwijl ook het zingen van Vlaamse liederen in koorverband druk werd beoefend¹⁸. Deze zang- en toneelverenigingen speelden een grote socialiserende rol. Daarom waren ze vaak inzet van politiek gekonkel: personen met politieke ambities trachtten er een vooraanstaande positie te verwerven, om zich, gebruik makend van de aldaar gemaakte sociale relaties, van een vast kiespubliek te verzekeren.

Daarnaast waren theater en lied zeer belangrijk als propagandamiddel: in een min of meer aangename vorm kon literair of paraliterair werk, en vooral de erin vervatte boodschap, tot een breed, zelfs analfabeet publiek gebracht worden. Niet voor niets oogstten figuren als Hippoliet Van Peene, zijn vrouw Virginie Miry, Karel Onderet of Napoleon Destanberg grote triomfen als auteur en/of acteur. Hoe invloedrijk dit toneelwerk wel was, mag blijken uit de hevige reacties ertegen vanwege de katholieke kerk, die meer bepaald vreesde dat door haar afgewezen ideeën, en vooral de Franse romantiek, via het theater ingang zouden vinden bij bredere bevolkingslagen¹⁹.

Het woord, ook literair aangewend, had niet zichzelf tot doel, ook niet de schoonheid, maar wel de meegevoerde boodschap²⁰. De siamese tweeling van ethiek en esthetiek had een ethisch waterhoofd. De verhalen moesten niet alleen mooi geschreven zijn, maar moesten tevens en vooral een positieve moraal dragen. Het was vooral om deze reden dat de „wuffte” Frans roman zo geschuwd werd. Maar niet alleen de kerk

(14) E. De Bock, *Ondergang en herstel of het begin van de „Vlaamse beweging”*, Antwerpen, 1970, p. 137.

(15) Zie hiervoor E. De Bens, *Vlaamsch België. Het eerste Vlaamsgezinde dagblad*, Brussel, 1960; H.J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*, II, Antwerpen, 1971², pp. 80-83.

(16) A. Deprez, *Kroniek van Dr. F.A. Snellaert, 1809-1872*, Brugge, 1972, p. 93.

(17) M. Somers, „Het Volksbelang in zijn aanvangsjaar”, in: *De Vlaamse Gids*, LXI-3, mei-juni 1977, pp. 54-58; M. Reynebeau, „Hoe het Volksbelang liberaal werd”, in: *De Standaard*, 2 december 1977, p. 15.

(18) Zie bv. W. Rogghé, *Gedenkbladen*, Gent, 1898, passim.

(19) Cf. H. Gaus, *op. cit.*, pp. 150-151.

(20) *Ibid.*, pp. 136-137, 151-152; H. Gaus, *art. cit.*, pp. 199-200; M. Reynebeau, „Vlaamse letteren nog altijd dienstbaar aan het dierbare”, in: *Snoecks* 82, Gent, 1981, pp. 256-263.

zou de ethische beginselen nauw koppelen aan de esthetische, ook aan radicaal-vrijzinnigen stond de ethisch-didactische waarde van een literaire tekst voorop. In 1856 gaf de Gentse radicale studentenvereniging 't Zal Wel Gaan een literaire bundel *Noord en Zuid* uit, die omwille van zijn uitgesproken vrijzinnig en libertijns karakter prompt op de kerkelijke index van verboden boeken terecht kwam. Als de Antwerpse liberale krant *De Schelde* een recensie opneemt waarin de bundel als „literair flauw” wordt gekwalificeerd, valt Julius Vuylsteke, de leidende figuur in 't Zal Wel Gaan, heftig uit tegen de recensent in kwestie, in een brief aan zijn Antwerpse medestander Frans De Cort, waarin hij schrijft :

„Beken met mij, vriend Frans, dat men van gisteren moet geboren zijn ofwel van de verleden eeuw, om niet te voelen dat, in verzen of in proza, de gedachten op het eerste plan staan, de vorm over op het tweede; dat dit bovenal waar is in de Vlaamsche zaak die nooit vooruit zal gaan met manezangen en minneliedjes; dat de gedachte in onze eeuw en in onze zaak, den vorm medesleept en veracht...”²¹

De vorm was slechts een middel om de inhoud over te brengen²². Zo publiceerde de hoofdredacteur van *De Stad Gent*, Felix A. Boone, een „sprookje”²³, getiteld *De Tooverdrank*²⁴ waarin de coöperatieve gedachte wordt gepropageerd en in bijlage werden zelfs modelstatuten voor een samenwerkende arbeidersvereniging opgenomen. Deze propaganda paste overigens zeer goed in de bekommernis van de liberale partij, die met het promoveren van dergelijke genootschappen poogde het opkomende socialisme de wind uit de zeilen te nemen.

Dit alles laat de vraag stellen naar de totale ideologie van deze literatoren. Vlaamsgezindheid werd al aangestipt, maar dit nationalistische element kan slechts één facet van een ideologie vormen²⁵. Een ander wordt gevormd door de kleinburgerlijke waarden die, al dan niet bewust, maar fataal in het werk van deze uit de kleine burgerij afkomstige auteurs binnensluipt. Bovendien ontsnapte ook het flamingantisme, als een onderdeel van het gehele radicale pakket, niet aan de algemene politieke polarisatie. Een geprononceerde opsplitsing tussen vrijzinnigen en katholieken manifesteerde zich ook hier.

Tot rond 1850 bleef het Gentse flamingantisme gematigd-liberaal georiënteerd, ofschoon elke partij-politieke, laat staan electorale consequentie

(21) Brief van J. Vuylsteke aan F. De Cort, 10 november 1856, Archief en Museum van het Vlaams Cultuurleven, V.982B.

(22) Cf. J. Weisgerber, *Aspecten van de Vlaamse roman, 1927-1960*, Amsterdam, 1973³, p. 15.

(23) Zo betiteld in P.H. De Pillecijn, *Sociaal probleem en verhalend proza. Een sociografische literatuurstudie*, Antwerpen, 1967 (Bibl. voor Lit. Wet., II), p. 13.

(24) Gent, 1870 (Uitg. van het Willemsfonds, nr. 66).

(25) Cf. H. Carr, *Nationalism and after*, New York, 1945; H. Kohn, „Nationalism”, in D.L. Silis, *International Encyclopaedia of Social Sciences*, IX, s.l., 1968, p. 63.

daarvan werd geweerd²⁶. Toen in het voorjaar van 1846 in Gent het fameuze Vlaamsch Gezelschap werd opgericht, werd al in de uitnodiging voor de stichtingsvergadering gevraagd „dat men de gesprekken niet uitbreide tot politieke of andere onderwerpen, vreemd aen het doel des Vlaemschen Gezelschaps”²⁷.

In het revolutiejaar 1848 scharde de Vlaamse beweging zich ondubbelzinnig achter de Belgische driekleur, tégen de revolutionaire republiek, tégen het gevreesde Franse annexionisme²⁸. Langzaamaan kreeg een belangrijke fractie van het flamingantisme toch een meer linkse, liberale, zelfs sociale inslag, onder meer onder impuls van *De Broedermin*, die als enige krant de Vlaamse eisen inzake de vernederlandsing van het openbare leven consequent verdedigde en deze als een onderdeel van de sociale problematiek beschouwde²⁹. De verbinding tussen het radicalisme en de ontluikende Gentse arbeidersbeweging werd trouwens via het flamingantisme tot stand gebracht, met figuren als Emiel Moyson, Karel F. Van Acker, F.A. Snellaert, en anderen.

In de tweede helft van de jaren 1850 kwam, parallel hiermee, een nieuwe generatie radicalen op het voorplan, die Vlaamsgezindheid verbond met democratisering en meer sociale rechtvaardigheid, maar vaak ook met vrijzinnigheid en progressief liberalisme. Het reeds aangehaalde studentengenootschap 't Zal Wel Gaan speelde in dit proces een belangrijke rol. Rond 1860 was de radicale beweging steeds meer naar de oprichting van een eigen progressieve partij aan het toegroeien, maar een belangrijke fractie ervan meende dat de strijd tegen het klerikalisme er een even belangrijk element van moest zijn. Sommige radicalen zochten naar een aansluiting bij de liberale partij, in de hoop deze te kunnen winnen voor het radicalisme, i.c. het flamingantisme. Voor hen was het immers een onlosmakelijk onderdeel van „het ware liberalisme”, of, zoals Julius Vuylsteke zou zeggen : „Klauwaard én Geus”.

De andere radicalen wilden de eigen radicale identiteit zelf politiek gestalte geven. Deze groep, met figuren als de geneesheer F.A. Snellaert en de advocaat Pieter De Baets, stonden echter volledig geïsoleerd en verzeilden vlug, willens nillens, in de klerikale hoek, zoals De Baets, die katholiek volksvertegenwoordiger zou worden.

De liberale partij gaf de radicale liberalen haar volle steun in hun strijd tegen de „onafhankelijke” radicalen, maar bleef zelf doof voor de eisen van haar radicale linkervleugel. Figuren als Willem Rogghé, Napoleon Destanberg, Felix A. Boone, Jacob F.J. Heremans en anderen zouden

(26) W. Rogghé, *op. cit.*, p. 33.

(27) Geciteerd bij *Ibid.*, pp. 32-33.

(28) Zie M. De Vroede, „De Vlaamsche reacties ap de Februari-omwenteling van 1848”, in: *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift*, I, 1946-1947, pp. 910-927; W. Rogghé, *op. cit.*, pp. 63-75; H.J. Elias, *op. cit.*, II, pp. 212-220; A. Deprez, *op. cit.*, pp. 91-94.

(29) A.W. Willemsen, *De Vlaamse beweging. I. Van 1830 tot 1914*, Hasselt, 1974 (*Twintig eeuwen Vlaanderen*, IV), p. 93; L. Wils, „De verhouding tussen Vlaamse beweging en arbeidersbeweging in Gent”, in: *Verslagen en Mededelingen van de Leiegouw*, XIV, 1972, p. 199 e.v.; A. Deprez, *op. cit.*, p. 113.

zich in dit proces van het annexeren van de Vlaamse beweging voor het liberalisme zeer verdienstelijk maken. Een belangrijk deel van de flaminganten werd aldus in het vaarwater van de liberale partij gedraineerd, iets waarvoor zij op het politieke vlak bitter weinig voor terugkregen.

De pers, waarin de Rogghés c.s. zeer actief waren, speelde hierin een grote rol. De literatuur ook, onder meer via de letterkundige, toneel- en zangverenigingen, zowel op het vlak van de vorming van sociale relaties als door de ideologische geladenheid van het voortgebrachte werk.

Het is niet in dit bestek bemeten om dieper in te gaan op het strikt-inhoudelijke aspect van die literatuur, aangezien het hier in essentie om het kader van de literaire bedrijvigheid te doen is. Het spreekt evenwel vanzelf dat het aansnijden van bepaalde thema's als een daad van engagement kon geïnterpreteerd worden. Het schrijven en lezen van (romantische) literatuur werd bijvoorbeeld door de kerk lange tijd principieel ten zeerste afgekeurd³⁰. Zo zou het nuttig zijn na te gaan wat de precieze veranderingen waren, op het literaire vlak, bij de overgang van romantiek naar realisme, wat eveneens in de hier beschouwde periode het geval was³¹.

*

In de verklaring van dit hele proces kan de betekenis van de sociale situering van de betrokkenen als kleine burgers moeilijk onderschat worden. Men staat immers voor de wel zeer uitzonderlijke situatie waarin krantenlezers, journalisten, literatoren, lezers van literatuur en nieuwe kiezers tot dezelfde maatschappelijke laag behoorden. Politiek, pers en literatuur kunnen aldus worden ingeschakeld in het brede geheel van de emancipatieprocessen van deze sociale groep op politiek, sociaal en cultureel vlak.

Rond het midden van de 19de eeuw begon, op het hoogste niveau, de machtsstrijd tussen industriële hoge burgerij en grondadel zijn beslag te krijgen in het voordeel van de eerste groep³². In de steden ontwikkelde zich aan de sociale basis een uitgebreid ambachtelijk en industrieel proletariaat, dat in Gent zowat de helft van de bevolking omvatte, en waarvan het streven naar ontvoogding zijn uitdrukking vond in het ontstaan van de eerste arbeidersorganisaties en het optreden ervan in stakingen en andere acties.

Daartussen stond de kleine middenklasse, een groep in opkomst. De complexer wordende sociale relaties en de arbeidsverdeling als gevolg van de industrialisering, leidden immers tot de interpolatie van een tussenliggende klasse tussen proletariaat en topgroep³³. Dit nam evenwel niet weg

(30) H. Gaus, *op. cit.*, pp. 85-157

(31) Cf. B. Brouwers, *Literatuur en revolutie. II. De Vlaamse revolutie van 1848*, Meppel, 1971, p. 248; H. Gaus, *art. cit.*, p. 100.

(32) Zie J. Dhondt, „De politieke groei in België tussen 1789 en 1856”, in: J. Dhondt, *Machten en mensen. De belangrijkste studies over de geschiedenis van de 19e en 20e eeuw*, Gent, 1976, pp. 539-558; E. Witte en J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830. Spanningen in een burgerlijke democratie*, Antwerpen, 1981, pp. 31-37.

(33) K.H. Silvert, *Expectant peoples. Nationalism and development*, New York, 1963, p. 440.

dat de politieke en sociaal-economische macht nog grotendeels in de handen van de hoogste klassen bleef, terwijl de grote massa armen en behoeftigen een al dan niet reëel, maar in elk geval sinds de gebeurtenissen van 1848 ten zeerste gevreesd machtpotentieel werd toegeschreven. Het flamingantisme bood zo een mogelijkheid een verticale binding tot stand te brengen, waarbij de kleine burgerij zich, via het gebruik van de volkstaal in de literatuur, kon opwerpen als de culturele leiders van het volk. De cultuur was de enige sector waar die kleine burgerij zich immers als een elite kon manifesteren. Vooral moet met het middenklassekarakter rekening worden gehouden op het sociaal-psychologische vlak, met name met de rol van de kleine burgerij als tussenschakel en imitator, vooral van hoog naar laag op de sociale ladder³⁴. Ze richtte zich naar de normen, zeden en gedragsregels van de hogere klassen³⁵.

Wat zij niet overnamen, was de taal, het Frans, toch een sociaal herkenningsteken bij uitstek, maar gezien het algemeen conformistische karakter van de ideologie van deze culturele elite, kon dit teken van „verzet” moeilijk ook als dusdanig worden aanzien. Bovendien ging het hier ongetwijfeld slechts om een kleine minderheid van de kleine burgerij, die zich immers in meerderheid tot de tweetaligheid had gericht, waarbij het gebruik van het Frans een bijzonder geschikt middel tot sociale promotie was. De kranten *L'Echo des Flandres* en *Le Nouvelliste de Gand* waren bijvoorbeeld ontegensprekelijk voor Franssprekende Vlamingen geschreven. *L'Echo* verklaarde :

„(...) on a trop oublié que la langue flamande est avant tout notre langue maternelle, que le français n'est qu'une langue adoptive, et que s'il y a nécessité de ne pas ignorer celle-ci, il est indispensable de connaître celle-là”³⁶.

In het verlengde van de al aangehaalde Vlaamsgezindheid moet ook het gebruik van het Nederlands in journalistiek en literatuur gezien worden, meer bepaald als een middel om ideologische normen van de bovenste naar de lagere sociale lagen door te geven. De literatuur was immers, zoals al aangestipt, essentieel ethisch-didactisch van aard, de journalistiek propagandistisch. Een parallel op het politiek-organisatorische vlak vindt men in de uitgesproken liberalisering van de Vlaamsgezinde verenigingen in de jaren 1860 (Willemsfonds, De Tael is Gansch het Volk, Van Crombrughe's Genootschap, Het Vlaamsche Volk), ligt trouwens in dezelfde lijn. Deze dienst aan de (liberale) machthebbers, vaak ook hun broodheren, werd aan de literator en de journalist vergoed in de vorm van een sociale promotie³⁷, een opname in de kring van de bovenlaag, van de politieke leiders, wat in sommige gevallen zelfs leidde tot de beloning met een

(34) H. Lefebvre, „Psychologie van de sociale klassen”, in : G. Gurvitch, *Handboek van de sociologie*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1968 (Aula 364), pp. 250-252.

(35) Voor een verklaring, zie H. Gaus, *art. cit.*, pp. 197-198.

(36) *L'Echo des Flandres*, 20 maart 1856, p. 1, geciteerd bij E. Voordeckers, *op. cit.*, pp. 161-162, n. 3.

(37) Voor de journalistiek, zie vooral L. Huvenne, *op. cit.*, pp. 294-295, 298-304.

politiek mandaat, zoals dat het geval was met J.F.J. Heremans, Julius O. De Vigne, Gustave Rolin-Jacquemyns, Julius Vuylsteke en anderen. Anderen kregen posities met sociaal aanzien of gingen er financieel goed op vooruit, zoals Willem Rogghé.

Een laatste beschouwing kan in dit verband nog worden gemaakt over het liberale overwicht. Het kan hier niet de plaats zijn diep in te gaan op het waarom van de liberale overwinning in „de slag” om de nieuwe kiezers. Het is anderzijds wel opvallend dat de klerikalen zich zowel op literair, als op journalistiek vlak weinig hebben ingelaten met de kleine burgerij. Wel hebben ze hevig gefulmineerd tegen de „slechte” boeken, maar zijn ze zich bijvoorbeeld pas naar het einde van de jaren 1860 toe intensief om de uitbouw van een eigen Nederlandstalige pers gaan bekommeren. Dit is een parallel met de ontwikkeling van de gehele kerkelijke structuur, die een trapsgewijs verloop kende³⁸. Na 1850 was de aandacht van het bisdom vooral gericht op het winnen van de hogere burgerij, die zich met het kerkelijke systeem engageerde in ruil voor financiële steun. Rond 1870 zou het bisdom belangstelling beginnen krijgen voor de middelegroepen. Waar de liberalen toen al intens bezig waren met pogingen om de arbeidersmassa in paternalistische werkliedenbonden te verenigen, vooral onder impuls van gemeenteraadslid en hoogleraar François Laurent³⁹, zou dit, wat de kerk betrof, pas rond het einde van de eeuw gebeuren, rond de invoering van het algemeen stemrecht.

*

Dit alles lijkt een relevant kader te zijn voor een beoordeling en appreciatie van de negentiende-eeuwse literatuur in Vlaanderen. De literatuur bleek toen nauw ingebed in de brede politieke en sociale realiteit. De rol van de pers hierin is bijzonder belangrijk als medium van literatuur en politiek, een medium dat, althans voor die periode, zeer nauwkeurig te duiden is in zijn politiek-ideologische en sociale context.

Hendrik Conscience, waarvan sprake in de aanhef, was geen Gentenaar, maar zijn uitspraak zou evengoed die van een Gentse literator kunnen geweest zijn. De polarisering van het openbare leven, ingeschakeld in een breder proces van sociaal-economische ontwikkelingen, bepaalde het dwingende kader waarin aan literatuur werd gedaan en moest gedaan worden. Dat deze beperking van de gedragalternatieven een op sociale status, persoonlijk succes en het daaraan verbonden financiële gewin beluste schrijver, zoals Conscience, ongelukkig stemde, wordt dan ook begrijpelijk.

(38) Zie J. Art, *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*, Heule, 1977 (*Standen en Landen*, LXXI); J. Art, „Van 'klerikalisme' naar 'katholieke zuil' of van 'régime clérical' naar 'CVP-staat'. Een benadering van het Vlaams georganiseerd katholicisme in de Nieuwste Tijd”, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XIII, 1982, 1, pp. 1-22.

(39) M. Reynebeau, *De Gentse universiteit als katalysator in het politieke groeiproces (1846-1870)*, Gent, 1979 (Uit het verleden van de R.U.G., nr. 10), pp. 74-86.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1981 - 1982 *

door

René DE HERDT

*Stadsarchief Gent,
Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*

Inventarissen, bibliografieën, regestenlijsten

1. *Akademische proefschriften over de geschiedenis van de Provincie Oost-Vlaanderen en het Graafschap Vlaanderen. Systematisch overzicht van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen voorgelegd aan de secties geschiedenis van de Belgische universiteiten (1971-1980), in Uit velerlei eeuwen. Historische en kunsthistorische bijdragen. Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks. Nr. 18, Gent, 1982, p. 75-104.*

Dit overzicht werd samengesteld door W. BLONDEEL, M. BOONE en E. DHONT. Vele van de proefschriften, alhoewel ze vaak een algemeen onderwerp behandelen, kunnen een genuanceerde kijk geven op het historisch gebeuren in Gent. Specifiek voor Gent zijn belangrijk (enkel die proefschriften worden vermeld die voorheen nog niet werden opgenomen) ** :

- 1.1 PERNEEL P., *Een Gents formulierboek als spiegel van de 13e eeuw*, RUG, 1974.
- 1.2 WELVAERT P., *Kerk en Stad. Financiële en sociale relaties tussen kerkelijke en wereldlijke instanties te Gent in de 14e eeuw*, RUG, 1975.
- 1.3 VERCAMMEN K., *De historiografische betekenis van de kronijk van Olivier van Dixmude. Merkwaardige gebeurtenissen vooral in Vlaanderen, Brabant en ook in de aangrenzende landstreken van 1377 tot 1443*, RUG, 1979.

(*) Gebruikte afkorting: HMGOG = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*.

Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften over heemkunde, toerisme, enz. Het opstellen van een volledige bibliografie vraagt heel wat onderzoekingswerk. U kan het werk van de auteur vergemakkelijken door uw boek of een overdruk van uw artikel te sturen naar het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Het toegestuurde exemplaar zal ingeschreven worden in de bibliotheek van het Stadsarchief.

(**) Zie R. DE HERDT, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1980-1981*, in HMGOG, 1981, p. 140-143.

- 1.4 BLOCKMANS W., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen onder het huis van Bourgondië (1384-1506)*, RUG, 1974, dr.
- 1.5 DE ROECK C., *De gezagsstructuren en hun landschappelijke verschijningsvormen in de kasselrij van de Oudburg tijdens de late middeleeuwen*, RUG, 1974.
- 1.6 RENARD H., *Le Privilège accordé par Marie de Bourgogne à la Flandre en 1477*, ULB, 1977.
- 1.7 LENAERTS R., *Het strafrecht en het strafprocesrecht in de 14e en 15e eeuw te Gent*, RUG, 1972.
- 1.8 CUYPERS M., *De Gentse Voorgeboden (1337-1433). De stedelijke reglementen en een peiling naar de effectieve toepassing ervan*, RUG, 1976.
- 1.9 LARDINOIS P., *Diplomatische studie van de akten van vrijwillige rechtspraak te Gent van de 13e tot de 15e eeuw*, RUG, 1976.
- 1.10 DECREUS K., *Het zoenrecht in drie steden van het kwartier van Gent: Gent, Aalst en Dendermonde (van de 12e tot 17e eeuw)*, RUG, 1978.
- 1.11 ENEMAN A.M., *De cisterciënzerinnenabdij van Doornzele (Evergem). Ontstaansgeschiedenis en domaniale evolutie tot 1492*, KUL, 1971.
- 1.12 NUYTTENS M., *Tempelorde in Vlaanderen van 1128 tot 1307*, KUL, 1971.
- 1.13 VERMAERE J., *Abdijorganisatie en domeinexploitatie van de Gentse Sint-Pietersabdij gedurende de dertiende eeuw. Een status quaestionis*, RUG, 1974.
- 1.14 HUYGHEBAERT N., *Une translation de reliques à Gand en 944, Le Sermo de Adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium*, UCL, 1975, dr.
- 1.15 DE SAEGER L., *De Vita Amalbergae. Een 9e-eeuwse speculum virginum van de Sint-Pietersabdij te Gent*, KUL, 1976.
- 1.16 DE WILDE G., *De parochiale armenzorg te Gent van de 14e tot het begin van de 16e eeuw*, RUG, 1976.
- 1.17 FAGNART A., *Recherches sur une seigneurie appartenant à l'abbaye Saint-Pierre de Gand: Camphin-en-Carembault*, ULB, 1977.

- 1.18 PAIRON E., *De financiële organisatie van de Sint-Baafsabdij te Gent in de 14e en 15e eeuw*, RUG, 1978.
- 1.19 VAN SIMAEY C., *Geschiedenis van het Sint-Barbaraklooster te Gent (1423-1783)*, RUG, 1979.
- 1.20 ACKE G., *Bouwactiviteit en bouwvakarbeiders in de 14e eeuw te Gent*, RUG, 1971.
- 1.21 DE LAET M., *De Vlaamse aktieve handel op Engeland in de eerste helft der 14e eeuw*, RUG, 1971.
- 1.22 VAN OOST A., *Sociale stratifikatie van de Gentse opstand 1379-1385. Kritische benadering van konfiskatiedokumenten*, RUG, 1972.
- 1.23 THOEN E., *De weerslag van militaire destructie op het platteland. Het voorbeeld van de burgeroorlog in Vlaanderen op het einde van de 15e eeuw, met nadruk op het Gents Kwartier*, RUG, 1975.
- 1.24 VAN DER HALLEN E., *Het Gentse meerseniersambacht (14e eeuw - 1540)*, RUG, 1976.
- 1.25 BOONE M., *Sociale structuren te Gent op het einde van de 15e eeuw*, RUG, 1977.
- 1.26 REUSENS B., *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van de schepenregisters 1483-1493. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad*, RUG, 1977.
- 1.27 DUMON M., *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van de schepenregisters van de keure, 1493-1503. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad*, RUG, 1978.
- 1.28 DE VOCHT A.-M., *Armenzorg en sociale voorzieningen te Gent (11e tot begin 16e eeuw)*, RUG, 1980.
- 1.29 SCHEERDER J., *Het wonderjaar te Gent (1566-1567)*, KUL, 1971, dr.
- 1.30 MADDENS N., *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1550)*, KUL, 1975, dr.
- 1.31 DECAVELE J., *De dageraad van de reformatorische beweging in Vlaanderen*, KUL, 1972, dr.
- 1.32 DE WINTER A., *Govardus Gerardus van Eersel, 16e bisschop van Gent, 1772-1778*, KUL, 1973.

- 1.33 DE WILDE G., *De parochiale armenzorg te Gent van de 14e tot het begin van de 16e eeuw*, RUG, 1976.
- 1.34 SMET D., *Albert de Hornes, twaalfde bisschop van Gent, vóór zijn episcopaat (1642-1681). Met een inleiding tot de studie van zijn bisschoppelijk beleid (1681-1694)*, KUL, 1977.
- 1.35 BERGÉ K., *De dekenij Deinze (1661-1762). Bijdrage tot de studie van het kerkelijk leven in het bisdom Gent*, KUL, 1978.
- 1.36 DE BACKER C., *Het klooster der Penitenten-Recollectinen bij Sint-Jacobs te Gent in de 17e en 18e eeuw*, RUG, 1979.
- 1.37 VAN SIMAEY C., *Geschiedenis van het Sint-Barbaraklooster te Gent (1423-1783)*, RUG, 1979.
- 1.38 WUYTS B., *Een Gents handelshuis: Kerremans (tweede helft van de 18e eeuw). Schets van het handelshuis en peiling naar zijn handelsactiviteit met Cadiz (Spanje)*, RUG, 1972.
- 1.39 KIN M., *Evolutie van de sociale politiek te Gent in de achttiende eeuw*, RUG, 1979.
- 1.40 DE COMMER P., *De brouwindustrie te Gent, 1505-1622*, RUG, 1980.
- 1.41 VAN MEENEN V., *Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in de Sint-Jacobsparochie te Gent in de 17e-18e eeuw*, RUG, 1973.
- 1.42 SAS G., *Het Collegium medicum van Gent in de 17e en 18e eeuw*, KUL, 1971.
- 1.43 ARICKX B., *De aanleg van de steenweg Kortrijk-Gent, 1716-1722*, KUL, 1972.
- 1.44 DEPOORTER I., *Openbaar vermaak te Gent in de Oostenrijkse tijd (1700-1770)*, RUG, 1980.
- 1.45 DEBACKER J., *Stadsfinanciën te Gent onder het Franse Bewind*, RUG, 1971.
- 1.46 WITTE E., *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden, 1830-1848*, RUG, 1970, dr.
- 1.47 WEYNS C., *Emiel Moyson*, RUG, 1972.
- 1.48 DE MAEYER J., *Arthur Verbaegen. Bijdrage tot de studie van het ultramontanisme: 1847-1884*, KUL, 1976.

- 1.49 TEMMERMAN E., *De Socialistische Jonge Wacht (1914-1929). De ontwikkeling van de Belgische socialistische jeugdbeweging vanaf de eerste wereldoorlog tot het begin van de economische crisis*, RUG, 1979.
- 1.50 BLOMMAERT S., *De Socialistische Jonge Wacht tussen 1945 en 1969*, VUB, 1980.
- 1.51 STEENDAM G., *Proeve tot een komparatieve studie: de B.W.P.-federaties Gent en Luik ten tijde van het algemeen meervoudig stemrecht (1893-1914)*, RUG, 1980.
- 1.52 DE COSTER M., *La flamandisation de l'Université de Gand (décembre 1919)*, UCL, 1970.
- 1.53 DOOREMONT F., *De houding van de politieke partijen te Gent tegenover de Vlaamse Beweging, 1919-1925*, RUG, 1974.
- 1.54 DURNEZ E., *L'Association Flamande pour la Vulgarisation de la Langue Française. Een verzetsbeweging tegen de vernederlandsing van de Rijksuniversiteit te Gent (1898-1914)*, RUG, 1974.
- 1.55 CNOCKAERT L., *Pierre-Joseph Triest, 1760-1836. „Le Vincent de Paul belge”*, UCL, 1971, dr.
- 1.56 ART J., *Determinanten van kerkelijkheid. Relaties tussen de structurele uitbouw van de kerk, haar aanhang en de sociaal-economische evolutie. Bisdom Gent 1830-1914*, RUG, 1974, dr.
- 1.57 STEENSELS W., *Het probleem van de arbeidershuisvesting in de 19e eeuw. Deel I: het probleem op nationaal niveau. Deel II: het probleem op Gents niveau. Een inleidende studie*, RUG, 1973.
- 1.58 SUETENS A.-M., *Lieven Bauwens. Een biografie aan de hand van zijn correspondentie*, RUG, 1972.
- 1.59 VAN HOOREWEGHE E., *Sociografisch onderzoek van de studenten in de rechten aan de Gentse Rijksuniversiteit (1817-1830)*, RUG, 1976.
- 1.60 DE RUYCK L., *De adel in het kanton Zomergem en het 4e kanton van Gent gedurende de 19e eeuw*, RUG, 1979.
- 1.61 BRION N., *De beperkte persoonlijke dienstplicht van 1909 en de algemene dienstplicht van 1913: de reactie in de Gentse pers*, RUG, 1971.

- 1.62 GAUS H., *De functie van de geschreven fictie in het maatschappelijk proces. Onderzoek naar de relatie tussen de reële wereld van de lezer en de fiktionele wereld van zijn lektuur. Casus : de lektuur van de geschreven fictie te Gent in de periode 1836-1860*, RUG, 1973, dr.
- 1.63 HUVENNE L., *Proeve tot typologie van de negentiende-eeuwse Gentse journalist*, RUG, 1973.
- 1.64 JONCKHEERE M., *De Gentse katholieke pers en de grondwetsberoziening van 1893*, KUL, 1973.
- 1.65 COPPENS E.C., *Paul Fredericq (1850-1920). Een liberaal Vlaams intellectueel uit de 19e eeuw*, RUG, 1972.
- 1.66 HEYSE M., *Kulturele uitingen van socialisten te Gent : 1885-1905*, RUG, 1974.
- 1.67 LEFEVER G., *François Laurent (1810-1887) als historiograaf en geschiedenis-filosoof. Bijdrage tot de studie van zijn leven en werk*, KUL, 1980.
- 1.68 DIERYNCK L., *De provinciale medische commissie van Gent en de epidemieën in Oost-Vlaanderen, 1847-1878*, KUL, 1973.
- 1.69 DE GROOTE S., *Ontstaan en evolutie van het waterbedelingsnet in Gent 1850-1925*, RUG, 1978.

2. BOMBAY J., *Ghendtsche Tydinghen. Overzicht van 10 jaar werking. Registers op de jaargangen I tot X.*

Bijlage bij *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 6, 65 blz.

Het eerste deel bevat een overzicht van de publikaties, een overzicht van de aktiviteiten, de evolutie van het ledenaantal, een bespreking van het embleem van de „Heemkundige en Historische Kring Gent”, gegevens over de oprichting en stichting van de v.z.w., alsook een lijst van de leden van de Raad van Beheer.

Het tweede deel bevat de registers op het tijdschrift ; auteursregister ; bijdragenregister ; register op de illustraties ; register op vragen en antwoorden van leden.

3. DE HERDT R., *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1980-1981*, in *HMGOG*, XXXV, (1981), p. 139-176.
Vervolg van de jaarlijkse bibliografie van de geschiedenis van Gent die sinds 1973 in de *HMGOG* verschijnt.
4. DEVOS P., *Bibliografie van de universitaire proefschriften over archeologie, kunstgeschiedenis en musikologie in verband met Oost-Vlaanderen*, in *Uit velerlei eeuwen. Historische en kunsthistorische bijdragen. Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen*. Nieuwe Reeks. Nr. 18, Gent, 1982, p. 211-254.

Vele van deze proefschriften bevatten interessante gegevens over Gent. Specifiek voor Gent zijn belangrijk :

- 4.1 BOON M., *Kruiken, kruikamforen en amforen gevonden te Destelbergen. Typologie en chronologie*, RUG, 1973.
- 4.2 FLORIZOONE K., *Studie van de verenigingsborden uit het museum voor Volkskunde te Gent als bron tot kennis van het verenigingsleven*, RUG, 1978.
- 4.3 KOCHANEK S., *Het tot stand komen van een Vlaamse schouwburg : de Koninklijke Nederlandse Schouwburg te Gent*, RUG, 1978.
- 4.4 WYFFELS M., *De wereldtentoonstelling te Gent in 1913. Een architectonische evaluatie van het werk van Oscar Van de Voorde*, RUG, 1979.
- 4.5 BRAL G., *De premonstratenzerabdij te Drogen in de XVIIe en XVIIIe eeuw. Kunsthistorische studie*, RUG, 1976.
- 4.6 CASSIMAN K., *Bouwgeschiedenis van de kerk van het voormalig Predikherenklooster „Het Pand” te Gent*, RUG, 1980.
- 4.7 DE NAEYER M., *De abdij van Baudelo te Gent, vanaf de Beeldenstorm tot de Franse Revolutie*, RUG, 1957.
- 4.8 VANDENBUSSCHE C., *Het Oud-Begijnhof van Sint-Elisabeth te Gent*, RUG, 1969.
- 4.9 VAN DEN HEULE L., *De bouwgeschiedenis van het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw te Hooie, Lange Violettestraat, Gent*, RUG, 1979.
- 4.10 ADAM A., *De burgerlijke gevelarchitectuur in Empire-stijl te Gent*, RUG, 1963.
- 4.11 DEROM S., *De Gentse stenen. Studie gebaseerd op iconografische en archivalische bronnen*, RUG, 1978.
- 4.12 LILAR-FREDERICQ M., *L'Hôtel Falligan, une demeure patricienne gantoise du XVIIIème siècle*, ULB, 1973.
- 4.13 VAN DAMME L., *Woonhuizen in de nieuwe stijl te Gent*, RUG, 1978.
- 4.14 WILLEMOT D., *Gildenhuisen van Gent, 15e en 16e eeuw*, RUG, 1970.
- 4.15 DEGELS C., *Louis Roelandt, een 19e-eeuwse bouwmeester*, RUG, 1967.

- 4.16 MOUTON H., *Ingenieur-architect Louis Cloquet (1849-1920). Zijn werk in opdracht van de Rijksuniversiteit te Gent.*
- 4.17 TODTS H., *Felix de Vigne*, RUG, 1958.
- 4.18 DE VINCK C., *De oude Gentse binnenhaven aan de Gras- en Koornlei. Wisselende aspecten van de architectuur doorheen de eeuwen*, RUG, 1974.
- 4.19 DE WANNEMAEKER M., *De sanering van de Kuip van Gent*, RUG, 1967.
- 4.20 PAUWELS H., *Aspecten van de burgerlijke architectuur te Gent in de Rococo-periode*, RUG, 1948.
- 4.21 PAUWELS H., *De ontwikkeling van de burgerlijke architectuur te Gent van de XVIe tot het einde van de XVIIIe eeuw*, RUG, 1950, dr.
- 4.22 DE RIDDER H., *Bijdrage tot de kennis van de Middeleeuwse stadspoorten in het oud graafschap Vlaanderen, vooral gesteund op graphische documenten*, RUG, 1950.
- 4.23 GOETHALS - DE RIDDER H., *Bijdrage tot de kennis van de stadsversterkingen in het oud graafschap Vlaanderen tot ongeveer 1800, vooral gesteund op graphische documenten*, RUG, 1958, dr.
- 4.24 VAN DOORNE G., *De Gentse stadsversterkingen tijdens het Calvinistisch Bewind*, RUG, 1975.
- 4.25 DE GROOTE A., *Hugo van der Goes in het licht van de geschreven bronnen*, RUG, 1947.
- 4.26 DE MAEGD K., *Gustave van de Woestyne in de verzameling D.M. Van Buuren*, KUL, 1970.
- 4.27 DE MEULDER M., *De aparte plaats van George Minne in de Symbolistische beweging. Vergelijkende studie met Karel van de Woestijne*, RUG, 1975.
- 4.28 GENDEBIEN O., *Emile Claus. Vie et œuvre, principalement période de Londres (1915-1919)*, UCL, 1973.
- 4.29 GIELE S., *Théophile Van Rysselberghe. Années de formation et période impressioniste 1877-1887/8*, UCL, 1964.
- 4.30 MOERMAN A., *Hugo van der Goes en de betekenis van zijn werk voor de Nederlandse schilderkunst van het einde der XVe en het begin der XVIe eeuw*, RUG, 1956.

- 4.31 SUETENS M., *Jules De Bruycker. Laat-romanticus en maniërist*, KUL, 1979.
- 4.32 VAN SPEYBROECK M., *Franse invloeden op het Belgisch impressionisme en neo-impressionisme: bijdrage van de kunstkritiek. Het neo-impressionisme in Theo Van Rysseberghe's oeuvre: bijzondere bijdrage van Emile Verhaeren*, RUG, 1976.
- 4.33 COEKELBERGHS D., *La grisaille chez Van Eyck, Le Maître de Flémalle, Van der Weyden. Recherche d'une évolution. Essai d'explication*, UCL, 1963.
- 4.34 GAILLY M., *Technique et composition de l'Agneau Mystique*, UCL, 1953.
- 4.35 LAMBRECHTS D., *George Minne. Zijn betekenis in de vernieuwing van de beeldhouwkunst*, KUL, 1977.
- 4.36 CALLEBAUT H., *De etsen van Jules de Bruycker*, RUG, 1975.
- 4.37 DE BRUYNE H., *Het grafisch werk van Frits Van den Berghe*, RUG, 1977.
- 4.38 DE BUCK S., *Affiches uit de Art Deco-tijd in Gentse verzamelingen*, RUG, 1980.
- 4.39 GOUDERS A., *Dessins de Hugo Van der Goes et de son atelier*, UCL, 1965.
- 4.40 HAERENS J., *Literatuur en plastische kunsten. Het symbolisme: de tekeningen van George Minne, voor de werken van Maurice Maeterlinck*, KUL, 1978.
- 4.41 SCHAUBROECK A., *Bijdrage tot de studie van het werk van Paul van Gysegem, inzonderheid de tekeningen*, VUB, 1977.
- 4.42 COPPENS J., *Bijdrage tot de studie van het oude St.-Jorisgilde te Gent. De rol van kunst en kunstambachten in het leven van dit gild*, RUG, 1978.
- 4.43 DE BISSCOP N., *Invloed van de Chinese kunst in het Gents interieur van de XVIIIe eeuw*, RUG, 1974.
- 4.44 DEBRUYCKERE M., *Bijdrage tot de studie van de reliëfversierde witte stenen pijp aan de hand van een collectie in het Volkskunde Museum te Gent*, RUG, 1980.

- 4.45 DE CARNE V., *Bijdrage tot de kennis van de 19e-eeuwse nieuwjaarskaarten van enkele Gentse groepen: de lantaarnaanstekers, de burgerwacht en de vereniging van natuurwetenschappen*, RUG, 1980.
- 4.46 DE ZUTTER G., *Kunst en kunstambacht in het leven van een schuttersgilde. Het St.-Sebastiaansgilde te Gent*, RUG, 1978.
- 4.47 LAGEIRSE M., *Versiering bij de Blijde Inkomsten te Gent tussen 1500 en 1635*, RUG, 1952.
- 4.48 LAMBRECHT J., *Differentiatie en inrichting van de binnenruimte der burgerlijke woonsteden te Brugge, Gent en Ieper van de XIIIe tot de XVe eeuw. Archeologisch onderzoek*, VUB, 1974.
- 4.49 LYSENS B., *Een volkskundige en ikonografische studie van enkele 19e-eeuwse lithografische reclame- en adreskaarten in verband met de Gentse textielhandel en -industrie*, RUG, 1979.
- 4.50 MORTIER C., *Volkskundige studie van een aantal 19e-eeuwse lithografische adres- en reclamekaartjes i.v.m. voeding en hotels, uit de collectie van het Museum voor Volkskunde te Gent*, RUG, 1979.
- 4.51 SORBER F., *Drukblokken uit de Gentse katoendrukkerij Voortman*, RUG, 1976.
- 4.52 VAN BOXELAER M., *Bijdrage tot de studie van de merklappen uit Gent en omstreken*, RUG, 1977.
- 4.53 VAN RIET C., *Bijdrage tot de studie van de wandelstok uitgaande van een morfologisch onderzoek van de wandelstokken in het Volkskundig Museum te Gent en in de verzameling van Dokter medicus Rob. Van Riet*, RUG, 1979.
- 4.54 PEIRE M., *Beschrijving en analyse van originele ontwerpen voor edelsmeedwerk van de firma Bourdon (1811-1967) bewaard in het Seminarie voor Kunstnijverheid (RUG)*, RUG, 1976.
- 4.55 VERCRUYSSSE M., *De gietvormen voor neogotisch edelsmeedwerk van de firma Bourdon. Beschrijvende catalogus van de originele gietvormen bewaard in het Seminarie voor Kunstnijverheid (RUG)*, RUG, 1979.
- 4.56 STROOBANTS A., *Ijzersmeedwerk te Gent, toegepast in de bouwkunst vanaf de 13e tot het begin van de 19e eeuw*, RUG, 1972.
- 4.57 STROOBANTS A., *Het ijzersmeedwerk in de bouwkunst te Gent, Brugge en Antwerpen, vanaf de 13e tot het begin van de 19e eeuw. Een vergelijkende studie*, RUG, 1978, dr.

- 4.58 VANNESTE D., *De witte en zwarte art-deco-keramiek van de privé-verzameling Poulain-Caesé te Gent*, RUG, 1980.
- 4.59 BALDEWIJNS J., *Portiekaltaren in het Gentse*, RUG, 1974.
- 4.60 DAENENS L., *Kritische studie van meubelen uit het Museum voor Sierkunst te Gent: authentieke, vervolledigde en kopieën*, RUG, 1971.
- 4.61 DEMUYNCK P., *Het getijdenboek voor een lid van de familie Loutbe. Bijdrage tot de studie van de Gents-Brugse miniatuurkunst tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw*, KUL, 1979.
- 4.62 DOGAER G., *Het getijdenboek van bisschop Juan Rodriguez de Fonseca, een belangrijk handschrift der z.g. Gents-Brugse school*, KUL, 1964.
- 4.63 ID., *Het getijdenboek van bisschop Juan Rodriguez de Fonseca (Saragossa, Real Seminario de San Carlos), met een inleidende studie over de z.g. Gents-Brugse school*, KUL, 1969, dr.
- 4.64 SMETS L., *Het „Liber de Naturis Rerum Creatarum”, in een laat-middeleeuws handschrift uit de librerie van Rafael Mercatel*, KUL, 1974.
- 4.65 DUVERGER G., *Borduurwerkers en borduurwerk te Gent* RUG, 1958.
- 4.66 NENQUIN A., *Vergelijkende studie van de muziekappreciatie tussen 1884 en 1894 in enkele belangrijke Gentse kranten*, RUG, 1978.
- 4.67 DE VOS M., *Een onderzoek naar de appreciatie van de aktuele muziek, verricht op studenten van het H.I.K.O. van de Rijksuniversiteit te Gent en van het Hoger Instituut Sint-Lukas te Gent*, RUG, 1971.
- 4.68 DEGLINNE J., *François-Joseph Krafft (1721-1795) in het fonds van de Sint-Baafs-Kathedraal te Gent*, KUL, 1979.
- 4.69 ROOS R., *Het muziekleven te Gent in de XVIIe en XVIIIe eeuw*, RUG, 1949.
- 4.70 MAERTENS J., *De structuurontleding van de symfonieën van Karel Miry (1823-1889)*, RUG, 1968.
- 4.71 VANDEN BOSSCHE J., *Een onderzoek naar de aard van de kunstinteressen en -kontaktvormen verricht op de studentenpopulatie van de Rijksuniversiteit*, RUG, 1970.
- 4.72 NEUKERMANS A.-M., *De openbare verzamelingen te Gent. Een museologische studie*, KUL, 1974.

- 4.73 BALLEGEER H., *Henry van de Velde. Bijdrage tot de studie van de periode 1926-1947 (2e Belgische periode)*, RUG, 1978.
- 4.74 KINARD P., *Octave Landuyt*, ULB, 1972.
- 4.75 AUBROECK R., *De Sint-Baafskerk en haar kunstschaten in de XVIe en het begin der XVIIe eeuw*, RUG, 1952.
- 4.76 D'HONDT J., *De Gentse Sint-Jacobskerk en haar kunstschaten vanaf haar ontstaan tot omstreeks 1700*, RUG, 1955.
- 4.77 DUVERGER E., *De kunstverzamelingen en de kunsthandel te Gent in de XVIIe en in de eerste helft van de XVIIIe eeuw*, RUG, 1957.
- 4.78 ID., *Kunsthandel en kunstverzamelingen te Gent (ca. 1600 tot ca. 1850)*, RUG, 1961, dr.
- 4.79 VAN DE VEEGAETE A., *Kunstwerken in de Sint-Michielskerk te Gent*, RUG, 1946.
- 4.80 VAN DRIESSCHE R., *De Sint-Pietersabdij te Gent en haar kunstschaten*, RUG, 1949, dr.
- 4.81 GUNS M.-L., *Het nieuwe Art Nouveau en de esthetiek van Henry Van De Velde*, VUB, 1976.

-
5. *Vergelijkings Taafelen van Oude Plaetselijke in Metrieke en Metrieke in Oude Plaetselijke Landmaeten van Oostvlaenderen*, in *Marka*, (*Notulenblad van de Heemkundige Kring Mariakerke*), nr. 67, (1982), p. 4-14.

Heruitgave van de vergelijkingstabellen in de eerste helft van de 19de eeuw uitgegeven door drukker Ad. van der Meersch uit Gent.

Algemeen

6. DECAVELE J., *Steden van België. Gent*, Gent 1982, 128 blz.
- Geïllustreerd vulgariserend werk over Gent, met aandacht voor geschiedenis en patrimonium.
7. MOULIN - COPPENS J., *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent vanaf de vroegste tijden tot 1887*, Gent, 1982, 482 blz.
- Van de vier militaire hoofdgilden die tot aan de Franse Revolutie voor de veiligheid van de stad Gent borg stonden, was dat van de

voetboogschutters van Sint Joris het eerste en voornaamste. Het gild werd reeds vermeld in de stadsrekeningen van 1314. Het groot militair belang van de voetboogschutters bereikte onder de Bourgondische hertogen een hoogtepunt. De geschiedenis van de gilde kan in twee afdelingen verdeeld worden. Een eerste gaat vanaf het begin van de veertiende eeuw tot 1887, datum van de ontbinding van de Confrerie door de leden zelf. Een tweede tijdvak vanaf de herinstelling van het gilde in 1905 tot heden.

Met bibliografie; bronnenopgave; dekenrekeningen en ledenlijst. Rijk geïllustreerd.

Archeologie

8. CALLEBAUT D., P. RAVESCHOT en R. VAN DE WALLE, *Het Gravensteen te Gent*, in *Archeologica Belgica* 238. *Conspectus MCMLXXX*, Brussel, 1981.

Tijdens een opgravingskampagne in 1980 werden tussen donjon en weermuur in het 's Gravensteen twee sleuven getrokken. Eerste conclusies betreffende de donjon die zeker niet vóór het laatste kwart van de 11de eeuw werd opgericht.

De oudste okkupatie van de site blijft nog in het onzekere. Er werden geen bewaringssporen teruggevonden ouder dan de meestentoren. Toch konden de verschillende opbouwstadia van de donjon in een archeologische kontekst geplaatst worden. Geïllustreerd.

9. ID., *Het Gravensteen te Gent*, in *Archaeologica Belgica* 247. *Conspectus MCMLXXXI*, Brussel, 1982, 9 blz.

Tijdens een opgravingscampagne kon aangetoond worden dat vooraleer de donjon in ten vroegste het laatste kwart van de 11de eeuw gebouwd werd, het terrein reeds een okkupatie kende, getuige de ophogingsfase en de houtbouw. Geïllustreerd.

10. LALEMAN M.C. en J. VANDENHOUTE, *Stadsarcheologie, het onderzoek van een levende historische stad*, in *Ons Heem*, jg. 36, 1, (1982), p. 1-6.

Bijdrage over stadsarcheologie geschreven naar aanleiding van de lezing over stadsarcheologie door J. Vandenhouste, conservator van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie te Gent, tijdens de Landdag van het Verbond voor Heemkunde op 20 september 1981 te Leuven.

Met voorbeelden uit de stadsarcheologie te Gent.

11. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, jg. 6, (1982), nr. 1, p. 49-53.

Meldingen van : hoekblok met kwartholprofiel en fragment van laat-gotisch casement (Beverhoutplein 1); fragment van een gotisch maaswerk in Balegemse steen (Donkersteeg 22); waterput van de empirepomp op de Groentenmarkt; twee vroeg-gotische zuilen in Doornikse kalksteen in de Onderstraat 17-19; onderzoek naar de aard van de muurschilderingen in de Infirmierie van het Karmelietenklooster (Trommelstraat); uitgraving langsheen de westgevel van het Toreken (Vrijdagmarkt 34-35); vuurstenen artefacten te Afsnee; wit marmere stamboomtafel van de familie della Faille, die in 1818 uit*de Gentse Sint-Michielskerk naar Sint-Kruis-Winkel werd overgebracht (Sint-Kruis-Winkel, H. Kruiskerk). Geïllustreerd.

12. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, jg. 6, 1982, nr. 2, p. 45-50.

Korte bespreking van : opgravingen aan John Kennedylaan - Vliegtuiglaan op de plaats waar in 1917 een gedeelte van een Merovingisch grafveld werd ontdekt; het vrijmaken van een intacte 19de eeuwse houten winkelpui in de Lange Munt; laat-gotische haard- en renaissancemeedwerk in Lange Munt 21-23; een natuurstenen okkupatie en resten van een huttenleemconcentratie uit de 12de eeuw die eventueel zouden geïdentificeerd kunnen worden met de woning van Zeger van Parijs, waar de eerste te Gent aangekomen dominicanen zich vóór 1228 kwamen vestigen. Enkele fragmenten gepolychromeerd beeldhouwwerk in vroege renaissancestijl (Onderbergen 1-11, Dominicanenklooster); recuperatie van drie bijna volledige dakspanten (Plotersgracht 24 - Karmelietenstraat 15); vrij recente ophogingsniveaus op de hoek Puinstraat - Ferdinand Lousbergskaaï; funderingen van de noordelijke omheiningmuur van het Spanjaardkasteel uit het midden van de 16de eeuw (Schoolkaai); redding van belangrijke architectonische en decoratieve elementen uit de neogotische huiskapel van kanunnik d'Huddeghem (1848) (Sint-Antoniuskaai); bouwkundig archeologisch onderzoek en gedetailleerde opmeting van de oudste resten in de donjon, de z.g. „aula” uit het eind van de 11de eeuw (Sint-Veerleplein 11, Gravensteen); uitgravingen in het brouwershuis en natuurstenen bevoering in het infirmeriegebouw van het Karmelietenklooster (Trommelstraat); archeologica uit verschillende perioden op de zuidelijke helling van een zandige hoogte langsheen de Leie te Drongen; Gallo-Romeinse scherven in het gehucht „Vierlinden” te Evergem; fragment uit de Steentijd te Mariakerke; onderzoek van een hoeve in de Putstraat 20 te Sint-Denijs-Westrem; microkling uit de Steentijd te Wondelgem. Geïllustreerd.

13. VAN DE WALLE R., *Bewerkt been, gewei, hoorn en ivoor*, in *Stadsarcheologie*, jg. 6, (1982), nr. 2, p. 2-36.

Status quaestionis van de archeologische vondsten van bewerkt been, gewei, hoorn en ivoor te Gent.

Een gedetailleerde geschiedenis opstellen van de beenderindustrie is nog niet mogelijk; over de techniek van de beenderbewerking zijn iets meer gegevens beschikbaar, en over het classificatiesysteem van de bewerkte beenderen lopen de meningen uiteen. In Gent werden de laatste jaren op niet minder dan negentien plaatsen benen voorwerpen gevonden. Deze worden onderverdeeld in kammen, borstels, knopen, priemen, naalden, messen, touwvlechten, tuimelaar, schaatsen, dobbelstenen, speelschijfjes, speelkoten, bikkels en muziekinstrumenten. Ook beenvoorwerpen met onbekende functie en afvalprodukten van de beenderbewerking worden besproken. Met kritisch apparaat en bijlage. Geïllustreerd.

14. VANMOERBEKE J., *Laat-Neolithicum te Mendonk. Sporen van Grafheuvels*, in *Stadsarcheologie*, jg. 6, (1982), nr. 1, p. 29-32.

Artikels, archivalia en archeologisch materiaal wijzen op het bestaan van heden verdwenen grafheuvels uit het Laat-Neolithicum te Mendonk langs de Gentse kanaalzone. In dit artikel worden deze artefacten chronologisch gedateerd tussen 2200 en 2000 v. Chr. De grafheuvels worden gesitueerd als behorend tot de late standvoetbekercultuur of tot de klokbekercultuur met volledig versierde bekers. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

15. BOONE M., *De Gentse verplichte lening van 1492-1493*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, (Koninklijke Academie van België), CXLVII, afl. 1-4, Brussel, 1981.

In 1492 legden de laatste verzetshaarden, Sluis en Gent, van de middeleeuwse afgedane polyarchie tegen het „modern” autocratisch bewind van Maximiliaan van Oostenrijk, zich neer bij de vernederende voorwaarden van Cadzand. Dit alles liep gelijklopend met een sociaal-ekonomisch dieptepunt in Gent.

In de Vrede van Cadzand werd aan Gent het betalen opgelegd van een gedeelte van de geldelijke boete die in 1489 tussen Maximiliaan en Karel VIII van Frankrijk in het kader van de vrede van Montils-lez-Tours overeengekomen was.

Gezien de uitzonderlijke toestand, geschapen door de aanhoudende oorlog, werd dit deel van de stedelijke comptabiliteit naar een specifieke oorlogskas overgeheveld. Deze „rekeningen van de oorlog” vertonen heel wat hiaten zodat het onmogelijk is een volledig beeld te schetsen van de repartitie van de boete, zowel over de verschillende belastingstypes als over de bevolking. De helft, nl. 6097 lb, van de opgelegde boete werd reeds vóór Sint-Jansmis 1493 betaald. Over de andere helft tast men in het duister. Om deze boete te betalen heeft de stadsmagistraat op alle mogelijke fiscale inkomsten beroep ge-

daan, zowel van directe als indirecte aard. Deze worden in het artikel tot in detail besproken. Men deed tevens beroep op een verplichte lening, waarbij men diep de sociale ladder afdaalde en zich niet beperkte tot de rijkste klassen. Als bron benadert deze lening vrij dicht de vermogensbelasting. Het artikel wordt gevolgd door een teksteditie met kritisch apparaat.

16. DE BACKER C., *Een eerste peilen naar de sociaal-ekonomische betekenis van Martin en Jan van Sycleer. Apotekarissen van de St.-Baafs- en de St.-Pietersabdij te Gent in de 14e en 15e eeuw*, in *Farmaceutisch Tijdschrift voor België*, jg. 58, (1981), p. 57-64.

Uit een aantal schaarse gegevens bewaard in het Gentse Rijks- en Stadsarchief wordt de middeleeuwse geschiedenis van de apotekersfamilie Sycleer samengesteld. De familie was van Joods-Lombardische origine. Martin van Sycleer van Pavye wordt reeds vermeld in een document uit 1380. Zijn zoon Jan (of waren er twee apotekarissen met identieke voornamen) was niet alleen betrokken in het bestuur van de nering, maar ook tesorier en schepen van de stad. Beschuldigd van wanbeheer, diende hij in het kader van de Gentse opstand van 1451-1453 tegen Filips de Goede te vluchten naar Brussel. In 1456 echter wordt hij met enkele andere fugitieven, die na de slag van Gavere in de stad waren teruggekeerd, als schepen herkozen. De *Ordonnancie politique nopende het verkopen van medicijnen* van 16 oktober 1465 werd onder zijn medeschependom uitgevaardigd. Deze ordonnantie was een reactie tegen de onbevoegde geneeskunde, omschreef de specifieke rol van de geneesheer en apotekaris, verbood de reclame en stelde de inspectie van de apoteker in. Met kritisch apparaat.

17. DE MESSEMAEKER - DE WILDE G., *De parochiale armenzorg te Gent in de late middeleeuwen*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, jg. XVII, 1980, p. 49-58.

Een onderzoek naar de werking van de H. Geesttafels te Gent in de 15de en 16de eeuw, waarbij de auteur tot het besluit komt dat deze parochiale armenzorg haar doel gemist heeft. De echte armen, nl. de werklozen, bleven verstoken van een regelmatige en zelfs meestal ook van occasionele ondersteuning. Met kritisch apparaat.

18. KLUYSKENS P., *Filips Van Artevelde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 6, (1982), p. 283-293.

Populariserend verhaal over het leven van Filips Van Artevelde (° 1340 - † 1382).

19. PAIRON E., *De financiën van de Sint-Baafsabdij in de 14e - 15e eeuw*, in *HMGOG*, XXXV, (1981), p. 61-79.

In de Benediktijnerabdijen ging men reeds in de 9de eeuw over tot een opsplitsen van de bezittingen van de abdij zodat zowel de abt als de communiteit over een eigen inkomen konden beschikken. In de meeste kloosters kwam men in het begin van de 11de eeuw tot een dienstensysteem, waarbij de monnik die een bepaalde taak moest uitvoeren ook onmiddellijk over inkomsten kon beschikken.

In de St.-Baafsabdij bestonden vóór het begin van de 14de eeuw negen diensten die over eigen inkomsten beschikten. In de eerste helft van de 14de eeuw bevindt de abdij zich op dit gebied in een overgangsstadium. Belangrijke uitgaven die vroeger gescheiden waren, gebeurden nu van uit één kas, onder controle van de abt. Na 1350 ressorteerden schier alle abdijsbezittingen onder één bestuur. De rekeningen van deze centrale dienst werden door enkele monniken opgesteld en daarna aan de controle van de abt onderworpen. Het gevaar voor fraude werd aldus sterk verminderd. Deze toestand bleef behouden tot de opheffing van de abdij door Karel V.

Het dienstensysteem in de St.-Baafsabdij kende een eigen ontwikkeling. De auteur bespreekt uitvoerig de aalmoezenie (verplichte armenzorg), de pitancie (voedselaankopen in de vastentijd); wijnpitancies en „pensioenen”, de kosterie, verantwoordelijk voor onderhoud van kerkgebouwen en liturgische benodigdheden; de fermerie of infirmerie; de cantorie welke zorgde voor de liturgische bibliotheek; de centrale dienst (voedselaankoop, schuldenbetaling).

Besluitend wordt gesteld dat de monniken tamelijk hoge geldbedragen ontvingen waarbij een stap werd gezet naar privé-bezit. Met kritisch apparaat.

20. RYCKAERT M., *Het Goed te Meerlare in Zomergem*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, nr. 32, (1981), p. 5-82.

Het Goed te Meerlare, één van de oudste pachthoeven van Zomergem, dagtekent uit de 14de eeuw en behoorde oorspronkelijk toe aan het Sint-Elisabethbegijnhof te Gent. In 1403 werd voor de schepenen van de Keure te Gent de akte verleden waardoor de Infirmerie of het Hospitaal van het Sint-Elisabethbegijnhof te Gent in het bezit kwam van een „behuisd goed” met 17 bunders bijgaande landerijen, weiden en meersen, gelegen in de wijk Meerlare te Zomergem. Geïllustreerd.

21. VAN GOETHEM H., *De Annales Gandenses: auteur en kroniek. Nieuwe elementen*, in *HMGOG*, dl. XXXV, (1981), p. 50-59.

Sinds in 1959 prof. H. Van Werveke een artikel over deze belangrijke kroniek wijdde en betoogde dat geen autograaf voorhanden is, werd niets meer over de *Annales Gandenses* gepubliceerd. In dit artikel wordt nagespeurd wie de auteur van de *Annales Gandenses* kan geweest zijn en wordt het onderzoek naar de kopieën, waaruit we de *Annales Gandenses* kennen, opnieuw opgenomen.

De auteur blijkt een oudere Franciscaan geweest te zijn die in 1308 te Gent verbleef, maar tijdens het schrijven van zijn kroniek naar een andere plaats verhuisde. In ieder geval was hij Vlaams en democratisch gezind, deed gevorderde studies en was nauw betrokken bij de gebeurtenissen van de Guldensporenslag. In de kroniek geeft hij zeer nauwkeurig de feitelijke gegevens weer.

De tekst- en oorspronkelijkheidskritiek leidt naar de vraag naar de autograaf van de *Annales Gandenses*. In ieder geval blijkt de *stemma* zoals deze werd samengesteld door Van Werveke niet helemaal exact te zijn (het manuscript Uffenbach was een andere tekst dan die welke door Hartmann werd uitgegeven). Het staat bovendien niet vast dat de tekst voor de periode 1308-1310 op latere datum werd geschreven. Bovendien werden enkele passussen geïnterpoleerd en dienen gewijzigd te worden.

Moderne tijden

22. *Aflaatbrief te Gent gegeven. (Inventaire Archéologique - Fiche nr. 103)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 5, (1982), p. 245-246. Bespreking van een aflaatbrief van 3 januari 1516 (gedrukt bij de Gentse boekdrukker Pieter de Keysere), uitgegeven ten bate van de opbouw van de St.-Pieterskerk te Rome. Geïllustreerd.

23. BAELEN M., *Een vroegere kloosterlinge van het dragen van het ordehabijt vrijgesteld. Gent 1564*, in *Biekorf*, jg. 82, afl. 2, (1962), p. 125-126.

Bespreking van rekwest in de Geheime Raad vanwege Magdalena du Mortier, religieuze in het „Jooris Franckenklooster binnen der stede van Ghent“.

24. COLLUMBIEN H., *Justus Billet, Politiemeester van Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 6, (1982), p. 312-321.

Justus Billet werd in 1592 geboren, huwt in 1633 met Maria d'Inghelbin en vestigt zich als koopman te Gent na omzwervingen in het buitenland. In 1641 wordt hij gouverneur van de Armenkamer. Tussen 1643 en 1667 is hij talrijke malen schepen, ofwel van de Keure, ofwel van Ghedeele. In 1658 wordt hij aangesteld als Politiemeester. Van 1658 tot 1667 noteerde hij zijn werkzaamheden en het administratief gebeuren in twaalf Politieboeken. Deze zijn van uitzonderlijk belang voor de kennis van Gent in de 17de eeuw.

25. DECAVELE J., *Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren van de Pacificatie van Gent (1577-1578)*. Overdruk uit: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*. Brugge, 1982, p. 9-33.

Tussen november 1577 en juli 1578 deed zich in Vlaanderen op het kerkelijk vlak een revolutionaire ommekeer voor. Hand in hand met de machtsuitbreiding van Gent werd in grote delen van Vlaanderen een Calvinistische kerkorde opgezet. Vele predikanten die tijdens het „Wonderjaar” (1566) in de streek van Gent actief waren geweest, waren opnieuw werkzaam. Vooral onder impuls van Hembyze werd Spaanse overheersing en katholicisme op één lijn geplaatst. De organisatie van kerk en onderwijs te Gent werden door hem aan Datheen toevertrouwd, terwijl Johann Casimir van de Palts in 1578 met zijn soldaten het Calvinisme kwam ondersteunen.

Gent werd op zeer korte tijd een onoverkomelijke hinderpaal voor de politiek van religievrede die door Oranje vanaf juni 1578 werd verdedigd.

26. DECAVELE J., *Het Land van Nevele in de hervormingstijd*, in *Het Land van Nevele*, jg. XII, afl. 4, (1981), p. 147-174.

De gebeurtenissen op het platteland in de Kasselrij van de Oudburg zijn zeer erg met deze van Gent verweven.

27. DE CLERCQ R., *De volkstelling van 1709 in de Oudburg van Gent*, in *De Oost-Oudburg*. Jaarboek XVIII, (1981), p. 3-51.

Als gevolg van een graantelling werd in 1709 een nominatieve volkstelling georganiseerd. Deze wordt door de auteur geplaatst in de politieke context van cultureel, economisch en godsdienstig leven, zowel wat Vlaanderen als de kasselrij van de Oudburg betreft. In het bijzonder wordt dan de Oost-Oudburg bestudeerd in zijn politieke, kerkelijke, economische en demografische aspecten.

Na deze uitvoerige inleiding volgt de volkstelling zelf. Met kritisch apparaat en bijlagen. Geïllustreerd.

28. DE COMMER P., *De brouwindustrie te Gent, 1505-1622*, in *HMGOG*, XXXV, (1981), p. 81-114.

Een kwantitatieve studie over het bier in het 16de-eeuwse Gent. In het begin van de eeuw werden slechts twee soorten bier gebrouwen, *klein bier* en *dubbel bier* of *crabbelaer*. Een nieuw soort *dubbelbier* vond ingang in 1522, nl. *clauwaert*. In 1573 doet de *dubbele clauwaert* zijn intrede in Gent. De vroegere clauwaert noemde men de *enkele clauwaert*. Een andere sterkere biersoort in het laatste kwart van de 16de eeuw is de *dusselaer*. Het feit dat er sterkere bieren op de markt werden gebracht wijst erop dat de bestaande soorten in kwaliteit daalden. De verklaring hiervoor ligt in de stijging van de graanprijzen. Nieuwe soorten bier werden geïntroduceerd tijdens hevige graancrisissen. Reeds in de 15de eeuw werd te Gent *keyt* ingevoerd, vooral uit Nederland afkomstig. Ook uit Doornik, Antoing, Antwerpen, Mechelen werd bier ingevoerd.

De bierprijzen te Gent werden met veel vertraging aan de graanprijzen aangepast en dan nog vaak in ontoereikende mate. Het is duidelijk dat de overheid de prijzen van de biersoorten zo stabiel mogelijk wilde houden, omdat bier levensnoodzakelijk was voor de werkende bevolking.

29. *Gedenkschilderij van de XVIe eeuw. (Inventaire Archéologique - Fiche nr. 64)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, nr. 4, (1982), p. 187-191.

Bespreking van het gedenkschilderij dat zich in 1898 in de Sint-Niklaaskerk te Gent bevond en dat Olivier van Minjau en Amelberge Slange voorstelde met hun eenendertig kinderen. In een naschrift wordt gesteld dat deze familie niet overleed aan de zweetziekte in 1526, maar aan een soort pestziekte in 1536. Geïllustreerd.

30. *Handschrift van de memoires van Marcus van Vaernewyck (Inventaire Archéologique - Fiche nr. 409)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 3, (1982), p. 139-141.

Vertaling van een fiche opgesteld door Paul Berghmans op 12 november 1906 over de memoires van Marcus van Vaernewyck (Gent, 1518-1569). Deze vormen één van de interessantste Nederlandse bronnen voor de geschiedenis van de godsdienststroeubelen in de Nederlanden in de 16de eeuw, meer in het bijzonder voor de jaren 1566-1568. In 1566 was hij stapelheer en had hij zijn bureau in het Tolhuisje op de Graslei.

31. HUYS P., *Een Gents register der vagebonden (ca. 1680-1725). Lijst van de uitgewezen Westvlamingen*, in *Biekorf*, jg. 82, afl. 2, (1982), p. 148-157.

Het betreft een lijst van 111 vagebonden van Westvlaamse herkomst die door de Gentse magistraat tussen 1682 en 1716 werden uitgewezen. Met kritisch apparaat.

32. MORTIER M., *Een „ghereformeerde” prognosticatie. Gent 1583*, in *Biekorf*, jg. 82, afl. 1, (1982), p. 40-45.

Deze prognosticatie of toekomstvoorspelling houdt een verdediging van de protestantse stellingen in. Ze bestaat uit een aaneenschakeling van citaten uit het Oude en het Nieuwe Testament en geeft richtlijnen over hoe de maatschappij en het persoonlijk leven moesten worden ingericht. Ze werd in 1583 gedrukt bij de Gentse drukker Gaultier Manilius (1574-1626). Met beknopte bibliografie.

33. PIETERS E., *Het pastoraal beleid van Antoon Triest. 5de Bisschop van Brugge (1616-1620)*, in *Het Land van Beveren*, jg. XXV, 1982, nr. 3, p. 55-71.

Antoon Triest, die in 1622 bezit zou nemen van de Gentse bisschopszetel, was van 1616 tot 1620 ook bisschop van Brugge. Er wordt dieper ingegaan op de bisschoppelijke investituur, op de verhouding tot het Brugse Vrije en het stadsmagistraat, op de visitatie van het bisdom, de verering voor Karel Borromaeus, de relatie van de bisschop met de clerus en met de leken gemeenschap. Met kritisch apparaat.

34. ROETS A.-M., *Misdaad en straf te Gent in de 18de eeuw*, in *Spiegel Historiae*, jg. 17, nr. 10, (1982), p. 528-533.

In dit artikel wordt nagegaan welke straffen te Gent in de 18de eeuw werden uitgesproken, welke evolutie in het bestraffingssysteem plaatsvond en in welk maatschappelijk kader deze wijzigingen te plaats zijn. Meer bepaald worden aan een onderzoek onderworpen: de diverse misdrijfgroepen; de evolutie van de criminaliteit; de repressie die gericht was op bepaalde misdrijfgroepen; de verschillende soorten straffen; de oprichting van een provinciaal correctiehuis in 1773 en de functie van de repressie. In de 18de eeuw constateert men een wijziging in veroordeling en bestraffing. De vervanging van geseling en verbanning door het opsluiten in een tuchthuis vanaf 1750 en vooral na 1770 was te Gent onderdeel van een nieuwe politiek, die erop gericht was de lagere klassen aan het nieuwe fabrieksleven „aan te passen”. De oprichting van een correctiehuis leidde tot arbeidsregulering. De Gentse overheid trad streng op tegen diegenen die een 'ongeregeld' leven leidden en poogde hen door heropvoeding een nieuwe arbeidsethos bij te brengen. Geïllustreerd.

35. SCHEERDER J., *Schoolmeesters en schoolmeesteressen te Gent tijdens het wonderjaar (1566-1567)*, in *HMGOG*, XXXV, (1981), p. 115-128.

Begin 1567 waren er te Gent een veertigtal scholen waarvan de ligging soms zeer nauwkeurig bekend is. Naast armenscholen, naast internaten voor „eerlijke lieden” waren er minimum twaalf „Latijnsche scholen”, en twee „Waalse scholen”. Er waren meer dan vijftig met name bekende schoolmeesters, waarvan er slechts vijf in de matrikels van de Leuvense Universiteit voorkomen. Zeker elf schoolmeesters kregen in 1566-67 van de stadsmagistraat verbod nog langer les te geven omdat zij hun leerlingen psalmen leerden zingen of naar de Calvinistische predicatie leidden. Toch kan slechts van een drietal leraars met zekerheid gezegd worden dat ze tot de hervormden behoorden, o.m. Christiaan de Rijcke, die op 11 september 1566 zijn leerlingen meenam naar de predicatie „op den Driesch” achter de Karthuizers te Rooigem. De stadsmagistraat verzocht hem een lijst te maken van de vijftientig leerlingen die door hem naar de predicatie geleid waren. Begin 1567 werden, na bevel van de regentes om strenger op te treden, alle schoolmeesters en schoolmeesteressen, waarvan de lijst bewaard is gebleven, door de magistraat ontboden

en werd hen het bevel gegeven geen verboden boeken noch Calvinistische catechismus in hun onderwijs te gebruiken. Op basis van de bewaarde lijsten van leerlingen en onderwijzers wordt door de auteur de situering van de scholen en worden ook de schooltypes onderzocht.

36. VAN DEN KERKHOVE A., *Een Gentse herinnering aan een beroemde Franse steensnijder. (Curiosa in het Bijloke museum)*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 31, nr. 1, (1982), p. 14-16.

Vóór 1900 was de aanwezigheid van stenen in de blaas een frequent voorkomende ziekte. De operatieve behandeling van blaasstenen gebeurde tot in de 19de eeuw via het perineum. Een ingreep die zeer snel kon gebeuren. In de tweede helft van de 18de eeuw introduceerde Jean Baseilhac, beter bekend onder de naam Frère Côme, het zogenaamde „lithotome caché”. Dit instrument bestaat uit een mes, gevat in een huls, dat, na een zeer kleine snede in het perineum in de blaas wordt gebracht, waarna het mes uit de hals wordt gedrukt en daardoor de snede vergroot wordt ten einde de steen makkelijk te kunnen verwijderen. Van deze Jean Baseilhac wordt in het Bijloke museum te Gent een marmeren beeltenis bewaard. Deze marmeren medaillon zit gevat in een fragment van een eikehouten trapaanzet in Lodewijk XVI-stijl. Geïllustreerd.

37. VAN WESEMAEL M., *Over de Augustijneromwegang van 1698*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 2, (1982), p. 61-63.

De paters Augustijnen kwamen zich in 1295 in Gent vestigen. Een diefstal van een ciborie met hosties en de miraculeuze vondst ervan in 1354 zouden aan het begin staan van jaarlijkse en tienjaarlijkse processies en de oprichting van een Heilige Bloedkapel (welke in 1799 werd gesloopt) op Ekkergem. Deze processies worden beschreven in een drukwerkje dat in 1687 verscheen onder de titel *Kortbondigh verhael (van het H. Bloet) van Mirakel, (Waer af de Solemnele Ghedachtenisse ghe/houden wordt bij d'Eerw. PP Augustijnen) tot Ghendt...*, enz. Geïllustreerd door een gravure van C. Onghena.

Hedendaagse tijd

38. DE HERDT R. e.a., *Mondelinge Geschiedenis. Colloquium 17 januari 1981. Handelingen. (Stad Gent - Dienst voor Culturele Zaken - Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1982.

Tot vóór de sterk opgemerkte tentoonstelling *Hun werk, hun leven. Getuigenissen uit de Gentse textielwereld 1900-1950* was de mondelinge geschiedenis als discipline in Vlaanderen vrijwel onbekend. In deze *Handelingen* werden een tweetal bijdragen opgenomen die ook voor Gent belangrijk zijn, nl. *Getuigenissen uit de Gentse textiel-*

wereld. Een konkrete toepassing van Oral History in Vlaanderen door B. DE GRAEVE. Deze auteur bespreekt haar manier van werken bij het afnemen van interviews, geeft een beeld van de afkomst en het onderwijsniveau van de Gentse informanten, bespreekt beroepskeuze en mobiliteit en het maatschappelijk bewustzijn van de Gentse textielarbeider. R. DE HERDT heeft het over *Het belang van de mondelinge geschiedenis voor de musea*, met voorbeelden uit het Gentse.

39. DEPREZ A., E.C. COPPENS, C. D'HONDT en R. SEYS, *Facetten van de Paul Fredericq-studie I*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 41, (1982), p. 65-75.

Beschrijving van de nalatenschap van Paul Fredericq (Gent, 1850 - Gent, 1920), hoogleraar aan de Gentse universiteit. Gegevens over deze Vlaamse voorvechter.

40. ID., *Facetten van de Paul Fredericq-studie II*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 41, (1982), p. 129-149.

41. DESPRETZ A., *Het huisgeld van de Gentse S.M. Vooruit Nr. 1*, Gent, 1982, 136 blz.

De coöperatief „Vooruit” werd in 1880 gesticht na afscheuring van de coöperatief „De Vrije Bakkers”. Naast de broodverkoop startte men in 1882 ook met de verkoop van koffie en werd de basis gelegd van de latere kruidenierswinkel. Voor het kopen van brood werden broodkaarten gebruikt. Vanaf 1887 startte „Vooruit” zijn kolenhandel en kwamen de kolenkaarten in voege. Een belangrijk betalingsmiddel was een huismunt, het deelgeld of „den deel”. Verder waren er getrouwheidspremiekaarten, ristornozegels, premiebons, bouwstenen en kapitaal aandelen, buffetpenningen.

De auteur geeft telkens een uitgebreide technische beschrijving van het materiaal, maar vooral ook ontstaans- en wordingsgeschiedenis. Er wordt tevens aandacht besteed aan de broodkaarten van twee coöperatieven, die achteraf tot „Vooruit” zijn toegetreden, het Aalsterse „Hand aan hand” en „Voor ons recht” uit Deinze. Rijk geïllustreerd.

42. HAAGEN W., *Proto-industrialisering en industrialisering van de linnennijverheid te Gent*, in *Spiegel Historiae*, jg. 17, nr. 9, (1982), p. 456-462.

De industriële revolutie wordt hier gezien als een fase in een zeer langzaam lopend veranderingsproces. Men gaat er vanuit dat de Gentse regio, die geïndustrialiseerd werd gedurende de eerste helft van de 19de eeuw, een voorafgaande ontwikkelingsperiode als landelijk productiecentrum heeft doorgemaakt. De proto-industrie schiep de voor-

waarden om een industrialisatie doorgang te doen vinden: ontwikkeling van een demografisch potentieel, van een commerciële landbouwrealisatie van afzetmarkten, kapitaalaccumulatie. Het proto-industrieel productiesysteem op het Gentse platteland begon, wat betreft de linnennijverheid, zich te ontwikkelen vanaf het einde van de 14de eeuw. Gedurende de 17de en 18de eeuw kende men een grote bloei van de Gentse linnenmarkt. De stad vervulde een handelsfunctie voor het landelijk proto-industrieel productiesysteem.

Na 1830 ziet men de ondergang van de proto-industriële spinnijverheid maar niet van de landelijke weefnijverheid, die nog een enigszins bloeiend bestaan zou kennen tot na 1880. Reeds in het begin van de 19de eeuw werden in Gent de eerste pogingen tot mechanisering van het vlasspinnen ondernomen. Ze dienen gezien te worden in een streven om meer te produceren tegen lagere kosten, daar waar de nadelen van het proto-industrieel systeem steeds meer aan het licht kwamen. Toch kende ze door haar onvoldoende produktiviteit geen echte doorbraak en tot 1838 bleven de mechanische vlasspinnerijen in een proefstadium. Eerst in 1838 werd te Gent door de oprichting van de vlasspinnerijen La Lys en La Linière Gantoise de beslissende stap gezet naar de industrialisering van deze sektor. De sociale omstandigheden en woonomstandigheden van de proto-industriële arbeiders waren uitermate slecht. Geïllustreerd.

43. HOSTE L., *Over de Gentse „Garde Civiek”*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 3, 1982, p. 112-124.

De garde-civiek wordt gezien als een voortzetting van de sinds eeuwen bestaande schuttersgilden. Vanaf 1848 trachtte de Belgische regering de burgerwacht te reorganiseren en op een militaire wijze te drillen. Te Gent ontstond een burgerwachtruiterij (de cavalerie of de garde-civiek te pèrde), een artilleriebatterij (de kanonboeren) en compagnie karabiniers (chasseurs-éclaireurs, in het Gents „chaskens” genoemd). De leden van de burgerwacht stonden meestal zelf in voor hun uitrusting en uniform. Tegen de eeuwwisseling was de oorspronkelijke functie van de burgerwacht volledig verwaterd. Het korps werd enkel nog in stand gehouden als een folkloristische traditie. Geïllustreerd.

44. KLUYSKENS P., *Charles de Kerchove de Denterghem*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 3, (1982), p. 130-138.

In 1854 leden de Belgische liberalen, sinds 1846 in een politieke partij georganiseerd, te Gent een gevoelige verkiezingsnederlaag. Men begon toen onmiddellijk de volgende verkiezingen van 1857 voor te bereiden. De overwinning in dat jaar was grotendeels het werk van Karel de Kerchove, de zoon van de in 1854 door het kiezerskorps aan wal gezette burgemeester (graaf Constant de Kerchove de Denterghem). Karel (Gent, 1819 - Gent, 1882) behaalde aan

de Gentse universiteit het diploma van ingenieur van bruggen en wegen. In 1849 deed hij zijn intrede in de politiek. In 1857 werd hij voorzitter van de Liberale Grondwettelijke Vereniging, gemeenteraadslid en burgemeester van de Stad Gent. In 1863 deed hij zijn intrede in de Kamer, enkele jaren nadien in de Senaat. Toch is het vooral als burgemeester dat hij het meest bekendheid heeft verworven. Twee gebeurtenissen kan men in zijn loopbaan moeilijk over het hoofd zien: de staking van de Gentse wevers in 1859 en de zinloze verdrijving van de begijntjes uit het Oud Begijnhof van St.-Elisabeth in 1874. In 1899 werd voor hem een monument opgericht aan de ingang van het Citadelpark, een werk van Leroy en Marchand. Geïllustreerd.

45. REYNEBEAU M., *De Gentse Universiteit als catalysator in het politieke groeiproces (1846-1870)*, (Uit het Verleden van de R.U.G. Redactie: K. DE CLERCK. Nr. 10), Gent, 1979, 100 blz.

In dit boekje wordt nagegaan welke rol bepaalde professoren en studenten vervulden in het politieke gebeuren van de stad Gent tijdens de periode 1846-1870. In 1846 werd aan de Gentse universiteit een „denkgroep” gesticht rond de figuur van prof. François Huet, waarin allerlei politieke, sociale en filosofische problemen van discussie waren. De auteur ziet de vorming van deze club als één van de kristallisatiepunten van de progressieve stromingen die rond 1848 de kop opstaken, waarmee terzelfdertijd een reeks fundamentele veranderingen in het politieke leven van start gingen. Eén ervan was de kiesrechtuitbreiding tot de lagere burgerij. De politieke oriëntering van deze sociale groep, en de hele politieke ontwikkeling die ermee gepaard gaat, vindt een eerste eindpunt rond 1870.

In het eerste hoofdstuk wordt de aandacht toegespitst op de zgn. „Société Huet”; in het tweede wordt de rol van sommige leden van de universitaire gemeenschap in een welbepaald politiek proces belicht, meer bepaald de teloorgang van het zgn. „unionisme”; het derde hoofdstuk behandelt de studentenorganisatie „t Zal wel Gaan”; in het laatste hoofdstuk wordt nagegaan hoe twee professoren, Gustave Callier (schepen van onderwijs van 1858 tot 1863) en François Laurent (gemeenteraadslid 1863-1872) optraden als schepen en als gemeenteraadslid van de stad Gent. Deze laatste was vooral begaan met het arbeidersprobleem, hetwelk hij benaderde vanuit een vrijzinnig standpunt. Hij nam verschillende initiatieven om de arbeiders te „verzedelijken” via een verbetering van de materiële welstand welke de arbeiders konden bekomen door sparen.

Met kritisch apparaat en bibliografie.

46. REYNEBEAU M., *Het Vlaemsch Verbond als politiek experiment (Gent, 1861-1862)*, Overdruk uit *BMGN*, jg. 96, afl. 3 (1981), p. 491-508.

In de jaren 1850 en 1860 werden enkele pogingen ondernomen om het strakke bipartisme, meer bepaald de katholieke en de liberale partij, van de Belgische 19de eeuwse politiek te doorbreken. In verschillende Gentse middens werd in 1861 gepleit voor de vorming van een brede, onafhankelijke en radicale Vlaamse politieke formatie. *Het Vlaemsch Verbond* zou een exponent zijn van de opeenstapeling van het ongenoegen, o.m. veroorzaakt door de stugge houding en de onwil van de regering tegenover de eisen van de arbeidersgroepering en flaminganten. Op 5 april 1861 verscheen een oproep in het Gentse volksweekblad 'Het Zondagsblad', eigendom van de liberaal georiënteerde flamingant en democraat Constant Leirens om een „Vlaemsch Verbond” op te richten, waarbij de Vlaamsgezinde verenigingen en persorganen zonder onderscheid van politieke overtuiging zouden kunnen aansluiten. Het nieuw tijdschrift *Het Vlaemsch Verbond*, waarvan het eerste nummer verscheen op 13 mei 1861, steunde het Verbond waarbij spoedig talrijke verenigingen aansloten. In Gent bestond er bijna dadelijk een splitsing in een groep Leirens-Vuylsteke en een groep Snellaert, die respectievelijk een „Algemeene Afdeling van het Vlaemsch Verbond” en een „Hoofd-Afdeling van het Vlaemsch Verbond” oprichtten. Het aandeel van arbeiders en vertegenwoordigers van de geringe middenstand in dit laatste was opvallend. Beide afdelingen zouden tot in 1864 blijven bestaan, als exponenten van respectievelijk een liberale en een niet-partijgebonden Vlaamse werking. Met de oorspronkelijke idee van een Vlaemsch Verbond hadden ze evenwel niets meer te maken.

47. SIMON H., *De verfransing van het stedelijk lager onderwijs te Gent, Wetenschappelijke Tijdingen*, 39, (1980), p. 153-165.
48. STEELS M., *De volkstelling in 1880*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 6, (1982), p. 294-295.

Onderzoek van de gegevens van de volkstelling van 1880 te Gent en vergelijking met de gegevens van de telling van 1866. Gent telde in 1820 131.431 inwoners en er stonden 28.586 huizen waarvan 2.257 onbewoond. In de 697 beluiken stonden er 7.404 woningen met 29.181 inwoners.

49. VAN AERDE R., *Kozakken te Gent - De geschiedenis van Peetje Kozak*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 6, (1982), p. 296-309.

De bevrijding van Gent in 1814 van de Fransen door de bondgenoten en het logies van de kozakken in Gent, op basis van het dagboek van de stadsbibliothecaris J.F. de LAVAL. De aandacht

gaat vooral naar de tachtigjarige aanvoerder-eigenaar van het Donkozakkenregiment, kolonel Bygaloff, door de Gentenaars Peetje Kozak genoemd. Met voetnoten en bibliografie. Geïllustreerd.

50. VERSCHAEREN J., *De afkomst van Julius Vuylsteke. Familiale, sociale en financieel-economische factoren in het leven van een militante liberale flamingant*, in *Wetenschappelijke Tydinghen*, jg. 40, (1981), p. 210-222.

Julius Vuylsteke (volgens de geboorteakt Julius Petrus Devisscher) was de onwettige zoon (1836-1903) van een eenvoudige huiswerkster. Julius werd gewettigd bij het huwelijk van de moeder met Jourdan Maxime Vuylsteke te Gent op 23 april 1851. Hij had een leidende rol in het vlaamsgezinde liberalisme van de tweede helft van de 19de eeuw en was een bezieler van het Willemsfonds.

51. ID., *De flamingant Vuylsteke aan de universiteit (1853-1859)*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 41, (1982), p. 165-180.
52. ID., *Hoe Julius Vuylsteke flamingant werd. De stichting van „'t Zal wel gaan”*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 41, (1982), p. 15-27.

Het leven van Julius Vuylsteke als Gents atheneumstudent ; de stichting van 't Zal wel gaan in 1852. Met kritisch apparaat.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

53. BAILLIEUL B. en C. STEVENS, *Ontstaan en ontwikkeling van de Gentse tuinbouw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, (1982), nr. 5, p. 247-252.

Vanaf de eerste jaren van de 17de eeuw werden op de buitenverblijven van de Gentse aristocratie tuinen aangelegd. De mooie tuin van bisschop Triest uit 1624, ons bekend door een waterverftekening uit 1831, is hiervan een duidelijk voorbeeld. De hofbouwliedhebbers verenigden zich in 1648 in een Sint-Dorothea-genootschap. Tot in de 19de eeuw kwamen de Gentse bloemenkwekers bijeen in de herbergen rond de Coupure. Frascati was één van de belangrijkste stamlokalen. Bloemenkweker Frans Van Cassel slaagde erin zijn collega's te overtuigen tentoonstellingen en wedstrijden te houden. Hiervoor werd een nieuwe vereniging opgericht, nl. de „Société d'Agriculture et de Botanique”, welke op 6 februari 1809 haar eerste tentoonstelling in de herberg Frascati opstelde. Hier werd de basis gelegd van de beroemde Gentse Floraliën.

54. BAILLIEUL B., *Het Toreken op de Vrijdagmarkt, opnieuw een vertrouwd beeld in het Gentse stadsleven*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 31, nr. 3, (1982), p. 57-62.

Overzicht van de geschiedenis en restauratie van het in 1450 opgerichte Toreken aan de Vrijdagmarkt.

55. BAILLIEUL B., G. VAN DER LINDEN en H. VAN DEN BOSCHE, *Het Citadelpark in Gent*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 2, nr. 1, (1982), p. 42-45.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw begon het Gentse stadsbestuur de noodzaak aan openbaar groen in te zien, vooral vanuit milieu-hygiënisch oogpunt. In 1870 kon de stad de citadel aankopen. In 1874 werd het urbanisatieplan, opgemaakt door J. Hoffman, goedgekeurd: 26 ha kregen de bestemming van openbaar park en lanen. Hubert Van Hulle ontwierp een kruidentuin met serres en wandelpark. Eerst in 1890, zeven jaar na Van Hulle's dood, was de parkaanleg voltooid. Reeds in 1884 was het park in zuidwestelijke richting met 6 ha uitgebreid. In 1885 bouwde Beert-Campens de muziekiosk naar een ontwerp van architect Charles van Rijsselberghe.

In 1892 kreeg Moerman de opdracht een nieuw voorstel te doen op basis van de gegevens van de Franse landschapsarchitect Edward André en de Brusselaar Fuchs. Tussen 1900 en 1904 verscheen het Museum voor Schone Kunsten op de plaats waar voordien de openluchtconcerten waren gepland. Met het oog op de Wereldtentoonstelling van 1913 werd de vroegere citadel gesloopt. De Stad liet er het Feesten Floraliënpaleis bouwen, hetwelk na Wereldoorlog I werd vergroot. In 1930 werd de rozentuin heraangelegd en in 1940 een openluchttheater gebouwd. Geïllustreerd. Met bibliografie.

56. BEKÉ M.M., 1982: 550 jaar „Aanbidding van het Lam Gods” te Gent. 1913: De Inbuldiging van het Monument van de Gebroeders Van Eyck, in *G.O.V. Hervaut*, jg. 17, nr. 3, (1982), p. 28-36.

Het ontstaan van het monument en gegevens over de kunstenaarvakman Georges Leopold Verbanck.

57. BOGAERT C., K. LANCLUS en G. DESEYN, *Van winkelen en puien*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 2, nr. 1, (1982), p. 12-41.

Het fenomeen van de Gentse winkel in zijn historische evolutie, in het bijzonder na de opkomst van de massaproductie: van buurtwinkels tot speciaalzaken en „huizen van vertrouwen”. Naast de individuele winkel ontstond in de 19de eeuw ook de winkelgalerij met te Gent bijvoorbeeld de „Vanderdoncktdoorgang” uit 1847. De eerste warenhuizen in Gent verschenen in de jaren 1880, met o.m. Grand

Bazar als oudste voorbeeld. Als reactie tegen de handelspraktijken van de burgerij ontstonden in het laatste kwart van de 19de eeuw coöperatieve winkerverenigingen. Te vermelden is de „Samenwerkende Maatschappij Vooruit”, opgericht in 1881. Het artikel heeft ook aandacht voor ligging en verspreiding.

58. CELIS M. en H. VAN DEN BOSSCHE, *De redactie- en drukkerijgebouwen van 'Vooruit' en 'Le Peuple' (architecten Fernand en Maxime Brunfaut). Twee merkwaardige realisaties uit de dertiger jaren te Gent en te Brussel*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 1, nr. 5, (1982), p. 8-23.

In 1931 werd de nieuwe drukkerij in de St.-Pietersnieuwstraat te Gent en de redactie-bureaus voor het socialistische dagblad 'Vooruit' dat in 1884 werd gesticht, plechtig ingehuldigd. Ontwerper ervan was Fernand Brunfaut. Het meubilair werd ontworpen door Maxime Brunfaut en Charles van Beerlere uit Gent, die ook de uitvoering ervan verzorgde.

De auteurs geven een uitvoerige beschrijving van het gebouw, van de binnenaankleding en van het meubilair in de directiekamer. Rijk geïllustreerd.

59. DECAVELE J., *De Gentse beluiken*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 31, nr. 2, (1982), p. 29-38.

In 1977 gaf het Gentse stadsbestuur de opdracht aan de WIARUG een studie te maken over de Gentse beluiken. Grotendeels op basis van dit *Onderzoek naar de Gentse beluiken: bouwfysische, sociologische, historische en kunsthistorische evaluatie* (1978) wordt een beeld van het huidige en vroegere beluikenbestand opgehangen. Geïllustreerd.

60. DE BUCK A., *Belfort - Lakenhalle - Mammelokker, (Ken uw stad)*, in *Sodiganda*, Gent, 1982, jg. 8, nr. 3, p. 4-5.

61. DE RIDDER J.H.A., *Een onbekend Sint-Pietersplein*, in *HMGOG*, dl. XXXV, (1981), p. 129-138.

Deze stedenbouwkundige en architecturale historiek van het Gentse Sint-Pietersplein, met zijn 18.700 m² het grootste plein van Gent, vangt aan in de middeleeuwen. Toen werd er reeds (tot 1810) geregeld de kloostermarkt of rommelmarkt gehouden. In 1799 werd de vroegere parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw in het noordoosten gesloopt, zodat het plein een erg verwaarloosd uitzicht kreeg. Dit werd nog erger, nadat in 1811 aan de zuid- en zuidwestkant de residentie van de abt en de proosdij van de vroegere Sint-Pietersabdij werd afgebroken.

Uit die periode, vermoedelijk de eerste helft van 1810 dateert een schetsmatige, maar toch nauwkeurig gekoncipieerde tekening van

Pieter Jozef Jakob Tiberghien (1755-1810). Deze schets van deze edelsmid, architect en boekillustrator is te vinden onder een vijfhonderdtal tekeningen van zijn hand in de Gentse Universiteitsbibliotheek. P.J. Goetghebuer (1788-1866) maakte er achteraf een gekommentarieerde kopie van. Tiberghien had op het Sint-Pietersplein een praktisch oefenveld voor het leger van keizer Napoleon ontworpen, geflankeerd door een kunstmatig opgeworpen heuvel met ruitersandbeeld, een zegezuil en een soort klassieke tempel. De plannen van Tiberghien werden nooit uitgevoerd.

Het huidige plein werd ontworpen (in 1847) door architect Charles Le Clerc-Restiaux in sobere neo-klassieke stijl, op vraag van schepen De Pauw. Het kwam samen met het pleintje in de Sint-Amandsstraat klaar in 1851. Dezelfde architect richtte terzelfdertijd een modelbeluik op van honderd arbeidershuisjes, nl. het De Vreese-beluik, dat in 1935 zou gesloopt worden. Geïllustreerd.

62. DUBOIS M. en L. DAENENS, *'Ter Vaart'. Een cottage van Paul Hankar in de Gentse haven*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 1, nr. 4, 1982, p. 50-57.

Interessant artikel over een cottage in Art Nouveau-stijl aan de oever van het zeekanaal naar Terneuzen in Wondelgem. Deze cottage werd in 1897 gebouwd in opdracht van de Gentse textielabrikant en kunstschilder Georges Buyse (1864-1916) en ontworpen door architect Paul Hankar (1859-1901). Geïllustreerd.

63. EVERAERT G., *De Grote Steur - Groentenmarkt 16*, in *Stadsarcheologie*, jg. 6, (1982), nr. 2, p. 37-44.

Historiek en restauratiebespreking van een gebouw, waarvan de restauratie betaald werd door het Gentse stadsbestuur in het kader van het voorschrift op de subsidiëring van restauratiewerken aan niet-beschermde merkwaardige huizen.

Dit huis was in het begin van de 15de eeuw bewoond door Jacob de Ketelboetere, de vleeschhouwer-visverkoper die in 1448 schenker was van de muurschildering in de kapel van het Groot Vleeshuis. De oorspronkelijke houten gevel werd in 1663 met stadstussenkomst in steen herbouwd. In 1884 werd de „Grooten Steur” voor het eerst gerestaureerd. Een tweede maal werd het gebouw gerestaureerd in 1981. Geïllustreerd.

64. HUYS P., *De huizen rond de Sint-Niklaaskerk te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 2, (1982), p. 89-98. Geïllustreerd.

In 1722-23 werden aan de westgevel van de Gentse Sint-Niklaaskerk een drietal woningen gebouwd. In 1728 stonden er reeds huisjes tegen de noordzijde van de benedenkerk (kant Klein-Turkije); later in 1789 werden eveneens tegen de noordbeuk negen nieuwe huisjes aan-

gebouwd. Het is niet precies bekend wanneer de huizen tegen de zuidgevel werden opgericht. Vooral aan de hand van de ikonografie wordt de evolutie van deze huisjes ontleed. Met bibliografie. Geïllustreerd.

65. ID., *Over molens en windrecht*, in *Het Land van Aalst*, jg. XXXIV, nr. 4, (1982), p. 267-268.

Overzicht van molens in het Land van Aalst opgericht op gronden van de Gentse St.-Pietersabdij tussen 1156 en 1778 en waarvoor cijnsdiende betaald te worden.

66. LALEMAN M.C., *Het eerste neogotisch gebouw in Gent: een theehuisje aan de Leie*, in *Uit velerlei eeuwen. Historische en kunsthistorische bijdragen. Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks*. Nr. 18, Gent, 1982, p. 197-209.

Bespreking van een theehuisje in 1821 ontworpen door bouwmeester Jean-Baptiste van de Cappelle. Deze bespreking geeft de auteur de gelegenheid ook enkele andere paviljoentjes te bespreken. Geïllustreerd.

67. LEVIS E., *De Lieve, van zeekanaal tot verloederde sloot. Of toch niet?* in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 4, (1982), p. 203-210.

Historische schets over deze in de middeleeuwen belangrijke verbinding tussen Gent en Damme. Geïllustreerd.

68. *Het paleis van de Koninklijke Vlaamse Academie. (Inventaire Archéologique - Fiche Nr. 410)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 2, (1982), p. 84-88.

Vertaling van de fiche die in 1906 door P. CLAEYS werd gepubliceerd over het in 1746 door David 't Kindt ontworpen hotel in de Koningstraat. Geïllustreerd.

69. *Rijwoningen te Gent 1880-1890*, Gent, 1982, 16 blz.
Catalogus van tentoonstelling samengesteld door het Documentatiecentrum van het Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas Gent.

Bespreking van rijwoningen van de architecten: Beert-Campens (1898); J. Rooms (1906); Valentin Vaerwijck (1913); Albert Van Huffel (1925); Emile De Nil (1926); Gaston Eysselinck (1930); Jules Lippens (1931); Baro (1968); Jo Raman - Fritz Schaffrath (1973).

Met een lijst van de belangrijkste rijwoningen in het Gentse (1880-1980). Met bibliografie. Geïllustreerd.

70. VAN CLEVEN J., *Prinsenhof 27 - Atelier Bethune*, in *Stadsarcheologie*, jg. 6, (1982), nr. 1, p. 34-47.

J.B. Bethune (1821-1894) was de bekende voorman van de neogotiek in onze gewesten. In 1858 komt hij zich vestigen in het Prinsenhof te Gent. Het herenhuis op nr. 27 komt nog steeds in grote trekken voor zoals Bethune het moet gekend hebben. Interessant is vooral het neogotisch atelier met sobere muurversiering en glasramen in neogotische stijl. Dit atelier werd waarschijnlijk in 1858 gebouwd, de glasramen dateren mogelijk van 1881 en zouden van de hand kunnen zijn van Arthur Verhaegen. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

71. VANDENHOUTE J., *Het Toreken, gildenhuis van de Huidevetters. Vrijdagmarkt 34-35. Een voorbeeld van zorgvuldige restauratie*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 1, nr. 1, (1981), p. 6-11.

Op een erf aan de Vrijdagmarkt dat in 1422 door de huidevetters werd gekocht en dat tevoren was gebruikt door de lammerwerkers en de grauwwerkers, werd omstreeks 1450 begonnen met de bouw van het Toreken. De verwezenlijking ervan bracht de Huidevetters zelfs in financiële moeilijkheden, zodat de uitkijktoren eerst in 1483 met een houten spits werd afgedekt. Behalve vergaderingen voor het ambacht werden er ook politieke vergaderingen en banketten gehouden. Aan het Huidevettershuis hing ook de marktklok, overgenomen van de oude Lammerwerkershal. Ook de lijnwaadring werd naar het Toreken overgebracht, zodat het slecht vervaardigde linnen hier van stadswege aan de kaak werd gesteld. In 1540 werd het gebouw door particulieren ingenomen. In 1883 werd het Toreken door het stadsbestuur gekocht. De restauratieplannen van architect J. De Waele, die eveneens de verbouwingen aan het Gravensteen zou uitvoeren, werden niet gerealiseerd. Eerst in 1962 werd aan prof. J. Van den Bogaerde opdracht gegeven een restauratieontwerp op te maken. Deze restauratie kwam vooral de vijf laatste jaren in de belangstelling te staan door het gebruik van enkele nieuwe procédés zoals het gebruik van wortelpalen en ook wat betreft het inbrengen van betonnen vloeren. Geïllustreerd.

72. VAN SEVEREN G., *Een en ander over Valentin Vaerwyck en de jongste geschiedenis van het Belfort*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 31, nr. 4, (1982), p. 85-92.

Industriële Archeologie, Scriptophilie

73. BOONE E., *Het circus van Gent*, in *Gentse Vereniging voor Scriptophilie, Berichtenblad*, jg. 1, nr. 4, (1982), p. 3-4.

De *Société du Nouveau Cirque* werd gesticht in 1894. Na de brand van 12 december 1920 bleef enkel de voorgevel overeind. Architect

J.P. Ledoux plande in 1923 op die plaats een theater dat kon omgevormd worden tot cirkus en plaats bood aan 3.400 mensen. De laatste voorstelling werd in 1944 gehouden. Geïllustreerd.

74. ID., *Inventaris van de oudste spoorwegeffekten: België in Gentse Vereniging voor Scriptophilie. Berichtenblad*, jg. 1, nr. 1, (1982), p. 15-18 en jg. 1, nr. 3 (1982), p. 19.

Met enkele gegevens over de *Compagnie du chemin de fer d'Anvers à Gand*, gesticht op 31 maart 1845; over de *Société du chemin de fer de Gand à Terneuzen* (1864) en de *Chemin de fer International de Malines à Terneuzen*.

75. DE HERDT R., *Textieltijdstabel, (Stadsbestuur Gent - Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1982, 16 blz.

Geïllustreerde textieltijdstabel uitgegeven ter gelegenheid van de deelname van het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel aan de vakbeurs Textirama in februari 1982.

In dit chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen op textielgebied in West-Europa worden de gegevens uit Vlaanderen en Gent extra belicht.

76. DE MEYER N.J., *De Minardschouwburg N.V. te Gent. Walpoortstraat*, in *Gentse Vereniging voor Scriptophilie*, jg. 1, nr. 3, (1982), p. 3-6.

Deze volksschouwburg werd gebouwd in 1847 door de architect Louis Minard, met de bedoeling er toneelstukken in de Vlaamse taal te laten spelen. Op 22 maart 1922 werd de „Théâtre Minard, société anonyme à Gand” opgericht. Het maatschappelijk kapitaal werd vastgesteld op driehonderdvijftigduizend frank, vertegenwoordigd door zevenhonderd aandelen van 500 frank. Geïllustreerd.

77. DE WINNE A., *Door Arm Vlaanderen*, Leuven, 1982, 154 blz.

Heruitgave van de bekende sociale aanklacht van A. De Winne. De Winne was onderwijzer en vanaf 1891 journalist bij *Le Peuple*, de partijkrant van de Belgische Werklieden Partij. In 1901 trok De Winne met een aantal socialistische gezellen door Vlaanderen om te zien of de ellende in Vlaanderen wel zo groot was als gezegd werd. De neerslag ervan vindt men terug in *A travers les Flandres* en in *Door Arm Vlaanderen*, hetwelk door de Gentse socialist Beerblock van een brok partijgeschiedenis werd voorzien. De heruitgave toont verschillende Gentse toestanden. Rijk geïllustreerd.

78. 75 *Dienst van het stroomgebied der Schelde. 1ste Directie. Gent 1907-1982. (Ministerie van Openbare Werken. Bestuur der Waterwegen)*, Gent, 1982, 39 blz.

Begeleidende brochure bij een tentoonstelling door deze dienst ingericht ter gelegenheid van haar 75-jarige werking. In korte hoofdstukken wordt de essentie van de werking uiteengezet. Na een overzicht van de evolutie van de organisatie van de Openbare Werken in België, wordt de historiek geschetst van de Bijzondere Dienst van het Stroomgebied der Schelde te Gent. Een derde hoofdstuk geeft de historiek van de waterlopen beheerd door de Dienst van het Stroomgebied der Schelde, nl. de Boven-Schelde, Leie; Kanaal Gent-Terneuzen; Ringvaart om Gent; Kanaal Gent-Oostende, vak Gent-Brugge; Afleidingskanaal van de Leie; Leopoldskanaal; Dender. Geïllustreerd. Met bibliografie.

79. HOSTE L., *Flitsen uit de geschiedenis van de Gentse stadstrams en -bussen*, in *Gentse Vereniging voor Scriptophilie, Berichtenblad*, jg. 1, nr. 6 (1982), p. 3-9.

In 1873 werd de beslissing genomen een paardetram te Gent op te richten. Eén jaar later reden de eerste paardetrans doorheen Gent. In 1898 werd te Brussel de *N.V. Tramways Electriques de Gand* gesticht.

De nieuwe rijtuigen waren groengeschilderde accumulatorentrams. Omstreeks 1905 werden de rijtuigen aan het trolleysysteem aangepast. Vooral na de oorlog werden snellere trams in gebruik genomen. Met de bedoeling de bestaande diensten te moderniseren, experimenteerde de Gentse Trammaatschappij vanaf 1932 met een busdienst. In 1961 nam de *Maatschappij voor het Intercommunaal Vervoer te Gent* de plaats in van de vroegere maatschappij. Vanaf 1962 werd het tramnet te Gent geleidelijk afgetakeld en werd door soepelere autobuslijnen vervangen.

80. HUYGHEBAERT J., *Arbeidsbeurs in 1800*, in *Biekorf*, jg. 82, afl. 2, (1982), p. 135.

Korte notitie over de onderwijzer H.L. Couvreur die een „franse school” hield aan de Schipgracht en als nevenbezigheid er een arbeidsbeurs op nahield.

81. HUYS P., *Over rosmolens en burenhinder*, in *Gendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 3, (1982), p. 125-129.

In 1759 neemt Jan Baptiste de Moerloose in het achterhuis van zijn woning in de Veldstraat een nieuwe rosmolen in gebruik om er tabak mee te kerven en te malen: een indrukwekkende constructie met drie koppels maalstenen en twaalf kerfmessen. Beide burens leggen

wegens burenhinder een klacht neer bij het college van de stad. Een tweede voorbeeld van hinder door een rosmolen vindt men in 1792, wanneer Livinus Martens een olierosmolen wil oprichten „buiten de Petercellepoort, roede en heerlijkheid van Sint-Pieters.”

82. J.C. *Historische randnota's rond Bavo en Lieveken*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 4, 1982, p. 196-202.

In 1865 liet Conscience de sociale roman Bavo en Lieveken verschijnen. Deze roman speelde zich te Gent af, meer bepaald in de buurt van de fabriek van Ferdinand Lousbergs aan de Reep. De auteur verklaart een aantal situaties die in de roman voorkomen. Geïllustreerd.

83. LEROU E., *N.V. Scheepswerven van Langerbrugge. 50 Jaar Scheepsbouw in de Gentse Kanaalzone, (Gentse Haven- en Kanaalzone. Industriële steekkaart 7)*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 17, nr. 4, (1982), p. 25-32.

De scheepswerven werden gesticht op 4 september 1932. Tot 1964 bouwde men hoofdzakelijk „spitsen”, „kempenaars” en 1000-tonners. Vanaf 1969 samenwerking met N.V. Boelwerf en vanaf 1978 participatie in Belgian Shipbuilders Corporation Investments.

Het artikel geeft een beschrijving van de produktiehallen en van de produktie ; bespreekt verwezenlijkingen en toekomstprojecten. Geïllustreerd.

84. POELMAN G., *De „Banque de Flandre” eerste van de grote Gentse Banken, bakermat van de Generale Bankmaatschappij*, in *Gentse Vereniging voor Scriptophilie, Berichtenblad*, jg. 1, nr. 1, (1982), p.1-7.

De *Banque de Flandre* werd gesticht in 1841 onder de benaming „*Banque des Flandres ou Gantoise*”. Ze vestigde zich aan de Kouter te Gent. Deze openbare financiële instelling bezat uitgifterecht van bankbiljetten aan toonder tot 1950. Deze bank werd, ondanks de concurrentie van de in 1881 opgerichte Banque de Gand, zowat de financiële slagader van de Gentse industrie. In 1928 versmolten *Banque de Flandre* en *Banque de Gand* tot *Banque de Flandre et de Gand*. Van 1934 af werd de bedrijvigheid van deze laatste bank overgenomen door de Bank van de „*Société Générale de Belgique*” welke haar activiteiten vanaf 1965 verderzette onder de benaming *Generale Bankmaatschappij*. Geïllustreerd.

85. POELMAN G., *De Beurs*, in *Gentse Vereniging voor Scriptophilie, Berichtenblad*, jg. 1, nr. 5, (1982), p. 3-9.

In het pakhuis aan de Korenmarkt werd in 1801 de Handelsbeurs van Gent opgericht. Vanaf 1901 werd de Beurs ondergebracht in het

Sint-Jorishof en in 1919 in het gebouw van de Militaire Hoofdwacht aan de Kouter, het huidige Beursgebouw.

86. *Stalhof, een renovatiesuggestie voor Gent (hoofdpijnen van „Stalhof-een werkschrift ; analyse en renovatie van een Gentse industriële site”, van de W.K.I.A.P.)*, in *Ons Industrieel Erfgoed, Jaarboek van de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie vzw. (periode 1978-1980)*, Gent, 1982, p. 234-252.

Renovatiesuggestie voor het voormalig bedrijf UCO-Terplaten te Gent. Het betreft een fabriekscomplex langsheen de Muinschelde waarvan de eerste vestiging dateert uit de eerste helft van de 19de eeuw.

87. VANACKER D. en M. HENDRYCKX, *Langs het Kanaal*, Gent, 1982, 209 blz.

Rijkelijk geïllustreerd boekwerk, uitgegeven in opdracht van de N.V. Scheepswerven van Langerbrugge naar aanleiding van de viering van haar 50-jarig bestaan. Het alledaagse leven in een gebied dat geleidelijk door de uitbreidingen van het kanaal en van de industrie werd ingepalmd. Geografisch ingedeeld : Oostakker, Desteldonk, Mendonk, Sint-Kruis-Winkel, Ertvelde, Evergem, Wondelgem. Met bibliografie.

88. VANDENHEEDE L., *Het Gentse Gravensteen als fabriek*, in *V.I.A.T.-Kontaktblad* 7, (1982, 2), p. 11-21.

Het middeleeuwse 's Gravensteen werd in 1779 gekocht door architect Jean-Denis Brismaille die er arbeiderswoningen inrichtte. In 1806 werd het kasselrijhuis door Ferdinand-Jean Heyndricx omgevormd tot katoenspinnerij. Een tweede spinnerij werd in 1827 opgericht door de firma Van Acker-Ceuterick en Cie. Later vonden ook nog andere bedrijven zoals dit van Scribe en H. Delise-Scribe in dit gebouw een onderkomen. In 1872 werd het poortgebouw van het 's Gravensteen verworven, in 1886 het ganse binnencomplex. De restauratie van het 's Gravensteen, waarvan de eerste herstellingswerken begin 1893 werden gestemd, zou aanslepen tot 1913, toen deze voorlopig werden beëindigd.

Kunst en Cultuur

89. BEKE M.M., *1000 Jaar geleden. Een herdenking die meer aandacht verdiende : Architect Valentin Vaerwyck*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 16, nr. 6, 1982, p. 27-37.

De Gentse architect Valentin Vaerwyck (1882-1959) was sterk betrokken bij de restauratie van de kerk van de paters Augustijnen, het Kinderen Alijnshospitaal, het Belfort, de Sint-Baafskathedraal, maar

richtte tevens tal van nieuwe gebouwen op. Voor het oprichten van talrijke standbeelden, o.m. het monument voor Hubert en Jan Van Eyck, werd beroep gedaan op Vaerwyck. Hij was tevens de ontwerper van „Oost-Vlaanderen” in de wereldtentoonstelling van 1913. Geïllustreerd. Met bibliografie.

90. ID., *Grootse Retrospectieve Tentoonstelling Leon Sarteel (1882-1942), (Het kasteel Borluut te Sint-Denijs-Westrem)*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 17, nr. 5, (1982), p. 21-26. Geïllustreerd. Met bibliografie.
91. *Beschermde Monumenten, Landschappen, Stadsgezichten en Dorpsgezichten*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1980, p. 155-236.

Beschrijving en bespreking van het Bijlokecomplex en de omgeving naar de Coupure toe ; van de Blekersdijk, gelegen tussen de Minne-meersbrug en de Ham, met de splitsing halfweg de Leie en de Reke ; het interieur en het exterieur van het gebouw, Recolettenlei nr. 33, gelegen aan de Leie tegenover het Gerechtshof ; de plantentuin Michel Thierry, gelegen in het Berouw, begrepen tussen de Tolhuislaan en de Vogelenzang ; het huis Serpentstraat 8-10 (a) en de Serpentstraat (b), gelegen tussen de Onderstraat en de Vrijdagmarkt ; de Sint-Annakerk met haar omgeving ; het Jacob van Arteveldeplein en een gedeelte van de Nieuwenbosstraat ; 18de eeuwse poortgebouw in de Turrepoortsteeg en het geheel gevormd door het herenhuis Hoogstraat 11 met tuin en de koetspoort van het herenhuis Holstraat 19-29 met de tuin ; de infirmerie bij het oude kloostercomplex van de Geschoeide Karmelieten in de wijk Patershol, Trommelstraat nr. 1 ; het nieuwe spreekhuis, de vroegere ontvangstkamers en de gewezen woning van de Prior, Lange Steenstraat nrs. 14-16-18 ; het kasteel Vilain, de toegangsbrug en de toegangspoort, het park, de omwalling te Gentbrugge.

92. *Cyriel Buysse 1859-1932. Herdenkingstentoonstelling naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van zijn overlijden*, Gent, 1982.

Catalogus met 367 nummers van een herdenkingstentoonstelling opgericht in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen (18 september - 17 oktober 1982) en in de Generale Bankmaatschappij te Gent (5 - 28 november 1982), 26 blz.

93. *Cyriel Buysse 1859-1932. Album samengesteld ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van zijn overlijden*, Gent, 1982, 150 blz.

Het album is chronologisch opgevat en behandelt achtereenvolgens : jeugdijaren te Nevele ; doorbraak naar het naturalisme ; realistische vertelkunst ; rondom een controversiële viering ; Buysse zeventig. Met naamregister. Rijk geïllustreerd.

94. DESEYN G., *Geo-Jean Henderick Architecte*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 2, nr. 1, (1982), p. 46-58.

Zijn hele loopbaan lang was Geo Henderick (St.-Amandsberg, 1879 - Gent, 1957) een typisch art nouveau-architect. Reeds zeer snel steeg hij uit boven een louter stedelijk niveau. Henderick behoorde tot de tweede generatie Art Nouveau-architecten die het geometrische verkozen boven het florale of organische. De hoogtepunten van zijn werk waren de ontwerpen voor het „Grand Palais du Valentino” (later Scala, Wintergarten, Coliseum) in 1911 en de nu verdwenen hallen van de machines, van de werktuigen en van de elektriciteit op de Gentse wereldtentoonstelling van 1913. In een expressionistische stijl ontwierp hij tal van partikuliere woningen, zowel binnen als buiten Gent. In het begin van de jaren dertig ontstond het ontwerp van de „Ciné Capitole”, waarbij de 19de-eeuwse gevel behouden werd. Henderick produceerde tevens heel wat grafisch werk en ijverde zijn leven lang voor een hoogstaand architectuuronderwijs. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

95. DHONDT L. en M. FREDERICQ-LILAR, *Het culturele leven in onze provincies in de 18de eeuw. Oost-Vlaanderen*, in *Gemeentekrediet van België*, jg. 36, nr. 139, (1982), p. 15-42.

96. DE CLERCK K. e.a., *Kroniek van de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit*, Gent, 1980, 246 blz.

Eerst na een strijd die bijna een eeuw duurde zou vanaf 1930 de Gentse universiteit vernederlandsd worden. Deze uitvoerige kroniek kwam tot stand dank zij de medewerking van H. BOSSAERT, G. DE CLERCQ, E. LANGENDRIES, A.M. SIMON - VAN DER MEERSCH, M. SOMERS en M. VAN DER AUWERA. Rijk geïllustreerd. Met personenregister.

97. DE PERMENTIER Chr., *Meester Huyghe Van der Goes († 1492)*, in *G.O.V. Heralut*, jg. 17, nr. 4, (1982), p. 17-22.

Vijfhonderd jaar na zijn dood zal aan de gevel van het huis waar de woning van deze beroemde schilder stond, een basreliëf worden aangebracht en wordt er een tentoonstelling „Het Imaginair Museum Hugo Van der Goes” opgericht. Van der Goes kreeg verschillende opdrachten te Gent alvorens hij tussen 1475 en 1478 Gent verliet om zich bij de Augustijnerorde in het Rode Klooster nabij Brussel terug te trekken. Zijn belangrijkste werk, het Portinari-retabel bevindt zich te Firenze. Gent zelf bezit geen originele Van der Goes. Geïllustreerd. Met bondige bibliografie.

98. DUVERGER E. en N. POULAIN, *De Gentse tapijtwever Gaston Woedstad (1886-1950) en het renouveau van de Vlaamse tapijt-*

weefkunst, in Artes Textiles. Bijdragen tot de geschiedenis van de tapijt-, borduur- en textielkunst, X, 1981, p. 249-280.

Gaston Woedstad is een belangrijke figuur geweest in het streven naar de herleving van de Vlaamse tapijtweefkunst. Na studies aan de Nijverheidsschool te Gent, behaalde hij verscheidene onderscheidingen als textieltekenaar en -ontwerper. Hij deed ervaring op te Parijs. Van 1912 tot 1927 was hij werkzaam als leraar aan de Gentse Nijverheidsschool. In 1920 had Woedstad in de Eggermontstraat te Ledeborg de „Vakschool voor Textielkunst". Deze werd in 1921 door de Staat en de Provincie aangenomen. Alhoewel deze school in 1941 fel werd bekritiseerd door de onderwijsinspectie uit Brussel, werd er nog tot 1947 les gegeven.. Woedstad streefde fel naar een herleven van de Vlaamse tapijtkunst. In 1909 had hij overigens te Gent de eerste Belgische studio voor textielkunst, die onafhankelijk van een weverij werkte, opgericht. Men realiseerde in zijn atelier vooral kopieën en interpretaties van bekende schilderijen van oude meesters. Rijk geïllustreerd.

99. *Eigen Kunstbezit van de Provincie. Aanwinsten 1980*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen 1980*, jg. 34, p. 140-154.

Biografische nota's van de kunstenaars Myriam Eykens (° Wondelgem, 1938); Geo Vindevogel (° Gentbrugge, 1923 - Deurle, 1977); Helena De Reuse (° Wachtebeke, 1892 - Gent, 1979). Geïllustreerd.

100. *De grafzerk van Huybrecht van Eyck, (Inventaire Archéologique. Fiche nr. 73)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 6, (1982), p. 310-312.

Heruitgave van de fiche die in 1898 door Alfons Van Werveke werd opgesteld. Geïllustreerd.

101. HAESEREYN R., *Het Gentse Museum voor Volkskunde*, in *Volkskunde*, jg. 83, nr. 2/3, (1982), p. 145-163.

Het ontstaan en de groei van het Gentse Museum voor Volkskunde vanaf de stichtingsvergadering van de Bond van Oostvlaamse Folkloristen in 1926. Het eerste museum werd gevestigd in de kapel van het Geschoeide Karmelietenklooster. In 1962 werd het heropend in het Kinderen Alijnshospice. Bovendien wordt een overzicht gegeven van de verzamelingen en van de activiteiten van het museum.

102. *George Minne en de kunst rond 1900. Museum voor Schone Kunsten, Gent. Van 18 september tot 5 december 1982*, Gent, 1982, 268 blz.

Deze catalogus werd opgedragen aan afscheidnemend conservator Paul EECKHOUT. In de inleiding geeft waarnemend conservator Robert

HOOZEE een verantwoording en probleemstelling. Samen met Monique TAHON-VANROOSE schetst hij het leven van Minne. Minne werd geboren in 1866, studeerde schilderkunst aan de Gentse Academie. Hij stelt voor het eerst tentoon in 1889, in het driejaarlijkse salon te Gent. Op enkele jaren tijd ontwerpt Minne een eigen stijl en wordt als volwaardig symbolist opgemerkt. Via de Gentse literaire symbolisten zou Minne's inspiratie ruggesteun hebben gekregen. Er bestond vooral tussen Minne en Maeterlinck een nauwe verwantschap. In de periode 1890-1895 verlegt Minne zijn activiteiten naar Brussel, waar hij o.m. lid wordt van *Les Vingts* en waar hij in nauw contact staat met Henry Van de Velde. In 1899 vestigt Minne zich te Sint-Martens-Latem en wordt er de centrale figuur van een kleine kunstenaarskolonie, waaronder de gebroeders Van de Woestijne en Valerius De Saedeleer. In de periode 1886-1900 was Minne actief als tekenaar-boekillustrator en als beeldhouwer-boetseerder.

Albert ALHADEFF heeft het in een afzonderlijk hoofdstuk over *Minne, Gauguin et les Vingts, een onverwachte ontmoeting*, alsook bespreekt hij de merkwaardige sculptuur *De man met de waterzak: Johannes de Doper in seculiere gedaante*. Jo HAERENS spreekt over *George Minne als boekillustrator*. Het hoofdstuk *Over George Minne* bevat een selectie van de kritieken en beschouwingen van tijdgenoten. Na een chronologie van zijn leven en werk volgt dan de eigenlijke catalogus. Met uitvoerige bibliografie en herkomst van foto's. Rijk geïllustreerd.

103. *Gent in multivisie*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 17, nr. 5 (1982), p. 31-34.

Gegevens betreffende het audio-visueel spel dat vanaf de zomermaanden van 1982 wordt opgezet in de donjon van het 's Gravensteen.

104. *Gotische meubels, meubelfragmenten en textiel uit eigen verzamelingen*, (*Museum voor Sierkunst*), Gent, 1982.

Catalogus van tentoonstelling georganiseerd door het Stadsbestuur van Gent in samenwerking met de Dienst voor Kunstambachten in Oost-Vlaanderen van 19 juni tot 26 september 1982. A. STROOBANTS bespreekt in deze catalogus *Beslagwerk op gotische en renaissancemeubels*. L. DAENENS wijdt in de eigenlijke *Katalogus gotische meubels en meubelfragmenten* uit over de kenmerken en de constructie van het gotische meubel, alsook over de panelen en hun versiering. In de *Katalogus gotische weefsels* bespreekt M. DETREMMERIE vooral de Italiaanse zijdeweefsels uit de vijftiende eeuw aanwezig in het Museum voor Sierkunst. Met bibliografie. Rijk geïllustreerd.

105. *Ook dit gebeurde in Oost-Vlaanderen*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1980, jg. 34, p. 319-328.

Met o.m. aandacht voor de kulturele gebeurtenissen te Gent in 1980: 800 jaar 's Gravensteen; het landschap in de Belgische kunst 1830-

1914 ; kunst in Europa na '68 ; Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden ; colloquium 150 jaar rechtsleven in België en Nederland (1830-1980) ; Leven onder de gaslantaarn ; Hun werk, hun leven ; 50e verjaardag van de vernederlandsing van de Rijksuniversiteit.

106. *Retrospectieve tentoonstelling Leon Sarteel, (Stad Gent. Dienst Culturele Animatie)*, Gent, 1982, 74 blz.

Van 16 oktober tot 14 november 1982 werd een retrospectieve Leon Sarteel georganiseerd in het Kasteel Borluut te Gent-Sint-Denijs-Westrem. Sarteel werd geboren in 1882. Hij kreeg zijn opleiding als beeldhouwer aan de Sint-Lucasschool en aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, o.m. bij Jules Van Biesbroeck en Jean Delvin. Deze catalogus bevat naast een biografische nota door Marcel DUCHATEAU, een selectie van hetgeen kunstkritici over hem schreven, een lijst met biografische gegevens en een lijst van tentoonstellingen, alsook een bibliografie. Rijk geïllustreerd.

107. SIMON - VAN DER MEERSCH A.M., *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, (*Uit het verleden van de R.U.G.*, Redactie K. DE CLERCK, nr. 13), Gent, 1982, 314 blz.

Op 6 december 1882 schreef Sidonie Verhelst zich als eerste studente in aan de Gentse universiteit. De auteur stelde een onderzoek in naar de eerste generaties meisjesstudenten. Na uitvoerige bibliografie en overzicht van bronnen en onderzoeksmethode, worden vooropleiding en toelatingscriteria onderzocht; daarna volgen : de verschillende aspecten van het onthaal, evolutie, studiekeuze van de meisjesstudenten; de rol van de meisjesstudenten en de vernederlandsing; de sociale afkomst ; het latere beroepsleven ; biografische gegevens. met personenregister, plaatsnaamregister, lijst van de tabellen. Rijk geïllustreerd.

108. SNOECK S., *Twee eeuwen Snoeck*, (Gent, 1982).

Een bondig overzicht van de geschiedenis van de familiedrukkerij Snoeck, tevens uitgever van de bekende *Snoeck's Almanak* en van de „Grote Snoeck”. Stamvader Petrus Snoeck (1724-1794) uit Meerbeek werd in 1752 als poorter te Gent ingeschreven. Hij begon er een handel in schilderijen. Zoon Jozef Snoeck bracht de drukkerij op gang. Hij huwde met Isabelle Ducaju, vandaar de huidige firmanaam Snoeck-Ducaju. Reeds zeer vroeg werden stuiveralmanakken uitgegeven, doch vanaf 1828 werd het *Snoeck's Almanak*. Deze almanak bood nuttige informatie en geestelijke ontspanning en was haast de enige bron van literatuur voor het volk. In 1923 verscheen voor het eerst de „Grote Snoeck”, een jaaruitgave met literair mengelwerk, essays en foto's. Geïllustreerd. Daarnaast publiceerde de drukkerij talrijke literaire werken en tentoonstellingscatalogi. Geïllustreerd.

109. *Museum van Hedendaagse Kunst. Catalogus van de Verzameling. Catalogue de la Collection. Katalog der Sammlung. Catalogue of the Collection*, Brussel, 1982, 2 dln., 608 en 55 blz.

Catalogus uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling van de verzameling van het Museum van Hedendaagse Kunst Gent in het Paleis voor Schone Kunsten, Brussel, van 16 juli tot 5 september 1982, met objecten van de eigen verzameling, van bruiklenen van de Belgische Staat, private verzamelingen en van de Vereniging voor het Museum van Hedendaagse Kunst, Gent. K.J. Geirlandt geeft in het inleidende hoofdstuk van het eerste deel een beeld van het ontstaan en de groei van het Museum van Hedendaagse Kunst. J. HOET situeert in „*Es ist schön im grössten Museum Europas*”, *vleiene woorden van Joseph Beuys of realiteit?* het museum en zijn collectie op nationaal en internationaal vlak. Daarna volgen biografische notities en beschrijving van het werk van 123 kunstenaars (in vier talen), samengesteld door N. DE DAUW en V. VAN DURME. Tenslotte een overzicht van tentoonstellingen en activiteiten, 1976-1982. Het tweede deel bevat de viertalige technische catalogus. Het eerste deel is zeer rijk geïllustreerd.

110. *Tien jaar stedelijke cultuurdienst te Gent, 1971 - 1981*, Gent, 1982, 63 blz.

Beknpte en overzichtelijke synthese van de hand van stadsarchivaris Johan DECAVELE, over tien jaar stedelijk cultuurbeleid. De aandacht gaat uit naar de administratieve opbouw, naar de collecties, de wetenschappelijke studie, de educatieve werking, de culturele animatie en infrastructuur. Een interessante evenementenkalender 1971 - 1981 sluit dit overzicht af.

111. *Toortshouder van de Nering der Kraankinderen, (Inventaire Archéologique - Fiche nr. 39)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 11, nr. 1, 1982, p. 15-18. Geïllustreerd.

Vertaling van de fiche die in 1897 door Hermann Van Duyse werd opgesteld over de toortshouder van de wijnlossers die in het Bijloke-museum wordt bewaard.

112. VAN ELSLANDE R., *De geboorte van Christus in het Groot Vleeshuis*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 2, (1982), p. 99-108.

In 1855 werd in de kapel van het Groot Vleeshuis een laat-gotische muurschildering ontdekt met als voorstelling „De geboorte van Christus” uitgevoerd in olieverf. Dit geboortetafereel ontstond in de tweede helft van de 15de eeuw en toont verwantschap met werken van Petrus Christus, van Hugo Van der Goes en Jan van Eyck. Over het auteurschap van deze muurschildering die een belangrijke schakel vormt tussen het Gentse retabel en de Gentse Calvarietriptiek bestaan verscheidene hypothesen. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

113. *Vita Sanctae Coletae (1381-1447). Prolegomenis Auxerunt*, VAN CORSTANJE Charles, Den Haag / CAZAUX Yves, Paris / DECAVELE Johan, Gent / DEROLEZ Albert, Gent / Brussel, Tielt - Lerich, 1982, 261 blz.

Coleta Boëillet werd in 1381 geboren te Corbie in Frankrijk. Omstreeks 1406 wil ze de authentieke geest van de oude verschromelde Franciscane orden doen herleven. In 1442 verblijft ze voor het eerst te Gent en het komt tot een eerste Vlaamse stichting. In 1446 brengt ze in totale uitputting een tweede bezoek aan Gent. In 1447 overlijdt ze in het klooster te Gent. Dit boek brengt ons de uitgave van het rijk geïllustreerde levensverhaal. Van alle bewaarde kopieën is het Gentse handschrift wellicht het meest opmerkelijke, zowel omwille van de schitterende miniaturen, als wegens de persoon van de schenker: Margaretha van York. Ook de biograaf Pierre de Vaux, die te Gent in de nabijheid van Coleta verbleef, staat er tweemaal in afgebeeld. J. DECAVELE verzorgde een notitie over deze *Pierre de Vaux, biechtvader en biograaf van de heilige Coleta* en A. DEROLEZ bespreekt *Het verluchte handschrift van het klooster Bethlehem te Gent*. Met vertalingen van de Franse tekst in het Duits, Engels en Spaans. De miniaturen werden uitgegeven met verklarende teksten.

Heemkunde

114. BOERJAN G., *Kapellekens te Mariakerke*, in *Marka*, (Notulenblad van de Heemkundige Kring Marka van Mariakerke), nr. 66, (1982), p. 1-5. Inventarisering van veertien bestaande kapellekens.
115. BOONE M., *Het Gemeentegeld*, in *De Draeke*, jg. 5, vol. 3, p. 52. Vervolg van het artikel in *De Draeke*, jg. 5, vol. 1, p. 13-17. Met o.m. Gentse voorbeelden.
116. BRAEKMAN W.L., *Onbekende volksprenten, en een evenmin bekende Gentse drukker-prentenhandelaar*, in *Volkskunde*, jg. 83, nr. 1, p. 1-8.

Twee prenten met als titel „De Italiaensche Poetse-makers”, een onderwerp dat op geen enkele andere Nederlandse kinderprent afgebeeld wordt. Ze werden gedrukt door een Gentse drukker in de eerste helft van de 19de eeuw, mogelijk bij M. Hombrecht uit de Barrestraat te Gent.

117. BRUYNEEL G., *In de nieuwe wandeling*, in *Land van Rode*, Gentbrugge, nr. 36, dec. 1981, 4 blz.

Bijdrage over herbergen en uitgaansgelegenheden te Gentbrugge.

118. BRUYNEEL F., *Administratieve kroniek van de gemeente Sint-Amandsberg. Vijfde en Laatste Deel 1960 - 1976*, in *De Oost-Oudburg, Jaarboek XVIII*, (1981), p. 52-73.

Kroniek over de belangrijkste administratieve gebeurtenissen en beslissingen in de gemeente vanaf 1960 tot de fusie in 1976. Geïllustreerd.

119. BUNTINX J., *Filips Benthuis en zijn straat*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 10, nr. 5, (1982), 3 blz.

Bij de wijziging van de straatnamen in 1981 veranderde te Sint-Amandsberg de De Somerstraat in de Filips Benthuisstraat. Deze was een befaamde landmeter en tevens onderwijzer. Dit is een gelegenheid voor de auteur een onderzoek te wijden aan enkele leden van de familie Benthuis uit Oostakker - Sint Amandsberg. Geïllustreerd.

120. BUYLE M., *Albert Baertsoen (1866-1922)*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek XVIII*, (1981), p. 74-85.

Deze talentvolle etser en schilder werd geboren in 1866 als zoon van een textielabrikant. Hij zou vooral landschappen en stadsgezichten schilderen en etsen, waaronder vele gezichten van zijn geboortestad.

121. DE PAEPE R., *Geschiedkundige nota bij de litho „Pied de Nez” van S. Kierdorff*, in *De Draeke*, jg. 5, vol. 4, p. 94-95.

In 1829 namen Gentse muziekverenigingen deel aan een festival te Rijsel. Bij hun terugreis werden ze te Kortrijk spottend onthaald met een triomfboog opgericht bij middel van grote incengeschoven stooftuizen. Sofie Kierdorff stelt deze gebeurtenis voor op een litho uit 1829. Geïllustreerd.

122. DE SMET E., *De familie Della Faille d'Assenede als heren van het Ambacht (17de - 18de eeuw)*, in *Wachtebeke. Jaarboek 1979-1980*, 13-14, p. 5-33.

De familie Della Faille verbleef niet in het Ambacht, maar wel te Gent. Bespreking van de houding van de familie en van goederen in het ambacht.

123. *Geschiedenis van Gentbrugge. Naar het onuitgegeven werk van G. WAEYTENS, W. PATOOR en R. VAN DAMME. Vervolg 36. Gentbrugge na 1795. Administratieve uitrusting. Openbare Werken en Openbare Instellingen. Deel 1*, in *Land van Rode, Gentbrugge*, nr. 36, (1981), 7 blz.

Met lijst van de burgemeesters, gemeentesecretarissen, gemeenteontvangers, veldwachters en politiekommissarissen.

124. *Geschiedenis van Gentbrugge. Naar het onuitgegeven werk van G. WAEYSENS, W. PATOR en R. VAN DAMME. Vervolg 37. Gentbrugge na 1795. Administratieve uitrusting. Openbare Werken en Openbare Instellingen. Deel 2, in Land van Rode, Gentbrugge, nr. 37, (1982), 8 blz.*
125. *Geschiedenis van Gentbrugge. Naar het onuitgegeven werk van G. WAEYSENS, W. PATOR en R. VAN DAMME. Vervolg 38. Gentbrugge na 1795. Administratieve uitrusting. Openbare Werken en Openbare Instellingen. Deel 3, in Land van Rode, Gentbrugge, nr. 38, (1982), 5 blz.*
126. GEVAERT G., *Maaltebrugge, historisch belangrijkste gebucht van Sint-Denijs-Westrem, in G.O.V. Heraut, jg. 17, nr. 1, (1982), p. 15-24 en jg. 17, nr. 2, (1982), p. 18-24, jg. 17, nr. 3, (1982), p. 17-20.*

Sint-Denijs-Westrem loopt historisch terug tot een eerste officiële vermelding in 939. Over de „Maelte” liet Lotharius een brug aanleggen voor de oude Romeinse heirweg die Gent met Kortrijk verbond. Er wordt een beeld gegeven van de evolutie van deze wijk. Meer gegevens over de kapel „Het Putje”, het kasteel Maaltebrugge en de familie De Hemptinne, het Don Bosco-Instituut, de kliniek Maria Middelaes, de kunstenaarskolonie van Maaltebrugge (Auguste Pugin junior, Eugène Violett-le-Duc, baron Jean-Baptiste de Bethune, Leopold Blanchaert, Edouard Bourbon, L. Firlefijn), het Vliegveld en de kazerne Cyrille Jacquemin. Geïllustreerd.

127. GYSSELING M., *Uit de geschiedenis van de Oost-Oudburg, het Documentatiecentrum en de Mattekescub, in Heemkundig Nieuws, jg. 10, nr. 2, (1982), 4 blz.*

De stichtingsvergadering van de heemkundige kring had plaats in 1963. Vanaf 1971 werd een maandelijks mededelingenblad „Schakel” uitgegeven.

128. HAERENS K., *Oude straatnamen van Gent, Gent, 1982, 119 blz.*

Na de publikatie van *Gentse Gedenkplaten, Standbeelden in Gent, Gentse Merkwaardigheden en Straatnamen van het Oude Gent* volgt *Oude Straatnamen van Gent*. In deze bijdrage vindt men zesenzeestig oude straatbenamingen, niet alleen van de Kuip maar tevens erbuiten. De betekenis van de straatnaam wordt onderzocht of er wordt een verklaring gegeven in het licht van legenden, anekdoten. Er wordt gewezen op de oude sfeer of op toeristische merkwaardigheden. Rijk geïllustreerd.

129. HESPEL R., *Dit is uit het leven gegrepen ... Of herinneringen aan vijftien jaar wonen in het Patershol (1920-35)*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 14, nr. 4, (1982), p. 169-181.

Volksbelevissen van Tsjef in het Patershol te Gent, die aan de auteur vertelt hoe het er in de jaren twintig aan toe ging. Hij staat stil bij de volkstypes Loele-de-Vuilbak, Mijnheer Bastien, Dikke Mie, Gustje en de Drie Fransmans. Geïllustreerd.

130. HUYS P., *Windmolens op de heerlijkeheid van Sint-Pieters te Gent in de zeventiende eeuw*, in *Uit Velerlei Eeuwen. Historische en Kunst-historische bijdragen. Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks nr. 18*, Gent, 1982, n. 17-56.

Onderzoek naar ligging en identifikatie van de windmolens gelegen tussen de Keizerspoort en de „Persellepoort”. Een combinatie van kartografisch en archivalisch bronnenmateriaal levert heel wat nieuwe gegevens over de geschiedenis van de windmolens die aldaar stonden. Geïllustreerd. Met kritisch apparaat in bijlage.

131. ID., *Over molens en windrecht*, in *Heemkundig Nieuws*, nr. 6 (1981), 4 blz.

In het Fonds der Gentse Sint-Pietersabdij (bewaard in het Rijksarchief te Gent) bevindt zich een lijst opgesteld in 1782 van molens in de periode tussen 1156 en 1778 op gronden van de Sint-Pietersabdij waarvoor cijns diende betaald te worden. Geïllustreerd.

132. MARKA, *Weetjes over het Zandeken verteld door Germain Deschuyter en Adolf Maes*, in *Marka, (Notulenblad van de Heemkundige Kring „Marka” van Mariakerke)*, nr. 65, (1982), p. 1-12.

Twee bewoners van het Zandeken vertellen over de goede en slechtere tijden die zij op deze volkswijk van Mariakerke hebben meegemaakt.

133. MORTIER M., *Gentse almanakken uit de 16de, 17de en 18de eeuw*, in *Spiegel Historiae*, jg. 17, nr. 2, (1982), p. 79-85.

Vanaf de 16de eeuw kwamen de volksalmanakken in Gent in gebruik. Naast een kalender bevatten deze ook astrologische toekomstvoorspellingen, kronieken, geschiedkundige bijdragen en verhaaltjes. Zij werden gekocht door de burgerij en cirkuleerden in de brede middenlaag van de bevolking. Aanvankelijk was ook het belang van de toekomstvoorspellingen in de Gentse almanakken zeer groot. Later, tegen het einde van de 17de eeuw, verloren de voorspellingen hun wetenschappelijk prestige bij de bevolking. Geschiedkundige bijdragen bleven succesrijk onder het principe dat ze tot nut en moraal dienden. Eerst rond het midden van de 18de eeuw komt men los van deze moralise-

rende, sensationele trend. Men constateert dan een steeds groeiend aandeel aan „actuele informatie” met o.m. besprekingen van zeer recente historische gebeurtenissen. Geïllustreerd.

134. *Onze Gentse keukenrubriek*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 3, (1982), p. 142-151.

Artikelenreeks van de hand van de volkskundige Richard VAN-KERCKHOVE († 1967), oorspronkelijk gepubliceerd in het half cultureel - half commercieel Gents tijdschrift „Palmares”. Verscheidene Gentse specialiteiten worden besproken: patatten met pellen; een verdwenen „lekkernij” (*de vuile flassche*); *op stap, op stap, de boeren eten pap, de Gentsen eten soep(e) mee huldren zeverlap!*; Breipap; „Wijnsteenpap”; „Taatjespap”; „Haring”; Gentse waterzooi; Het recept van ons moe (visbouillon); Kennen ze da nog? Niens (zeven soorten vis).

135. *Onze Gentse keukenrubriek*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 6, (1982), p. 321-324.

Wetenswaardigheden en recepten: de *Gentse stoverij*; *ulder of uier* en *kaantjessmout (of smijt)*.

136. POELMAN R., *Eigendommen der familie Limnander in ons werkgebied (1768)*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 10, nr. 6, (1982), 9 blz.

In 1981 werd een staat van goed van Jonkheer Hiëronimus Olivierus Limnander aangekocht door L. GOEMINNE. Deze staat van goed maakt het mogelijk na te gaan welke eigendommen en bezittingen de familie in de achttiende eeuw bezat te Oostakker, Desteldonk en Mendonk. Alleen in deze gemeenten komt dit neer op 29 ha, zodat deze familie als één van de belangrijkste grootgrondbezitters van Vlaanderen kan beschouwd worden.

137. STEEGHERS W., *Begijntjes van het groot Begijnhof Sint-Elisabeth en het klein begijnhof O.L.Vrouw-ter-Hooie te Gent, afkomstig van de Heerlijkheid Sint-Baafs*, in *Heemkundig Nieuws*, nr. 6, (1981), 2 blz.

Het betreft een negental namen van begijntjes uit de 18de eeuw.

138. STEELS M., *Gent in 1878*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 1, (1981), p. 19-31.

Met vooral aandacht voor de verkiezingen die de val zouden betekenen van de regering de Theux - Malou en zou vervangen worden door het ministerie Frère - Orban - Van Humbeeck.

139. ID., *Gent in 1879*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 4, (1982), p. 182-187.
140. ID., *Gent in 1880*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 5, (1982), p. 240-244.
141. VAN BOST F., *De prentkaartuitgaven van uitgever Theo De Graeve*, in *De Draeke*, jg. 5, vol. 12, (1981), p. 30.

Vervolg van *De Draeke*, jg. 5, vol. 1, p. 18-21.

142. ID., *De ongenummerde kaarten van Theo De Graeve*, in *De Draeke*, jg. 6, vol. 1, p. 2-7.

Lijst van de ongenummerde prentkaarten uitgegeven door De Graeve, Geïllustreerd.

143. VAN CANEGHEM - SCHOONE, *Gentse fabrikanten van kaartspe-len*, in *De Draeke*, jg. 6, vol. 1, p. 13-17.

De vroegere Gentse kaartfabrikanten zijn weinig gekend. Toch was Gent tijdens de tweede helft van de 18de eeuw tot halfweg de 19de eeuw een belangrijk centrum van kaartspeelnijverheid. Reeds in 1685 vroeg Adrien de Baus, een handelaar in speelkaarten en papier te Parijs aan de Gentse magistraat de toelating om een fabriek van speelkaarten op te richten. Dat was het begin van de vestiging van „fabriquen” te Gent. Geïllustreerd.

144. VAN WESEMAEL M., *Lodewijk De Vriese herdacht*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 5, (1982), p. 257-265.

Korte biografische schets van deze Gentse drukker-uitgever (° Gent 1847 - † Gent 1932) en volkskundige. Hij publiceerde o.m. *Luimige brokken. Schetsen uit het Vlaamsche Volksleven*, 1870; *Gentsche Spreekwoorden en Spreekwijzen*, 1890, 1907, 1917; *Een wandelinkske in 't ronde van Gent*, 1916; *Onder de Wekkinge. Een reesem brokskens Gentsch leven voor 't Volk bijeengegaard*, 1925 en *Onder de Draeke. Een tweede reesem brokskens Gentsch leven voor 't Volk bijeengegaard*, 1928. Met enkele „brokskens” uit *Onder de Wekkinge*.

145. V.W., (Van Wesemael), *Eén en ander over de Pierlala-liedjes*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 1, (1982), p. 33-46.

De auteur slaagde erin meer dan honderd Pierlala-liedjes te inventariseren. Het betreft volksliedjes waarin de onbekende of bekende auteurs o.m. Hipp. van Peene, Em. Moyson, Nap. Destanberg, Joh. de Maegt, J. de Geyter, enz. sinds de 17de eeuw lucht gaven aan

hun ongenoegen of verdriet om één of andere gebeurtenis. In de meeste gevallen werden dergelijke liedjes aan vliegende blaadjes toevertrouwd, soms kwamen ze ook terecht in almanakken (Snoeck), in jaarboeken (Willemsfonds) of in dagbladen. Een vijftal liedjes worden integraal weergegeven en besproken, nl. een pierlala-liedje gericht tegen de bezetting van de Fransen op het einde van de 18de eeuw ; een liedje ter gelegenheid van de vlucht van de Fransen uit Gent in 1793 ; een respectievelijk liberaal en katholiek getint liedje over de verkiezingen van 13 juni 1882 ; en zelfs een liedje geschre- door Kam. Huysmans en getiteld Pierlala te Brussel.

146. ID., *Van oude blote spijslijsten en van nieuwe aangeklede spijskaarten*, in *Ghendsche Tijdinghen*, jg. 11, nr. 5, (1982), p. 214-239.

Bespreking van een aantal menu's, vooral Gentse, van de 15de tot de 19de eeuw. Speciale aandacht voor enkele menus getekend door A. Heins. Geïllustreerd.

147. VAN WITTENBERGHE O., *Het kadastraal plan volgens Popp*, in *Land van Rode, Gentbrugge*, nr. 36, (1981), nr. 37, (1982) en nr. 38, (1982).

Bespreking in telkens verschillende vakken en sekties. Geïllustreerd.

148. WAEYTENS G., *Oude gekende plaatsnamen te Gentbrugge*, in *Land van Rode, Gentbrugge*, nr. 38, (1982), 5 blz. Geïllustreerd.

149. ID., *Dorpen in het Land van Rode : Bottelare*, in *Land van Rode, Gentbrugge*, nr. 36, (1981), passus.

150. ID., *De Lindeboom*, in *Land van Rode, Gentbrugge*, nr. 37, (1982), 5 blz.

Lindebomen te Gentbrugge. Geïllustreerd.

151. ID., *Van Sint-Katrien naar Katrienspekken*, in *Land van Rode, Gentbrugge*, nr. 37 (1982), 4 blz.

Volkkundige benadering van de katrienbollen.

152. ID., *Van een weerwolf die genade vroeg*, in *Land van Rode, Gentbrugge*, nr. 38, (1982), 1 blz.

Verhaal over de arrestatie van een weerwolf in 1927.

153. ID., *Bergenkruis*, in *Land van Rode, Gentbrugge*, nr. 38, (1982), 3 blz.

163. *In Memoriam*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1980, jg. 34, p. 329-341.

Korte biografieën van Maurice De Clercq (° Ledeberg 1918 - † Oordegem 1980); Camille Dhavé (° Gent 1926 - † Gent 1980); Gustaaf Van Loon (° Gent 1912 - † Gent 1980); Pierre Kluyskens (° Gent 1921 - † Gent 1980).

164. *Twee brieven van Frank Baur aan August Vermeylen. (Brieven en Documenten)*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XVIII, 1981, p. 97-103.
165. *Een nagelaten notitie van prof. Baur. Senaat 1946 - 1954. (Brieven en Documenten)*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XVIII, 1981, p. 103-110. Geïllustreerd.
166. LALEMAN M.C., *Joan Vandenhoute (1951 - 1981)*, in *Stadsarcheologie*, jg. 6, (1982), nr. 1, p. 2-28.

Joan Vandenhoute was van 1975 tot 1981 conservator van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie te Gent. Deze biografie geeft tevens een overzicht van de werking van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, alsook van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie. Met bibliografie van de publikaties. Geïllustreerd.

167. KLUYSKENS P., *Hippolyte Metdepenningen*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg 11, nr. 1, (1982), p. 3-15.

De verbeterde maar hopeloze strijd van de vrijzinnige H. Metdepenningen tegen het onafhankelijke België tot hij vanaf 1839, begraven in zijn Orangisme, politiek voorbijgestreefd was.

168. ONGHENA M.J., *In memoriam professor Dr. Jozef Duverger (1899-1979)*, in *Artes Textiles. Bijdragen tot de geschiedenis van de tapijt-, borduur- en textielkunst*, X, (1981), p. 3-18.

J. Duverger was jarenlang professor aan het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde. Hij was zeer actief op zeer verschillende gebieden van de kunstgeschiedenis maar zijn belangstelling ging toch vooral uit naar de geschiedenis van de textiele kunsten, vooral van de tapijtkunst. Naast vele andere publicaties zijn voor Gent zijn studies, gewijd aan de problemen rond de Van Eycks en hun herkomst, van fundamentele betekenis geweest. Te citeren vallen *Het grafscript van Hubrecht van Eyck en het quatrain van het Gentse Lam Godsretabel* (1945), alsook *De navorsing betreffende de Van Eycks. Een balans* (1954). Op zijn initiatief kwam in 1951 het Centrum voor de Geschiedenis der Textiele Kunsten tot stand met haar orgaan *Artes Textiles*. Met bibliografie van professor Dr. J. Duverger.

169. POELMAN R., *Aloïs De Beule (1861-1935)*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 10, nr. 3/4, (1982), 3 blz.

Biografische schets van deze Vlaamse beeldhouwer, geboren te Zele in 1861. De Beule maakte naam als beeldhouwer van religieuze tafereelen, maar ook de boerenkrijgmonumenten van Mol en Overmere (1898) zijn van zijn hand. In 1912 ontwierp hij samen met Domien Ingels „Het Ros Beiaard”. Zeer opvallend is het „Praaggraf van Me-juffer Constance Teichmann” in de Sint-Eligiuskerk te Antwerpen. Ook de torenwachters op het Belfort en de koningsbeelden op de voorgevel van het postgebouw zijn van hem. Na de eerste wereldoorlog leverde hij tal van oorlogsmonumenten. Zijn laatste indrukwekkend monument is de grote calvarieberg nabij de Barelondonkappel te Overmere. De Beule overleed in 1935.

170. ID., *In memoriam Prof. Dr. Robert Van Pottelberghe*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 10, nr. 3/4, (1982), 2 blz.

Korte levensschets van Robert Van Pottelberghe (1901-1982), sinds november 1925 professor in de Griekse filologie aan de Gentse Rijksuniversiteit. Hij maakte de vernederlandsing van de Gentse universiteit van nabij mee en was ook politiek actief. Van 1951 tot 1970 was hij burgemeester te Sint-Amandsberg. Geïllustreerd.

171. ID., *Nieuws over Domien Geens*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 10, nr. 3/4, (1982), 1 blz.

Domien Geers werd geboren te Oostakker in 1727 en was pensionaatsdirecteur in de Bredestraat en van 1846 tot 1849 burgemeester te Oostakker. Hij overleed in 1849.

172. VAN DEN ABEELE R., *In memoriam Jan Van Rompaey*, in *Heemkring Scheldeveld*, Jaarboek X, 1981, p. 5-6.

173. VAN WESEMAEL M., *Lodewijk De Vrieze herdacht*, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 11, (1982), nr. 5, p. 257-259.

174. VAN ELSLANDER A., *Prof. Dr. Frank Baur herdacht*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XVIII, 1981, p. 86-96.

Baur werd geboren in 1887 te Ninove. Hij was professor aan de Gentse universiteit sèctie Germaanse filologie en uitmuntend Gezellekennër. Hij overleed te Waasmunster in 1969.

Adressen van de medewerkers aan dit nummer :

Roger DEGRYSE, Hof ter Schriecklaan 33, 2600 Berchem-Antwerpen
René DE HERDT, Gewad 13, 9000 Gent
Siegfried J. DE LAET, Hugo THOEN, André GOB en Jean BOURGEOIS,
Blandijnberg 2, 9000 Gent
Danny LAMARCQ, Brouwerijstraat 32, 9620 Zottegem
P. LENDERS, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen
Marc REYNEBEAU, Remi Vlerickstraat 64, 9710 Gent-Zwijnaarde
Chris VANDENBROEKE, Ruitersdreef 13, 8790 Waregem
K. G. VAN ACKER, Cyriel Buyssestraat 7, 9220 Merelbeke
Carlos WYFFELS, Cyriel Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke

Het tweede deel van de bijdrage van Paul De Commer, *De brouwindustrie te Gent, 1505-1622*, zal verschijnen in de Handelingen XXXVII, 1983.

